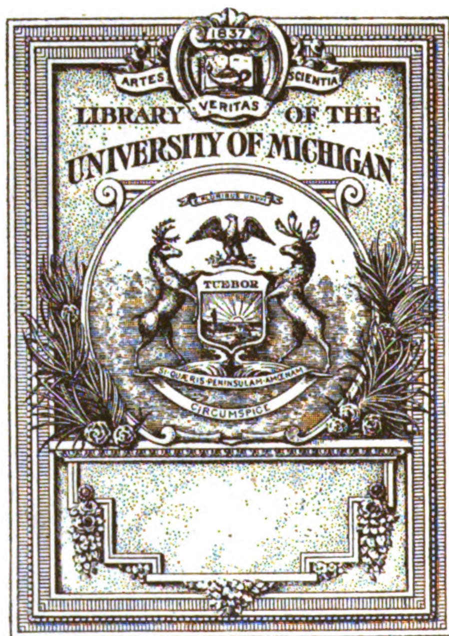

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI QUÆRIS PENINSULAM AMŒNAM
CIRCUMSPICE

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN.

ONDER REDACTIE VAN

J. E. ALBRECHT

EN

D. GERTH VAN WIJK.

DEEL XXVIII.

BATAVIA,
W. BRUINING & Co.

's HAGE,
M. NIJHOFF.

1883.

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN.

ONDER REDACTIE VAN

J. E. ALBRECHT

EN

D. GERTH VAN WIJK.

DEEL XXVIII.

AFLEVERING 1.

BATAVIA,
W. BRUINING & Co.

's HAGE,
M. NIJHOFF.

1882.

INHOUD.

INHOUD

VAN HET

ACHT- EN TWINTIGSTE DEEL.

Bladz.

VERSLAG

EENER REIS DOOR

de bovendistrikten der Sampit- en Katingan-rivieren in Maart en April 1880

DOOR

W. J. M. MICHIELSEN.

Den 29 Februarij vertrok ik omstreeks 8 uur 's ochtends van Sampit.

Mijn reisgezelschap bestond uit den heer J. Patiwaël, het distriktshoofd van Sampit, het distriktshoofd van Pemboeang, Kiahi Mohammad Tamir, die verzocht had mij te mogen vergezellen, den Arabier Wan Said, die bereidwillig aan mijne uitnoodiging om de reis mede te maken, had gehoor gegeven, en uit de twee hier woonachtige hadji's Sanoedin en Mohammad Seman, die beiden in de te bezoeken streken vrij goed bekend waren, de eerste voornamelijk in Kwajan, Mentaja en de Kalang, laatste in Boven-Katingan en Senamang. Ik liet mij verder vergezellen door twee oppassers, twee djoeroemoedies en twee matrozen der kruisboot No. 52 en door zes door mij aangenomen vertrouwde inwoners van Kampong Baroe, welke de geheele reis zouden medemaken.

Eenige dagen te voren had ik aan het distriktshoofd van Katingan den datum van mijn aanstaand vertrek opgegeven, ten einde hem in de gelegenheid te stellen mij volgens af-

spraak op te wachten in den bovenloop der Kalang, waar de landweg naar de Katingan begint.

Mijn gevolg was behalve met klewangs en mandaus, gewapend met een dozijn infanterie- en een drietal jagtgeweren, een paar pistolen en revolvers.

Daar ik gedurende slechts de zes of zeven eerste dagen mijner reis van mijne bidar had kunnen gebruik maken, werd deze te huis gelaten, en had ik eene djoekoeng voor mij doen gereed brengen, die ik tot in den bovenloop der Kalang zou kunnen gebruiken. Mijn reisgezelschap was gezeten in vijf kleine ijzerhouten praauwen, daar er geene andere djoekoengs hier ter plaatse verkrijgbaar waren.

Twintig opgeroepen roeijers benevens een achttal bedienden bragten het cijfer van mijn gevolg op 46 personen, welke zich over de genoemde zes vaartuigen verdeelden.

Bij mijn vertrek werden wij tot Poelau Bamapit uitgeleide gedaan door de meeste notabelen en handelaren en den panghoeloe van Sampit.

Des avonds om half negen werd de kampong Poelau Niboeng bereikt, waar mij overnachtten.

1—4 Maart. Gedurende deze vier dagen roeiden wij de Sampit op zonder behalve de kampong Simpoer bij Poelau Niboeng eenige menschelijke woonplaats aan te treffen.

Tegen den avond van den vierden dag (den vijfden der reis) bereikten wij in de Kwajan, welker monding wij om drie uur 's namiddags waren ingevaren, een rakit van Sampitters, die daar bezig waren rotan te verzamelen. Bij die rakit legden wij aan om te overnachten. De drie voorgaande nachten hadden wij, zoo goed en zoo kwaad als het ging, aan den rivieroever gebivouakeerd, daar onze vaartuigen natuurlijk veel te klein waren om ons allen een ligplaats te verschaffen.

Tegen het vallen van den avond werd daarvoor een min of meer drooge plaats aan den oever het algemeen lagen en moerassigen oever gezocht; de struiken werden zooveel mogelijk weggekapt en van de medegenomen kadjangmatten

eenige afdaken gemaakt, waaronder de meesten van mijn gevolg zich op dèn met eenige boomtakken bedekten bodem nederlegden.

Op deze wijze bragten wij na ons vertrek van Poelau Niboeng den eersten nacht bij Soengei Tiwa ([1]) tusschen Poelau Langkait en Kwala Toewalan door, den tweeden tusschen S. Baämpah en S. Kawanbatoe en den derden bij S. Tioeng.

De merkwaardigheden, welke ik tot dus verre had waargenomen, bestonden voornamelijk in eenige groepen van vruchtboomen en pantars aan de oevers, welke de plaatsen aanwezen, waar vroeger kampongs hadden gestaan.

Die kampongs heetten in hunne volgorde stroomopwaarts: Tanah Hambau verlaten in 1877, Tanger verl. in 1856, Kawan Batoe verl. in 1876, Pahirangan, Soemin, Belirik, Tangkaroba, Tambah, Pamintangan en Toembang Kwajan.

Van deze zes voorlaatstgenoemde zijn de meesten vroeger bewoond geweest door de Sampitsche Mohammedaansche bevolking, vóór dat deze zich in de monding der Tjampaga-rivier nederzette, 't geen omstreeks 1844 gebeurd moet zijn.

De kampong Toembang Kwajan was bewoond door Dajaks, welke zich in 1866 gedeeltelijk aan de Kwajan, gedeeltelijk hoogerop aan de Mentaja, gevestigd hebben. Zijn de oevers der rivier beneden de Kwajan-monding over het algemeen laag, moerassig en modderig, nog veel meer is dit het geval met de aan beide zijden gelegen landstreek, die gedurende een groot deel van het jaar onder water staat. De donkerbruine kleur van het water, dat uit de talrijke kleine soengei's in de hoofdrivier stroomt, bewijst, dat het uit veenachtige moerassen komt.

Slechts de plaatsen der hierboven genoemde vroegere kampongs zijn op verhevenheden der oevers gelegen, die soms,

([1]) Op deze zelfde plaats had de opstandeling Tagal Koendi in 1866 eene benteng gebouwd, van waaruit hij met een 300 tal Dajaksche volgelingen Sampit bedreigde en vanwaar hij zich bij den eersten aanval der tegen hem uitgezonden bevolkingspatrouille met groot verlies terugtrok door Toewala naar Katingan.

zooals die van Tanger, zich een tiental meters boven het omliggend terrein verheffen.

Niet ver beneden de Kwajan-monding worden de eerste heuvels, de Boekit Hantilik en de Boekit Hantimau van uit de rivier waargenomen.

De terreinformatie dier verheffingen bestaat meestal uit zand en leemgrond, waarin hier en daar, bijv. bij Pahirangan, lagen van zeer jonge bruinkolen en verkoold hout voorkomen. Overigens bestaat de bodem uit zeer zwaren geelen kleigrond overdekt met humus en half-vergane plantenoverblijfselen. Op slechts een enkele plaats, namelijk bij Soemin, werden door mij steenen in den oeverwand waargenomen. Bij lagen waterstand komen in deze streken de eerste zandbanken te voorschijn en de oevers vertoonen dan beneden de kleilaag grintbanken.

Aan de beide zijden van het hier beschreven gedeelte der Sampit worden verscheidene meertjes gevonden, meest allen zeer ondiep en van zeer uitgerekte gedaante, welker lengteas veelal evenwijdig loopt met de hoofdrigting der rivier en welker breedte zelden die der rivier overtreft.

Die meertjes "danau," en door de Dajaks "tasik" genoemd, zijn zonder onderscheid zeer vischrijk. Vooral wordt veel biawan ([1]) daarin gevangen. Zij zijn tevens echter ook de verzamelplaatsen van menigvuldige krokodillen.

Van de soengei's, welke zich tusschen Poelau Niboeng en de Kwajan-monding in de hoofdrivier uitstorten, verdienen vermelding de S. Toewalan, de S. Seranau, de S. Kenjala en de S. Kawanbatoe. De beide eerstgenoemden zijn bewoond; de Toewalan zelfs tot op een viertal dagreizen van hare monding.

In de Seranau hebben zich onlangs op een dagreis van af hare monding eenige Dajaksche huisgezinnen van Simpoer gevestigd. Deze soengei heeft langs een harer zijtakken, de S. Rin-

([1]) Een kleine visch met ruwe schubben als een baars, waarvan voornamelijk de gezouten kuit als eene lekkernij beschouwd wordt.

djau, en verder langs een boschpad communicatie met de soengei Sampit en met het meer van Semboeloeh.

De Soengei Kawanbatoe kan tot op 8 á 4 dagreizen van af hare monding door kleine praauwtjes bevaren worden. Van uit haren zeer kronkelenden middenloop bestaat er communicatie over land met de soengei's Kowan, Sahaboe en Ajawan, die in de Pemboeang uitmonden.

5 Maart. Van de plaats van ons nachtverblijf om half zeven 's ochtends vertrokken zijnde, bereikten wij op den middag de eerste kampong in de Kwajan-rivier met name Kaminting. Zij bestaat uit een tiental woningen aan wêerszijden der rivier gelegen.

De eigenlijke bevolking bestaat uit Dajaks, maar tevens hebben zich hier een tiental Kahajanners tijdelijk gevestigd, die den handel in deze streken in hunne handen trachten te concentréren. Een hunner met name Soengket fungeert tevens als kamponghoofd.

Bij deze kampong bragt ik verder den dag en den nacht door, nam ze in oogenschouw en liet onder bevolking bekend maken, dat ik ten huize van Patih Praboe Nata te Kwala Mentoebar eene volksvergadering wenschte te houden.

Hier werd tevens een der van Sampit medegenomen praauwen verwisseld en met hare roeijers teruggezonden.

6 Maart. Omstreeks 7 uur van Kaminting vertrokken zijnde, bereikten wij op den middag de verlaten kampong Penjahoean en tegen den avond de kampong van Patih Praboe Nata te Kwala Mentoebar. Genoemd hoofd wachtte mij op zijne batang op en in de met vlaggen en eerepoorten versierde kampong maakte men een oorverdoovende gongmuziek, begeleid door eenige knallende geweerschoten.

Ik maakte den patih mijn voornemen bekend, om den volgenden ochtend eerst de rivier nog verder op te varen tot aan de laatste kampong en daarna onmiddelijk hierheen terug te keeren en eene volksvergadering te houden in zijne kampong.

7 Maart. Gezeten in kleine onoverdekte sampans roeiden wij in den vroegen ochtend naar de bovenbedoelde kampong,

welke geen anderen naam draagt den die van haar hoofd n. l. Demang Boentoei.

Na circa twee uren varens kwamen wij daar aan. Onderweg waren wij nog een kleine kampong gepasseerd met name Doerian Toenggal, welker bewoners zich tot de bevolking der kampong van den patih rekenen.

Ook door Demang Boentoei werd ik zoo feestelijk mogelijk ontvangen. Aan den oever bij de aanlegplaats was eene met matten belegde ruimte afgesloten door eerepoorten, guirlandes van groen blanga en tabir. Eerst bij mijn aan wal stappen werd die enceinte aan de rivierzijde voor mij geopend, en nadat ik hier gecomplimenteerd was door het kamponghoofd, werd de eerepoort ook aan de landzijde geopend en bezocht ik de kampong. Dit alles had plaats onder het zeer gemengde geraas van gongmuziek, zingende vrouwen met hunne katampangs, geweerschoten, vreugdekreten, het geschreeuw van twee varkens, die men vastgebonden had om te worden gekeeld en eindelijk het gejank van een paar dozijn honden, die zich bij al die feestelijke geluiden ook niet onbetuigd wilden laten. Hooren en zien verging. Zelfs schreeuwend kon ik mij door de naaste omstanders niet doen verstaan. Eindelijk gelukte het mij door wenken en teekens althans een deel van dat geraas te doen ophouden.

Ik bezigtigde de kampong, sprak over het een en ander met den demang en maakte hem bekend met mijn voornemen om hem op mijne verdere reis naar en door Katingan mede te nemen. Hadji Sanoedin had mij dat n. l. aangeraden, omdat Demang Boentoei uit Boven-Katingan afkomstig, aldaar zeer goed bekend is, vele aanverwanten heeft en een zeer regtschapen en vertrouwd man is. Blijkbaar was hij door die mededeeling verrast, maar nadat ik hem had gezegd, welke reden ik had juist hem uit te kiezen om mij te begeleiden, aarzelde hij niet langer, maar beloofde den volgenden ochtend gereed te zullen wezen om mede te gaan.

Na nog eenige informaties te hebben ingewonnen omtrent den

verderen loop der rivier, de communicatie met Pemboeang, enz., vertrok ik weder naar de kampong bij Kwala Mentoebar, waar wij omstreeks 10 uur terug waren.

Na het middagmaal begaf ik mij naar de woning van den patih, waar ik een groot deel der mannelijke bevolking van Kwajan verzameld vond.

Patih Praboe Nata is een zeer onbeduidend man, wien het spreken hoogst moeijelijk schijnt te vallen, die niet de minste manieren heeft, daarentegen gewoonlijk behebt is met huidzweren, maar die bij dat alles toch den indruk maakt van een regtschapen man te wezen, dien men op zijn woord gelooven kan. Daarvoor staat hij ook bij zijne onderhoorigen te boek.

De berigten, die men mij hier gaf aangaande den stand van het padigewas, waren in het algemeen hoogst gunstig. Voor de helft was de oogst reeds binnen en leverde uitmuntende resultaten. Dit lokte dan ook een aantal personen uit de benedenstreken tot van de kampong Semoeda toe, die voor een deel met vrouwen en kinderen herwaarts kwamen om tegen het gewone aandeel te helpen bij het padisnijden en het binnen brengen van den oogst.

Het loon dier helpers bedraagt gewoonlijk één landjoeng vol padi (aan het korte stroo) voor één dag arbeid. Die landjoengs hebben circa vier gantangs inhoud. Daar een persoon in den regel 5 à 6 landjoengs per dag voor den eigenaar der ladangs snijdt en ter bestemde opschuringsplaats brengt, kan men rekenen, dat het snijloon $^1/_6$ of $^1/_7$ van den oogst bedraagt.

In deze vergadering behandelde ik met de hoofden verschillende onderwerpen en werden o. a. drie regtszaken, waarin men mijne uitspraak verlangde, voorgebragt en afgedaan. De eerste was een slavenkwestie, die door mij werd beslist in den zin van onze bepalingen, dat er hier geen slavernij meer bestaat. De tweede was eene kwestie van overspel en de derde eene van echtscheiding.

In alle drie zaken waren de klagers blijkbaar in hun regt

en werden door mij ook in het gelijk gesteld, terwijl ik de hoofden opdroeg die uitspraken te doen uitvoeren. Daarbij bleek het mij, dat men zich over 't algemeen weinig aan de hoofden stoort en dat de Sampitsche handelaren zich hier dikwijls eene autoriteit aanmatigen, die tot allerlei onregt en moeijelijkheden aanleiding geeft. Ik maande de betrokken hoofden aan om zich voortaan wat meer te doen gelden, de wêerstrevers van hunne regtmatige bevelen naar Sampit op te zenden en evenzoo te handelen met de inwoners van Sampit, die zich hier ongeroepen in de bestuurszaken mengden.

Verder werden nog eenige zaken van algemeen belang door mij besproken en daarna kwamen een aantal vrouwen uit de verschillende kampongs mij de gebruikelijke geschenken, uit rijst, kippen, eijeren en vruchten bestaande, aanbieden, welke door mij aangenomen en gereciproceerd werden met tabak, zout en snuisterijen.

8 Maart. Na hier nog een onzer praauwen en eenige roeijers verwisseld te hebben en nadat Demang Boentoei zich bij mijn gezelschap had aangesloten, verliet ik omstreeks 9 ure de kampong van den patih en de rivier afvarende, bereikten wij tegen 1 ure 's namiddags de kampong Kaminting en tegen den avond de rakit nabij de monding, waar wij weder overnachtten.

De Kwajan ontspringt op den Boekit Belawan, een, naar het schijnt, zeer aanzienlijken heuvel, die tusschen Serajan en Mentaja gelegen is en tevens de bronnen bevat van de rivieren Mentaja, Kalang en Mahoep. Hare bovenloop moet ongeveer regt zuidelijk wezen tot op een paar uren roeijens boven de kampong van Demang Boentoei, waar hare hoofdrigting eerst oostelijk en daarna zuidoostelijk wordt.

Bij hare buiging naar het oosten neemt zij een regterzijtakje op, namelijk de S. Kaniah, dat men nog een uur kan opvaren in zuidwestelijke rigting, waardoor men aan het boschpad komt, dat naar Serajan leidt en aan gene zijde uitkomt aan de S. Bai, linkerzijtak van de Pemboeang.

Volgens het verslag van den civielen gezaghebber Schäfer, de eenige mijner voorgangers, die Kwajan bezocht en die ook van hier uit doorging naar Serajan, was dat boschpad in 1872 goed begaanbaar en legde hij die voetreis in 10 uren af. Hoogts waarschijnlijk heeft hij zich daarbij echter niet gehaast, want volgens ingewonnen informaties kan die weg zonder moeite in de helft van dien tijd worden afgelegd, het geen ook meer overeenkomt met het onderling verband tusschen mijne opnamen der rivieren Pemboeang en Kwajan.

Deze laatste is bij de kampong Demang Boentoei nog eene vrij onbeduidende soengei, die ook slechts voor kleinere sampans bevaarbaar is wegens de menigvuldige boomstammen, die den weg versperren.

Door de opname van de S. Mentoebar wordt zij reeds beter bevaarbaar, dieper en breeder. Vóór de kampong van den patih bedraagt hare breedte 25 à 30 meters. Van daar tot aan hare monding neemt zij behalve de meer aanzienlijke S. Penjahoëan aan den linkeroever, nog een aantal kleinere soengei's op, die voor een goed deel uitwateringen van binnenlandsche plassen en meertjes zijn.

Van deze laatsten worden er verscheidene digt bij de oevers gevonden voornamelijk nabij de monding. In vorm en ligging komen zij geheel overeen met de hierboven bechrevene aan de Sampit. Zij zijn echter zooveel kleiner dan deze en hunne breedte overtreft ook hier weder niet die der rivier, waarin zij uitwateren. Deze omstandigheid verstrekt m. i. wel eenigszins het vermoeden, dat die meertjes overblijfselen van den vroegeren rivierloop zijn.

Bij hare monding is de Kwajan gemiddeld 55 meters breed en vrij diep. Haar stroom is tamelijk sterk. Bij de monding zijn de oevers laag en modderig. Eerst bij de kampong Kaminting worden ze hooger.

Tusschen deze en de kampong Penjahoean beginnen zich steenen aan de oevers te vertoonen en is de rivierbedding op enkele plaatsen rotsachtig en tevens meer hellend, zoodat

daar stroomversnellingen bestaan, die hoewel riam's genoemd, van zoo weinig beteekenis zijn, dat zij bij eenigszins hoogen waterstand bijna niet opgemerkt worden.

Langs de oevers van de Kwajan wordt een groote overvloed van rotan gevonden. Ook zag ik er kolossale oelienboomen. In den benedenloop is ze zeer vischrijk. Een paar uren werpen met een net bezorgde ons eene djoekoeng half vol visch.

Het geheele zielental van de bevolking van het Kwajan-gebied schat ik op ongeveer 600.

9 Maart. In den vroegen ochtend verlieten wij de rakit, bereikten binnen een uur de riviermonding en begonnen thans de Mentaja verderop te roeijen.

Bij het vallen van den avond legden wij bij de plaats der vroegere kampong S. Blanga aan om te overnachten.

10 Maart. Na den geheelen dag (behoudens de gewone rust tusschen 12 en 1 ure voor het middagmaal) doorgeroeid te hebben, bereikten wij om half zes de kampong Kwala Nisai. Deze bestaat uit een acht á negental woningen, die langs beide oevers verspreid liggen. Haar petoewahan heet Boeroeng, een reeds bejaard man van een goedig uiterlijk.

Ook hier was men voorbereid op mijn bezoek. De batangs waren van nieuwe vloeren en de trappen aan den oever van versierde leuningen voorzien. Bij mijne nadering had men ook een groote Nederlandsche vlag geheschen, maar bij vergissing het onderst boven. Eerst toen men die van mijne praauw in 't oog kreeg, bemerkte men de fout en verbeterde ze. De bevolking van Kwala Nisai kan op een 90 tal zielen geschat worden, w. o. ongeveer 25 werkbare mannen. Van afkomst zijn zij echte Mentaja-Dajaks, wier voorouders volgens hun beweren nooit eene andere woonplaats gehad hebben.

Hier was men buitengewoon tevreden over de resultaten van den padioogst, die bijna was afgeloopen. Sedert vele jaren had men hier niet zoo'n prachtigen oogst gehad.

Bijzondere perkara's waren hier niet te behandelen en slechts algemeene belangen werden door mij met de verzamelde bevolking besproken.

Ook hier werden mij de gewone geschenken van rijst, enz. aangeboden en met zout en tabak gereciproceerd.

11 Maart. Na hier weder eene praauw voor eene djoekoeng verwisseld en met de Sampitsche roeijers naar huis gezonden te hebben, verlieten wij omstreeks half acht des ochtends Kwala Nisai en roeiden verder de rivier op. Eenige nieuwe roeijers werden van hier medegenomen en Boeroeng volgde uit eigen beweging in een afzonderlijke praauwtje.

Slechts een paar rivierbogten hoogerop kwamen wij bij S. Memala, aan eenige ladanghuizen, welke door Singa Soema met zijne onderhoorigen bewoond worden.

Die persoon is evenals Boeroeng een man op jaren en hoofd van eenige Mentaja-Dajaks, wier zielental op 60 kan geschat worden.

In het vorige jaar woonde hij met zijne onderhoorigen in eene kampong te Kwala Sangkoe niet ver van de monding der Kalang. Voor dit oogstjaar had hij zich hierheen begeven, en na afloop van dezen oogst, die ook hier uitmuntend was, zoude hij, zooals hij mij zeide, zich met al zijne onderhoorigen met Boeroeng vereenigen en te Kwala Nisai eene kampong aanleggen.

Reeds den vorigen avond was Singa Soema met eenige zijner volgelingen ook te Kwala Nisai geweest om mij te verwelkomen en had ik met hen dan ook reeds de algemeene belangen besproken.

Na het wisselen van eenige geschenken en na ook van hier nog eene praauw naar Sampit te hebben teruggezonden, welke met hare roeijers hier verwisseld was, roeiden wij verder de Mentaja op.

Ook Singa Soema ging evenals Boeroeng uit eigen beweging mede.

Om zeven uur des avonds kwamen wij te Kwala Sangkoe aan.

Hier wonen op de plaats der oude kampong van Singa Soema een zestal Kahajansche handelaren, die van hier uit op Kalang en Boven-Katingan handelen; zij waren in het bezit van een half dozijn karbouwen, welker prijs hier ƒ 200.— à ƒ 250.— per stuk bedraagt en die bestemd zijn om aan de Katinganners te worden verkocht bij gelegenheid van een of ander tiwa-feest. Die dieren waren van Djoewana afkomstig en met vele moeite hierheen gevoerd.

12 Maart. Na den nacht hier te hebben gepasseerd en nog eene praauw te hebben verwisseld, vertrokken wij om zeven uur's ochtends van Kwala Sangkoe rivieropwaarts. Den vorigen dag was het water reeds gerezen en gedurende den gepasseerden nacht had die rijzing aangehouden, en de stroom was dan ook in dezelfde verhouding aanzienlijk sterker geworden, zoodat wij 3½ uur besteedden aan het kleine traject van hier naar de monding der Kalang, waar wij om half elf aankwamen en waar wij bemerkten, dat het juist deze rivier was, die zooveel water afvoerde.

Bij deze zamenvloeijing zijn de Boven-Mentaja en de Kalang ongeveer even breed, n. l. tusschen 50 en 60 meters.

De uit hunne vereeniging ontstaande Mentaja-rivier verkrijgt daar al dadelijk eene breedte van ruim 100 meters.

Tusschen deze plaats en de Kwajan-monding neemt deze breedte niet merkbaar toe. 't Zijn daar ook alle slechts onbeduidende soengei's, die in dit gedeelte van de hoofdrivier uitloopen.

Van af de Kwajan-monding is echter het karakter van de rivier en van het omliggend terein gaandeweg veranderd. De tibaraubanken, die men aan de tandjoengs in het beneden gedeelte vindt, komen hoogerop niet meer voor. De oevers worden hooger rotsachtig en steil. Enkele stroomversnellingen bemoeijelijken reeds eenigszins de vaart. Onder deze is de riam Mandang, ongeveer 3 kilometers lang, de belangrijkste; wij waren haar echter met behulp van gala's zonder veel moeite gepasseerd.

Ook de wildernis op de beide oevers heeft een somberder aanzien gekregen. Kolossale boomen overschaduwen de rivier en menigvuldige sengkoewang's breiden hunne knoestige en kronkelende takken ver over den donkeren waterspiegel uit.

Van af de Kwajan-monding waren wij ook weder een aantal plaatsen gepasseerd, waar de aanwezigheid van hooge pantars en oude vruchtboomen, meestal doerian's, het vroeger bestaan van betrekkelijk aanzienlijke kampongs verraadden. In hunne volgorde stroomopwaarts heetten die kampongs; Djariangau, Penjarongan, Toekang Langit, Blanga, Rantau Katang, Oebau, Batoe Sawei, Parigi, Bejanei, Poentjet, Paparalas en Toembang Kalang.

Deze kampongs zijn echter niet alle gelijktijdig bewoond geweest evenmin als die beneden de Kwajan-monding. Voor zoo ver bekend, was dit nooit met meer dan twee, hoogstens drie het geval. De bevolking verhuisde van de eene naar de andere; sterfgevallen, slechte oogsten enz. waren daarvan meestal de oorzaak.

In 1855 bezocht de civiele gezaghebber Tiedtke de toenmalige kampong Poentjet.

In 1865 bereikte de waarnemend civiele gezaghebber Sauer de kampong Paparalas; volgens zijn reisrapport was destijds ook Toembang Kalang bewoond. Boven Paparalas heeft zich echter nooit een mijner voorgangers vertoond. Hoever de heer von Gaffron in 1845/47 op deze rivier zijne togten heeft uitgestrekt, is hier niet meer na te gaan. In zijn tijd schijnt de kampong Batoe Seranei bewoond geweest te zijn.

Het meerendeel der Mentaja-Dajaks verliet zijn geboortegrond in 1866, toen Tagab Koendi met zijn aanhang deze streken door zijne rooverijen onveilig maakte. Het toenmalige hoofd van Mentaja, door ons bestuur aangesteld, met name Toemenggoeng Singa Negara alias Pa Tikan, vroeger genaamd Haroen, verhuisde toen met het grootste deel zijner onderhoorigen naar Boven-Katingan, waar hij thans nog woont.

Twee zijner zonen met name Pa Benang en Pangpoesan ves-

tigden zich met eenigen aanhang in den bovenloop der Soengei Mentaja Oeloe. Beide wonen daar nog, en wel in de kampong Kandjeloempan en Soengei Pring. Hunne onderhoorigen worden op een zielental van 450 geschat. Wegens de menigvuldige en gevaarlijke riams, die men van hier uit te passeren heeft, vóór men hunne woonplaatsen bereikt, is de landweg, die den bronnenloop der Kalang met dien der Soengei Mentaja Oeloe verbindt, de meest gebruikelijke weg om bij hunne kampongs te komen, welke echter, naar het schijnt, door handelaren zelden worden bezocht.

Bij onze komst aan de Kalang-monding vonden wij het water der S. Mentaja Oeloe door den bandjir, die uit de Kalang kwam, opgestopt en bijna zonder stroom.

Ik roeide genoemde soengei een paar bogten ver op om eene geschikte plaats te zoeken voor het meten eener zonsmeridiaanhoogte.

Na afloop daarvan gingen wij terug naar de Kalang-monding en beproefden deze rivier op te varen, maar weldra ondervonden wij dat onze pogingen vergeefsch waren en legden omstreeks 2 uur 's namiddags bij den oever aan, om een lageren waterstand af te wachten. Bij bragten hier dan ook den nacht door.

13 Maart. Het water was des ochtends voldoende gezakt om onze reis te kunnen voortzetten. Om half zeven vertrokken wij verder op en na een geheelen dag roeijens legden wij des avonds om 6 uur bij den oever aan om te overnachten, digt bij de S. Garagaän.

14 Maart. Om zeven ure weder vertrokken zijnde, kwamen wij tegen acht uur bij den riam Manggar, en na deze gepasseerd te zijn, aan de riams Kandang Aoek en Habilit.

Deze drie riams liggen vrij digt bij elkaar en vormen eene reeks van zes verschillende watervallen en stroomversnellingen, daar alle drie door een rustig gedeelte in twee onderscheidene deelen zijn gesplitst. De kleinste daarvan dragen bij de inlanders den naam van „bawi", de grootste van „atoewe" (vrouw

en man). De riams Manggar Atoewe en Kandang Aoek Atoewe kunnen niet met beladen vaartuigen worden gepasseerd.

Bij beiden moet de inhoud der praauwen langs den oever over de rotsen gebragt worden en daarna de ledige vaartuigen met behulp van rotantouwen tegen den waterval opgetrokken of de rivier afvarende, voorzigtig afgelaten worden.

't Was, vooral in vroeger tijd, niet zeldzaam, dat koppensnellers zich in de wildernis bij die riams schuilhielden om de reizenden, terwijl deze allen druk bezig waren met den ingespannen arbeid, die voor het passeren dezer riams vereischt wordt, onverwachts te overvallen.

Toen wij bij de riam Manggar Atoewe kwamen, zagen wij aan den oever een nog verschen boomtak, die hoogstens den avond te voren kon afgesneden wezen. Mijn gevolg maakte daaruit op, dat er welligt kwaad volk in de buurt was, daar wij den vorigen dag geene praauw gepasseerd waren en, voor zoo ver wij wisten, ook geen enkel vaartuig ons vooruit was gegaan. Ik trachtte hen gerust te stellen met de opmerking, dat kwaad volk geene zoo duidelijke sporen van zijne aanwezigheid zou achterlaten; evenwel achtte ik het voorzigtig om een viertal met geladen geweren gewapend en langs de rotsen op wacht te stellen om het oog te houden op den oever. Wij werden echter door niemand verontrust.

Er waren drie uren mede gemoeid voor wij den laatsten riam van de reeks gepasseerd waren. In dien tijd waren wij niet meer dan $1^1/_2$ kilometer gevorderd.

Na het middagmaal roeiden wij door en kwamen omstreeks 4 ure te Kihan Sembali.

Hier vond ik aan den regteroever de thans verlaten kampong van Demang Djaja, bestaande uit ééne zeer kolossale woning, die beneden den weinig beteekenenden riam ligt. Bovenstrooms van dezen staan een paar woningen van Kahajansche handelaren, aan wier batangs wij aanlegden.

Wij vonden hier behalve de bedoelde Kahajansche ook eenige Chineesche en Maleische handelaren van Sampit, die van

hier uit hunne handelsexcursies naar Boven-Kalang en Boven-Katingan maakten.

Ik ging aan wal om de boven genoemde woning van Demang Djaja van nabij te bezigtigen. Dat huis is ruim 100 meters lang en 19 diep, terwijl de vloer 7 à 8 meters boven den beganen grond verheven is.

Behalve de vloer bestaat het geheel uit ijzerhout en is ook met ijzerhouten sirappen gedekt. Door een overlangsch beschot, waarin 22 deuren, is het in twee gelijke helften verdeeld. De voorste daarvan vormt eene lange gaanderij, die bestemd is voor gemeenschappelijken arbeid en voor bijeenkomsten der bewoners en tevens tot nachtverblijf van reizigers dient. De achterste helft is door houten beschotten in 22 vertrekken afgedeeld, die aan even zoovele familiën tot woonplaats en keuken dienden. In de meesten dier vertrekken vonden wij twee, in sommige drie en vier stookplaatsen, waaruit ons bleek, dat het aantal hier gewoond hebbende eigenlijke huisgezinnen veel grooter was dan dat der vertrekken.

Er was zooveel prachtig ijzerhout aan deze woning gebruikt, dat de arabier Wan Said verklaarde voor den afbraak daarvan, te Sampit geleverd, eene som van *f* 15000 te durven betalen.

De woning was van binnen voorzien van eene groote menigte apilans tot versterking der lage naar buiten overhellende wanden in tijd van nood. Zij was tevens omringd van eene zeer hooge ijzerhouten palissadering.

Voor het front zagen wij eene groote menigte zeer hooge pantars, waarvan er twee menschenschedels op den top droegen, terwijl de anderen gekroond waren met de gewone uit hout gesneden beelden van vliegende rhinocerosvogels. Enkelen droegen ook blanga's, waarvan de bodem doorboord was.

Buiten de palisadering en voornamelijk aan de achterzijde der woning bevond zich eene menigte vruchtboomen van verschillenden aard.

Kort vóór mijn vertrek van Sampit had ik van Kiahi Ali,

hoofd van Boven-Katingan, een brief ontvangen, waarin hij mij mededeelde, dat eene bende van 500 man uit Serawai (Melahoei) op weg was naar Boven-Katingan om een vijandelijken inval te doen, een asangtogt op groote schaal. Hij verzocht mij daarom dringend hem zoo spoedig mogelijk ter hulp te komen.

Gewoon aan de ontzaggelijke overdrevenheid en geringe geloofwaardigheid van dergelijke berigten, had ik er ook niet meer waarde aan gehecht, dan het verdiende.

Te Kwala Nisai vernam ik, dat er werkelijk eene bende van 200 man uit Boven-Aroet in Boven-Katingan was verschenen om tanggoel te eischen voor den dood van de vele slagtoffers, die daar in Augustus a. p. bij een asangtogt der Boven-Katinganners gevallen waren. Het aantal der bij die gelegenheid verslagenen was mij in der tijd opgegeven als 25 te bedragen.

Hier te Kiham Sombali werd mij weder een brief van Kiahi Ali ter hand gesteld van 6 dagen ouden datum, waarin hij meldde, dat zijn vroeger berigt onjuist was, dat wel is waar Raden Pakoe, hoofd van Boven-Melahoei, te Senamang gekomen was met een 60 tal volgelingen, maar deze geen ander doel scheen te hebben dan te trachten de vijandige verhouding tusschen zijne onderhoorigen en de Katinganners te doen ophouden en een onderling vriendschapsverbond te sluiten. Kiahi Ali schreef mij verder, dat Raden Pakoe het berigt van mijn aanstaand bezoek vernomen hebbende, te Senamang mij opwachtte om de zaak met mij zelven te kunnen bespreken. Hij verzocht mij dan ook om hem nader te willen kennis geven voor het geval mijne reis niet zou kunnen doorgaan.

Blijkbaar twijfelde hij nog aan mijn bezoek, en dacht hij niet, dat ik reeds zoo digt in zijne buurt was.

De hier aanwezige Sampitsche handelaren verhaalden mij ook, dat niemand in deze streken aan de tijding van mijne aanstaande komst geloof sloeg, dat Kiahi Ali wel aan de Kalangsche Dajaks bevelen had gezonden om den bovenloop der

rivier van boomstammen te zuiveren en den landweg van Kwala Kagoe naar Katingan in orde te brengen, maar dat men die orders beantwoord had met de verklaring, dat ik toch niet komen zou en dus de arbeid vergeefsch zou wezen.

Van diezelfde handelaren vernam ik ook, dat Kiahi Ali onder zijne bevolking ongeveer niets te zeggen heeft en deze zich al heel weinig om hem bekreunt. Nog pas eenige dagen geleden waren de hier aanwezige Chinesche en Maleische handelaren in de S. Senamang geweest en daar de S. Loewai ingevaren om de daaraan gelegen kampong van denzelfden naam te bezoeken.

Hier was hun door de Dajaks eene geldboete van 120 realen opgelegd wegens het niet eerbiedigen van het pali of pamali, dat zij aan hunne soengei hadden opgelegd.

Die handelaren hadden zich echter beroepen op de uitspraak van Kiahi Ali ter zake en een groot deel der mannelijke bevolking van de bedoelde kampong had hen gewapend vergezeld naar Balei Bahet, de woonplaats van genoemd hoofd. Daar gekomen eischten zij, dat Kiahi Ali hen in het gelijk zou stellen en de handelaren dwingen de opgelegde boete te betalen.

Dezen verontschuldigden zich met het beweren, dat zij volkomen onbekend waren met de adat pamali en dus geheel onschuldig daartegen gezondigd hadden. Zij weigerden te betalen en 't was voornamelijk aan een van hen, zekeren Salim, een hercules van gestalte met een duivelachtig voorkomen, overigens de gepersonifieerde goedmoedigheid, te danken, dat de Dajaks hunne bedreiging om de palischenders ter dood te brengen onuitgevoerd lieten. Zij gingen na de energieke houding van genoemden Salim naar hunne kampong terug, aan Kiahi Ali echter zeggende, dat zij geen hoofdgeld meer zouden betalen als hij hunne adats tegen vreemde overtreders daarvan niet beter beschermde.

Ik vernam hier verder nog, dat Demang Djaja hooger de rivier op, maar ver van den oever met zijne onderhoorigen

op zijne ladangs was en dat Toemenggoeng Pa Rangkah alias Singam zich na zijne verdrijving van Rantau Katang aan de S. Pakoelanei gevestigd had, aan den voet van den Boekit Batoe, die ongeveer in het midden tusschen den loop der Kalang en dien der Katingan gelegen is. De monding dier soengei en twee toengkarans van landwegen, die naar zijne twee kampongs leiden, waren wij in den loop van den dag gepasseerd.

Verder werd mij nog medegedeeld, dat in de laatste dagen weder veel koppensnellers in Boven-Katingan rondwaarden en daar reeds een tiental personen hadden gedood. Ook de brief van Kiahi Ali maakte daarvan uitvoerig melding.

Ten slotte verhaalde men mij, dat een neef van bovenbedoelden Singam met name Djahan vóór omstreeks zes dagen hier gepasseerd was met negen volgelingen op een sneltogt naar Serajan om de nederlaag te wreken, die Singam zelve aldaar in de Salau-rivier in het begin van het vorige jaar geleden had

Ik was werkelijk dien achtermiddag ook op de hoogte van een der toengkarans van de landwegen naar Singam's kampongs een „balei pali" met tien hampatoengs gepasseerd, waarin de bende zich op haren togt volgens gewoonte had voorbereid.

Boeroeng en Singa Soema werden door mij naar Demang Djaja afgezonden om hem kennis te geven van mijne aankomst en hem uit te noodigen mij hier of te Kwala Kagoe te komen ontmoeten.

Op eene ontmoeting met Singam had ik weinig hoop. Deze was bij mijn voorganger Donker Curtius zeer slecht aangeschreven, ten gevolge van een aantal berigten ten zijnen laste, die grootendeels onwaar schijnen te zijn geweest, maar toch geloof vonden.

Desniettegenstaande kwam hij in het midden van 1876 te Sampit en beloofde mijnen voorganger zich met zijne onderhoorigen bij de monding der Toewalan-rivier in eene geregelde kampong te zullen vestigen.

De controleur Donker Curtius, die alle pogingen in het werk stelde om de Dajaks uit de bovenstreken te overreden zich meer benedenwaarts en in het dagelijksch bereik van het bestuur te vestigen, maar al die pogingen ook meestal zag mislukken, was zeer ingenomen met het plan van Singam, deed hem een eed zweren zich voortaan als rustig burger te zullen gedragen, gaf hem geschenken in rijst, zout en tabak en liet hem vervolgens naar boven vertrekken om zijn voornemen uit te voeren.

Een paar maanden later ontving hij berigten, dat Singam, ontrouw aan zijne belofte, zich, in plaats van te Kwala Toewalan, te Rantau Katang gevestigd had. Hij zond daarop zekeren Pa Norma met een dertigtal Sampitters naar boven om te onderzoeken of dat berigt waar was. Die Sampitters hebben toen werkelijk Rantau Katang bewoond gevonden en de kampong met al wat er in was (de bewoners hadden de vlugt naar de bosschen genomen) verbrand. De sporen van dien brand kon ik in het voorbijvaren nog duidelijk waarnemen.

Zooals ik boven zeide, had ik weinig hoop op een ontmoeting met Singam. Evenwel wilde ik pogingen daartoe doen en maakte het plan om Singa Soema na zijne terugkomst van Demang Djaja naar zijne kampong terug te zenden met opdragt op die terugreis de woonplaats van Singam te bezoeken, hem te zeggen, dat ik te Kwala Kagoe een paar dagen zou verblijven en te trachten hem over te halen daar voor mij te verschijnen, onder stellige belofte, dat hem geenerlei leed zou geschieden en hij volkomen vrij naar zijne woonplaats zou mogen terugkeeren.

15 Maart. Omstreeks 1 ure vertrokken wij van Kiham Sembali verder de rivier op. Een half uur later ontmoetten wij Boeroeng en Singa Soema, die van hunne zending naar Demang Djaja terugkeerden. Zij berigtten mij, dat zij dezen niet te huis hadden gevonden, daar hij in de bosschen was om getah te verzamelen, maar dat een paar zijner onderhoorigen onmiddelijk op weg waren gegaan om hem op te zoeken en

hem mijne boodschap over te brengen. Mijne zendelingen waren echter vergezeld van Demang Djaja's echtgenoote, dochter en schoonzoon en van eenige andere zijner onderhoorigen van beiderlei geslacht, die mij kwamen verwelkomen en eenige geschenken in rijst, enz. aanboden.

Ik liet hier Singa Soema terugkeeren naar Mentaja en droeg hem op om te K. Pakoelanei aan te gaan, ten einde Singam mijne boven omschreven boodschap over te brengen. Hij beloofde mij het te zullen doen en nam daarop afscheid, nadat ik hem nog een paar gantangs hout en wat tabak ten geschenke had gegeven.

Wij vervolgden nu onze reis, vergezeld van de praauwtjes, die ons tegemoet gekomen waren. Demang Djaja's schoonzoon, vroeg eene plaats in mijne praauw om te helpen boomen (de bijna eenige wijze om in dit snelstroomende en ondiepe gedeelte der rivier vooruit te komen) en om bij lastige versperringen den besten doortogt aan te wijzen. Zijn aanbod werd natuurlijk met graagte aangenomen.

Daarop verzocht ook zijne vrouw, Demang Djaja's dochter, in mijne praauw te mogen overstappen om bij haren man te blijven. En ook dit verzoek werd door mij toegestaan. De vrouwen, welke ik hier ontmoette, waren al heel weinig verlegen, ofschoon ik zeker de eerste Europeaan was, dien zij zagen. Over 't algemeen waren zij minder schuw dan de mannen.

Mijne reisgenoote had een lief lachend gezigtje, dat echter ontsierd werd door een vuilen sirihmond; zij was blijkbaar evenals trouwens ook hare moeder en de andere vrouwen, in hare beste plunje uitgedost en droeg een aantal lange en kostbare lamiangs om den hals.

Gedurende den tijd, dien wij noodig hadden om tot bij den landweg naar hunne ladangs op te roeijen, waar zij, behalve Demang Djaja's schoonzoon, wêer allen aan wal gingen, was het altijd mijne bedoelde reisgenoote, die het eerst antwoordde op mijne gewone vragen naar de namen van de soengei's en tandjoengs, welke wij passeerden.

Omstreeks drie uur in den namiddag kwamen wij aan de kampong van Madjaroeng en eenige oogenblikken later aan die van Sariman. Beide bestaan slechts elk uit ééne groote woning van den bouwtrant van die te Kiham Sembali, maar kleiner. Zij zijn hier alleen onder den naam van hunne respectieve petoewaäns bekend. Ik legde bij beide kampongs even aan en zond daar Demang Boentoei naar wal om de hoofden en bevolking te zeggen, dat ik hen den volgenden dag te Kwala Kagoe wenschte te ontmoeten.

Daarna vervolgden wij onzen weg en kwamen omstreeks vijf ure aan een viertal kleine woningen, niet ver beneden Kwala Kagoe gelegen.

De tijding mijner komst was mij hier reeds vooruitgesneld, 't geen mij bleek uit den nieuwen batang, dien men dienzelfden dag voor mij in orde had gemaakt en waarbij wij aanlegden om te overnachten.

Op den tegenovergestelden oever bevond zich het begin van den landweg, die ons naar de Katingan-rivier zou voeren.

Nog denzelfden avond zond ik Demang Boentoei verder de rivier op, om Demang Mangan, Mangkoe Mambai en Toemenggoeng Pintoe Radja alias Awit mijne komst te melden en hun aan 't verstand te brengen, dat zij wel zouden doen met mij hier te komen ontmoeten, alvorens ik mij naar hunne kampongs begaf.

Deze drie personen zijn hoofden van een paar honderd Sahije-Dajaks, die zich sedert een viertal jaren in deze streken hebben gevestigd om de onophoudelijke aanvallen der zwervende Oets te ontgaan, die zij in hunne vroegere woonplaats en in de Senamang-rivier te verduren hadden.

Hunne eigene reputatie als koppensnellers is echter ook niet van de beste. Ruim een jaar geleden waren de beide eerstgenoemden de aanvoerders van een asangtogt naar Belanti, die echter door de tijdig gewaarschuwde bevolking dier streek afgeslagen werd.

Met hun drieën onderteekenden zij het vorige jaar den brief aan

het distriktshoofd van Sampit, waarin zij met wraakneming op de Serajansche bevolking dreigden, indien Roedjoeh c. s., die door mij te Serajan gearresteerd waren, niet op vrije voeten gesteld werden.

16 Maart. Omstreeks acht uur in den ochtend kwam Demang Boentoei hier terug, medebrengende Demang Mangan en een broeder van Mangkoe Mambei. Laatstgemelde zou mij in zijne kampong opwachten en Toemenggoeng Awit kon niet komen wegens eene buikziekte, waaraan hij reeds twee jaren leed.

Ik zond Mangkoe Mambei's broeder terug om dezen zelven te gaan halen, en deed Demang Mangan bij mij komen.

Een zoo sprekend atavisme van den orang-oetan was mij nog nooit onder de oogen gekomen. Darwin zou gejuicht hebben als hij dat wezen gezien had. Zijn lang dun hoofdhaar en verder de haren, die hij op zijn lichaam heeft, vooral op borst en rug, zijn van dezelfde bruinroode kleur als die van genoemd dier.

Zijne gelaatstrekken, voornamelijk zijn groote vooruitstekende mond en lange bovenlip, zijne lange armen, zijn schuwe blik en dierlijk uiterlijk, in alles is hij het evenbeeld van den orang-oetan. Aan de hooge zeldzaamheid van rood haar onder de Dajaks is hij dan ook zijn naam van „Mangan" d. i. de roode, verschuldigd.

In het begin was hij alles behalve op zijn gemak, durfde mij niet aanzien en keek gedurig links en regts als stond hij op sprong om te ontvlugten.

Langzamerhand werd hij wat rustiger en toen rekende hij Patiwaël, die mij als tolk diende, voor, dat zij onderling zwagers waren, daar hij, Patiwaël, vroeger geleefd had met eene vrouw, die Demang Mangan tot zijne bloedverwanten rekende.

Toen Patiwaël zich dat wijselijk liet aanleunen was Demang Mangan blijkbaar zeer in zijn schik en noemde deze hem ook niet anders meer dan „ipar".

In dien tusschentijd was ook Mangkoe Mambei aangekomen, die in 't eerst dezelfde schuwheid vertoonde als zijn kameraad, maar langzamerhand evenals deze wat makker werd.

Ook Madjaroeng en Sariman waren met eenige hunner onderhoorigen naar hier gekomen en ik besprak met hen allen de gewone algemeene zaken en belangen.

Ook hier had men niet te klagen over den oogst, die prachtig geweest zou zijn, als niet een gedeelte daarvan vernield was door apen, varkens en insecten.

De Sahije-Dajaks staan bekend als de beste ladangbewerkers dezer streken. Zij lijden dan ook zelden gebrek.

Na het wisselen van de gewone geschenken deelde ik aan de verzamelde personen mijn voornemen mede om na het bezoeken van de kampongs van Demang Mangan en Mangkoe Mambei van hier over land naar de Katingan-rivier te gaan. Ik zeide hun verder, dat ik voor die voetreis op hunne diensten rekende voor het transport mijner goederen, waarvoor ik een 40tal dragers zou noodig hebben, en aan het distriktshoofd droeg ik op dat aantal over de betrokken kampongs naar gelang der sterkte daarvan te verdeelen. De aanwezige hoofden beloofden te zullen zorgen, dat het verlangde aantal dragers present was.

Na het middagmaal en begeleid van Demang Mangan en Mangkoe Mambei begaven wij ons, gezeten in kleine onoverdekte sampans, verder de rivier op, die hoe langer hoe moeijelijker bevaarbaar werd wegens de menigvuldige boomstammen, welke den doortogt versperren. Na drie kwartier varens kwamen wij aan de kampong van Demang Mangan en van hier na een gelijk tijdsverloop aan die van Mangkoe Mambei, waar ik aan wal stapte. De inwoners waren voor het grootste deel verzameld in Demang Mangan's kampong, waar deze een feest vierde wegens den aankoop van een blanga.

De kampong van Mambei bestaat uit eene verzameling van acht ellendige huizen, die in een langwerpig vierkant geplaatst en gezamenlijk door ééne dubbele palisadering omgeven zijn. 't Geheel zag er erg gehavend en verwaarloosd uit.

Ik trad de woning van Mangkoe Mambei binnen, waar een hoogst onaangename stank heerschte. Alles wat ik zag was

zoo vuil en smerig, dat ik eerst dien stank eenvoudig daaraan toeschreef; maar toen ik nader er naar informeerde, werd mij een lijk onder het aangrenzende huis gewezen, dat ongeveer eene week oud was en dat, hoewel besloten in een uit een stuk boomstam vervaardigde kist, die zooals het heette, daarna gekalfaterd was, als de oorzaak van dien verpestenden stank werd opgegeven.

Toen ik vroeg hoe het mogelijk was dat de bewoners der kampong dien stank konden verdragen, antwoordde men mij glimlachend, dat die later wel van zelf zou verminderen.

Deze kampong ligt op den linkeroever der Kalang even boven de Kwala Tamingai. Van hier loopt een boschpad regtstreeks naar de kampong Toembang Senamang aan de Katingan. Volgens ingewonnen informaties is dat boschpad zeer moeijelijk begaanbaar, doordat het de beddingen van allerlei kleine soengai's volgt en het terrein zeer moerrassig en modderig is. Het kronkelt sterk en hoewel de afstand linea recta van hier naar Tandjong Senamang niet meer dan 8 kilometers kan bedragen, schijnt men een grooten halven dag noodig te hebben om dien weg af te leggen.

Op circa 2 à 3 kilometer van hier ligt aan dat boschpad de kampong van Toemenggoeng Awit en van daar loopt een zijweg in westelijke rigting naar nog eene andere kleine kampong, welker petoewaän Boetat heet en die ongeveer even ver van dien driesprong gelegen is, als deze van de Kalang.

Na nog eenige verdere berigten omtrent een en ander te hebben ingewonnen, zakte ik de rivier weder af tot bij de kampong van Demang Mangon, waar ik met het gewone geraas ontvangen werd. Deze kampong is ten opzigte van bouworde, aantal woningen, palisadering en groote onreinheid het volkomen evenbeeld van de pas door mij bezochte.

Op dezen dag heerschte hier eene geweldige drukte. Demang Mangan had een paar weken geleden voor *f* 800 een blanga gekocht en ter eere van deze werd nu een groot feest gevierd

om van de in dien pot huizende ziel bescherming en voorspoed te vragen.

Op het pleintje tusschen de huizen had men bij den offerpaal een versierde stellaadje opgerigt, waarop de blanga had gestaan, toen ter harer eere een groot varken was geslagt, met welks bloed de kampongbewoners zich zelve en de blanga besmeerd hadden. Daarna was die blanga naar eene dergelijke stellaadje binnenshuis overgebragt, alwaar men bij onze aankomst bezig was in de onmiddelijke nabijheid er van het pas geslagte varken in kleine stukjes te snijden. Om de blanga heen stonden vier vrouwen in een kring een dans uit te voeren, welke dans dezer Sahije-Dajaks die hunner andere rasgenooten in langzame eentoonigheid nog verre overtreft.

Op zes vuren stonden in de nabijheid even zooveel potten met varkensvleesch te stoven en te koken.

De woning, laag en smal, was overvuld met dronken Dajaks, die door allerlei vreemde geluiden en luidruchtige gesprekken aan hun vrolijkheid lucht gaven.

Toen ik binnentrad, meende ik in 't eerst niet bestand te zullen wezen tegen de heete en afschuwelijke atmospheer, die mij hier tegemoet kwam, en sommigen van mijn gezelschap gingen ook weer onmiddelijk naar buiten.

De in mijne aneroïde besloten thermometer teekende na eenige oogenblikken niet minder dan 39° C. of 102° F. en 't was voor ons allen bepaald eene verademing, toen wij na een kwartier verblijf in die woning weêr in den brandenden zonneschijn van half vier 's namiddags kwamen.

Demang Mangan drukte mij zijne groote vreugde uit over de omstandigheid, dat zijn blanga-feest toevallig te zamen viel met mijn bezoek. Dat was hem een zeer gelukkig voorteeken.

De gewone geschenken van rijst, enz, werden gewisseld en plotseling stond daarna Demang Mangon op, verwijderde zich een oogenblik en kwam terug met twee handen vol kleine stukjes spek, die hij mij gulhartig aanbood in zijne overvuile

handen, welke dropen van het vet. Hij wilde dat spek op een bord· bras leggen, dat ik reeds aangenomen had. Dat was te veel voor den Arabier Wan Said, die tegenover mij zat. Tot groote verbazing van Demang Mangon moest hij zijn geschenk weder wegnemen en zijne handen gaan wasschen. 't Was koddig om de verontwaardiging van Wan Said en de beide hadjis te zien.

Mangkoe Mambei begon mij hier over de zaak van Roedjoeh c. s. te spreken en ootmoedig vergiffenis voor hen te vragen. Ik beduidde hem echter, dat plaats en gelegenheid daartoe slecht gekozen waren, maar beloofde hem den volgenden dag als hij met Demang Mangon te Kwala Kagoe bij mij kwam, over die zaak te woord te zullen staan. Daarna verliet ik de kampong en roeide naar mijne prauw terug.

In dien tusschentijd was, zooals ik bij mijne terugkomst vernam, Demang Djaja hier aangekomen en ik bemerkte dan ook op den oever een geweldig geraas van dronken Dajaks.

Toen ik eenige oogenblikken later een bad in de rivier nam, verscheen Demang Djaja op den oever en riep onder het maken van vele buigingen en sembahs: „ampoen: Toewan! ampoen!"

Hij was dronken en vroeg daarvoor vergiffenis. Ik liet hem zeggen, dat hij nu maar naar zijn verblijf moest terugkeeren en ik hem den volgenden ochtend wel zou ontvangen.

Zooals ik later van Demang Boentoei vernam, had hij zich daarop weer bij zijn gezelschap gevoegd, en daar met alle teekenen van blijdschap verteld, dat ik hem ampoen geschonken en vergunning gegeven had om dronken te zijn, maar dat zij mij met hunne luidruchtige feestvreugde niet mogten storen en daarop was het geheele gezelschap naar eene meer benedenwaarts gelegene ladang vertrokken om het drinkgelag tot laat in den nacht voort te zetten.

17 Maart. Omstreeks negen uur in den voormiddag meldde Demang Djaja zich bij mij aan. Zijne dochter, met wie

ik reeds kennis had gemaakt, vergezelde hem. Hij was nog wel eenigszins onder den invloed van al de verzwolgen toewak, maar kon toch behoorlijk zijn woord doen.

Hij bragt mij de gewone geschenken, bestaande in rijst, kippen en komkommers, en ik gaf hem wat zout, tabak en eenige snuisterijen, waaronder een dozijn vergulde knoopjes met 's Konings borstbeeld, waarop ik hem speciaal opmerkzaam maakte. Hij aarzelde om die geschenken aan te nemen, daar hij niets had om ze te reciproceren. Ik zeide hem, dat dit laatste ook volkomen overbodig was en ze slechts een klein bewijs mijner waardering van zijne vroeger bewezene diensten waren.

Zooals mij namelijk door Hadji Mohammad Seman, tijdens wij te Kiham Sembali waren, verteld was, had hij dezen en nog een 20 tal andere Sampitsche handelaren in 1866 tijdens de rooverijen van Tagab Koendi gedurende een vol jaar huisvesting en gastvrijheid in zijne versterkte woning te Kiham Sembali verleend. Zonder dat waren zij even als anderen zeker eene prooi geworden van de rondzwervende roofbenden van genoemden opstandeling.

In dienzelfden tijd had hij ook een policieoppasser, die naar de Kalang was afgezonden om den stand van zaken op te nemen en zich den terugweg naar Sampit door evenbedoelde roofbenden afgesneden zag, in een kadjangmat gewikkeld en verborgen en met gevaar van zijn eigen leven naar Sampit teruggebragt.

Hij was het eenige Dajaksche hoofd dezer streken, dat zich in dien tijd niet bij Tagab Koendi had aangesloten en niet voor hem gevlugt was, maar hem integendeel afbreuk gedaan had waar hij kon. Die verhalen waren mij door verschillende geloofwaardige personen bevestigd. Ik herinnerde Demang Djaja aan die bewezen diensten en zeide hem, dat het Bestuur zulke zaken niet vergeet. Hij kreeg daarop tranen van aandoening in de oogen, kuste mijne voeten en verzekerde plegtig, dat hij tot aan zijn dood het Gouvernement getrouw en onderdanig zou zijn.

Hij zeide mij verder, dat hij na afloop van den rijstoogst eerst naar Melahoei wilde gaan om een paar oude schuldzaken te vereffenen en mij daarna te Sampit zou bezoeken.

Aarzelend vroeg hij mij heel naief vergunning om op zijne reis naar Melahoei één kop te mogen snellen; „één maar" herhaalde hij uitdrukkelijk. Ik antwoordde hem, dat hij wel wist, dat het koppensnellen streng verboden was en hij door dat te doen zeer zeker den goeden naam, dien hij nu bij het bestuur had, zou verliezen. Daarop haastte hij zich te verklaren, dat hij het zeker niet zou doen, als ik hem de gevraagde vergunning niet gaf, wat hem overigens zeer speet.

Intusschen waren Demang Mangan en Mangkoe Mambei weder van boven gekomen, vergezeld van Toemenggoeng Awit, die over den landweg gedragen, gekomen was om mij te ontmoeten en obat te vragen. Hij zag er zeer zwak en mager uit en vertelde mij, dat hij sedert twee jaren aan diarrhee leed.

Ik gaf hem wat verdund laudanum, wat kajoe-poetih olie en verder raad omtrent een te volgen leefregel. Hij bedankte mij en beloofde mij na zijne genezing te Sampit te zullen komen bezoeken, evenals Demang Mangan en Mangkoe Mambei zulks zouden doen, zoodra de rijstoogst geheel was afgeloopen. Onder al de aanwezige Dajaks dezer streken waren Demang Djaja en een paar zijner onderhoorigen de eenige, die vroeger Europeanen hadden gezien.

Ik informeerde naar de gewone prijzen, die betaald worden voor de zaken van dagelijksche behoefte, welke hier van beneden worden aangebragt en naar de prijzen, welke zij voor hunne padi, getah en rotan maakten. Zout kost hier gewoonlijk een gulden (contant) de gantang van $^1/_{24}$ pikoel. De gantangs zijn hier kleiner dan te Sampit.

Voor Javatabak betaalt men ƒ 2.— de kati. Padi en boschproducten behalen hier zelden meer dan de helft en soms nog minder van den prijs, die daarvoor te Sampit

zou zijn te verkrijgen. De oorzaak daarvan is natuurlijk geene andere dan de verwijderde ligging dezer streken en de moeijelijkheid en gevaren der reis daarheen.

Ik besprak in verband daarmede de wenschelijkheid om zich meer benedenwaarts aan de rivier te vestigen en wees op de talrijke van vele vruchtboomen voorziene plaatsen, die ik aan de Mentaja gepasseerd was en die ik zeer geschikt achtte om weder bewoond te worden.

De aanwezige Dajaksche hoofden beaamden wat ik daaromtrent zeide, maar beweerden, dat de vroegere bewoners dier plaatsen of hunne afstammelingen volgens de hier bestaande adat het regt hadden schatting te heffen van de vreemde Dajaks, die zich daar gingen vestigen en dat zij zeker niet zouden nalaten dat regt te doen gelden.

Zoo werd mij ook verhaald, dat Singam op het denkbeeld scheen gekomen te zijn, dat zijne voorouders lang geleden de streken bewoond hadden, waar thans de Sahije-Dajaks van Mangkoe Mambei enz. gevestigd zijn en dat hij daarom een paar weken geleden hier verschenen was om 10 kojangs padi als schatting te eischen.

De Sahije-Dajaks hadden hem echter geantwoord, dat zij zijn regt niet bewezen achtten en hem de schatting geweigerd. Toen hij hier het berigt van mijn aanstaand bezoek vernomen had, was hij naar Pakoelonej teruggekeerd, maar had, om geen gevaar te loopen van mij te ontmoeten, zijn weg daarheen over Boven-Katingan genomen.

Na over nog eenige zaken gesproken te hebben, vroegen de Sahije-hoofden mij vergunning om de zaak van Roedjoeh c. s. te behandelen. Mangkoe Mambei is Roedjoeh's schoonzoon en nam thans het woord om vergiffenis te vragen voor 't geen Roedjoe c. s. misdaan hadden en hunne invrijheidstelling te verzoeken.

Zooals ik reeds in mijn dagboek over October a°. p°. aanteekende, had ik door het distriktshoofd van Sampit, aan wien deze drie hoofden hun brief ter zake geadresseerd hadden,

o. a. doen antwoorden, dat hij om hen te sparen dien brief met hunne daarin vervatte bedreigingen van wraakneming op de Serajanners niet aan mij had durven mededeelen. Ook thans gaf ik geene blijken, dat ik met het bestaan van dien brief bekend was. Na hen aangehoord te hebben, maakte ik hun duidelijk dat de landraad Roedjoeh c. s. veroordeeld had en ik de magt niet bezat om hun vergiffenis te schenken, maar die magt berustte bij den Grooten Heer te Batavia, bij wien ik genegen was hun verzoek om gratie over te brengen en te ondersteunen onder voorwaarde, dat zij zelve onder eede beloofden zich voortaan als rustige burgers te zullen gedragen, geene ngajau- of asang-togten meer te ondernemen en ook niet toe te laten, dat hunne onderhoorigen zulks deden.

Zij schenen door die voorwaarden min of meer verrast en vroegen een paar uur tijd om onderling daarover te beraadslagen. Ik zeide, dat ik hen in den namiddag verwachtte om mij hun besluit kenbaar te maken, waarop zij voorloopig afscheid namen. Ook Demang Djaja vroeg verlof om naar zijne kampong terug te keeren. Vóór hij heenging zeide hij mij, dat hij na afloop van den padi, oogst met al zijne onderhoorigen weêr zijne vroegere woning te Kiham Sembali betrekken en daarna zeker te Sampit verschijnen zou.

Tegen den avond verschenen Demang Mangon en Mangkoe Mambei weêr voor mij, (de zieke Toemenggoeng Awit was inmiddels naar huis gegaan) en verklaarden zij met elkander overeengekomen te zijn uit naam van alle in de Balang gevestigde Sahije-Dajaks mijne voorwaarden in zoo verre aan te nemen, dat zij zich verbinden wilden om geene andere asang-of ngajau-togten meer te ondernemen dan die, welke moesten dienen om wraak te nemen wegens aanvallen of koppensnellerijen, die door Dajaks van andere stammen in hun gebied zouden worden gedaan.

Ik antwoordde, dat ik die uitzondering alleen kon toelaten, wanneer de wraakneming alleen tegen de ware schuldigen ge-

rigt werd en niet tegen den eersten den beste, dien zij bij zulk eene gelegenheid binnen het gebied der schuldigen konden overrompelen, 't zij man, vrouw of kind, vreemdeling of inwoner.

Na eenige beraadslaging verklaarden zij zich bereid de door mij verlangde belofte te beëedigen. Zij werd daarop in schrift gebragt zoowel in de Dajaksche als in de Maleische taal, door hen en door de notabelen van mijn gezelschap (als getuigen) onderteekend, en eindelijk plegtig door de betrokkenen bezworen. Op datzelfde geschrift teekende ik mijnerzijds de belofte aan, dat ik hun verzoek om gratie voor Roedjoek c. s. bij de betrokken autoriteiten zou voorbrengen en ondersteunen.

Ik verzuimde hier boven te vermelden, dat ik te Kiham Sembali Kiahi Ali's brief beantwoord had met de kennisgave, dat ik daar was aangekomen en den volgenden dag zou doorgaan naar Kwala Kagoe, waar ik hem zou wachten. Dien brief kon hij reeds in den namiddag van den 16den ontvangen hebben en ik had hem dus heden hier verwacht, maar te vergeefs.

18 Maart. Den geheelen voormiddag wachtte ik weder op de komst van Kiahi Ali, maar toen deze des middags nog niet verschenen was en mijne Dajaksche dragers reeds sedert 24 uren zich gereed hielden om te vertrekken, besloot ik na het middagmaal de landreis te aanvaarden in de hoop Kiahi Ali onderweg te ontmoeten, daar hij moest zorgen voor vaartuigen, die ons van het einde van den landweg verder naar Toembang Senamang moesten brengen.

Het distriktshoofd van Sampit gelastte ik van hier terug te keeren met de door mij gebruikte djoekoeng en mij te gaan opwachten op het boschpad bij de grens van Tjampaga met Katingan-ilir.

De Kalang, welker stroomgebied ik thans ging verlaten, is zooals boven reeds gezegd werd, aan hare monding 50 à 60 meters breed en heeft over de eerste 250 meters van af hare zamenvloeijing met de Mentaja eene sterke stroomversnelling.

Hare verdere riams (in het Dajaksch "kiham") en dressems, die vermelding verdienen, zijn in hunne volgorde stroomopwaarts de riams Talabang, Moeroeng, Tangkaras, Manggar, Kandang Auk, Habilit en Sembali; de reeds boven beschreven Manggar en Kandang Auk zijn gevaarlijk, de overige alleen lastig.

Het eerste gedeelte van den benedenloop heeft stroomopwaarts eene N. t. Oostelijke hoofdrigting. Bij de soengei Garagaän wordt die hoofdrigting N.W. ten W. en haar bronnenloop van af Mangkoe Mambei's kampong rigt zich verder naar het Zuidwesten.

Van de menigvuldige soengei's, die zij opneemt en waarvan een aantal voor kleine praauwtjes bevaarbaar zijn, verdient de Anei afzonderlijke vermelding, daar zij bij hare monding eigenlijk aanzienlijker is dan het hoogerop gelegene gedeelte der Kalang zelve. Deze, die beneden die zamenvloeijing nog eene breedte van 30 à 35 meters heeft, vermindert daar boven al dadelijk tot 20 en minder en bij Kwala Kagoe is zij slechts nog eene weinig beteekenende soengei.

Over haren geheelen loop heeft zij een vrij sterke stroomsnelheid, die trouwens ligtelijk verklaarbaar is uit het hoogteverschil van 32 meters, dat mijn barometer tusschen hare monding en Kwala Kagoe aanwees.

Het terrein, dat zij doorstroomt, is tamelijk hoog en dikwijls heuvelachtig en de grond kwam mij overal voor zeer vruchtbaar te wezen. Eene zeer weelderige vegetatie bedekt de beide oevers. In het benedengedeelte is de rivier soms over hare volle breedte geheel overschaduwd door de sengkoewangboomen, welker ver overhangende takken elkander van beide oevers zoodanig naderen, dat wij soms door een gewelf van groen voeren. Behalve Kiham Sembali passeerde ik nog slechts ééne verlaten kampong en wel Pinang Moeloek, die een twintigtal jaren geleden nog bewoond schijnt te zijn geweest.

De Kalangsche Dajaks beneden Kwala Kagoe zijn van den

stam Dohoei, echter vermengd met Mentaja-Dajaks en anderen; zij die boven genoemde plaats wonen, zijn Sahije-Dajaks. Te Kwala Kagoe zelve wonen een paar Katinganners en Kahajanners.

Behalve de landweg, die ons naar Katingan zou leiden, bestaan er nog een vijf- of zestal andere wegen om van het Kalangsche in het Katingansche stroomgebied te komen. De langste daarvan vereischt slechts één dagreis. De kortste, dien ik gekozen had, werd mij opgegeven als tevens de beste te wezen en slechts ongeveer drie uren gaans lang te zijn.

Juist op den middag begon onze voetreis. Demang Mangan en Mangkoe Mambei vergezelden mij. Als boschpad was de weg vrij goed begaanbaar. Hij liep over een zacht glooijend heuvelterrein, dat met zware bosschen bedekt was. De hoofdrigting was ongeveer N. N. O. Wij passeerden eenige kleine soengei's en kwamen na 40 minuten aan de Plawi, waar ik een kwartier vertoefde om de achterblijvers op te wachten. Van daar weder vertrokken zijnde, bereikten wij in 50 minuten den oever der majestueuse Katingan-rivier, zoodat ik den geheelen weg in anderhalf uur had afgelegd. 't Duurde echter nog een half uur vóór mijn geheel gezelschap en al de dragers hier bijeen waren.

Op ons aller beenen hadden zich talrijke bloedzuigers vastgehecht, welker beten nog lang nabloedden, echter niet in ontsteking overgingen.

't Verdient vermelding, dat de kleine soengei's, die wij ook op het laatste gedeelte van den weg gepasseerd waren, alle in de Kalang uitwateren, zoodat de waterscheiding van het Katingan-gebied aan deze zijde zeer digt op den regteroever gelegen is.

Ongeveer op het midden van het tweede gedeelte van den afgelegden weg ontmoette ik Kiahi Ali, die mij met een tiental volgelingen te gemoet kwam. Hij maakte vele excuses over zijn laat komen, maar beweerde eerst den vorigen avond mijn brief van Kiham Sembali ontvangen te hebben.

Een kwartier na mijne aankomst aan den oever der Katingan verscheen ook het distrikshoofd van Katingan, die mij vertelde acht dagen reis te hebben gehad van af zijne woonplaats te Kwala Samba. Wij bragten onze goederen in de gereed liggende prauwen en djoekoengs en omstreeks half drie stieten wij van den oever af en roeiden stroomopwaarts naar Toembang Senamang. Demang Mangon en Mangkoe Mambei met hunne Dajaksche dragers gingen weder terug naar hunne kampongs, nadat ik onder hen nog wat tabak verdeeld had.

De Katingan-rivier heeft hier werkelijk een grootsch karakter, dat te meer treft, wanneer men gedurende de laatste dagen in de betrekkelijk kleine Kalang heeft vertoefd. Hare breedte bedraagt hier ruim 200 meters. Statig stroomt zij tusschen hare met ondoordringbare en sombere wildernis bedekte oevers, die zich als hooge, groene muren voordoen, welke zich steil uit den donkeren waterspiegel verheffen en waarin hier en daar door den bijl van den landbouwer een bres gemaakt is, door welke een golvend, rijpend rijstveld met een paar ladanghuisjes zigtbaar werden.

Wij hadden ruim drie uren noodig om tot Toembang Senamang op te roeijen, waar wij dus tegen het vallen van den avond aankwamen. Onderweg was mij het bovenvermelde hoofd van Melahoei Raden Pakoe tegemoet gekomen. Hij droeg om den hals eene zilveren medaille aan een dito ketting, die hem, naar ik vernam, door het Gouvernement geschonken is wegens ons bewezen goede diensten tijdens de onlusten, die door Pangeran Mas te Sambas verwekt waren. De kampong Toembang Senamang bestaat uit twee gedeelten, beide op den regteroever der Katingan gelegen schuins tegenover de monding der Senamang. Het benedenstrooms gelegene is alleen door Katingan-Dajaks, het andere gedeelte hoofdzakelijk door Kahajansche handelaren bewoond.

In dit laatste was het middenstuk der ruime woning van Demang Kanjapi tot mijne ontvangst in gereedheid gebragt.

Tot dus verre had ik op mijne reis altijd in mijne djoe-

koeng den nacht doorgebragt. Hier echter besloot ik aan land te logeren, en nam met mijn geheele reisgezelschap mijn intrek in dat huis.

In den naavond besprak ik met de aanwezige hoofden, waaronder het distriktshoofd van Katingan en Kiahi Ali, den tegenwoordigen toestand dezer streken, welke nog nooit door eenig Europeesch bestuursambtenaar bezocht waren. Eindeloos waren de klagten, die ik van de beide hoofden moest aanhooren over de ongehoorzaamheid hunner onderhoorigen. Dezen stoorden zich evenmin aan de gegeven bevelen in zake het zamenwonen in geregelde kampongs, enz., als aan 's Gouvernements verbodsbepalingen betreffende koppensnellen, menschenslagten, slavernij, singir, enz.

Kiahi Ali bevestigde ook tot in de kleinste bijzonderheden het verhaal, dat ik van de Chinesche handelaren te Kiham Sembali vernomen had aangaande het voorgevallene met de bevolking van Soengei Lowai. Hij, zoowel als het distriktshoofd, verklaarden zich volkomen onmagtig om iets in dezen stand van zaken te veranderen.

19 Maart. Omstreeks half acht in den ochtend vertrok ik van hier om de Senamang-rivier te bezoeken. Na zeven uren boomen en roeijen kwamen wij te Balei Baheh, de woonplaats van Kiahi Ali, aan, waar ik met muziek en vreugdeschoten ontvangen werd.

Na mij ook hier in het voor mij gereed gemaakte middenvertrek der woning geinstalleerd te hebben, maakte ik mijn voornemen bekend om den volgenden ochtend eerst de Senamang verder op te varen tot aan de laatste kampong en daarna eene vergadering te houden met alle Dajaksche hoofden, die aan deze rivier en hare zijtakken gevestigd zijn.

In 't voorbijvaren had ik dien dag reeds enkele kampongs ter loops bezocht en de hoofden en mannelijke bevolking tot die vergadering opgeroepen.

Ik had hier verder een gesprek met Raden Pakoe, waarbij hij mij de motieven en het doel zijner reis uiteenzette. Zoo-

als hier boven reeds werd aangeteekend is hij hoofd van Boven-Melahoei. Hij is daar geboren uit eene inheemsche moeder. Zijn vader was een Kahajansche handelaar. Hij scheen circa 40 jaren oud, heeft een gunstig uiterlijk en vrij beschaafde manieren.

Hij verhaalde mij, dat de koppensnellerijen, die zijne onderhoorigen in het Katingan-gebied en de Katinganners weder in het zijne hadden gedaan en die vooral in den laatsten tijd zeer menigvuldig voorkwamen, in hem den wensch hadden doen ontstaan naar eene overeenkomst met de hoofden dezer streken, om aan die vijandelijkheden een einde te maken. Hij had daartoe de door hem gevraagde vergunning van den controleur van Melawi te Nanga Pinoeh verkregen om zich met een gevolg van 60 personen hierheen te begeven, ten einde met de hoofden van Boven-Katingan die overeenkomst te bespreken. Hier komende had hij de tijding van mijn aanstaand bezoek vernomen en dit verder afgewacht om eerst met mij de zaak te behandelen.

Ik antwoordde hem, dat ik niets liever zou zien, dan dat hij in zijne lofwaardige pogingen mogt slagen, maar dat ik voorloopig geen oordeel over zijne kansen van welslagen kon uitspreken, daar deze streken mij nagenoeg geheel onbekend waren; dat ik hem echter in overweging gaf om mij op mijne verdere rondreis in Boven-Katingan te vergezellen en dat ik hem, na door eigen aanschouwing kennis te hebben genomen van den toestand, gaarne met raad en daad wilde bijstaan. Ik verzweeg hem voorloopig, dat ik de volkomen mislukking zijner pogingen voor meer dan waarschijnlijk hield, wegens de magteloosheid der hoofden in deze streken om zich zelve of eene door hen te sluiten overeenkomst te doen eerbiedigen. Na beraadslaging met zijne volgelingen deelde Raden Pakoe mij mede, dat hij mij tot in de Bimban-rivier vergezellen zou.

20 Maart. Om half zeven van Balei Baheh vertrokken zijnde, kwamen wij tegen half tien uur aan de laatste kampong met name Telok Tampang. Op onzen weg daarheen waren wij de kleine

kampong Balei Sapau gepasseerd, die op den regteroever gelegen is, en verder de kampongs Telaga en Kempoeng, die op den linkeroever meer landwaarts in aan kleine gelijknamige soengei's liggen. Telok Tampang is eene vrij goed gepalissadeerde benteng, op een circa 25 meters hoogen en steilen heuvel. De woningen waren zeer goed onderhouden en aan vruchtboomen was geen gebrek.

Ik beklom hier het geraamte van een in aanbouw zijnde woning, vanwaar uit ik een ruim uitzigt had op het omliggende zeer geaccidenteerd terrein en eenige peilingen kon doen op de meest uitstekende heuveltoppen van den omtrek.

Daarna zakten wij de rivier weder af en waren wij tegen half twaalf te Balei Baheh terug, waar ik reeds een aantal Dajaks voor de vergadering verzameld vond.

Na nog eenigen tijd gewacht te hebben op de komst van de overige hoofden, opende ik omstreeks den middag de vergadering en informeerde ik naar de namen der aanwezigen, die ik in een halven kring vóór mij liet zitten, terwijl hunne onderhoorigen in een digten drom achter hen plaats namen. Tot het landschap Senamang rekenen zich de ondervermelde kampongs, welker namen hier in hunne volgorde stroomopwaarts zijn opgegeven, als:

1. Rangan Hamparang op den linkeroever, hoofd Raden Garang.
2. Pasei, links binnen 's lands, id. Boedjang.
3. Batoe Koeli, op den regteroever, id. Rawing.
4. Loewai, regts binnen 's lands, id. Baris.
5. Sekatjang, id. id. id. Djoenang.
6. Baheh, links id. id. Demang Djaja.
7. Hasan, id. id. id. Pateh.
8. Balei Sapau, op den regteroever, id. Kati.
9. Telaga, links binnen 's lands, id. Kerei.
10. Kempoeng, id. id. id. Toerang.
11. Telok Tampang, op den regteroever, id. Kilap.

't Is welligt niet overbodig hier aan te teekenen, dat hier zoowel als in dit geheele rapport, regter- en linkeroever

stroomafwaarts bedoeld worden. Zooals bekend is worden ze door de inlanders juist omgekeerd benoemd.

Met uitzondering van de boven sub. 2 en 3 vermelde, die gezegd werden op hunne verder afgelegene ladangs te zijn, waren al de genoemde hoofden hier verzameld.

Ik deelde hun mede, dat ik mij persoonlijk had willen overtuigen van de waarheid der door mij ontvangen ongunstige berigten omtrent den toestand dezer streken en harer bevolking en ik ook persoonlijk hen wilde bekend maken met 's Gouvernements voornaamste bevelen en verbodsbepalingen, voor zoo ver die op deze streken van toepassing zijn; dat ik daarom tot hen gekomen was en hen hier verzameld had om mijne bevelen te ontvangen, opdat zij later, wanneer zij wegens het niet opvolgen daarvan welligt in moeijelijkheden geraakten, zich niet zouden kunnen verontschuldigen met de bewering, dat die bevelen en verbodsbepalingen hun onbekend waren geweest.

Ik zeide hun verder, dat ik de zaken, die tot het verledene behoorden, niet wilde oprakelen of nader onderzoeken, maar ik hen zeer ernstig vermaande om zich van af dezen dag streng te onthouden van koppensnellen en menschenslagten, dat hun ook streng verboden was met hunne adat singir de handelaren of andere vreemdelingen, die deze streken bezoeken, te bemoeijelijken en dat zij de overtredingen van dezen tegen hunne adats ter kennisse konden brengen van Kiahi Ali of van het distriktshoofd, die daarin uitspraak zouden doen. Ik herinnerde hen verder aan de afschaffing van de slavernij en het daarmede in verband staande verbod om menschen te koopen of te verkoopen.

Enkele der aanwezige hoofden beantwoordden mijne toespraak met de betuiging, dat zij zich nooit anders hadden schuldig gemaakt aan koppensnellen dan wanneer zij daartoe geprovoceerd waren door voorafgegane vijandelijkheden van Dajaks uit andere streken. Ik hernam, dat het mij bekend was, dat de bevolking van Senamang zich over 't algemeen

minder aan ngajau-togten schuldig maakt dan andere Katinganners, maar dat ook het „balas" verboden was, tenzij men de wraakneming op de ware schuldigen toepaste.

Ik geloof werkelijk, dat er vrij spoedig een einde zou komen aan die fatale koppensnellerij wanneer het „balas" altijd de ware schuldigen trof.

De Dajak dezer streken is hoogst lafhartig en waagt zich nooit in een open gevecht op zijne sneltogten, maar zwerft geduldig in de wildernis en nabij de ladangs rond, tot dat hij zijn kans schoon ziet om een paar weêrlooze menschen, liefst vrouwen of kinderen, te overvallen en den hals af te snijden. Dewijl zij met die afgesneden hoofden in triomf naar hunne kampongs terugkeeren en daar hunne „heldendaden" ruchtbaar maken, worden hunne namen meestal spoedig bekend, maar daarvoor hebben zij geen vrees, omdat zij weten, dat de wraakneming hen zelve niet treffen zal, en zij in het geval dat het aan de beleedigde partij niet gelukt eenige menschenhoofden binnen hun gebied magtig te worden en deze dus den bloedprijs komt vorderen, dien slechts te voldoen hebben, veelal nog met de eigendommen van hunne bloed- of aanverwanten, om van de geheele zaak af te zijn.

Slechts eenmaal is het gebeurd, dat een Dajak van Serajan, wiens dochter daar door een Katinganschen koppensneller vermoord was, dezen naar diens woonplaats volgde en bij gelegenheid van het feest, dat men daar wegens den terugkeer van dien koppensneller vierde, den moordenaar van zijn kind in het midden der feestvreugde het hoofd afsloeg.

Die daad wekte toen zulk een ontzag, dat men den bedrijver daarvan ongehinderd liet vertrekken met het hoofd van den verslagene, en er thans nog over spreekt. Als zoodanige moedige wraaknemingen regel of althans wat algemeener werden, zouden de koppensnellers zich wel eens bedenken, vóór zij zich aan dat gruwelijk gebruik schuldig maakten.

Vervolgens werden mij hier de gewone geschenken door de Dajaksche hoofden aangeboden, waaronder ook een paar geiten,

welke laatste ik echter niet aannam. Ik deelde daarop weder zout en tabak als tegengeschenken uit.

Daar ik na het middagmaal weder naar Toembang Senamang zou terugkeeren, liet ik door Kiahi Ali aan de aanwezige hoofden bevelen om elk twee hunner onderhoorigen als roeijers Dajaksche te leveren en daarop ging de vergadering uiteen.

Omstreeks half twee vertrokken wij weder van hier. Eenige der Dajaksche hoofden rapporteerden even vóór mijn vertrek, dat hunne onderhoorigen naar hunne kampongs weggeloopen waren niettegenstaande de ontvangen bevelen om te helpen roeijen. Van andere hoofden waren de roeijers aanwezig. Eerstgenoemden boden zich zelve aan om te roeijen, maar daar de vaartuigen reeds voldoende bemand waren, gaf ik hun vergunning naar hunne kampongs terug te keeren.

Tegen vier uur 's namiddags waren wij te Toembang Senamang terug, echter niet zonder onder weg bijna een prauw verloren te hebben, door dat zij door den krachtigen stroom en onhandige besturing tegen een boomstam in de rivier was geslagen en zoodanig gehavend, dat de andere prauwen hare lading en een deel harer bemanning moesten overnemen om haar voor zinken te behoeden.

De Senamang ontspringt op het hooge waterscheidend gebergte, dat tusschen Katingan en Melahoei gelegen is. In ongeveer regt zuidelijke rigting stroomt zij door sterk geaccidenteerd terrein en tusschen veelal hooge en rotsachtige oevers naar hare zamenvloeijing met de Katingan. Bij Telok Tampang, het hoogste punt door mij bezocht, vanwaar zij nog twee dagen stroomopwaarts, maar alleen met kleine sampans bevaarbaar is, heeft zij eene breedte van ongeveer 25 meters; bij hare monding is deze tot 40 à 45 meters toegenomen. Over 't algemeen is zij ondiep en heeft een zeer sterken stroom. Daardoor is zij moeijelijk bevaarbaar, zoowel bij het op- als bij het afvaren. Het eerste kost ongeveer driemaal zooveel tijd als het laatste en is alleen met behulp van sterke gala's mo-

gelijk. Riams werden op het door mij bezochte gedeelte niet gevonden; des te menigvuldiger zijn echter de grintbanken of karangans (hier bij verkorting „rangan" genoemd), die bijna allen sterke en bogtige rapides veroorzaken, welke zoowel bij hoog als bij laag water zeer moeijelijk te passeren zijn. Bij het opvaren is in het eerste geval de stroom te sterk en in het andere het vaarwater te ondiep.

Afvarende is men in die rapides de prauw niet meester en deze wordt door den sterken stroom bij hoog water dikwijls tegen de overhangende boomen of de rotsachtige oevers geslagen en bij laag water heeft zij haren ondergang te vreezen van de boomstammen, die onder water liggende, den doortogt versperren.

Wij troffen juist de gunstige gelegenheid van middelbaren waterstand en toch werd een onzer prauwen zwaar lek geslagen.

De in haar stroomgebied gelegen kampongs zijn hierboven reeds opgegeven. De binnenlandsche zooals Pasei, Loewai, Sekatjang, Baheh, Telaga en Kempoeng liggen alle aan kleine en gelijknamige soengei's, die in de Senamang uitwateren, de verste hoogstens een paar paal van den oever van deze verwijderd. De kampong Hasan, welker bevolking zich ook tot de Senamangers rekent, ligt echter aan de gelijknamige soengei, welke een regterzijtakje vormt van de oostelijk gelegen Bimban, en heeft alleen over land communicatie met de Sanamang. Ik raam de geheele bevolking van dit landschap op ruim 1000 zielen. Grootendeels zijn zij Mehalat-Dajaks, voor welken stam hondenvleesch eene lekkernij schijnt te wezen. Daar zij echter van hunne talrijke honden te veel dienst hebben op varkens- of hertenjagten, dan dat zij ze zouden slagten zoolang zij gezond zijn, wordt gewoonlijk alleen het vleesch van zieke of zwaar gewonde gegeten.

't Is merkwaardig, dat ofschoon de meeste Dajaks van Mentaja, Kalang en geheel Boven-Katingan slangen, krokodillen en hagedissen eten, zij toch de Mehalat-Dajaks min of meer verachten wegens hunnen smaak voor hondenvleesch.

21 Maart. Daar ik hier te Toembang Senamang den middag wilde afwachten om eene zonsmeridiaanshoogte te nemen, besteedde ik den ochtend aan het bijwerken van mijne aanteekeningen en had ik verder een gesprek met Demang Kanjapi en zijne onderhoorigen in denzelfden geest en over dezelfde onderwerpen als mijne toespraak tot de Senamangers. Demang Kanjapi is geboortig van Kahajan-oeloe, een 15 tal jaren geleden als handelaar in deze streken gekomen en sedert hier gebleven. Zijne meeste onderhoorigen zijn tevens zijne schuldenaars. Hij zelf schijnt zeer welgesteld en maakt overigens een niet ongunstigen indruk.

Op zijn erf liepen zes prachtige groote karbouwen rond, die allen bestemd waren om te worden geslagt bij gelegenheid van een tiwafeest, dat hij na afloop van den rijstoogst zou vieren ter nagedachtenis van zijn bloedverwant Raden Sangkoeroen, die ongeveer een jaar gelegen overleden was. Die dieren hadden hem gemiddeld *f* 250 per stuk gekost. 't Is dus goedkooper bij zoo'n feest slaven te slagten, daar deze zelden meer dan *f* 100 kosten. 't Is ook meer volgens de adat. Demang Kanjapi verzekerde mij echter, dat hij die adat reeds lang had afgeschaft en zich liever wat meer uitgaven wilde getroosten dan tegen 's Gouvernements verbodsbepalingen te handelen. Hij verhaalde mij verder, dat zijne ladangs dit jaar bijzonder goed geslaagd waren, zooals trouwens algemeen in Boven-Katingan het geval was.

Na het middagmaal omstreeks ten half twee vertrok ik, vergezeld door Demang Kanjapi, van Toembang Senamang en ging verder de Katingan op. Wij passeerden verscheidene alleen staande woningen, o. a. die van zekeren Tahatoeng, den schoonvader van het distriktshoofd, maar desniettemin een beruchten koppensneller, die ook de aanvoerder was van den asangtogt naar Aroet in Julij a°. p°. Bij uitzondering was die woning zorgvuldig gesloten en niemand liet zich zien toen ik daar voorbijvoer, terwijl van de andere woningen, die ik passeerde, de bewoners naar buiten kwamen om naar mij te kijken.

Van uit Toembang Senamang had ik dezen ochtend vroeg berigt gezonden aan Toemenggoeng Singa Negara en aan zijn zoon Roendjan, dat ik tegen den avond bij hen zou aankomen. Om half vier kwamen wij aan de kleine kampong van eerstgenoemde en legden daareven aan. De toemenggoeng stapte in de prauw van Patiwaël en ging mede naar de kampong van zijn zoon Koendjan, waar wij juist om zes uur aankwamen.

Een paar kilometers beneden deze kampong werden wij opgewacht door eene prauw met gongmuziek en gemaskerde personen, die een helsch leven maakten.

Bij de aanlegplaats had men een nieuwe goede batang gemaakt en hier werd ik opgewacht door Koendjan en Toemenggoeng Singa Djaja van Pendahara (Katingan-ilir), die zich toevallig hier bevond. Onder het geraas van lilaschoten, zingende vrouwen en katampangs, gongmuziek en huilende honden, besteeg ik de van versierde leuningen voorziene trappen, die naar de ongeveer 25 meters hoog gelegen en zeer versterkte kampong leidden. Koendjan besteeg vóór mij de trappen zijner woning, nam mij aan de deur daarvan bij de hand en geleidde mij naar eene uit kisten, kussens en matten vervaardigde en eenigszins verheven zitplaats. Langs de wanden der woning stonden een dertigtal blanga's geschaard, waaronder verscheiden van groote waarde. Daar boven hingen ruim veertig gongs, waarvan de grootste zeker één meter middellijn hadden. De hier tentoongestelde potten en bekkens kunnen zonder overdrijving op eene waarde van *f* 15.000,— geschat worden, doch naar ik vernam, waren Koendjan's kostbaarste blanga's in de wildernis begraven op plaatsen alleen den eigenaar bekend.

Koendjan is de jongste zoon van Toemenggoeng Singa Negara en met dezen in der tijd van Mentaja hierheen verhuisd. Hij wordt als het hoofd beschouwd van de Mentaja-Dajaks, die in Boven-Katingan meest allen bovenstrooms van Toembang Senamang wonen. Hij is een man van omstreeks 35 jaren, heeft eene slanke hooge gestalte en een goed uiterlijk.

Zijn vader is een afgeleefde grijsaard, wiens ouderdom op 75 à 80 jaar kan geschat worden.

Koendjans vrouw konde naar haar oudachtig voorkomen zeer goed voor zijne moeder doorgaan en zag er alles behalve bekoorlijk uit. Maar toen ik Toemenggoeng Singa Negara vertrouwelijk naar de reden dier wanverhouding vroeg, vertelde hij mij, dat zijne schoondochter wel is waar veel ouder was dan zijn zoon, maar daarentegen bijna al de blanga's en gongs, die ik daar zag, en nog een aantal andere als huwelijksgeschenk had medegebragt.

De kampong, waar ik mij thans bevond, wordt Kwala Mahoep genoemd, ofschoon zij ruim een kilometer bovenstrooms van de monding der Mahoep-rivier gelegen is. Zij bestaat uit een zestal tamelijk goede woningen en een balei. In het midden daarvan bevindt zich een pleintje met een hoogen vlaggestok, waaraan zoolang ik hier vertoefde, een groote Nederlandsche vlag wapperde. Een offerpaal en de noodige pantars en hampatoengs ontbraken op dat pleintje natuurlijk niet.

De meesten van Koendjans onderhoorigen wonen echter verspreid op de ladangs langs de oevers van de Katingan en de Mahoep. Een vijftigtal van dezen waren hier thans vergaderd en vormden met mijn eigen reisgezelschap en de Dajaksche roeijers eene verzameling van ongeveer 150 personen, die in eene betrekkelijk kleine ruimte opeengehoopt zaten. De atmosfeer werd er dan ook niet frisscher op, vooral niet toen de Dajaks door mijn gastheer op eenige potten toewak onthaald werden.

Ik besprak hier ook dezelfde onderwerpen als te Senamang en naar aanleiding daarvan werd mij door Koendjan verhaald, dat de onveiligheid dezer streken in den laatsten tijd zeer was toegenomen door de aanwezigheid van talrijke koppensnellers uit Melahoei. In de laatste acht dagen waren elf zijner onderhoorigen op de ladangs vermoord gevonden. Ik vroeg hem, of hij er niet aan dacht deze streken te verlaten en

zich weer in zijn geboorteland Mentaja te vestigen, waarop hij antwoordde, dat zijn vader nu al te oud was om weêr daarheen te verhuizen.

Onderwijl was de atmosfeer zoo drukkend geworden, dat ik mij in de open lucht moest begeven, maar toen ik buiten de palissadering en naar de batang wilde gaan, werd ik op den voet gevolgd door eenige personen van mijn gezelschap en door Koendjan met eenige gewapende Dajaks, die mij buiten de benting niet alleen wilden laten wegens de heerschende onveiligheid.

Toemenggoeng Singa Negara had zich intusschen met al de Dajaks en hunne toewak in de andere woningen en de baleis teruggetrokken om mij met hunne feestvreugde niet te storen. Koendjan liet een varken slagten voor de Dajaks en een geitebok voor mijn gezelschap.

Den nacht bragt ik in Koendjans woning door. Tegen het aanbreken van den dag wakker liggende, hoorde ik op eens op een zekeren afstand haastig op gongs slaan. Blijkbaar was dat alarm en vroeg men hulp. Ik liet de huisbewoners wekken en zoodra ook dezen het alarm gehoord hadden, wierp zich een groot deel der Dajaks in gereed liggende prauwen om de alarmmakers ter hulp te snellen. Om zes uur, terwijl ik mij in de rivier baadde, zag ik een paar prauwen voornamelijk met vrouwen en kinderen hier aankomen, die op het gehoorde alarm de vlugt naar de kampong hadden genomen, en een half uur later kwamen de ter hulp gezonden personen terug met de tijding, dat zich werkelijk eenige koppensnellers hadden vertoond bij een ladanghuis, waar zij zich hadden opgesteld om de personen te overvallen, die met het aanbreken van den dag naar de kali zouden gaan, dat dezen hen echter ontdekt hadden bij het openen van de deur en daarop weder naar binnen waren gevlugt en alarm gemaakt hadden en dat de koppensnellers toen in het bosch verdwenen waren, zonder dat de ter hulp uitgezonden personen iets anders van hen hadden kunnen vinden dan de sporen van hun nachtverblijf.

22 Maart. Om half acht vertrok ik van hier om de beide laatste kampongs van Boven-Katingan Toembang Gai en Rangan Rondan te bezoeken. Koendjan vergezelde mij, maar Demang Kanjapi en Toemenggoeng Singa Negara keerden na verkregen vergunning naar hunne kampongs terug.

Na een uur roeijens kwamen wij aan de riam Kobang, welke wij met moeite passeerden. Deze is de eerste van eene reeks van zes riams, die elkander met korte tusschenruimten opvolgen. Onmiddelijk daarna kwamen wij dan ook aan de tweede riam Panembahan, de gevaarlijkste, die in de geheele afdeeling bekend is. Na twee uren van ingespannen arbeid waren wij die nog maar half gepasseerd. Ik had daarbij opgemerkt dat mijne loodsen het onderling niet eens waren omtrent de te kiezen passages en hoewel dit nu bij het opvaren weinig beteekent, omdat men dan den tijd heeft om de minst moeijelijke op te zoeken, is dergelijk verschil van gevoelen maar al te vaak de oorzaak van ongelukken bij het afvaren. Wanneer de prauw dan door den bruischenden stroom met pijlsnelle vaart voortgestuwd wordt en de bemanning het niet eens is omtrent den te volgen weg, dan slaat zij onfeilbaar tegen de rotsen te pletter. Gelegenheid om het vaartuig aan lange rotantouwen voorzigtig af te vieren bestaat bij deze watervallen ,niet.

De derde riam met name Pakerah doet, zooals mij verhaald werd, in gevaarlijkheid slechts weinig voor de Panembahan onder. De drie daarop volgende namelijk Panakeroh, Patangeh en Patengok zijn van minder beteekenis, ofschoon zij nog altijd onder de gevaarlijke gerekend worden.

De onbedrevenheid mijner loodsen deed mij met het oog op de gevaarlijke terugreis afzien van mijn voorgenomen bezoek aan de bovenvermelde kampongs en ik gaf last om terug te keeren. Nadat de te volgen weg behoorlijk was aangewezen, vlogen we nu de beide riams weder af en kwamen 20 minuten later weder bij de kampong van Koendjan terug.

Deze had mij reeds eenige maanden geleden schriftelijk me-

degedeeld, dat het distriktshoofd van Katingan hem den titel van raden had geschonken met de vergunning tot het hijschen van de Nederlandsche vlag, maar dat hij dien titel alleen van mij wilde aannemen en ook de vlag niet durfde hijschen zonder mijne vergunning. Ik zeide hem nu, dat ik de beantwoording van zijn brief had uitgesteld tot na mijne persoonlijke kennismaking met hem; dat ik hem nu eene erkenningsacte als hoofd van de Mentaja-Dajaks in Boven-Katingan wilde verleenen en daarin de vergunning opnemen tot het voeren van den titel van raden, maar dat ik hem die tot het hijschen van de Nederlandsche vlag alleen kon geven, wanneer hij mij vooraf plegtig beloofde nimmer te zullen toelaten, dat 's Gouvernements bevelen en verbodsbepalingen, zooals ik hem die reeds had medegedeeld, door zijne onderhoorigen geschonden werden. Die belofte werd door hem afgelegd en ik reikte hem eene erkenningsacte uit, waarin de bovenbedoelde vergunningen zijn opgenomen. Hij was daarover zeer verheugd en noodigde mij uit om nog dezen en den volgenden dag hier te vertoeven tot het bijwonen van een feest, dat hij wegens die erkenning wilde geven. Ik beduidde hem echter, dat de tijd mij daartoe ontbrak en bedankte hem voor zijne uitnoodiging.

Na het wisselen van de gewone geschenken vertrokken wij ten half twee weder van hier de rivier afwaarts.

Ruim een uur later kwamen wij weder aan de kampong van den ouden toemenggoeng, wien ik in zijne woning een kort bezoek bragt. Koendjan vergezelde mij tot hier. Tegen half vijf waren wij weder te Toembang Senamang terug.

Behalve de beide door mij bezochte kampongs en de beide boven de riams gelegene, bestaan er boven Toembang Senamang nog twee andere met name Salam en Dahoewei. Deze twee zijn binnen's lands gelegen aan kleine soengei's van denzelfden naam, eerstgenoemde beneden- en de andere bovenstrooms van Kwala-Mahoep aan den linker Katingan-oever uitwaterende. De afstand van die kampongs tot de hoofdrivier werd op 1 à 1 1/2 uur roeijens geschat. Mijne prauwen wa-

ren echter te groot om daarmede die kampongs te kunnen bereiken. Zij zijn bewoond door Katingan- en Doehoei-Dajaks.

De beide boven de riams gelegen kampongs Toembang Gai, ook Toembang Seranei genaamd, en Rangan Rondan schijnen vrij aanzienlijk te zijn en elk een 300 zielen te tellen. De bevolking der eerstgenoemde bestaat voornamelijk uit Kahajanners met hunne Katingansche aangehuwde verwanten. Die van Rangan Rondan is grootendeels afkomstig uit Melahoei, vermengd met Doehoei-Dajaks. Te Toembang Senamang vond ik bij mijne aankomst Toemenggoeng Tioeng, hoofd van Toembang Gai, op zijne terugreis van eene handelsexcursie in de benedenstreken. Evenzoo vond ik daar het hoofd van Hiran met name Damboeng Kongkong, dat mij hier te gemoet kwam om mij te verwelkomen en uit te noodigen ook zijne beide kampongs met een bezoek te vereeren.

Met beide hoofden had ik in den naavond een gesprek over de gewone onderwerpen. Eerstgenoemde deelde mij mede, dat hij van Kahajan geboortig en omstreeks 20 jaren aan de Boven-Katingan gevestigd was, waarvan de laatste vijftien te Toembang Seranei; dat hij echter van plan was binnen kort zijne kampong te verlaten wegens de toenemende onveiligheid door de Melahoeische koppensnellers veroorzaakt, en zich met al zijne onderhoorigen nabij de monding der Samba zou vestigen. Ik trachtte hem in dat voornemen te versterken en gaf hem den raad om dan zijn volk zooveel mogelijk in eene flinke kampong te verzamelen, wat hij beloofde.

23 Maart. Omstreeks $7^3/_4$ uur in den ochtend verlieten wij Toembang Senamang weder om de Katingan af te varen tot aan de monding der Bimban en deze tot hare verste kampongs te bezoeken. Een flinke stroom versnelde onze vaart en in minder dan vijf kwartier waren wij weder aan het einde van den door ons afgelegden landweg, vanwaar ons het oproeijen naar Toembang Senamang ruim drie uren had gekost. Tien minuten later bereikten wij Sepandan, waar ik aan wal stapte en den ongeveer 20 meters hoogen heuvel beklom, op

welks top de versterkte kampong gelegen is, welke vijf groote woningen telt.

Men nam hier weinig of geene notitie van mijn bezoek. Het hoofd der kampong met name Binteh was trouwens met het grootste deel zijner onderhoorigen afwezig; hij bevond zich, naar men zeide, op de ladangs om padi te snijden.

Ik trof hier echter twee hoofden van Katingan-ilir aan, namelijk Pa Sarampang van Mendoein en Kajau van Toembang Poekah. Met eerstgenoemde had ik reeds een jaar geleden kennis gemaakt bij gelegenheid van mijne reis langs de Beneden-Katingan per stoomer „Ternate". Door zijn goed uiterlijk en bescheiden manieren steekt hij gunstig af bij het meerendeel zijner gelijken. Thans scheen hij ernstig ziek te zijn.

Kajau is een beruchte koppensneller en draagt dus een zeer gepasten naam. Hij moest geroepen worden, vóór hij zich voor mij vertoonde. Welligt was het hem bekend, dat een mijner voorgangers in der tijd last had gegeven om hem bij gelegenheid als een wild dier eenvoudig neêr te schieten. Aarzelend kwam hij eindelijk te voorschijn en reikte bevend mij de hand, die ik echter niet aannam; hij hield ze nog een heele poos naar mij uitgestrekt altijd door bevende, tot dat hij, terwijl ik het woord weder tot Pa Sarampang rigtte, de kans schoon zag om ongemerkt weg te sluipen.

Eenige menschenschedels, die ik hier aan de woningen opgehangen zag, gaven mij aanleiding om het een en ander te zeggen over het koppensnellen en menschenslagten, waarna ik de kampong verliet en mijne reis weder vervolgde. Geschenken werden mij hier niet aangeboden.

Wij passeerden daarna achtereenvolgens de kampongs Batoe Bangau, hoofd: Pa Sat; Toembang Sah, hoofd: Demang Singkep en Toembang Saloek, hoofd: Demang Koeling. De eerste op den linkeroever bestaat uit 5, de twee anderen, beiden op den regteroever, respectievelijk uit 4 en 6 woningen, die er over 't algemeen armoedig en gehavend uitzagen. Ik

bezocht die kampongs ter loops, maar vond hoofden en bevolking afwezig; waarschijnlijk waren zij op hunne ladangs.

Even na den middag bereikten wij de monding der Bimban. Na het middagmaal roeiden wij van hier in 2 1/4 uur deze rivier op tot aan de kampong Rangan Bedjoeloet, waar wij aanlegden om te overnachten. Damboeng Kongkong van Hiran had mij bij Kwala Bimban verlaten om in zijne kampongs alles voor mijne ontvangst te gaan voorbereiden.

De kampong Rangan Bedjoeloet telt 6 woningen, welke gezamenlijk door eene hooge en dubbele palisadering omgeven zijn. Eene groote onreinheid heerscht binnen die benting. Ik werd hier weder met gongmuziek ontvangen en men had ook een nieuwe batang voor mij in orde gemaakt.

Het hoofd der kampong heet Mantir Lawak en is een hoogst onbeduidend persoontje, dat zijne nominale waardigheid alleen aan zijn huwelijk met Njai Loemi te danken heeft. Deze, eene kolossale vrouw, die thans reeds op jaren is, maar vroeger eene in deze streken beroemde schoonheid moet zijn geweest, is het eigenlijke hoofd der kampong en bereddert alle zaken. Niemand stoort zich aan haren man. Ook stond zij vooraan om mij bij mijne aankomst te verwelkomen, en voerde in plaats van haren man, die achter haar bleef, het woord.

Naar ik vernam, heeft zij dat overwigt en den titel van „Njai" alleen te danken aan haar vroeger losbandig leven, dat haar vele minnaars bezorgde onder de voornaamste hoofden dezer streken en onder de vreemdelingen van aanzien, die hier vertoefden. Onder deze laatsten noemt men Pangeran Sjarif Kasim en Toeankoe Gembok, beiden vroeger hoofden van Mendawei.

De beruchte koppensneller Bangas, schoonzoon van Njai Loemi, scheen het veiliger geacht te hebben zich niet aan mij te vertoonen. Hij was, zoolals men zeide, op zijne ladangs; later vernam ik echter, dat hij eerst daarheen was gegaan toen ik de kampong naderde.

In de woning van Njai Loemi had ik eene vergadering met de bevolking, waarin dezelfde onderwerpen door mij behandeld werden als boven reeds beschreven zijn. Daarna bood men mij de gewone geschenken aan, waaronder een buitengewoon grooten bok, welken laatste ik echter niet aannam. De andere werden door mij met zout gereciproceerd.

24 Maart. Even over 7 uur gingen wij van hier met eenige nieuwe roeijers de rivier verder op. Achtereenvolgens passeerden wij de kampongs Manei, hoofd: Bekoetoek; Batoe Tanggoei, hoofd: Roendjan; Pahoeloe, hoofd: Soedin en bereikten kwartier voor 4 uur de verst afgelegene kampong Pandoe, welke drie hoofden heeft met name Mangkoe Kamben, Toemenggoeng Boenoeh en Amei Pait. Bij al deze kampongs legde ik aan, maar vond overal de hoofden en het meerendeel der bevolking afwezig en bezig met den rijstoogst.

Die kampongs zijn allen vrij goed gepalissadeerd, de meesten op hoogten gelegen en zeer vuil. Behalve die van Pandoe bestaat hunne bevolking uit Katingan-Dajaks. Laatstgenoemde kampong, die vrij aanzienlijk is, wordt uitsluitend door Doehoei-Dajaks bewoond, die zelfs in deze streken eene zeer slechte reputatie hebben wegens hunne woestheid en ruwe manieren.

Toen ik hier aankwam, zag ik buiten de kampong een „balei pali", waarin zes personen zaten, die zich blijkbaar op een sneltogt voorbereidden. Toen zij zagen, dat ik aanlegde en den hoogen oeverwand beklom, namen zij allen haastig de vlugt in de wildernis. Ik ging de kampong door, binnen welke ik slechts weinige mannen, maar des te meer vrouwen aantrof, en bezocht de „balei pali".

Deze bestond uit een dak op vier stijlen en een drie voet hoogen vloer. Aan alle vier zijden was de toegang afgesloten door eene menigte uitgespannen rotans, die zich naar allerlei rigtingen uitstrekten en allen behangen waren met roode bloemen, jonge palmbladeren en eene groote menigte uit hout gesneden voorwerpen, die klewangs, schilden, lansen, vliegen-

de rhinocerosvogels en dergelijken voorstelden, alles zeer ruw en in miniatuur. Binnen de balei vonden wij vijf lansen, twee blaasroeren, twee pijlkokers gevuld met versch vergiftigde pijltjes, een schild, twee klewangs, een paar badjoe tali en verder een aantal kleinere zaken en djimats, die de uitrusting vormden van eene bende koppensnellers.

Wanneer het plan tot een sneltogt is opgevat, bouwen de personen, die daaraan zullen deelnemen, een dergelijke balei, waarin zij vier á zeven etmalen doorbrengen, naar gelang de meer of minder gunstige voorteekenen, die zij in dien tijd opmaken uit de rigting van de vlugt der vogels, voornamelijk antangs (kuikendieven) en vooral uit het geschreeuw van dezen.

Zijn die voorteekenen gunstig, dan is vier dagen verblijf in die balei voldoende. In het tegenovergesteld geval blijft men er zeven dagen in en steekt men, vóór haar te verlaten, even zoovele ruw gesnedene hampatoengs in den grond als het aantal koppensnellers bedraagt. Die hampatoengs moeten dienen om de booze geesten te verzoenen met den niettegenstaande de ongunstige voorteekenen ondernomen togt. De dagen, die men in de balei doorbrengt, worden besteed aan het slijpen van de scherpe wapenen en aan andere dergelijke voorbereidingen. De lansen en klewangs, die wij daar vonden, waren dan ook vlijmend scherp. Op verbeurte eener zware geldboete, welke bij niet betaling vervangen wordt door de doodstraf, is het elkeen, die niet tot de bende behoort, verboden de balei te naderen zoolang die zich daarin ophoudt.

Ik liet door mijn gevolg die balei totaal verwoesten en de stukken er van in de rivier werpen. Al de voorwerpen en wapenen, die er in gevonden waren, werden verbeurd verklaard en medegenomen.

De kampong weder binnengetreden zijnde, liet ik de aanwezige mannen bijeenroepen en vroeg hun naar de namen van hen, die in de balei pali hadden gezeten. Men antwoordde mij dat het lieden van Sarawai (Melahoei) en Oeloe-Kahajan waren, die over land waren aangekomen, en van

hier per praauw naar Serajan zouden vertrekken om koppen te snellen. Ik vergenoegde mij met de aanwezigen aan de strenge verbodsbepalingen tegen dat wanbedrijf te herinneren.

De hoofden en verdere mannelijke bevolking lieten zich niet zien en ik keerde daarom naar mijne praauw terug en zakte de rivier weder af tot aan de kampong Batoe Tanggoei, waar ik aanlegde om te overnachten.

Hier was inmiddels het kamponghoofd Roendjan van zijne ladang teruggekeerd. Toen hij vernam, dat ik in mijne praauw en niet binnen de kampong zou overnachten, riep hij zijne mannelijke bevolking bijeen om de beide oevers in de nabijheid mijner praauw van struikgewas te zuiveren, om de onbemerkte nadering van kwaad volk, vooral van Oets, te voorkomen.

Ook den vorigen nacht te Rangan Bedjoeloet had ik in mijne praauw doorgebragt wegens koortsachtigheid, die ik toeschreef aan mijn logies gedurende de vijf voorafgaande nachten in de onzuivere atmospheer der woningen van Demang Kanjapi, Kiahi Ali en Raden Koendjan.

Reeds sedert mijn verblijf aan de Kalang had ik de voorzorg gebruikt elken nacht door twee man met geladen geweren de wacht te laten doen. Hier werden door Roendjan uit eigen beweging buitendien nog eenige zijner onderhoorigen op wacht gesteld.

In de laatste dagen had ik verscheidene malen met Raden Pakoe gesproken over het doel zijner reis. Hij verklaarde mij eindelijk, dat hij na kennismaking met den toestand alhier alle hoop had opgegeven, dat doel te bereiken, daar hij begreep, dat eene overeenkomst met Kiahi Ali of het distriktshoofd niet de minste waarde zou hebben en geen kans zag de verschillende Dajaksche hoofden tot eene algemeene vergadering over te halen om de zaak te bespreken en eindelijk dat, al mogt dit zelfs gelukken, de overeenkomst wel niet tot stand gebragt zou kunnen worden, wegens het geringe gezag, dat ook deze op hunne onderhoorigen uitoefenen, afgezien

nog van de omstandigheid, dat onder die hoofden zelve de beruchtste koppensnellers gevonden worden.

Bij zijn vertrek van Melahoei had hij in de meening verkeerd, dat hier evenals daar een algemeen werkelijk gezagvoerend hoofd bestond, tot wien hij zich zou kunnen wenden, maar in die verwachting teleurgesteld, begreep hij, dat zijne reis vergeefsch was geweest, en vroeg vergunning om uit den bovenloop der Bimban over land naar zijne woonplaats terug te keeren.

Hij verzocht mij alleen nog hem een brief aan den controleur van Melawi mede te geven, om dezen in te lichten omtrent de redenen van de mislukking zijner zending. Ik antwoordde hem, dat ik zijn gevoelen en zienswijze volkomen deelde, gaf hem de gevraagde vergunning en beloofde hem den verlangden brief.

Dezen avond zond hij zijn broeder naar mij af om mij te zeggen, dat hij ongesteld en bij de kampong Pahoeloe achtergebleven was om na zijne herstelling van daar nog twee dagen ver de Bimban op te varen en zoo doende den landweg te bereiken, waar langs hij in vijf dagen weder in zijne woonplaats zou zijn.

Ik schreef daarop van hier eene missive aan mijn ambtgenoot te Kwala Pinoeh, waarin ik hem den stand van zaken mededeelde en gaf dien brief aan Raden Pakoe's broeder ter bezorging.

25 Maart. Na in den ochtend eene korte vergadering met Roendjan en zijne onderhoorigen te hebben gehouden ter bespreking van de gewone onderwerpen en na het wisselen van de gewone kleine geschenken vertrok ik om half acht weder van hier en zakte de rivier af tot aan Rangan Bedjoeloet, waar wij even aanlegden, om de van daar medegenomen roeijers wêer aan wal te zetten.

Van daar verder doorvarende bereikten wij om 10 uur de monding van de Bimban en kwamen we weder in de Katingan, die wij verder afvoeren tot aan de monding der

Hiran, welke wij tegen den middag bereikten. Hier vonden wij hoog water en een zeer sterken stroom. Ik besloot dus naar de een paar rivierbogten verder benedenwaarts gelegen kampong Toembang Kandjikan door te gaan om daar te overnachten en den volgenden dag te trachten de Hiran op te varen.

De Bimban heeft hare bronnen digt bij die van de Senamang en stroomt in haren bovenloop ook evenwijdig met deze in regt zuidelijke rigting tot ongeveer bij de kampong Pandoe. Daar buigt zij zich naar het zuidoosten en loopt verder in deze rigting maar met talrijke bogten naar hare monding. Hare watermassa kan ongeveer gelijkgesteld worden met die van de Senamang. De breedte harer monding bedraagt ook circa 50 meters. Zij heeft minder verval dan deze en de rangans zijn in het door mij bezochte gedeelte van veel minder beteekenis. Daarentegen passeerden wij eenige riams, waarvan er twee tusschen de kampongs Manei en Batoe Panggoei alles behalve gemakkelijk waren. Deze worden riam Mahem en riam Pelang genoemd.

De oevers van de Bimban zijn veelal hoog en steenachtig. Het omliggend terrein is sterk golvend en eene aaneengeschakelde wildernis. Behalve de boven reeds vermelde kampongs worden ook hier en daar nog enkele alleen staande woningen op de oevers aangetroffen, meestal ladanghuizen. Ik raam het geheele zielental der bevolking van deze rivier op ruim 1000.

De monding der Soengei Hasan, hier boven bij Senamang reeds vermeld, ligt nog een paar uren roeijens hooger de rivier op dan kampong Pandoe.

Van af Kwala Bimban tot de monding der Hiran passeerden wij successievelijk de kampongs Toembang Ahang, Rangan Boreh en Toembang Maudian; wij legden daar echter niet aan, omdat er niemand te zien was, dan een paar oude vrouwen en eenige kleine kinderen. Blijkbaar was men ook hier aan het oogsten.

Alle drie deze kampongs, maar vooral laatstgenoemde, zien er erg verwaarloosd en vervallen uit. De eerste heeft 3, de tweede 6 en de derde 4 woningen. Hunne respectieve hoofden heeten Si Rambang, Bapa Riauw en Loehing.

Eene vierde kampong ligt hier nog binnen 's lands aan de Soengei Dakei, die een weinig benedenwaarts van Toembang Mandian in den linker Katingan-oever uitwatert. Van die monding tot aan gemelde kampong schijnt de afstand ongeveer een uur roeijens te bedragen.

Bij de kampong Toembang Kandjikan bragten wij den namiddag en den nacht door. Ik ging echter niettegenstaande de uitnoodiging van het hoofd genaamd Ngabei Sarang, wegens den zwaren regen niet aan wal, maar beloofde na mijn terugkomst van de Hiran de kampong te zullen bezoeken.

26 Maart. Om 7 uur des ochtends roeiden wij de Katingan weder op tot de monding der Hiran, welke wij een uur later bereikten. De stroomsnelheid was hier nu weder normaal en wij konden thans de Hiran opvaren. Na zeven uren roeijens kwamen wij aan de kampong Matan Andau, waar mij weder eene feestelijke ontvangst te beurt viel. Geweerschoten, gongmuziek, katampongs en dansende vrouwen behoorden als naar gewoonte tot het programma.

Damboeng Kongkong had eene nieuwe batang laten maken. De kampong, op een 15 meters hoogen heuvel gelegen en goed versterkt, was met een aantal vlaggen versierd, meestal roode kains en gele slendangs. De Nederlandsche vlag stak in het midden der kampong boven alles uit.

In de eveneens versierde balei had ik eene zamenkomst met de bewoners, waarin de gewone onderwerpen besproken werden. Het trok mijne aandacht, dat de schubziekte, „koerap", onder de bevolking dezer kampong veel minder algemeen is dan onder de overige Dajaks. Ook bemerkte ik onder de dansende vrouwen enkele, die er vrij goed uitzagen, hetgeen in deze streken eene zeldzaamheid is.

De kampong bestaat uit 14 groote en kleine woningen, is tamelijk goed onderhouden en veel minder vuil dan de meeste anderen. De onderhoorigen van Damboeng Kongkong kunnen op een zielental van 450 à 500 geraamd worden. Daartoe behoort ook de bevolking van nog eene kleine kampong, die gelegen is in de Soengei Tai, welker monding wij ongeveer een uur vóór onze aankomst alhier gepasseerd waren.

Het kamponghoofd maakte mij zijn voornemen bekend om binnen kort zich met al zijne onderhoorigen te verplaatsen naar eene nieuwe kampong, welke zij bij de zamenvloeijing van de Hiran en de Tai zouden aanleggen.

Behalve deze beide kampongs is het geheele stroomgebied der Hiran onbewoond. De bewoners zijn allen Katingan-Dajaks.

In den naavond liet het kamponghoofd een varken slagten, dat onmiddelijk daarop toebereid en met de noodige rijst en toewak door de kampongbevolking en hare Dajaksche gasten van mijn gevolg verorberd werd.

27 Maart. Om 7 uur in den ochtend na het wisselen van de gewone geschenken vertrokken wij weder rivier afwaarts; 25 minuten later bereikten wij de monding der Soengei Tai, welke wij tot aan de bovenvermelde kleine kampong met name Rangan Liau voeren, 't geen ons juist een kwartier tijd kostte.

Na een kort bezoek in deze kampong, die 5 kleine woningen heeft, keerden wij weder terug en voeren nu verder de Hiran af. Om 11 uur waren wij weder aan de kampong Toembang Kandjikan terug.

De Hiran ontspringt in hetzelfde grensgebergte als de Katingan zelve, de Senamang en de Bimban, maar hare bronnen liggen veel oostelijker en digter bij die van de Samba en de Boengan (zijtak van van de Kahajan); van af die bronnen loopt zij in Z. Z. Westelijke rigting naar hare zamenvloeijing met de Katingan. De Soengei Tai, die zij opneemt en die bij hare monding aanzienlijker is dan de Hiran zelve, heeft echter hare bronnen in de nabijheid van die der Bimban en stroomt van daar in Z. Oostelijke rigting naar hare zamen-

vloeijing met de Hiran. Deze verkrijgt daardoor op die plaats eene breedte van c. c. 40 meters, die bij hare monding door het opnemen van nog verscheidene andere kleine soengei's tot ruim 50 meters toegenomen is. Zij voert meer water af dan de Senamang of de Bimban. Haar stroom is zelfs sterker dan die der eerstgenoemde en hare menigvuldige rangans zijn even moeijelijk te passeren. Behalve deze heeft zij echter in het door mij bezochte gedeelte ook nog eenige riams, van welke alleen de riam Rabahan wegens de zeer lastige passage stroomafwaarts vermelding verdient.

Zooals boven reeds gezegd werd, is zij alleen op de door mij bezochte plaatsen bewoond. Zeer lang geleden schijnt zij echter eene aanzienlijke bevolking gehad te hebben, waarvan thans evenwel geene sporen meer aanwezig zijn. Ik vermoed zelfs dat haar stroomgebied als de bakermat moet beschouwd worden van den geheelen stam der Katingan-Dajaks, omdat blijkens oude inlandsche documenten, zooals de geschiedenis van Lemboe Mangkoerat, het geheele Katingan-gebied, vroeger Hiran werd genaamd, evenals het Pemboeang-gebied toen Koehin heette, naar de vroegste bevolking, die destijds in die streken aan de Soengei Koehin woonde. Als voorbeelden van analogen aard zou ik nog verscheidene andere uit deze streken kunnen bijbrengen.

Zooals gezegd is, worden daar thans geene sporen van die oude bewoners meer aangetroffen. Wel vond ik niet ver beneden de Tai-monding de overblijfselen van eene vroegere kampong, maar deze zijn van betrekkelijk recenten datum en verdienen alleen vermelding, omdat, zooals men mij verhaalde, die kampong op zekeren tijd door zulk een talrijken zwerm groote mieren werd overvallen, dat de bevolking na zich gedurende eenige dagen vruchteloos daartegen verdedigd te hebben, hare woonplaats heeft moeten ontruimen.

De tegenwoordige bevolking der Hiran woonde vroeger in de kampong Lawang Tobah, die ik tusschen de Hiranmonding en de kampong Toembang Kandjikan passeerde en die thans geheel verlaten is. In die vroegere woonplaats

heeft zij, althans het oudere gedeelte, de bekendheid opgedaan met de minst gevaarlijke passages in de zware riams, die wij den volgenden dag te passeren hadden.

Damboeng Kongkong gaf mij dan ook een drietal bekwame loodsen voor die riams mede. Hij zelf vergezelde mij naar Toembang Kandjikan. Bij deze kampong aangekomen, begaf ik mij terstond aan wal om ze te bezigtigen. Ik vond een vijftal tamelijk goede woningen binnen een sterke palisadering op een 15 meters hoogen heuvel gelegen. Ook hier trof ik een hoogst onzindelijken toestand aan.

Na de behandeling van de gewone onderwerpen en het wisselen van kleine geschenken, begaf ik mij naar een hoog gelegen ladang, circa 1500 meters bezuiden de kampong, vanwaar ik een vrij uitzigt zou hebben over het geheele omliggende landschap. Mijn barometer wees eene hoogte van 63 meters boven de rivier aan, toen wij het hoogste gedeelte dier ladang, welke Boekit Lintang genoemd werd, bereikt hadden.

Eerst van dit verheven punt kon ik het zeer heuvelachtig terrein op zijne volle waarde schatten. Vlakten waren nergens te bespeuren. Het geheele landschap geleek eene uitgestrekte zee van digte bosschen, welker ontzaggelijke baren plotseling verstijfd schenen. Hier en daar staken boven dien chaos van heuvels eenige meer verheven en spitse toppen uit en aan den horizon van af het westen tot het noordoosten verhief zich een uitgestrekt gebergte, welks kruinen zich in de wolken verloren. Regt noordwaarts zag ik den Boekit Raja, den Olympus der Dajaks en tevens den hoogsten top van de geheele bergreeks. Westwaarts van deze onderscheidde ik de bergen, waar de Serajan en de Katingan hunne bronnen hebben. Noordoostwaarts werden mij een paar aanzienlijke toppen aangewezen als de oorsprong van de Samba en de Kahajan. Zoo ver het oog ook naar het zuiden en het oosten reikte, was alles berg, heuvel, dal en volslagen wildernis. Slechts de plaats van de zooeven door mij be-

zochte kampong was herkenbaar aan de klapperboomen, die hunne ligter groene kruinen als een reusachtig bouquet boven die sombere woestenij uitstaken. Van de rivier was niets te bespeuren. Haar dal was niet te herkennen onder al die diepe terreinplooijen, welke het geheele landschap in alle rigtingen doorsneden.

Na eenige peilingen op de meest herkenbare toppen te hebben genomen, die echter van geringe waarde zijn, omdat behalve de Boekit Raja al die bergtoppen in de verschillende streken, waaruit zij zigtbaar zijn, verschillende namen dragen, ging ik weder naar mijne praauw terug en na het middagmaal zakten wij verder de rivier af tot aan de kampong Takoeloeh Leleng, waar wij na 20 minuten roeijens aankwamen en aanlegden, om onze vaartuigen in orde te brengen voor de reis door de gevaarlijke riams, die wij den volgenden dag zouden te passeren hebben en welker reeks onmiddelijk bij deze kampong een aanvang neemt.

De boorden der prauwen werden met 20 à 25 centimeters breede planken opgeboeid. Het verband van voor- en achtersteven werd nagezien en waar noodig versterkt en alles werd er op ingerigt om de vaartuigen bestand te doen zijn tegen de bruischende golven en draaikolken, die zij in de riams te trotseeren zouden hebben.

In den vooravond bezocht ik de kampong, welke op den circa 10 meters hoogen oeverwand gelegen is, en binnen hare palisadering 6 woningen heeft. In onreinheid doet zij voor de andere niet onder. Het kamponghoofd is een onbeduidend man met name Bapa Bakei. Hier en te Toembang Kandjikan is de huidziekte onder de bevolking bijna algemeen. Ik zag slechts weinige personen met eene gave huid.

Na eene korte bijeenkomst waarbij de gewone onderwerpen besproken en kleine geschenken gewisseld werden, keerde ik weer in mijne praauw terug.

Des nachts hadden wij eene zware donder- en regenbui uit het westen, die de rivier merkbaar deed rijzen.

28 Maart. Juist om zeven uur in den ochtend verlieten wij de kampong en vijf minuten later waren wij aan de riam Leleng, die wij den geheelen nacht hadden hooren bruischen. Wij passeerden daarna nog de riams Taberah, Lobang Tabai en Benoewa en bereikten om half negen de riam Sangkai.

Hier moesten de prauwen ontladen worden om ze te verligten. De goederen werden langs de rotsen van den regteroever gebragt tot beneden de riam en daarna gingen de prauwen één voor één en bemand met slechts een viertal personen, den bruischenden waterval af.

Toen ik de eerste praauw die manoeuvre zag maken, dacht ik dat er niets van teregt zou komen. Zij schoot in eene horizontale rigting vooruit tot dat zij met hare voorste helft in de lucht zweefde; daarop dook zij plotseling en verdween met haren voorsteven en den roeijer, die daar zat, in de schuimende golven. Onmiddelijk daarna daalde ook de achtersteven; het vooreinde werd daardoor weder opgeligt en de praauw wendde zich met een grooten draai naar den oeverkant, waar zij in stil water weder aanlegde om ons beneven de goederen weder in te nemen. Niettegenstaande de opgeboeide boorden sloegen de meeste onzer prauwen bij die manoeuvre half vol water, maar allen kwamen zij zonder ongelukken de riam af. De plotselinge val bedraagt hier ruim 1 $^1/_2$ meter. Verder in het midden is dat verval over een grooteren afstand verdeeld en Kiahi Ali zocht met zijne praauw zijne passage daar, bewerende den weg tusschen al de daar verspreid liggende rotsen voldoende te kennen.

Met pijlsnelle vaart zag ik hem dan ook met zijne praauw de riam afvliegen, maar juist bij de laatste steenen, terwijl men den draai naar den oever nam, werd het vaartuig met zijn achtersteven door den stroom zoo krachtig tegen een steen geslagen, dat Kiahi Ali, die regtop stond om den weg te wijzen, door den schok zeker een viertal meters ver in het water geworpen werd. De praauw werd natuurlijk zwaar lek geslagen, maar de bemanning had toch den tijd om Kiahi Ali we-

der op te visschen en behouden den oever te bereiken, waar het vaartuig echter eerst gerepareerd moest worden, vóór zij de reis kon vervolgen. Thans had dit incident weinig beteekenis, maar was het in het midden van de riam gebeurd, in plaats van op het einde, dan had Kiahi Ali zeker zijne praauw en hoogst waarschijnlijk zijn leven en dat der bemanning er bij ingeschoten. Met het lossen en laden der goederen en het passeren van deze riam ging juist een uur verloren.

Om half tien staken wij weder van den oever af en passeerden vijf minuten later de riam Koekoe. Van hier voeren wij $2^1/_2$ uur lang in een rustig gedeelte zonder beduidende stroomversnellingen. Op den middag bereikten wij de riam Panai, boven welke wij vóór het middagmaal een goed half uur rust hielden.

Daarna passeerden wij haar, kwamen omstreeks 2 uur aan de riams Karoe-Kanjai en Tangkaras en tegen half drie aan de beruchte riam Mengkikit, waar de prauwen weêr ontladen moesten worden en de bagage en wij zelve overland naar den voet van den waterval gingen.

De vaartuigen, voornamelijk bemand met de loodsen van Hiran, werden weder één voor één den waterval afgevoerd en kwamen allen behouden beneden. De hoogte van dezen val bedraagt circa $3^1/_2$ meter, verdeeld in drie ongeveer gelijke trappen. De groote menigte verspreide rotsen bemoeijelijken de passage echter zeer, en menigeen heeft hier zijn leven verloren. 't Was ruim half vier toen wij hier weder van den oever afstaken en onze reis konden vervolgen.

Kort daarna werd ik aangenaam verrast door de ontvangst van brieven en postpaketten, die mij van Sampit te gemoet gezonden waren en 17 dagen noodig hadden om tot hier te komen.

't Zou moeijelijk wezen de eigenaardige gewaarwording te beschrijven, die de ontvangst van die brieven en couranten als stemmen uit de beschaafde wereld in mij teweeg bragten, nadat ik gedurende zoovele dagen bijna uitsluitend over moor-

den, koppensnellen en dergelijke zaken had hooren spreken en mijne gedachten meestal waren bezig geweest met het opnemen en in kaart brengen van mijne reis door deze woeste streken.

Om half vijf passeerden wij de riam Bendang, de laatste der Katingan en juist om 6 uur bereikten wij de kampong Kwala Samba, waar mij eene feestelijke ontvangst bereid was en ik mijn intrek nam in de woning van het distriktshoofd, waar ik weder eens op een behoorlijken stoel en aan een tafel zitten kon. Sedert de riam Mengkikit waren wij de kampongs Toembang Poekah, Bendang en Asem gepasseerd, maar om dienzelfden avond Kwala Samba te kunnen bereiken, had ik van alle oponthoud onderweg moeten afzien en mij daarom moeten bepalen tot de in het voorbijvaren toegeroepen kennisgave, dat hoofden en bevolking den volgenden dag op Kwala Samba moesten verschijnen.

29 Maart. Dezen dag besteedde ik aan het bijwerken van mijne aanteekeningen en kaarten. Op den middag nam ik eene zonsmeridiaanshoogte voor de geographische breedtebepaling dezer plaats.

De kampong Kwala Samba wordt alleen door handelaren bewoond, waarvan de meesten Bekoempajers zijn. Evenals de drie andere door mij beneden de riam Mengkikit gepasseerde wordt zij tot Katingan-ilir gerekend.

Bepaalde grenzen tusschen de landschappen onderling bestaan hier nergens, maar de kampong Takoeloek Leleng wordt als de laatste van Katingan-oeloe en Toembang Poekah als de eerste van Katingan-ilir beschouwd. Vroeger was dat anders, want tijdens de reis van den civielen gezaghebber Tiedtke, die in 1856 met den stoomer Tjipanas tot de kampong Maja opvoer, de toenmalige woonplaats van Toemenggoeng Singa Laoet, welker overblijfselen ver boven Kwala Samba door mij gezien werden, werd Katingan-oeloe toen geacht reeds daar, dus ver beneden de laatste watervallen, te beginnen.

De Boven-Katingan ontspringt op het reeds meermalen ver-

melde hooge waterscheidend gebergte en heeft hare bronnen tusschen die van de Serajan en de Senamang maar iets noordelijker. Het eerste gedeelte van haren loop is nagenoeg regt zuidwaarts en evenwijdig met die harer genoemde naburen.

Een weinig beneden de kampong Toembang Mahoep wordt hare hoofdrigting regt oostelijk. Met talrijke kronkelingen stroomt zij door tot bij de monding der Hiran. Van hier wendt zij zich afwisselend nu eens zuid- en dan weder oostwaarts tot bij Kwala Samba.

Behalve de Mahoep-rivier, die uit het zuiden komt, ontvangt zij in het door mij bezochte gedeelte al hare zijtakken van eenige beteekenis uit een noordelijke rigting en dus op haren linkeroever.

De drie voornaamste dier zijtakken met name Sanamang, Bimban en Hiran zijn hierboven reeds beschreven. Onder de kleinere verdienen nog vermelding de soengei's Dahoewei, Paketei, Hangeh, Dakei, Betoeng, Madoerei, Hangei, Mentoehoe, Kalemei en Mantoekei, die hier volgens hunne volgorde van west naar oost zijn opgegeven. Zij zijn alle voor kleine sampans bevaarbaar, sommige zelfs een á twee reisdagen stroomopwaarts. Eenige hunner zouden het ook voor grootere vaartuigen wezen, ware het niet, dat zij op ontelbare plaatsen gedeeltelijk versperd zijn door overhangende of in de rivier gevallen boomstammen.

De Mahoep, waarvan ik alleen de monding zag, schijnt vrij aanzienlijk te wezen en heeft daar eene breedte van 65 meters. Zij ontspringt op den boven reeds genoemden Boekit Belawan, die ook al de voorname bronnen van de Sampit bevat. Volgens berigten is zij over 't algemeen diep, heeft geen sterken stroom en alleen in haren bronnenloop riams en stroomversnellingen. Zij is echter niet permanent bewoond, maar een deel der Mentaja-Dajaks heeft aan hare oevers ladangs aangelegd.

Tusschen hare monding en de kampong Toembang Senamang wateren nog twee kleinere soengei's uit met name Me-

naugei en Panei, die ook nog voor kleine prauwtjes een eind stroomopwaarts bevaarbaar zijn.

Van hier tot bij Kwala Samba neemt de Katingan aan haren regteroever alleen nog zeer onbeduidende zijtakjes op. Hare waterscheiding aan deze zijde is blijkbaar niet ver van den oever verwijderd en vormt de grens tusschen haar stroomgebied en dat van de Kalang. Hoewel hierboven slechts gewag werd gemaakt van de riams boven Toembang Mahoep en die beneden Pakoeloek Leleng, worden er toch ook tusschen deze beide plaatsen nog verscheidene gevonden, die echter behalve de riam Sangkallang, even boven laatstgenoemde plaats, geene afzonderlijke vermelding verdienen. Evenzoo komen er in het door mij bezochte gedeelte een aantal rangans met stroomversnellingen voor, die echter wegens de breedte van het vaarwater gemakkelijk te vermijden zijn. Op verschillende plaatsen verdeelt de rivier zich in twee armen, die meer benedenwaarts weer in elkaar vloeijen en daardoor eilanden vormen, welke meestal hoog boven den waterspiegel uitsteken. De vermelding hunner namen heeft echter voor dit verslag geene waarde.

Behalve de bewoonde was ik op mijne reis ook verscheidene verlaten kampongs, of beter gezegd, de overblijfselen daarvan gepasseerd, waaronder de vroegere roofnesten Kota Blaoeng en Mamben, waarin thans nog een paar honderd menschenschedels zigtbaar zijn, die door de vroegere bewoners daar te pronk werden gehangen.

Het karakter van de rivier, voor zoover zij door mij bezocht werd, is zeer afwisselend. Meestal statig en somber stroomt zij tusschen hare hooge donkergroene oevers door, tot dat zij plotseling bruischend en schuimend en tusschen naakte rotsen zich bij een riam met onweerstaanbare kracht een doortogt baant om onmiddelijk daar beneden haar rustig karakter te hernemen. Het geraas en gedonder van de riam Mengkikit is tot op 3 kilometers afstand hoorbaar.

Bij Toembang Mahoep bedraagt de breedte van de rivier

ongeveer 150 meters. Beneden de riam Mengkikit is deze tot 250 toegenomen. Bij eilanden, karangans en riams bereikt ze echter niet zelden eene breedte van bijna een halven kilometer.

Beneden de riam Bendang krijgt haar vaarwater eene normale diepte van 2 à 3 vadem. Talrijke zandbanken bemoeijelijken van daar af de vaart voor groote vaartuigen. Een stoomscheepje, zooals de vroegere „Tjipanas" van 4 à 5 voet diepgang, zou echter zonder veel bezwaar tot aan den voet van die riam kunnen doordringen, dus nog ongeveer een zestal kilometers verder dan het in 1856 bereikte punt. Bij eene zevenmijls vaart zou het zes à zeven dagen (halve etmalen) noodig hebben om van af de Katinganmonding tot dit verste punt op te stoomen.

Volgens eene globale raming in verband tot eene vroegere zoogenaamde volkstelling door het distriktshoofd kwam ik op een zielental van 3500 voor de bevolking der hoofdrivier van Boven-Katingan. Rekent men daar nu de bovenvermelde cijfers voor Senamang, Bimban en Hiran bij, dan komt men op een zielental van 6000 voor het geheele onderdistrikt Katingan-oeloe. Als hoofd van dit landschap fungeert Kiahi Ali, een tot den Islam bekeerde Dajak, van Kahajan geboortig, maar sedert vele jaren in deze afdeeling gevestigd. Vroeger woonde hij op de hoofdplaats Sampit. Tijdens het bestuurstijdvak van den civielen gezaghebber Tiedtke begaf hij zich voor zijne handelsbelangen naar deze streken, waar hij zich voor goed vestigde en van waaruit hij slechts zeldzaam meer Sampit bezocht.

30 Maart. Om half acht in den ochtend verlieten wij Kwala Samba om de in de Samba-rivier gelegen kampongs te bezoeken. Tegen 11 uur bereikten wij de eerste met name Mengkiang, vervolgens Kaman en Kwala Pasil en om 2 uur kwamen wij bij de laatste met name Asem Koembang. Ik bezocht en bezigtigde al deze kampongs, maar in de drie eerste werd mij gezegd, dat het hoofd en het grootste deel der

mamelijke bevolking zich te Asem Koembang verzameld hadden om mij daar te ontvangen.

Ik werd daar dan ook bij mijn aan wal stappen door eene groote menigte menschen opgewacht en met geweerschoten en gongs begroet.

Vooraan stond de melaatsche Toemenggoeng Soehing, die eene zekere suprematie over de andere kamponghoofden uitoefent, en voor deze gelegenheid, ik geloof alle roode en gele kains, die in de kampong te vinden waren, als vlaggen had laten uitsteken. De Nederlandsche vlag wapperde van zijne woning en van af de aanlegplaats tot deze had men een overdekten gang gemaakt van kleurige doeken, die over dwarsche bamboezen waren uitgespannen.

Een paar maanden geleden bij den laatsten aanval van zijne kwaal, die zich naar het schijnt periodiek openbaart, had hij al zijne vingers en teenen verloren, en hoe gul hij mij bij de eerste ontmoeting ook zijne beide misvormde handpalmen toestak, kon ik het toch niet over mij verkrijgen, die aan te raken, maar deed ik als of ik het niet zag.

Ik beklom zijne woning, in welker middenvertrek eene zitplaats voor mij was gereed gemaakt, en binnen weinige oogenblikken verzamelde zich de geheele gemeente om mij heen en was het huis zoo vol, dat de vloer kraakte, zoodat een deel van den troep weêr naar buiten moest.

Als eene merkwaardigheid werd mij hier een persoon gewezen, die, hoewel hier geboren, vele jaren lang onder de zwervende Oets geleefd had. Als jongen van acht à negen jaren werd hij bij een rooftogt door hen medegenomen en gedurende eenige jaren gevangen gehouden, waarna zij hem verkochten aan de Oets van de Boven-Mahakam. Toen deze hem weder aan de Pari's wilden verkoopen om bij een tiwafeest te worden geslagt, had hij zijn kans waargenomen om te ontvlugten en naar deze streken terug te keeren. Sedert twee jaren is hij nu weêr hier, en daar ik hem thans op een leeftijd van 35 à 40 jaren schat, moet hij

een zeer geruimen tijd onder die wilde volkstammen doorgebragt hebben.

Reeds bij vele gelegenheden had ik op mijne reis langs de Boven-Katingan over de Oets hooren spreken voornamelijk door de bevolking van Senamang, Bimban en Hiran, maar tot dus verre had ik niemand ontmoet, die verklaarde hen gezien te hebben.

Algemeen waren de klagten over hunne nachtelijke strooperijen, waarbij het hun voornamelijk te doen is om varkens, geiten, kippen en eijeren te stelen. Niet zelden worden echter ook personen door hen gedood. Van die slagtoffers nemen zij alleen de hersenkas en nooit den geheelen schedel mede, zoodat men bij het vinden van een lijk altijd kan nagaan of de verslagene door Dajaksche koppensnellers dan wel door Oets gedood is. Dikwijls rooven zij ook menschen, om ze als slaven aan hunne stamgenooten te verkoopen. Zij weten zich echter altijd aan alle nasporingen en wraaknemingen te onttrekken en het eenige, wat men bij zulk eene gelegenheid van hen vindt, zijn de sporen van hunne nachtverblijven. Ik nam deze gelegenheid te baat om iets naders over hen te hooren en vernam het volgende.

Niet alle Oets zijn volslagen wilden. Zij zijn verdeeld in een tiental stammen, van welke de meeste ook den landbouw beoefenen, in geregelde woningen hun verblijf houden en zelfs ruilhandel drijven met de Dajaks om zich van enkele levensbehoeften te voorzien. Deze dus reeds eenigszins beschaafde wilden hebben voornamelijk hunne woonplaatsen in het Kaminting-gebergte, waar de drie grootste rivieren van de west-, zuid- en oostkust van dit eiland, namelijk de Kapoeas Bohong, de Barito en de Mahakam, ontspringen. Een paar stammen der Oets hebben het in beschaving nog niet zoover gebragt, dat zij er woningen op nahouden of zich op den landbouw toeleggen. Een er van zwerft in de wildernissen van den bovenloop der rivieren Senamang, Bimban, Hiran, Samba en Kahajan rond.

Zij zijn volslagen wilden, die zich voeden met alles wat zij in die wildernis kunnen magtig worden. Zij eten zelfs padden en verschillende soorten van insecten. Bij ruw weder schuilen zij in holen en grotten.

Met vuur zijn zij bekend, hoewel zij het weinig gebruiken, daar zij hun voedsel meestal rauw eten. Mannen en vrouwen dragen tjawats van boombast. Ook bedekken zij zich dikwijls het bovenlijf met eene herten- of panterhuid. Mijn berigtgever had nog zulk eene panterhuid in zijn bezit, welke hij mij toonde. Deze had de dubbele lengte van zijn bovenlijf, dezelfde breedte als zijne schouders en in het midden daarvan was eene opening gemaakt om het hoofd er door te steken, zoodat de eene helft dan de borst en de andere den rug bedekte. Bij dat toilet behoort een topi, uit de kophuid van het dier vervaardigd en met een aantal regtopstaande staartvêeren van rhinocerosvogels versierd.

Hun voornaamste wapen is het blaasroer, dat zij evenals de daarbij behoorende vergiftigde pijltjes zelf vervaardigen. Hunne snijdende wapenen, zooals klewangs en lansen zijn meestal buit gemaakt, soms ook ingeruild tegen door hen geroofde menschen, die zij als slaven aan de andere stammen verhandelen. De hersenkassen der door hen gedoode menschen gebruiken zij als drinknappen. Zij doorboren niet alleen de lellen hunner ooren, maar ook de bovenranden daarvan en in de openingen hiervan steken zij de slagtanden van varkens of panters met de punten naar boven gekeerd. Ook mijn berigtgever was van die versierselen voorzien, die hem een eigenaardig aanzien gaven.

Hunne taal komt zoo zeer overeen met het hier gebruikelijke Dajaksch, dat mijn berigtgever al dadelijk na zijne terugkomst in deze streken zich voor de andere bewoners verstaanbaar had weten uit te drukken, niettegenstaande hij zijne eigenlijke moedertaal geheel vergeten was. Het lijdt m. i. geen twijfel, dat deze zwervende Oets het origineele type vormen van de autochtonen dezer streken en de Dajaks blij-

kens hunne taal en sommige hunner gewoonten denzelfden oorsprong hebben.

Ik kan hier ook niet onvermeld laten, dat de Dajaks dezer streken in taal en zeden de treffendste overeenkomst vertoonen met de Alfoeren van het binnenland van Centraal Celebes, hetwelk ik in 1869 bezocht, en dat de meeste woorden van de Alfoersche taal, die ik onmiddelijk verstond, omdat zij ook met dezelfde beteekenis in de Laag-Javaansche taal voorkomen, ook hier in de Dajaksche taal door mij opgemerkt werden. Deze omstandigheid pleit m. i. zeer sterk voor het vroeger bestaan van een polynesischen taalstam en voor een gemeenschappelijken oorsprong der oudste bewoners van den Archipel. Wel is waar wordt ook in het Sampitsch, Bandjarsch en vooral in het Oeloe-Soengeisch-Maleisch tal van woorden aangetroffen, die zuiver Javaansch zijn, maar daar de meesten dezer aan de Hoog-Javaansche taal ontleend zijn, zijn zij blijkbaar niet vóór de Hindoe-periode, gedurende welke het Hoog-Javaansch ontstond, van Java hier ingevoerd.

Een enkel woord over de verschillende Dajaksche stammen, die hierboven reeds genoemd werden, moge hier zijne plaats vinden. De namen, welke die stammen dragen, zijn zonder onderscheid ontleend aan de rivieren en soengei's, waar hunne respectieve stamvaders woonden.

Behalve de Katingan-Dajaks en de sedert weinige jaren hierheen verhuisde Mentaja-Dajaks, vindt men in deze streken de stammen Doehoei, Sabaoeng, Mehalat en enkele Sahijei-Dajaks.

De Soengei Doehoei is een zijtakje uit den bronnenloop der Samba digt bij Hoeloe Kahajan; Soengei Saboeang is er een van den bronnenloop der Katingan. De Soengei Mehalat watert in den bovenloop van de Bimban uit, terwijl eindelijk de Soengei Sahijei niet tot dit stroomgebied behoort, maar in de Melahoei gelegen is.

De dialecten, door die verschillende stammen gesproken, verschillen onderling slechts weinig. Het verst wijken nog de

Doehoei- en Sahijei-dialecten van het gewone Dajaksch af. De zeden en gewoonten zijn eveneens nagenoeg gelijk; althans wist men mij geene merkwaardige verschillen op te noemen. Overigens schijnen de Doehoei-Dajaks, die ook Ot-danom genoemd worden, de ruwste en meest onbeschaafde van allen te wezen.

De Samba, waar ik mij toen bevond, was vroeger tot in haren bovenloop sterk bevolkt. Ten gevolge van den overlast, dien deze bevolking te lijden had van de zwervende Oets en ook van Kahajansche en Roenganische koppensnellers, verliet zij een twintigtal jaren geleden hare woonsteden en verspreidde zij zich langs de Katingan-rivier zoowel boven als beneden de Samba-monding. Eerst sedert 5 à 6 jaren vestigden zich hier weder eenige huisgezinnen, die gedeeltelijk van hunne emigratie terugkeerden en voor een ander deel uit de omliggende streken, vooral uit Roengan, afkomstig waren. Die nieuwe bevolking waagde zich echter niet zooals vroeger tot op 7 à 8 dagreizen van de monding, maar bleef in het benedengedeelte wonen en bouwde daar de boven reeds genoemde vier kampongs. Toemenggoeng Soehing behoorde tot de eerste terugkeerende emigranten en zijne voorouders hadden in de vroegere kampongs reeds het gezag in handen gehad. Hij wierp zich daarom als hoofd van de geheele Samba op en wordt door de bevolking ook als zoodanig erkend. De andere kamponghoofden met name Miring te Mengkiang, Amaimire te Kaman en Apang Djahan te Kwala Pasil zijn hem ondergeschikt.

In de vergadering, die ik hier met al deze personen hield, besprak ik de gewone onderwerpen van koppensnellen, menschenslagten, singir enz. en maande den Toemenggoeng aan om die adats te keer te gaan en niet meer te dulden. Na nog eenige andere zaken van algemeenen aard te hebben besproken, keerde ik naar mijne praauw terug en zakte de rivier weder af naar Kwala Samba, waar wij om 6 uur aankwamen.

De Samba is zonder twijfel de aanzienlijkste der zijtakken van de Katingan en heeft over het door mij bezochte gedeelte eene gemiddelde breedte van ruim 100 meters. Zij ontspringt bij den bronnenloop der zijtakken van de Kahajan, met name de Roengan en de Menoehing, aan de Zuidoostelijke hellingen van den Boekit Raja. Vandaar stroomt zij in eene Z. Z. Oostelijke rigting naar hare monding. Zij neemt in haren loop een aantal beduidende soengeis op, van welke de Mantikeh aan den regter- en de Broehe en de Taloewei op den linkeroever de voornaamste zijn Zij is tot op een tiental dagreizen van hare monding nog bevaarbaar.

Het terrein, dat zij, althans in haar benedengedeelte doorstroomt, is over 't algemeen vlak, maar hoog genoeg gelegen om tegen bandjirs beveiligd te zijn. In het door mij bezochte gedeelte neemt zij nog aan haren linkeroever de soengeis Pasil en Saki op, welke voor kleine sampans een á twee dagen stroomopwaarts bevaarbaar zijn. Riams worden alleen in haren bovenloop gevonden en de grintbanken, die ik zag, veroorzaken geene merkbare stroomversnellingen. Haar stroom is vrij sterk, maar gelijkmatig en rustig.

De vier kampongs, die ik daar vond, zijn vrij aanzienlijk en tellen gezamenlijk een 40 tal over 't algemeen groote woningen, die echter ruw bewerkt zijn. Vruchtboomen ontbreken er nog geheel en al, en hier en daar zag ik slechts eenig jong plantsoen. Geen van al die kampongs is gepalissadeerd en de woningen staan in eene rij langs den rivieroever. Het geheele zielental der Samba bevolking meen ik op 1200 á 1300 te mogen ramen.

Van uit den linkeroever der Samba leiden verschillende landwegen naar de Menoehing, die alle slechts ééne dagreis lang zijn.

De zuidelijkste, die namelijk welke bij Soengei Saki aan de Samba uitkomt, werd in 1847 door Dr. Schwaner gekozen om van uit

het stroomgebied der Kahajan in het Katingansche te komen. Van af de Samba-monding ging hij toen verder de Katingan op tot aan die van de Senamang en na deze laatste nog een drie à viertal dagen te zijn opgevaren, ging hij verder overland naar Melahoei en Pontianak. Als het eenige bezoek, dat vóór mij door een Europeaan aan deze ver afgelegen streken werd gebragt, leeft de herinnering daaraan nog altijd onder het oudere gedeelte der bevolking voort, hoewel die reiziger zeer weinig aanraking met haar had.

De heer von Gaffron schijnt zijne togten nooit zoo ver te hebben uitgestrekt en boven Toembang Senamang, noch heeft aan de rivieren de Bimban, Hiran of Samba zich ooit vóór mij een Europeaan vertoond.

De kaart, die Dr. Schwaner van het door hem bezochte gedeelte van dit stroomgebied geeft, is slechts in hoofdtrekken juist, en zijne aanteekeningen omtrent den toenmaligen toestand dezer streken zijn over 't algemeen ook nog op den tegenwoordigen van toepassing. Die omtrent de namen der hier wonende Dajaksche stammen, welke hij ook op zijne kaart heeft aangeteekend, schijnen echter door zijne berigtgevers uit de lucht gegrepen te wezen; zij zijn althans niet onder de bevolking bekend.

Ik kan hier niet nalaten eene koddige vergissing te releveren, die op op pagina 137 van deel II van zijn werk „Borneo" voorkomt en die ook doet denken aan eene mystificatie van den kant zijner berigtgevers. Ik bedoel namelijk het gebruik der Dajaks dezer streken „om zich onder het „houden van ernstige gesprekken met de vlakke hand her„haaldelijk op het achterhoofd te slaan, om zoo doende als het „ware, de gedachten er uit te kloppen."

Ook ik heb dat slaan op het hoofd bij bijna alle Dajaks dezer streken waargenomen en niet alleen terwijl zij „ernstige gesprekken hielden", maar ook bij elke andere gelegenheid, dat hun het hoofd jeukte, want het doel dier manoeuvre is in werkelijkheid geen ander dan hetgeen andere menschen, die met ongedierte op hun hoofd behebt zijn, door krabben

trachten te bereiken. De adat hier verbiedt namelijk de Dajaks met hunne nagels het hoofd te beroeren en sommige, voor wie dat slaan met de vlakke hand geene voldoende verligting schijnt te geven, gebruiken dan ook kleine puntige krabbertjes van bamboe of vogelbeenderen.

Het andere op de boven aangehaalde pagina vermelde gebruik van bolletjes van tabaksvuil, welke zij tusschen de lippen steken en met de tong belikken, is daar ook niet naauwkeurig beschreven namelijk met betrekking tot den oorsprong van die tabaksteer. De door de Dajaks zelve bereide tabak is zeer slecht en heeft, zoolang zij niet gebrand wordt, geen anderen reuk dan die van hooi of drooge bladeren, die in den rook hebben gehangen. Met deze zeer fijn gekorven tabak worden groote peperhuisjes van groen pisangblad gevuld, welker wijde opening zeker 8 à 10 centimeter middellijn heeft. Nu worden meestal de vrouwen belast met het rooken van zulk een cigaar, wat veel inspanning kost, omdat de tabak niet branden wil zonder aanhoudend op nieuw aangestoken te worden. Eindelijk is zij toch tot nabij het einde ingebrand, en de inhoud van den thans overgebleven met tabaksteer en speeksel doortrokken punt levert nu het materiaal voor de bovenbedoelde bolletjes, die de grootte van een duivenei hebben en genoten worden op de wijze zooals Dr. Schwaner het beschrijft. Pijpen van bamboe, die hij vermeldt, zijn hier niet bekend.

31 Maart. Tegen 9 uur in den voormiddig waren hier ten huize van het distriktshoofd de Katingan-Dajaksche hoofden uit den omtrek verzameld met een deel hunner onderhoorigen en hield ik met hen eene vergadering, waarin de gewone onderwerpen besproken werden.

Aanwezig waren Timbang, hoofd van Bendang; Bapa Poerik, hoofd van Asem; Njahoe, hoofd van Toembang Danoem; Tingang, hoofd van Giring; Rambang, hoofd van Telok; Boengai, hoofd van Tadjawan en Hining, hoofd van Lahang. De twee laatstgenoemden zijn beruchte koppensnellers; de overigen maken zich alleen daaraan schuldig als het volgens hunne adats

te pas komt. De streek, die het meest van hen te lijden heeft, is het ver afgelegen Serajan.

De aanwezigen beloofden natuurlijk zich voortaan van sneltogten te zullen onthouden.

De berigten omtrent den padioogst waren hier en te Samba minder gunstig, dan aan de Boven-Katingan. Hoezeer de wêersgesteldheid goed was geweest en het gewas voordeelig opgekomen, had men toch een slechten oogst gehad wegens de groote schade, die door wormen, insecten en ratten en muizen aan het rijpende graan was toegebragt.

Op den middag nam ik hier nogmaals een zonsmeridiaanshoogte en uit mijne berekeningen van die twee waarnemingen is gebleken, dat Dr. Schwaner in de breedtebepaling dezer plaats zich 4' à 5' vergist heeft. Zij ligt op 1° 25' 30" en niet op 1° 30' Z. breedte, zooals hij opgeeft. Een dergelijk verschil gaf mijne observatie te Toembang Senamang. Ook de breedte van deze plaats is 3' 30" te zuidelijk door hem opgegeven.

1 April. Even over 7 uur verlieten wij Kwala Samba om de Katingan af te varen en de terugreis naar Sampit voor goed te beginnen. Een fiksche stroom verdubbelde de snelheid onzer vaart. Wij passeerden even beneden Kwala Samba de kampong Toembang Danoem en verder achtereenvolgens Telok en Giring en bereikten tegen 10 ure de kampong Lahang, waar wij aanlegden om ze te bezigtigen.

Hier hadden zich de hoofden van de beide laatst gepasseerde kampongs en die van Tadjawan, die meer binnenlands ligt, weder verzameld. Ik had nog een kort gesprek met hen, waarna de gewone geschenken werden gewisseld.

Na een half uur oponthoud zakten wij verder de rivier af en zagen nu tot 4 uur 's namiddags geene enkele bewoonde kampong meer. Wij passeerden alleen nog een paar ladanghuizen aan den oever en de overblijfselen van de vroegere kampong Toera.

Op het bovengenoemde uur bereikten wij de kampong Men-

doewin, welker hoofd met name Pa Sarampang ik reeds te Sepandan aan de Boven-Katingan gesproken had. Deze omstandigheid en de wensch om nog vóór het invallen van den nacht te Tewang Menjangin aan te komen, waren redenen voor mij om hier niet aan te leggen, niettegenstaande de verleidelijke gongmuziek, die van den oever klonk. Ik liet alleen de bevolking toeroepen, dat wie mij wenschte te spreken, mij naar Tewang Menjangin kon volgen.

Ten zes uur passeerden wij de verlaten kampong Tewang Drajoe, tegenover welke ik een jaar geleden gedurende zes dagen met de „Ternate" op een zandbank had vastgezeten, en om half zeven kwamen wij te Tewang Menjagin aan. Hier was ik eindelijk weder in terra cognita. Reeds meermalen zijn onze stoomschepen tot hier opgevaren.

Toemenggoeng Singa Pati had zijn best gedaan mij zoo feestelijk mogelijk te ontvangen. De afgeslotene ontvangstplaats aan den oever, de overdekte gang naar de balei en deze zelf, alles was versierd met groen en veelkleurige lappen en doeken Bij mijn aan wal stappen werd mij terstond een glas arak aangeboden, dat ik echter door Demang Boentoei liet uitdrinken. Na een kort oponthoud in de afgesloten enceinte aan den oever werd deze met zekere plegtigheid geopend en begaf ik mij naar de balei.

Onder dat alles had het natuurlijk niet aan gongmuziek, katampangs, zingende en dansende vrouwen, gemaskerde potsenmakers en vreugdeschoten ontbroken en het geheele tooneel werd verlicht door den rooden schijn van een aantal damarflambouwen, die men aan den oever in den grond had geplant.

Eenige hoofden uit de meer benedenwaarts gelegen kampongs waren mij hier te gemoet gekomen. Met hen allen had ik dien avond nog eene zamenkomst in de balei, waarin echter alleen algemeene zaken besproken werden.

Ook hier waren de berigten omtrent den rijstoogst minder gunstig. Het gewas had veel te lijden gehad van allerlei on-

gedierte. Als eene bijzonderheid deelde de oude toemenggoeng mij mede, dat een zijner bloedverwanten bij het ontbolsteren van pas geoogste padi, de rijstkorrels uit eigen beweging op de tampa had zien springen. Hij voegde er met een bedenkelijk gezigt bij, dat hij zich zoo'n wonderlijk geval uit zijne jeugd herinnerde, en dat kort daarna een groote asang-togt door de Siangers in deze streken plaats had.

Ik vroeg hem of er nog zooveel en zulke kolossale krokodillen in deze streken waren als een jaar geleden, waarop hij mij vertelde, dat zij er pas een paar weken geleden elf gevangen hadden (waaronder zeer groote), om den dood te wreken van eene jonge vrouw, die in de rivier badende, door een dezer dieren was weggehaald. Toen ik mijne tevredenheid uitdrukte over het betrekkelijk groot aantal dier gedoode monsters, verhaalde de Toemenggoeng mij, dat dit nog niets beteekende bij het „balas", dat zij gehouden hadden om den dood van zijn vader te wreken, die ook door een krokodil zoo zwaar verwond werd, dat hij een dag daarna overleed. Zij hadden toen niet minder dan 60 krokodillen afgemaakt.

Ik vroeg hem waarom zij zulke jagten niet geregeld van tijd tot tijd hielden, ook zonder dat er vooraf menschen waren gedood of weggehaald. Dat durfden zij niet te doen, antwoordde de Toemenggoeng, omdat zij daardoor de krokodillen aanleiding zouden geven tot eene regtmatige wraakneming, die zeker niet zou uitblijven. Waren dezen echter de vijandelijkheden begonnen, dan was het regt aan de zijde der menschen.

Van af deze plaats stroomafwaarts, moet de Dajaksche bevolking reeds eenigszins tot de meer beschaafden gerekend worden. Zij hebben hunne ruwste adats reeds laten varen en 't is reeds vele jaren geleden dat men van hier uit ngajau-togten ondernomen heeft. Menschenslagten is hier ook reeds sedert lang afgeschaft. In vele jaren heeft men hier ook geen overlast meer gehad van koppensnellers uit andere streken.

Het singir is hier evenwel nog in gebruik, hoewel de aanleiding daartoe minder veelvuldig is dan in de bovenstreken omdat bijv. het pali opleggen aan soengei's of kampongs hier niet meer gebruikelijk is.

De meeste zaken, die hier voorkomen, zijn vrouwen perkara's, en hier zoowel als in de bovenstreken zijn die vrouwen het meest gewild, welke zich nu en dan eens aan overtredingen van de echtelijke trouw schuldig maken, waardoor hare mannen regt verkrijgen op de buiten alle verhouding zware geldboeten, die aan de medepligtigen worden opgelegd.

Godsoordeelen zijn bovendien bij gebrek aan andere bewijzen, nog altijd de middelen, waardoor dergelijke zaken beslist worden. De waterproef is nog de meest gebruikelijke, maar ook de vuurproef wordt nog nog dikwijls toegepast.

Toemenggoeng Singa Pati is een oud man, die zich wegens zijne kromgetrokken kniegewrichten niet anders dan hurkend en kruipend kan voortbewegen. Hij heeft echter nog vijf vrouwen, waaronder twee jonge. Eene van haar verkeerde in gezegenden toestand en de oude toemenggoeng was over dat onverwacht geluk ten zeerste verheugd, te meer daar hij tot dus verre slechts twee kinderen heeft gehad, die beide nog op jongen leeftijd overleden zijn. Over die zaak met mij sprekende, kroop hij naar mij toe, omhelsde mijne voeten en verzocht mij om bij mijne dewa's zijn voorspraak te zijn, dat het verwachte kind een jongen mogt wezen. Ik beloofde hem natuurlijk aan zijn verzoek te zullen voldoen, maar zeide hem tevens, dat ik bij mijne dewa's niet veel invloed had en hij zich dus van het succes dier voorspraak niet teveel moest voorstellen.

Na hier een paar uren te hebben gezeten, begaf ik mij weder naar mijne prauw om daar den nacht door te brengen, belovende den volgenden ochtend weêr aan wal te zullen komen tot het behandelen van een paar zaken.

2 April. Dezen voormiddag was de vergadering wêer bijeen en onderzocht o. a. eene kwestie betreffende den eigendom van

de in 't wild groeijende rotan aan de oevers van de Kalanaman, waarop zekere Pa Pangkar uitsluitende regten beweerde te hebben en daarom eene schatting van drie bossen per persoon hief van hen, die de rotan inzamelde.

Zooals mij reeds van vroeger bekend was, erkent men hier de overgeerfde regten van eenige personen op al de rotanbosschen, die langs de oevers van de Katingan gevonden worden. Met die aan de oevers van de Kalanaman was dit echter volgens de aanwezige oudsten niet het geval. Deze werden als algemeen eigendom beschouwd en Pa Pangkars beweerde regten als usurpatie. Deze had zich echter tot dus verre niet aan die uitspraak gestoord. Hij was hier niet aanwezig, maar daar ik hem bij Toembang Kalanaman zou ontmoeten, stelde ik de beslissing der zaak uit tot dat ik hem ook gehoord zou hebben, terwijl ik de belanghebbenden uitnoodigde mij daarheen te volgen om die uitspraak te vernemen.

Na het wisselen van eenige geschenken en het gebruiken van het middagmaal vertrokken wij ruim 2 uur 's namiddags weder van Tewang Menjangin. Achtereenvolgens passeerden wij de kampongs Tewang Rangkang, hoofd Pa Rangka; Danommati, hoofd Reken; Pendahara, hoofd Toemenggoeng Singa Djaja; Troesan Danom, hoofd Pa Panjang; Bengkoewang, hoofd Oegang; Boentoet Tadjahan, hoofd Loehan en kwamen om 6 uur bij de kampong Ampalan, hoofd Pameloe, waar wij aanlegden om te overnachten. Ook bij al deze kampongs was ik even aan wal gestapt om ze te bezigtigen, maar daar ik de hoofden ervan reeds alle te Tewang Menjangin gesproken had, waren mijne bezoeken slechts kort. Overal werden eenige kleine geschenken gewisseld.

Al de Katingansche kampongs van af Tewang Menjangin stroomafwaarts zijn niet gepalissadeerd en bestaan elk uit een aantal van 6 tot 10 woningen, die in eene rij langs den oever gebouwd zijn en overschaduwd worden door vele vruchtboomen, waaronder voornamelijk klappers en doerians. Over 't algemeen

worden die kampongs hier tamelijk zindelijk gehouden, maar de woningen zelve zijn meestal niet veel bijzonders.

Pantars en hampatoengs worden er hier en daar nog gevonden, maar deze zijn alle uit vroegeren tijd afkomstig. Tegenwoordig schijnt men hier geene meer op te rigten.

3 April. Om half acht van Ampalan vertrokken zijnde, passeerden wij omstreeks 9 uur de kleine kampong Talangkah en bereikten een half uur later Toembang Kalanaman, waar wij het Katingan-gebied weer zouden verlaten om overland langs Tjampaga naar Sampit terug te keeren. Hier vond ik weer verschillende hoofden uit de naastbij stroomafwaarts gelegen kampongs verzameld om mij te ontmoeten. Ik ging aan wal en had eene vergadering met hen, waarbij de hoofden van Talian Kering, Kasoengan, Tewang Kadamba, Toembang Panggo, Takoeloek Rasau en Loeboeh Kanan tegenwoordig waren.

Pa Pangkar is het hoofd van de kleine kampong Toembang Kalanaman, die slechts uit 3 woningen bestaat.

Van af Kwala Samba tot hier heeft de Katingan eene gemiddelde breedte van 300 meters. Haar stroom is sterk, maar gelijkmatig. Veelvuldige zandbanken worden in dit gedeelte vooral onmiddelijk beneden de tandjongs gevonden, evenzoo ook een paar aanzienlijke eilanden. De soengeis, welke zij opneemt, zijn echter onbeduidend en voornamelijk uitwateringen van binnenlandsche plassen en meertjes, die ook hier digt bij de oevers gevonden worden en hetzelfde karakter hebben als die van de Sampit.

Het omliggende terrein is vlak en begint meestal weêr moerassig te worden. De oevers zijn echter 4 á 5 meters boven den gewonen waterstand verheven en vormen natuurlijke dijken zooals men ook bij de andere groote rivieren van dit gewest aantreft.

De bevolking van Katingan-ilir van af Bendang tot hier, raam ik op een zielental van 4500.

4 April. Om 6 uur vertrokken wij van Toembang Kala-

naman, voeren de doode bogt, door welke Poelau Mangka gevormd wordt, in, bereikten binnen een kwartier de monding der Kalanaman en voeren deze op tot dat wij omstreeks 8 uur aan de plaats kwamen, waar wij onze voetreis zouden beginnen.

De Kalanaman is vrij aanzienlijk. Zij ontspringt niet ver bezuiden de riam Mengkikit en cotoyeert over haren geheelen loop den regter Katingan-oever. Aan hare monding is zij ruim 40 meters breed. Haar water is donkerbruin van kleur. Vroeger was hare bovenloop bewoond; tegenwoordig echter niet meer.

Al de hoofden, die mij te Toembang Kalanaman tegemoet gekomen waren, vergezelden mij met een veertigtal hunner onderhoorigen, die onze bagage zouden transporteren, welke vooraf in de gebruikelijke brioets gepakt was. Nadat de laatste voorbereidselen voor onzen togt genomen waren, begon tegen 9 ure onze landreis. De weg, althans het grootste gedeelte daarvan, dien ik tusschen Bakoeng en Bangkal aflegde bij gelegenheid van mijne reis naar Serajan in Julij a. p. was slecht, maar hij mag een heerbaan heeten vergeleken bij dien, welken wij hier vonden.

't Is eigenlijk volkomen onjuist om van een weg tusschen Kalanaman en Tjampaga te spreken, daar die niet bestaat. Zooals mij de Katingansche hoofden verzekerd hadden, waren door hen een veertigtal hunner onderhoorigen sedert een paar dagen hierheen gezonden „om den weg in orde te maken". De eenige sporen, die ik van dien arbeid zag, waren afgekapte boomtakken, die moesten dienen om ons in de goede rigting te houden, daar wij anders onfeilbaar in die wildernis waren verdwaald.

De eerste twee uren marscheerden wij in zuiver westelijke rigting door een uitgestrekt veenmoeras, waarin wij meestal tot halverwege de kuie wegzakten. Daarna moesten wij tot bijna aan den hals een circa 200 meters breed water doorwaden.

Toen kwamen wij aan een zwaar bosch met moerassigen bo-

den, die uiterst moeijelijk te begaan was wegens het net van knoestige en hobbelige kruipwortels, dat hem bedekte en waartusschen wij elk oogenblik op gevaar af van de beenen te breken met onze voeten in den modder wegzakten. Aan dorens links en regts, boven en beneden was natuurlijk geen gebrek. Deze streken zijn op verschillende plaatsen zwaar geteisterd door den grooten boschbrand, die hier in het jaar 1877 plaats had. 't Is niet na te gaan op welk eene zonderlinge wijze dat vuur zich hier verspreid heeft. Ofschoon wij sedert het verlaten van het veenmoeras in een Z. Westelijke rigting onzen marsch vervolgden zonder beduidende bogten, passeerden wij afwisselend nu eens digt bosch, dat door dien brand blijkbaar niets of weinig geleden had, dan wêer volkomen kaal gebrande plekken, die nu zelfs, dus na drie jaren, nog slechts zeer spaarzame groepjes lage struiken vertoonden. Des te menigvuldiger zijn op die plaatsen, door de inlanders „padang" genaamd, de groote zwartgebrande of door de zon grijsgeblakerde boomstammen, die daar gedeeltelijk nog overeind staan en met hunne bladerlooze takken en kruinen eene treurige vertooning maken en voor een ander deel in allerlei rigtingen omgestort en ontworteld den bodem bedekken.

Die plaatsen waren nog verreweg het moeijelijkst te passeeren, of juister gezegd, over te klauteren en daar de zon ons in dat bladerlooze bosch brandend op den rug scheen, waren wij dankbaar als wij wêer maar in zoo'n moerassig gedeelte aankwamen, waar wij althans schaduw vonden. Op den middag had ik halt gehouden om mijn gevolg in te wachten en om te eten, maar hoewel ik een uur wachtte, kwamen de meeste dragers, waaronder die met ons middagmaal, nog maar niet opdagen en ik besloot dus om zonder te eten verder te gaan. Daar ik dien ochtend echter ook niet ontbeten had, brak mij dat vasten bij die overmatige inspanning spoedig op.

Om 2 uur kwamen wij weder aan zulk een „padang", waarvan het einde niet te overzien was. Niets dan doode

boomen op den grond en doode boomen in de lucht. Drie kwartier lang klauterde ik in de gloeijende zonnehitte door dien chaos van hout. Toen kon ik niet meer. Met krampen in de maag en volkomen uitgeput kroop ik onder een groepje lage varens om wat bij te komen. Om mijn maag te bevredigen at ik bij gebrek aan iets anders, een halven klapper en dronk ik een teug brandy, maar het duurde ruim een uur vóór ik mij weer in staat voelde verder te gaan. Mijn gevolg ging het niet beter. De meesten werden aangetast door duizelingen en neiging tot braken.

Na nog drie kwartier te hebben doorgeklauterd, kwamen wij weer aan het levende bosch en een kwartier later aan een pondok, bestaande uit een afdak van boomschors met een vloer van ruwe boomtakken, waar wij den nacht zouden doorbrengen. Het grootste deel van mijn gevolg kwam echter veel later en het duurde nog tot half zeven vóór dat de dragers allen present waren.

De nacht ging rustig voorbij en bij uitzondering regende het niet, wat vooral den 80 á 90 menschen ten goede kwam, die in de open lucht logeerden.

5 April. Kwart over zessen braken wij weder van hier op. Tot half elf marscheerden wij door. Padangs troffen wij niet meer aan, maar des te dieper waren de moerassen, die wij hadden te doorwaden. Mijne bottines, die ik den vorigen dag had aangehad, waren geheel uit elkaar. Een ander reserve paar was nat geworden in de brioet en kon ik niet aantrekken. Ik moest dus de verdere reis bloetvoets maken en had niet weinig pijn uit te staan van dorens en boomknoesten, die in den moerassigen bodem als angels verscholen lagen.

Om half elf bereikten wij de grens met Tjampaga. Hier vond ik het distriktshoofd van Sampit met het onderdistriktshoofd van Tjampaga, eenige kamponghoofden en een vijftigtal Tjampagasche Dajaks, die mijne bagage van de Katinganners overnamen.

Demang Arsat had hier twee ruime pondoks laten opslaan

en daar wij nog slechts een paar uur te loopen hadden om aan de Soengei Bengkoewang te komen, waar wij den nacht zouden doorbrengen, hield ik hier tot één uur in den namiddag halt. De Katingansche hoofden namen hier afscheid en gingen met hunne onderhoorigen weder terug, nadat ik mijn laatsten voorraad rijst, zout en tabak onder hen verdeeld had.

Wij vervolgden onzen weg, liepen nog een klein half uur over boomwortels en door den modder en kwamen toen aan den eerste van de zes lage heuvels, die wij hadden over te klimmen alvorens Bengkoewang te bereiken. Hier werd de weg echter uitstekend begaanbaar. Ter breedte van 4 à 5 meters in het zware bosch uitgekapt, liep ze over vasten kleigrond en slechts zelden hadden wij hinder van de kruipende boomwortels.

De heuvels zijn alle tamelijk glooijend en niet hoog. Bij den tweeden, welken wij passeerden, heeft de weg een klim van 45 meters, bij de overigen is deze echter niet meer dan 20 à 25. Tegen drie uur kwam ik aan de S. Bengkoeang, waar ik eenige kleine prauwtjes gereed vond, in een waarvan ik de soengei afvoer tot de kleine gelijknamige kampong, welke om half vier bereikt werd.

Daar het nog ruim een uur duurde vóór mijn geheel gezelschap hier weder bijeen was, besloot ik hier te overnachten.

6 April. Tegen zeven uur was onze bagage weer in de kleine sampans geladen en verlieten wij ons nachtverblijf. Nog gedurende $1^3/_4$ uur voeren wij de S. Bengkoewang af en kwamen toen in de Tjampaga, waar de bidar en de groote prauwen ons wachtten, waarmede wij naar Sampit zouden afzakken. Spoedig had de overscheping plaats en na $2^1/_4$ uur roeijens kwamen wij te Katari, woonplaats van Demang Arsat, onderdistriktshoofd van Tjampaga.

Hier hield ik tot één uur namiddag halt om een paar kleine zaken af te doen en te middagmalen; daarop roeiden wij de Tjampaga verder af, bereikten om half negen in den avond hare monding en van hier, geholpen door een sterken

ebstroom en door een nog sterker verlangen naar huis van mijne Sampitters, die roeiden als bezetenen, kwamen wij een half uur na middernacht te Sampit terug na eene gelukkig volbragte reis van 38 dagen.

Ik had werkelijk alle redenen van tevredenheid over de voorspoedige reis, welker duur ik vóór mijn vertrek op gezag van personen, die 't weten moesten, op 50 á 60 dagen geschat had. Maar 't was ook niet te voorzien, dat bij het wij opvaren slechts tweemalen een halven dag zouden worden opgehouden door hoogwater, en dat daarentegen het afvaren der rivieren en vooral het passeeren der riams bijna altijd door hoog water en een flinken stroom begunstigd zouden worden.

Mijne reisapotheek had ik slechts nu en dan behoeven aan te spreken om wat castorolie uit te deelen. De zeldzame en ligte koortsgevallen onder de personen van mijn gevolg waren daarvoor meest altijd geweken en slechts een paar malen moest ik de chinine te hulp roepen. De handelaren klagen juist altijd, dat zij in de door mij bezochte streken zooveel van koorts te lijden hebben. Wij kwamen echter allen gezond en behoudens de noodige voetwonden bij onzen laatsten landmarsch opgedaan, ook gaaf weder te huis.

Van Demang Boentoei heb ik veel dienst gehad als middelaar tusschen zijne nog schuwe rasgenooten en mij. Ik heb hem van menige goede zijde leeren kennen. Hij is de tweede Dajak, bij wien ik tranen van aandoening in de oogen zag, terwijl hij mij hier bij zijn afscheid betuigde: „dat hij voor mij maar één hart had."

De uitvoerigheid van dit rapport moge hare verschooning vinden in de betrekkelijke onbekendheid, die omtrent de daarin behandelde streken en personen tot dus verre bestond. Ik heb door middel daarvan getracht een zoo mogelijk juist denkbeeld te geven van de gesteldheid dier streken, van den toestand der bevolking en van haren geest jegens ons bestuur. Ik heb daardoor ook willen aantoonen, dat ons prestige in die

afgelegen streken voldoende gevestigd is en een bezoek daaraan volstrekt niet het waagstuk is, waarvoor het tot dus verre gehouden werd. Ik zou er zelfs geen gevaar in zien om diezelfde reis te maken ongewapend en met geen ander gevolg dan het gewone, waarmede ik in de omstreken van de hoofdplaats reis, en zou de bewaking van mijn persoon gerust durven toevertrouwen aan de bevolking der streken, die ik bezocht; alleen des nachts zal in het Boven-Katingansche eene zekere waakzaamheid tegen overvallen van koppensnellers of Oets nog lang aanbevelingswaardig blijven.

CORTE BESCHRIJVINGH

OFTE

substantiële vervattingh van 't Leven, Manieren, en de Postuur der wilde menschen, hun omtrent Melacca, de Revier opw.ts in de bosschagien onthoudende, en preciselijk lettende op de fruijt tijdt van 't Jaar (*).

Saturdag adij 20 September Ao. 1642 is de ontfanger, Jan Jansz. Menie van den heer gouverneur en den raad gecommitteert nevens den Capiteijn Alexander Mendes, en den Maleytsen schrijver, Intje Cadeca, in aller ijl eens te gaen sien en te vernemen (soo het mogelyck was) na de gestalte en conditie van de wilden, haer tegenwoordigh Malacca's revier opwaerts in 't bosch onthoudende, waer toe hem (om haer tot des te beter vrundschap te bewegen) wegens de E: Compe. meede gegeven sijn thien Javaanse gestreepte cleetjes en 6 stx slegte assagaijen, wat gold, wijn, sterken arak, een spat, een kris en vier en twintigh gantangs goeden rijs, nevens spijse voor zijn persoon, soldaten en roeijers, waar mede hij des namiddags omtrent twee uuren is vertrocken en dien avond met hart scheppen nogh aan 't kerckje Agua de Loupa gekomen zijnde, in 't opvaren niet anders voorgevallen als dat een caijman seeker persoon, in een praeuw sittende te vissen, bij de

(*) Dit stuk, vermoedelijk het oudste dat over de oer-bewoners van het Malakasche schiereiland handelt, is als *inseraat* opgenomen in de memorie, welke de raad-ordinair, gouverneur en directeur van Malaka, Balthasar Bort, den 6den October 1678 aan zijn opvolger Jacob Jorisz. Pits heeft nagelaten.

Van der Chijs.

knie vatte, dogh weijnigh schade dede, vermits syn been binnen waerts lagh. Aen gemelte plaets dan tot vier uuren 's morgens hebbende vertoeft, is hy met 't rijsen van de maen voort gevaren en ten negen uuren aan Panckelan Nanningh aengeland, alwaer hij van de aldaer sijnde Pongoelo en hooft van die bosch-tuijn verstont, dat opgemelte wilden daer daegs bevorens nog waren geweest, wes hy aanstonds ged: Pongoelo nevens een swart hooger bosch waerts in sont om te vernemen ofte daer omtrent nogh waren, latende middelerwijle eeten klaer maken; en dat genuttigt hebbende, was het ongeveer elf uuren; omdat sagh, datter niemant wederom quam, genegen was zijn togt kort te maken, na haer toegegaen, ontmoetende omtrent 3000 treden hooger een vuijle, modderige weg, mits een swaren regen kort bevoren gevallen, ende ook een van de twee uijtgesondene persoonen, die op rapporteerde, dat hy de wilde in 't bosch gesproken en dat zij haer versamelde bij een beleijtje [*sic*] een goet stuk weegs daervan dān staende, daer hij na een uijr gaens digt bij quam, den Capiteijn Mendes voor uijt sont en hem soetjes navolgende, tot sy eyndelyck dese wilde menschen aldaer vonden, hebbende sommige van haer een hassagaij met een spat in de hand ende een koocker met pijlen op zijde. Haer principaelen zaten naekt op de balij, uytgesondert datse een kleetje om haer middel hadden gewonden en een stuckje linne voor door de beenen, achter in gem: cleetje vast gesteeken om haer schamelheyt te bedecken. Sommige hadden maer een bast van boomen om 't lyf. Haere kinders droegen sy op den rugge in een band van gelycke stoffe, waer mede om 't lyff van de vader of moeder waren vastgebonden, op haere heupen steunende en met hare armen de schouders van de ouders vast houdende. Daar na zyn sy by de hoofden, drie in 't getal, gen^t. oeleballangh Jampe, Batin Sappe en Posapa, op de voorsz: baley gaen zitten, die verhaelden, datse nogh een meerder hooft hadden, houdende sigh met de resterende wilden omtrent de revier van Cassangh, sonder bij eenigh volk te comen, dog de ander wilden ver-

deelden haer altemet wel in troupen, de een hier, de ander daer, zulx datse alle bij malkanderen synde, mans, vrouwen en kinderen, omtrent een getal van 3000 koppen souden uijtmaken, waer van er hier maer 40 bij den anderen waren, synde wel 300 sterck van hun residentie plaets uytgegaen, maer hier en daar in de thuijnen verdeelt, diese alle binnen twee dagen konden bij een krijgen ende nogh meer. Dese wilden komen dikwils bij de andere wilden aen de buijten [*sic*] omtrent Pahangh, ja tot Patania toe. Als wy met dese wilden dus verre hadden gesproocken, versogten sy, dat wy niet qualijk geliefden te nemen, dattet onder haer een gebruyk was, als eenige andere menschen bij haer quamen, deselve eerst mosten een eedt doen, in teecken, sij haer niet wilden beschadigen off' leet doen, dewelke op dese wyse geschiedde: nemen wat water, doen daer sout in, waer in dan een krits steeken en dese woorden gebruijken, soo van meening waren haer quaet te doen, dat dan de cris haer selfs mogt beschadigen; en drincken dan ijder tweemael een weynigh van dat water, 't welk onder hun voor een grooten eed word gehouden, diese ons niet afeyschten, maer de ontfanger Menie nam selfs aracq, dronk die en seyde: soo gekomen waren om haer leet te doen, dat deselve arak in gift mogt veranderen en hem beschadigen. Dat ook den Capn. Mendes en Maleytse schrijver, nevens de drie der wilden ijder tot tweemaal hebben gedaen, waer na sy met haer in discours raekten en versogten, dat ijmant na Malacca wilden senden, presenterende voor derselver wederkomst en goet onthael tot ostagiers te laten den Capiteyn Alexander Mendes „den Pongoelo met zijn vrouw en bijhebbende volck. Doch begeerden daerna niet te luijsteren, verhalende, sy bevreest waren geworden, zeedert dat eenige Manicabers haer door goede woorden hadden verleyt, beseth, haer vrouwen en kinderen weg genomen en vervoert, weshalve sij na niemant meer vertrouwden. Ondertusschen quamen hare vrouwen, synde even als de mans gekleet, met hun jonge kinderen. Zij syn doorgaens moij van tronij, dragen kort hair om, alsse door 't bosch

loopen, nergens vast te blijven; syn hoogh van heupen, dat vertrouwe in hare jonckheit ingedouwt word, vermits de heele kleene kinderen soo niet syn", syn wit geel van verve, hebbende een draijende gangh, even ofte dansten; lopen op een draff, soo datse, eer men opsiet, uijt 't gesigt zijn. Sij geloven conform de natuure, haer van God gegeven, en weten van geen religie. Haer spraeck is seer vreemt, doch onder malkanderen seer lieflijk. Dese drie hoofden konden Maleyts, doch Battin Sappe veel beter dan de andere, die sich ook veel civielder thoonde. Drincken geerne stercken arack; gaven ook te kennen, als de ontfanger Menie weder bij haer wilde komen en sy hun alsdan hier omtrent nog onthielden, wel aan de kant van de revier ofte aen Pancke-lan Batin, ja tot Poulon (dat ongeveer 2 mijlen nader is als Panckelan Nanningh) wilden komen. Hij deelde onder haer eenige cleetjes, zout en rijs, een kris, 6 hasegaijen, een spat en eenige dubbelde stuivers aan de kinderen, die sy om den hals hangen. Onder haer vint men altemet besuaarsteenen, die sy uijt oncus [*sic*] en open halen. Haer spijs is apen, wilde.......... (*onleesbaar*), buffels, verckens en ander wilt gedierte; ook elephanten; alle t welck sij eerst besweeren, bij haer doen comen en dan dooden. Maer de elephanten brengen sy op dese wijse om 't leven. Een van haer vat het beeste by de staert, set sijn voeten op de hackscheenen en geeft hem alsoo diverse quetsuijren met een hassagay in 't lyf. Hy hem gequest voelende, loopt rond om sijn partij te beschadigen, maer die blyft onbewegelyck staan, zulx hij hem niet bekomen kan. Ondertusschen komen de andere, die het beest hun assagaijen soo lang steecken en quetsen, tot het onder de voet valt. Somtijds rucken dese beesten door groote pijne wel eenige boomen uijt de aerde om haer partye daermede te beschadigen, dat mede wel gebeurt. Onder haer vint men altemet bij geluck eenig aguilhout en calemback harpuijs.... bij groote quantiteyt becomen, sulx dat de E: Comp. van dese luijden, indien men se daer toe konden gedisponeert ende geani-

meert werden, groote profijten soude comen te trecken, waer inne ter hoogste dient gevigileert; waaromme de ontfanger Menie den Pongoelo aldaer had geordonneert nog drie dagen bij haer te blijven en soeken te bewegen om op sekere bestemde tyden met ons te comen spreken. Sy waren seer begerigh na kleden, rijs, toback ende ringen, droncken geerne stercken aracq, sulcx datse meest alle beschonken raeken. Wanneer se metter haest eenige wortels voor swangere vrouwen, die niet baren connen, hout voor de koortse ende bast van wortels voor de vuijrigheyt haelden en den ontvanger Menie gaven, waermede bij des middags omtrent drie uuren van haer affscheyt namen ende ten vier uuren in de prauw; quamen met 't doncker aen opgem. kerck Agua de Loupa, mitsgaders ten negen uuren aan de stads poorte, wanneer hy aen den heer gouverneur van dit gepasseerde heeft raport gedaen.

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN.

ONDER REDACTIE VAN

J. E. ALBRECHT

EN

D. GERTH VAN WIJK.

DEEL XXVIII.

AFLEVERING 2.

BATAVIA,
W. BRUINING & Co.

s' HAGE,
M. NIJHOFF.

1882.

INHOUD.

Bl.

URZE FORMENLEHRE DER NIASSISCHEN SPRACHE NEBST EINEM SYNTAKTISCHEN ANHANGE

VON

H. SUNDERMANN.

VORREDE

Es ist eine Erstlingsarbeit die hier der Oeffentlichkeit übergeben wird. Das Werkchen ist in erster Linie entstanden aus dem Bedürfnisse des Verfassers, für sich und seine Kollegen etwas Sicheres und Systematisches zu haben, über eine Sprache, die dieselben täglich gebrauchen müssen, in der sie mit den Leuten verkehren und in der sie ihnen das Evangelium predigen müssen. Vorarbeiten hat der Verfasser, was das eigentlich systematisch Grammatikalische betrifft, so gut wie nicht gehabt, die er hätte benützen können; die Hülfe, die derselbe gehabt hat, bezieht sich darauf, dasz er von seinen Kollegen auf dies oder jenes ist aufmerksam gemacht worden, wofür er denselben seinen Dank ausspricht.

Schon vor Jahren wurde dem Verfasser gerathen diese Arbeit der Oeffentlichkeit zu übergeben, doch er hielt dieselbe damals, besonders auch der kurzen Zeit wegen, die er dem Studium dieser Sprache nur noch hatte widmen können, nicht für reif genug dazu. Jetzt, nach wiederholter sorgfältiger Durcharbeitung, nach nun faszt sechsjährigem unausgesetztem Studium der Sprache und nach der freundlichen Ermunterung der hochgeehrten Direction des "Genootschap van Kunsten

en Wetenschappen" zu Batavia, will er den Versuch wagen, zugleich dabei um geneigte Nachsicht bittend und auf dieselbe vertrauend.

Was die Arbeit selbst betrifft, so sind darüber nur noch ein par kleine Bemerkungen zu machen.

1. Es mögen manche Ausdrücke, Benennungen für Formen und dergleichen, gebraucht sein, die im Grunde in dieser Sprache fremd erscheinen, doch dieselben sind gebraucht der Analogie mit den andere Sprachen und des Verständnisses wegen.

2. Bei den Verben haben wir da, wo wir es für das Verständnisz nöthig erachteten, nach der Infinitiv-Form activi dieselbe passivi in ( ) beigefügt, weil aus dieser letztern leichter der Stamm und manche andere Formen zu erkennen sind. Man hat nämlich von dem Infinitiv passivi nur die Vorsilbe *la* abzutrennen, um den Stamm zu haben; natürlich musz man aber bei den Verben mit Suffixen auch noch diese abtrennen, z. B. *manandra* (*latandra*), Stamm: *tandra.* Eine Ausnahme von dieser Regel machen freilich die, welche bei Annahme des Personal-Präfixes nur den ersten Laut (*m*) von dem Verbal-Präfixe, statt dieses ganz, abwerfen, z. B. *managõi* (*la'anagõi*), Stamm: *tagõ.* Bei diesen ist der Stamm schwer auf den ersten Blick zu erkennen.

Die übrigen Abkürzungen u. s. w. werden sich unschwer im Texte erkennen lassen.

Es wird dem Verfasser eine hohe Freude sein, wenn seine kleine Arbeit wieder etwas beitragen kann zur Kenntnisz der bis dahin noch unbekannten Sprachen des indischen Archipels.

Dehana, Insel Nias.
3. October 1881.

EINLEITUNG.

I. Laute und Buchstaben.

Die niassische Sprache gebraucht in der Schrift nur 20 Buchstaben. Die Schreibweise ist, so weit möglich, dem Holländischen angepaszt. Die Buchstaben sind folgende: *a*, *b*, *d*, *e*, *f*, *g*, *ch*, *h*, *i*, *j*, *k*, *l*, *m*, *n*, *o*, *r*, *s*, *t*, *w*, *z*. Die Aussprache der meisten Laute trifft mit dem Holländischen zusammen, abweichend davon sind: das mit einem ˘ bezeichnete *o* (ŏ), welches hinten in der Kehle gesprochen wird, mit etwas Nasalirung; das mit einem — bezeichnete *w* (*w̄*) welches lautet wie das englische *w* in Wales; *z*, welches weicher wie im Holländischen gesprochen wird, mit einem schon dadurch bedingten D- Vorschlag; *g*, welches lautet wie das deutsche *g* in gehen und *ch*, welches lautet wie das deutsche *ch* in wachen.

Die Doppellaute sind *ae*, *ai*, *ao*, *aŏ*, *aoe*, *oe*, *oi*, *ooe*, *ŏi* und *ŏoe*. Sie werden sämmtlich so gesprochen, dasz man die einzelnen Laute einigermaszen heraushört, mit Ausnahme des *oe*, welches lautet wie das Holländische *oe* (deutsch ŭ). Wenn *oe* vorkommt, wo die beiden Laute getrennt gesprochen werden, so bezeichnet man diese letzteren, wenn sie flieszend sind, mit ¨ über den *e* (*oë*) und wenn sie abgestoszen gesprochen werden, mit dem-'- zwischen den beiden (*o'e*). Dieser ' wird auch sonst gesetzt, wenn zwei Vocale auf einandertreffen, die abgestoszen gesprochen werden, z. B. *da'ŏ*.

II. Laut- und Wortveränderungen.

1. *Veränderung, respective Wechsel vor Lauten und Silben.*

A. Erweichung von Lauten.

Sehr häufig wird ein harter Laut, wenn er in der Mitte eines Wortes, oder in besonderer Beziehung zu dem vorhergehenden im Satze steht (status constructus) erweicht. (Näheres siehe im Anhange.)

a.) Das scharfe *s* wird in das weiche *z* verwandelt: ***Sǒcha*** = Wildschwein, *laboenoe zǒcha* = sie tödten ein Wildschwein.

b.) *T* wird zu *d*: *Tǒdǒ* = Herz, *ba dǒdǒ* = im Herzen.

c.) *B* wird *w*, wiewohl dies nur in der Mitte eines Wortes: *Mowoea* = Früchte tragen, von *boea* = Frucht; in sonstigen Verbindungen nimmt *b* ein *m* vor sich: *Ba mboe* = im Haar, von *boe*.

d.) *F* wird ebenfalls *w*: *Famazǒchi* = das Machen, ***ba wamazǒchi*** = bei dem Machen; *fato* = Beil, *oehalǒ wato* = ich hole ein Beil. Eine Ausnahme macht *fefoe* = alle, alles, wo das *f* nie erweicht wird.

e.) *K* wird *g*: *Kaoni* (einfacher Stamm) = rufen, ***mogaoni*** (Infinitiv); *kara* = Stein, *ba gara* = auf dem Steine. Auch hier giebt es Ausnahmen und zwar mehr als bei den übrigen, z. B. *Kaboe* = Garten, *ba kuboe* = im Garten.

f.) *Ch* wird ebenfalls *g*: *Charoe* (Stamm) = graben, ausgraben, *mogaroe* (Infinitiv).

Haben diese unter *e* und *f* genannten verba ein Personal-Präfix, so nehmen sie dies vor den reinen Stamm mit *k* und *ch*.

Zeigen die verba ganz einfach den Besitz, das Haben, von etwas an, so wird nach dem Verbal-Präfix *mo* der Anfangslaut des Stammes nicht erweicht: *Moboe* = Haare haben; ***motǒdǒ*** = ein Herz haben: das oben angeführte ***mowoea*** aber heiszt schon mehr „Früchte zeitigen", „hervor bringen" und es liegt also eine Thätigkeit darin.

Bei den verbis und adjectivis bewirkt die Erweichung des Anfangslautes des Stammes oft eine veränderte Bedeutung der betreffenden Wörter, wobei dann, wenigstens meistens, auch eine Verdoppelung des Stammes statt findet, z. B. ***aizǒaizǒ*** säuerlich von ***aisǒ*** = sauer; *oetoenǒ* = ich erzähle, ***oedoenǒdoenǒ*** = ich erzähle fortdauernd. (Siehe weiter unter die betreffenden Wortklassen).

Die numeralia nehmen nur in ihren Zusammensetzungen die Erweichung an, z. B. ***tǒloe*** = drei, ***medǒloe*** = dreimal

B. Anderweitiger Wechsel und Versetzung von Lauten.

a.) Hat der Stamm eines Verbs *f* oder *b*, so werden diese Laute bei Anwendung des Verbal-Präfixes mit *m* vertauscht: *Fati* (Stamm) *mamati* (Infinitiv) = glauben; *boto* (Stamm) *mamoto* (Infinitiv) = zerbrechen.

b.) Hat dagegen der Stamm *d*, *t* oder *s* so werden dieselben in gleicher Verbindung mit *n* vertauscht: *Dada* (Stamm) *manada* (Infinitiv) = herniederlassen; *tika* (Stamm) *manika* (Infinitiv) = zerreiszen; *sila* (Stamm) *manila* (Infinitiv) = spalten.

Diese Laute (*n* und *m*) bleiben in den vom Infinitiv gebildeten weitern Formen, z. B. *fanada*, *sanada*, *famati*, *samati* u. s. w.

Es giebt jedoch auch Ausnahmen, die zwischen Stämme mit den genannten Lauten und dem Verbal-Präfix noch Laute einschieben und dabei dann den reinen Stamm behalten: *Mangosaragŏ*, *mangositolagŏ*, *mangosindra'oe'i* u. s. w.

Bei Anwendung von Personal-Präfixen fällt auch hier *m* und *n* (bei den regelmäszigen) wieder weg und es tritt der reine Stamm wieder auf.

c.) Werden von den Infinitiv-Formen der Verben active Substantive gebildet, so tritt am Stelle des Anfangslautes *m* ein *f*, z. b. *mamazŏchi* = machen, *famazŏchi* = das Machen.

d.) Werden solche active Substantive von Verben mit dem Präfix *moe* gebildet, so wird das *oe* zu *e*: *Moekoli*, *fekoli*. Dieses *fe* steht auch in der gleichen Bildung bei den Verben ohne Präfix, *femŏrŏ* von *mŏrŏ*.

e.) Wird der Infinitiv passivi mit *te* (mit Wegfall der etwa vorhandenen Suffixes) wieder zu einem selbstständigen adjectivum respective verbum intransitivum, so wird das *e* in *te* meistens *o*; z. B. *tobaloe* von *tebaloegŏ*.

f.) Der Anfangslaut des Präfixes *moe* wird oft mit dem Anfangslaut des Stammes verwechselt, z. B. *moedadao* wird *doemadao; moekoli*, *koemoli*. Die Bedeutung des Wortes bleibt dabei dieselbe.

g.) Am Stelle des *d* im Stamme tritt in abgeleiteten Formen oft *r*: *Donga faronga*, *dooe mangerooe*, *doea daroea.*

h.) Auszer diesen giebt es noch einige unbedeutende Verwechselungen von Lauten, z. B. *mangorifi* (von dem Stamme *aoeri*) = lebendig machen, am Leben erhalten, dagegen aber *mangoeri* = füttern, auffüttern (von demselben Stamme) *atoelö* = richtig, recht, gerade, von *manoelo* = wiegen, abwiegen. In einigen von dem Verbum *mörö* = schlafen abgeleiteten Formen wird das Anfangs- *m f*: *Förö* (Imperativ) = schlaf! *mamafö̈rö* = (jemanden) schlafen legen; schlafen lassen.

Auch *maoso* = aufstehen wird im Imperativ *faoso* und in der transitiven Form *mamaoso* (*lafaoso*) = aufstellen. Bei einigen Wörtern wird wechselsweise bald dieser bald jener Laut gebraucht z. B. *akelakela* und *ahelahela* = hinken; *heta* und *beta* (Stamm) = entfernen.

2. *Einschiebungen, Auslassungen und Zusammenziehungen.*

A. Einschiebungen.

a.) Tritt das Präfix *ma* vor einen Stamm, der mit einem Vocal beginnt, so wird gewöhnlich einfach *ng* eingeschoben: *Mangalöső* von *alösö.*

Es kann jedoch in Ausnahmefällen neben *ng* noch ein Vocal, ja selbst noch ein solcher mit noch einem Consonanten eingeschoben werden, z. B. *mango'awögö* (Stamm *awö*), *mangotomosi* (Stamm *omo*), *mangamöhögö* (Stamm *öhö*).

b.) Beginnt dagegen der Stamm eines Verbs mit einem Consonanten auszer den oben (1 B. a. ff.) genannten, so ist die Bildung wie in den eben genannten Ausnahmen von *a*: *Mangohoë* (Stamm *hoë*), *mangoehoekoe* (Stamm *hoekoe*). Bei dem von dem Stamme *foeli* gebildeten Verbum *mangawoeli* ist *f* wie einer der übrigen Consonanten behandelt, nur dasz es zu *w* erweicht worden ist, doch giebt es auch von demselben Stamme ein Verbum *mamoeli* (*lafoeli*).

Kommt bei diesen hier unter *a* und *b* genannten Verben ein Personal-Präfix zur Anwendung, so werden meistens die

eingeschobenen Laute beibehalten, mit Ausnahme des *ng*, welches mit dem Verbal-Präfixe wegfällt, in Ausnahmefällen tritt jedoch auch der reine Stamm wieder auf, z. B. *mangohoë* wird *oehoë*, *mangohori oehori*.

c.) Der Laut *b* nimmt, wenn er in enger Verbindung mit dem Vorhergehenden steht, (status constructus und dergl.) gerne ein *m* vor sich: *Balō*, *ba mbalō*, *mombalo* von *balobalo;* jedoch ist dies, wie schon oben angedeutet, bei den besitzanzeigenden Verben nicht der Fall.

d.) Der Laut *d* nimmt gerne ein *n* vor sich und dann zugleich ein *r* hinter sich, z. B. *ba ndro* von *do*, *mondroechoe* von *doechoe;* aber auch hier *modoi* = Dornen haben, dornig sein, nicht *mondroi*. Auch Verben, deren Stamm mit einem Vocal beginnt, können ein *ndr* zwischen diesen und das Präfix einschieben, wovon dann das *d* stehen bleibt bei Anwendung des Personal-Präfixes: *Mondriloi* (Stamm *ilo*) *idiloi*. Gewöhnlich fallen die so eingeschobenen Laute in gleichem Falle wieder aus.

e.) Substantive, die mit einem Vocal beginnen, nehmen im status constructus entweder ein *n* oder ein *g* vor sich: *Ora* = Leiter, *bosi nora* = Leitersprosse; *enoni* = Diener, *loeo genoni* = Lohn des Dieners. Nach welcher Regel *n* oder *g* gesetzt wird, ist schwer zu erkennen, nur erhalten wohl sämmtliche Substantive, die von Verben abgeleitet sind, *g*. Einige bekommen in der einen Verbindung *g* und in der anderen das härtere *k*, z. B. *ba gahe* = am Fusze, *tete kahe* = Oberseite des Fuszes von *ahe* = Fusz; *ba goeli* = auf der Haut, *molawa koeli* = vernarben, von *oeli* = Haut (über den status constructus des Pronomen siehe diese unten).

f.) Bei den Verben, die auf *a* und *o* enden wird zwischen diese Laute und das etwa noch vorhandene Suffix gewöhnlich noch *i* eingeschoben: *Manandraigō* (Stamm *tandra*)*; mangogo'ōisi* (Stamm *ogo'ō*). Bei denen, die auf *i* enden, wird wohl noch *a* eingeschoben: *Mamalia'ō*, *mondrōnia'ō*.

g.) Beginnt der Stamm eines Verbs mit *r*, so nimmt derselbe

im Infinitiv meistens ein *nd* vor sich. *Mondra'oe* (Stamm *ra'oe*).

h.) Bei einer Anzahl Wörtern wird im Plural ein *nga* vorgesetzt, wodurch dann eventuell der Anfangslaut erweicht wird: *Balŏ* wird *ngawalŏ* (aber auch daneben z. B. *tŏloe balŏ*): *otoe* wird *doea ngaotoe* u. s. w. Bei den meisten tritt das *nga* erst bei der Dreizahl ein: *Foeloe* = zehn, ist unregelmäszig, *ŏfawoeloe*, *lima woeloe* und *siwa woeloe* haben das *nga* nicht, die übrigen aber alle, von *tŏloengafoeloe* an.

i.) Beginnt der Stamm mit *o*, so wird nach dem Verbal-Präfix *mo* noch wohl ein *l* eingeschoben: *Molohe* (Stamm *ohe*), aber auch hier *oe'ohe*.

k.) Der Anfangslaut der Adjective wird oft mit *g* wiederholt: *Egeboea* von *eboea;* die Bedeutung bleibt dabei dieselbe. Auch bei den Verdoppelungen der Verbal-Stämme kommt dieselbe Wiederholung vor, z. B. *manga* = essen, *i'aga'aga* = er iszt (fortdauernd) eigentlich regelmäszig *i'a'a*.

l.) Werden aus den Adjectiven, die mit einem Consonanten beginnen, oder aus den intransitiven Verben ohne Verbal-Präfix, Substantive *f* gebildet, so wird nach der Vorsilbe *fa* und *fe* noch ein *a* eingeschoben: *Bohooe* wird *fa'abohooe*, *mŏi* wird *fe'amŏi*. Bei den Verben giebt es jedoch Ausnahmen, z. B. *femŏrŏ*, von *mŏrŏ;* ebenso tritt *a* nicht ein bei den Adjectiven mit Negation: *Falŏsŏchi*.

m.) Auszer den hier genannten werden noch hie und da des Wohllauts wegen Laute eingeschoben, die von geringerer Bedeutung sind, z. B. von *ichoe* = die Nase, wird *moehichoe* oder *hoemichoe* = aufschnaufen; *hadia* = was, von *ha* und *ia*. Es kommt auch vor, dasz die Bedeutung durch einen solchen Laut ein wenig modificirt wird: *Oafoe* = kalt sein, frieren, *okafoe* = kalt (überhaupt z. B. Speisen.)

B. Auslassungen und Zusammenziehungen.

a.) Werden von den Verben mit *mo* (*moe*) und *ma* persönliche Substantive, respective participia activa gebildet, so kann das Präfix ganz wegfallen und an dessen Stelle das Relativum

si treten, wenn auch meistens nur das *m* desselben wegfällt, z. B. *si oesoe* = der beiszende, statt *sangoesoe*, von *mangoesoe; si a mbō̆li* = der den Kaufpreis Essende, der Verräther, daneben aber auch *si manga mbō̆li*, wo also auch das *m* stehen bleibt; *sikoli* von *moekoli*, die mit dem Präfix *moe* werfen sämmtlich das volle Präfix ab. Bei den intransitiven Verben wird *si* mit dem Verbal-Stamm verbunden.

b.) Bei attributivem Gebrauche der Adjective steht zwischen denselben und dem Substantive das Relativum *si*, dessen *i* aber bei den mit einem Vocal beginnenden Adjectiven gewöhnlich wegfällt, z. B. *eoe saoeri* = grünes, lebendes Holz, statt *eoe si aoeri; i* bleibt aber z. B. bei *si alawe.*— Gleicherweise fällt *i* aus, in der unter *a*) genannten Bildung der participia activa, im Falle dasz nur das *m* des Verbal-Präfixes weggelassen wird; *samazō̆chi* von *mamazō̆chi*, (wie hier ersichtlich wird in den genannten Fällen das Relativum mit dem Worte, welches es begleitet, zusammengezogen). *F* bleibt dagegen, wie schon oben zu sehen war, wenn das ganze Präfix wegfällt, wie auch bei denen ohne Präfix: *si oesoe*, *si mō̆i.* Ebenso bleibt es vor den intransitiven Verben mit *fa* (*si fawoede*) und *to* (*si tobali*).

c.) Bei einigen Adjectiven wird, wenn sie attributiv gebraucht werden, der ihm sonst charakteristische Vocal weggelassen, wobei dann auch nicht, wie sonst üblich, das Relativum *si* eintritt, z. B. *idanō̆ kafoe* statt *idanō̆ sokafoe; gae soso* statt *gae sasoso.* Das Relativum *si* bleibt auch z. B. noch weg, bei *idanō̆ aoechoe* (wiewohl hier der Vocal *a* stehen bleibt); ferner bei dem Adjectiv *bō̆'ō̆* oder *tanō̆bō̆'ō̆* (*niha bō̆'ō̆*), wo indessen der Vocal überhaupt fehlt.

d.) Es können auch Laute gewissermaszen verschluckt werden z. B. *mana'oe danō̆* (statt *idanō̆*) = Wasser schöpfen, *manga te* (statt *te'oe*) = die Ratten fressen (es); *moro si tooe* (statt *moroi si tooe*) = von unten her (kommen).

e.) Werden von Verben durch Anhängung von Suffixen Substantive gebildet, so fällt entweder der erste Laut des Präfixes oder dasselbe ganz weg, z. B. *amadō̆niwa*, von *mamadō̆ni;*

oroisa, von *mangoroi'ö*. Wie aus dem letzteren Beispiele ersichtlich, fällt ein etwa vorhandenes Verbal-Suffix in dem genannten Falle auch weg.

f.) Wird von *girögirö* = Aufbewahrtes, Schatz, ein transitives Verbum gebildet, so verschmilzt das *g* des Stammes mit dem eingeschobenen *ng*. (Auch die Verdoppelung des Stammes fällt weg, wie es übrigens bei vielen Wörtern der Fall ist): *Mangirö'ö* = aufbewahren, aufsparen.

g.) Das Präfix *moe* bei dem Supinum, respective infinitivus perfectivi passivi kann auch wegbleiben, wobei dann der Anfangslaut des übriggebliebenen Stammes entweder erweicht wird, oder respective ein *m* vor sich nimmt: *Möido waigi*, statt *moefaigi*; *lö wake*, statt *moefake*; *lö mila*, statt *moe'ila*; *lö mboenoe*, statt *moeboenoe*.

h.) Bei dem Ausdrucke *ono omasi'ö* = Schooszkind, Mutterkindchen, ist auch das *ni* vor dem participium passivi weggelassen, eigentlich *ono ni'omasi'ö* = ein geliebtes Kind.

i.) Durch Zusammentreffen von Präpositionen oder auch Präfixen mit einem Vocale können Diphthonge entstehen, z. B. *baowo*, statt *ba nowo* (*owo*) *baene*, statt *ba nene* (*ene*); *faechoe*, statt *fa'aechoe*, oder *fa'echoe*.

k.) Es können auch zwei Verbal- Stämme unter ein Präfix zusammengezogen worden, die von analoger Bedeutung sind, z. B. *falawoelaite* = gedrängt sein, gedrängt voll, von *falawoe* = überflieszen und *falaite* = auf ein ander liegen.

l.) Das pronomen personale der 2. Person, *ja'oegö*, status constructus *ndra'oegö*, wird oft zu einfach *gö* verkürzt und dann in dieser Form an das Wort angehängt, mit dem es zusammengehört, z. B. *betaö'gö* = mach dich fort! von *mameta* = entfernen; *foejoe'ögö* = drehe dich um! von *mamoejoe'ö* = umdrehen. Es wird also, wie ersichtlich, da, wo das Verbum noch nicht das Suffix *ö* hatte, vor dem *gö* ein *ö* eingeschoben. Daneben wird auch das einfache objective Suffix an Stelle des Pronomens gebraucht: *Beta'ö* = mach dich fort! oder auch das volle Pronomen wird gesetzt: *Foejoe'ö ndra'oegö*. Bei der

jussiv-Partikel, mit der 2. Person, wird das *gō* an diese gehängt und nicht wie sonst an das Verbum, wenigstens selten: *Jagō mate* = stirb! *jagō aechoe baohi* = mögest du vom Kokosbaum (*ohi*) herunterfallen! Eine ähnliche, aber noch eigenthümlichere Zusammensetzung findet statt bei der Cohortativ-Form *dagoe* (*mōi*) = ich will (gehen), aus *da* (einfache Cohortativ-Partikel) und dem Possessiv-Suffix *goe;* daneben aber auch *damōido* = ich will gehen.

m.) In der Anrede werden die Wörter *ama*, *ina*, *ono*, oft einsilbig: *He ma! he na! he nogoe!* letzteres nur mit dem Possessiv-Suffix zusammen.

I. CAPITEL.

Der Artikel.

Die niassische Sprache hat eigentlich weder einen bestimmten, noch einen unbestimmten Artikel. Die Wörter für „ein", „eine", „eines", sind selbst schon eigentliche Numeralia (*sara*, *samboea* u. s. w.), mit Ausnahme etwa von *samba*. Dies letztere Wort kann nur mit einem Substantivum zusammen und nicht für sich selbst allein gebraucht werden. Es bedeutet eigentlich einen Inhalt „ein....voll", von *sara* (verkürzt *sa*) und *ba* = in, und wird gebraucht um den Inhalt oder die gesammte Quantität von etwas anzugeben, z. B. *samba jōoe bōra* = ein *jōoe* (ein Maasz, koelak) (voll) Reis; *samba banoea* = ein Dorf voll, sämmtliche Bewohner eines Dorfes. Auch sagt man: *Samba sinaba* = eine Schnitte (z. B. Brod), eigentlich der Inhalt, die Quantität, einer Schnitte; *samba roefia* = ein (voller) Gulden.

In ungefährem Sinne von dem bestimmten Artikel steht noch das pronomen demonstrativum *andrō*: *No mofanō niha andrō?* = sind die Leute weggegangen? aber doch heiszt dies schon wieder etwas zu stark „die Leute", die bewuszten, (eigenliches pronomen demonstrativum.)

II. CAPITEL.

Das Substantivum.

Die Substantive sind einzutheilen in:

I. Ursprüngliche,
II. Zusammengesetzte,
III. Abgeleitete und
IV. Substantivisch gebrauchte Wörter.

I.) Ursprüngliche Substantive sind: *Naha* = Ort, Platz, Gefäsz; *tŏdŏ* = Herz; *hŏgŏ* = Kopf, u. s. w. Es giebt auch manche mit verdoppelten Stämmen, z. B. *tŏlŏtŏlŏ* = Schlund, Kehle, *lagŏlagŏ* = Deckel u. s. w.

II.) Zusammengesetzte sind: *Talifoesŏ* = Bruder, Schwester, wohl von *tali* = Schnur, Strick (wenn auch als Substantivum nicht mehr gebräuchlich) und *foesŏ* = Nabel; *bawandroehŏ* = Thür, Thüröffnung, von *bawa* = Mund, Oeffnung und *doehŏ* (*mondroehŏ*) = zu machen, schlieszen u. s. w.

III.) Die Ableitung der Substantive geschieht auf sehr verschiedene Weise und zwar:

A. *Durch Präfixe.*

a.) Durch das Präfix *fa* (*fe*).

Dieses Präfix wird gesetzt vor Substantiv- und Adjectiv-Stämme, welche letztere zum groszen Theile auch zugleich verbale Bedeutung haben, oder auch vor eigentliche Verba intransitiva und bezeichnet eine einfache Eigenschaft, respective eine einfache Handlung, die in dem Verbum liegt, z. B. *fa'atoeka* = die Kunst, die Geschicklichkeit, von *toeka* = der Künstler, der Meister (malaiisch); *fa'aoeri* = das Leben, von *aoeri* = leben, lebendig; *fa'aoechoe* = die Hitze, von *aoechoe* = heisz; *fe'amŏi* = das Gehen, von *mŏi* = gehen; *femŏrŏ* = das Schlafen,

der Schlaf, von *mōrō* = schlafen; *fa'amanaire* = das Schrägsein, der Abhang, von *manaire* = schräg sein; *fa'amanōi* = das Aufgehen (z. B. vom Brodteige) von *manōi* = aufgehen. (Ueber das hie und da eingeschobene *a* siehe Einleitung II 2 A. *l.*)

b.) Durch das Präfix *si.*

Die Stämme, die dieses Wörtchen (ursprünglich pronomen relativum) annehmen, sind wohl sämmtlich ursprünglich Verbal-Stämme. Eine Eigenthümlichkeit ist, dasz, wofern in dem betreffenden Verbum der Anfangslaut verändert worden war, derselbe in seiner veränderten Form stehen bleibt, und also nicht, wie sonst in ähnlichen Fällen üblich, der reine Stamm wieder auftritt, z. B. *sinandra* = die Braut, eigentlich die bezeichnete, auf die man Handgeld gegeben hat, von *manandra* = bezeichnen, Handgeld geben; *sibaja* = der Onkel (Mutters Bruder), wohl der in naher Berührung mit einem steht, von *mombabaja* = berühren; diese Wortklasse ist, soweit erkennbar, passiv.

B. *Durch Suffixe.*

Die Stämme, denen die Suffixe angehängt werden, sind auch sehr verschiedener Art. Es sind Adjectiv- und Verbal-Stämme, ja selbst solche Wörter, die schon an sich Substantive sind, können noch wieder Suffixe annehmen. Bei den Adjectiv- und Subtantiv-Stämmen ist die Grundbedeutung der einzelnen Suffixe oft recht schwer zu erkennen.

Werden durch die Suffixe *w̄a*, *la*, *ta* und *sa* Substantive von Verben gebildet, so geschieht dies meistens so, dasz der Anfangslaut des Verbal-Präfixes weggelassen wird, wie unten ersichtlich, doch giebt es auch hier schon Ausnahmen, z. B. *oroisa*, von *mangoroi'ō*. Bei den andern Suffixen wird dagegen meistens der reine Stamm benutzt (Ueber den Wegfall der Verbal-Suffixe bei der Bildung dieser Substantive siehe Einleitung II 2. B. *f*)

Im einzelnen geschieht die Ableitung wie folgt:

a.) Durch das Suffix *w̄a.*

Die eigenthümliche Grundbedeutung der Substantive mit

diesem Suffixe ist, dasz die Handlung, die ihnen zu Grunde liegt und die durch das Verbum, von dem sie abgeleitet sind, ausgedrückt wurde, noch gegenwärtig stattfindet, z. B. *amadōniw̄a* = die Streitsache, das worum man sich streitet, worum gestrittet wird, von *mamadōni* = hin-und herziehen, sich um etwas streiten; *owōliw̄a* = Kaufgut, das, was zu kaufen ist, was feil geboten wird, von *mowōli* = kaufen; *olombasew̄a* = Ruheplatz, von *molombase* = ruhen; *ondraliw̄a* = Wetzstein, von *mondrali* = wetzen. Eine Ausnahme in Bezug auf die Form macht *fehalōw̄a* = Wildpret, eigentlich das Geholte, das Erjagte, von *moehalō* = holen. Hier ist also nicht der Anfangslaut weggefallen, sondern das Suffix ist an die Form des activen Substantivs gehängt. Sonst ist aber ein von diesem Verbum gebildetes actives Substantiv nicht gebräuchlich, sondern man nimmt dafür das von dem analogen Verbum *mangai* (*fangai*). Ferner haben das Suffix *w̄a*: *Atoelōw̄a* = das Rechte, das Rechtsmäszige, von *atoelō* = recht, richtig, gerecht (also Adjectiv-Stamm); *asoelew̄a dōdō* = Miszstimmung (des Herzens) von *asoele* = querliegen; *arōrōwa* = Aufenthalt, von *arōrō* = sich aufhalten (mit etwas).

b.) Durch die Suffixe *la*, *sa*, *ta*, *a* und *ō*.

Bei diesen 5 Suffixen liegt die durch das Grundverbum, (sofern der Stamm ein Verbal-Stamm ist) ausgedrückte Handlung im allgemeinen in der Vergangenheit, z. B. *amaboe'oela li* = die Verheiszung, das Versprochene, von *mamaboe'oe li* = versprechen, das Wort verknoten (*boe'oe* = Knoten); *amatela* = Leichnam, Aas, von *mate* = sterben, *abotola* = Scherbe, von *aboto* = zerbrechen, zerbrochen; *amonita* = das Gemiedene, von *mamoni* = etwas meiden, nicht anrühren, nicht nennen (abergläubisch); *oroisa* = Auftrag; von *mangoroi'ō*; *tandrōsa* = die Unterlage, auf das man z. B. etwas zerhackt oder zerschneidet; *ahoeloea* = das Wildpret, das Erjagte, von *ahoeloe* = etwas erjagen; *ariria* = Grieben, die überbleiben beim Ausbraten des Fettes, von *ariri* = zusammenschrumpfen; *moriri* (*lariri*)

= ausbraten (transitiv); *owoeloa* = Versammlung, von *owoelo* = versammelt sein, sich versammeln. Der bei den Adjectiven vorgesetzte Vocal kann hier wieder wegfallen, z. B. *booe'a* = ein faules Ei (*obo oe* = faul, verfault); dagegen bezeichnet *obooela* im allgemeinen faule Stoffe; *atajaõ* = das Verlorene, Gestohlene, von *taja*, oder *ataja* = verloren; *ameta'oe'õ* = Schrecknisz, das, wodurch Furcht eingeflöszt wird, von *mameta'oe* (*lafeta'oe*) = bange machen.

Die Suffixe *wa*, *ta* und *sa* werden auch gebraucht um von dem verbis intransitivis respective reflexivis oder reciprocis die das Präfix *fa* haben, Substantive zu bilden, denen dann eine mehr oder weniger reflexive Bedeutung zu Grunde liegt, z. B. *fabaliwa* (*lala*) = der Scheideweg, das Sichtrennen der Wege, von *fabali* = sich trennen; *fatioesa* = der Hasz, von *fatioe* = gehässig sein, im Plural sich hassen; *fasõndrata* = der Streit, von *fasõndra* = sich streiten, sich prügeln.

c.) Durch die Suffixe *fõ*, *lõ*, *sõ* und *tõ*.

Lag die, durch die Verbal- Stämme, denen die eben unter *a* und *b* genannten Suffixe angehängt werden, ausgedrückte Handlung in der Gegenwart, oder Vergangenheit, so liegt dieselbe bei den Stämmen für *fõ*, *lõ*, *sõ* und *tõ* noch ganz, oder theilweise in der Zukunft, z. B. *orifitõ* = das Thier (Huhn oder Schweinchen,) welches der Priester erhält und am Leben läszt, wenn er bereits ein anderes geschlachtet und geopfert hat, von *mangorifi* = leben lassen, am Leben erhalten; *foloitõ* = das Thier, welches man beim Opfern (als Sündenbock) laufen läszt, von *mamoloi* (*lafoloi*) = laufen lassen; *faheoetõ* = die Frucht der Zuckerpalme, wenn sie soweit ist, dasz sie angeschnitten werden kann, zur Gewinnung des Palmweines, wobei der Stengel erst hin- und herbewegt und gedreht werden musz (*mamaheoe* (*lafaheoe*) = hin- und herbewegen); *soegilõ* = einzuforderndes Kapital, von *manoegi* = mahnen, einfordern; *boe'alõ* = zu bezahlende Schuld, von *mamoea'a* (*laboe'a*) = Schuld bezahlen; *toenoefõ* = das Feld, auf dem das abgehackte Gras und Holz so weit trocken ist, dasz es angesteckt wer-

den kann, von *manoenoe* (*latoenoe*) = anstecken; *tegoefo* = jemand, der getadelt werden musz, von *manegoe* (*lategoe*) tadeln; *oerifö* = das, was man füttert, von *mangoeri* (*la'oeri*) = füttern; *atoeatoeafö* = ein altkluges Kind, von *atoeatoea* = klug, altklug; *boeatö* = der Balken (von *boea* = Frucht) gleichsam die Frucht, die dem Gebäude aufgesetzt werden musz; *owaloesö* = eine Heirathsfähige, ein Mädchen, welches geheirathet werden kann, von *mangowaloe* (*la'owaloe*) = heirathen (vom Manne); *bogösö* = Mais, der gut ist, um geröstet gegessen zu werden (noch nicht reif), von *mamögö* (*labögö*) = rösten; *bojosö* = jemand, der an Eingeweidewürmern leidet, von dem man gewissermaszen voraussetzt, dasz er auch ferner daran leiden wird.

Manche von diesen Wörtern werden mehr adjectivisch gebraucht, aber nichtsdestoweniger sind sie der Form nach Substantive.

d.) Durch das Suffix *fa*.

Die Bedeutung dieses Suffixes geht dahin, dasz das, was durch dasselbe bezeichnet wird, gebraucht wird, respective dazu dient um die Thätigkeit, oder den Zustand zuwege zu bringen, der durch das Grundwort ausgedrückt wird, dabei hat das letztere, soweit uns bekannt, stets intransitive Bedeutung, z. B. *aoerifa* = Belebungsmittel, Lebensmittel, von *aoeri* = leben; *angoeloefa* = die alte Haut, die von der Schlange abgestreift wird, wenn dieselbe sich häutet; also diese alte Haut war gewissermaszen die Voraussetzung des *mangoeloe*, des Sichverjüngens der Schlange.

e.) Durch das Suffix *ma*.

Die Wörter mit *ma* bezeichnen das, worauf das im Grundworte Ausgedrückte seine Richtung nimmt, z. B. *tendroma* = der Gegenstand, an den man etwas (anlehnend) aufstellt, von *manendro'ö* (*latendro'ö*) = etwas schräg gegen etwas anderes anstellen; *dadaoma* = Sessel, von *moedadao* = sich setzen, sitzen; *aoloma dödö* = die Neigung, der Wunsch, das wozu, worauf hin, sich das Herz (*tödö*) neigt, von *aolo* = schräg stehen, sich neigen.

f.) **Durch das Suffix *cha*.**

Cha deutet die Localität an, wo das geschieht, was das Grundwort aussagt, z. B. *atoemboecha* (*loeo*) = der Ort, wo die Sonne aufgeht, der Osten, von *toemboe* = aufgehen; *awoewoecha* = das äuszerste Ende des Oceans, ein Abgrund, in den das Wasser hinabstürzt, nach der Vorstellung der Niasser, von *awoewoe* = hinabsinken; *amboecha* = die Schmiede, von *mamboe* = schmieden.

Zu den hier genannten Suffixen kommen noch einige andere, die jedoch sehr spärlich sind und von denen deshalb kaum anzugeben sein wird, was die Grundbedeutung von ihnen ist, z. B. *halõwõ* = die Arbeit, von *moehalõ* (*lahalõ*) = holen (der Niasser sagt: *Oehalõ halõwõgoe* = ich hole meine Arbeit, statt ich thue meine Arbeit); *tanõmõ* = der Same, der Setzling, von *mananõ* = pflanzen und andere mehr.

Sämmtliche Substantive mit Suffixen haben wohl im Grunde eine passive Bedeutung, wenn dieselbe vielleicht auch bei manchen nicht sogleich erkennbar ist. Am schwierigsten möchte diese Passivität bei denen mit Adjectiv- und Substantiv-Stämmen zu erkennen sein; man findet sie da wohl an ehesten, wenn man auf die allerursprünglichste Bedeutung dieser Stämme zurückgeht, oder wenigstens bis da, wo dieselben einem verbum transitivum angehörten, was wenigstens bei manchen der Fall gewesen ist.

Die oben angegebene Grundbedeutung der einzelnen Suffixe bezieht sich immer nur auf das Grosze und Ganze; in jedem einzelnen Falle wird sich der Beweis nicht beibringen lassen, wenigstens nicht bei allen Suffixen.

Oft geht die Bedeutung des einen Suffixes in die des andern über, z. B. hat *owia* ganz die Bedeutung der unter *c* genannten Wörter mit den Suffixen *fõ*, *sõ* u. s. w. da das Feld mit diesem Worte bezeichnet wird, wenn es soweit ist, dasz nun die Stoppeln und das kleine Gras abgehackt (*molowi*) werden musz. So ist auch *olombasewa* = Ruheplatz, in

der Bedeutung ähnlich den Wörtern mit dem Suffix *cha* und dergleichen mehr.

C. *Durch Veränderung des Verbal-Präfixes.*

a.) Durch Verwandlung des Anfangslautes *m* in *f*.

Substantive dieser Art haben eine active Bedeutung, oder auch, sie zeigen das Mittel, oder Werkzeug an, wodurch die im Verbum ausgedrückte transitive Handlung vollbracht wird, z. B. *famazōchi* = das Machen, von *mamazōchi* = machen; *fondroechoe* = das Scheuern, das Reiben, oder auch das Werkzeug, welches zum Scheuern dient, z. B. ein Brett, auf dem man mit Sand Messer scheuert (beides, Brett und Sand, ist *fondroechoe*), von *mondroechoe* = scheuern, reiben; *fangefa* = die Befreiung, oder das Mittel zur Befreiung, van *mangefa'ō* = befreien, lösen. Wie an diesem letztern Beispiel ersichtlich, kann das etwa vorhandene Verbal-Suffix bei dieser Bildung auch wegfallen. Eigenthümlich ist *fo'omo* = die Ehefrau, (gleichsam das Mittel, um ein Hauswesen (*omo* = Haus), eine Familie zu bilden), da hier keine transitive Handlung zu Grunde liegt. Ein Verbum *mo'omo*, in diesem Sinne gebraucht, ist uns überhaupt nicht bekannt.

b.) Durch Verwandlung des *m* in *g*.

Diese Bildung findet nur statt bei einigen Oertlichkeits- und Zeitbestimmungen, z. B. *gamaoedoe* (*nomo*) = das Gegenüber (des Hauses) von *mamaoedoe* = (eigentlich) gegenüberstellen, *faoedoe* = gegenüberstehen (daneben auch *famaoedoe*, in derselben Bedeutung); *gametahō* = das Gegenüber, das im Angesichte liegende (nicht wesentlich verschieden von *gamaoedoe*), von *mametahō* = gegenüber, vor die Front stellen, *fetahō* = im Angesichte (von etwas liegen) daneben auch *fametahō*; *ganete* = der, die, das Folgende, van *manete* = fortgehen, weiter gehen (daneben wieder *fanete*).

IV.) Substantivisch gebrauchte Wörter.

a.) Die von Verben und Adjectiven, durch Vorsetzen des pronomen relativum *si* gebildeten Wörter, die bei den erstern die

Stelle der participia activi vertreten, z. B. *samazōchi* = der Macher, der Machende, von *mamazōchi* = machen; *sofanō* = der Weggehende, von *mofanō* = weggehen, *si mōrō* = der Schlafende, der Schläfer, von *mōrō* = schlafen; *si otarai* = der (von etwas) Herkommende, von *mangotarai* = irgendwo herkommen; *si oesoe* = der Beiszende, von *mangoesoe* = beiszen; *seboea* = der Grosze, von *eboea* = grosz; *si sōchi* = der Gute, der Schöne, von *sōchi* = gut, schön (*Seboeania* = das Gröszte, das Grosze (von mehreren), dagegen *fa'eboeania* = seine Grösze (Ueber die Veränderung des Grundwortes hierbei siehe Einleitung II, 2. B. *a-c*).

b.) Das participum perfecti passivi des Verbums, mit *ni*. Das participium perfecti passivi hat verschiedene Bedeutungen und zwar 1) die einfach participiale: *Nihalō* = das Geholte, von *moehalō* = holen; *ni'ā* = das Gegessene von *manga* = essen; 2) kann es den Ort, an dem die in dem Verbum, von dem es stammt, ausgedrückte Handlung stattfindet bezeichnet, oder auch die Person, auf die dieselbe übergeht, z. B. *ba nikata eoe* = da, wo Holz gehobelt wurde, von *mokata* (*eoe*) = (Holz) hobeln; *niha nibe'egoe kefe* = der Mann, dem ich Geld gegeben habe; 3) ist dieselbe Form auch zugleich participium futuri passivi: *Nihalō* = das zu Holende, das, was geholt werden soll oder musz.

c.) Ein Adjectiv kann in seiner ursprünglichen einfachen Form ausnahmsweise als Substantiv gebraucht werden, wobei es dann vorkommt, dasz es schon im status absolutus, den sonst im status constructus gebräuchlichen Consonanten vor sich nimmt, z. B. *alawe* = Frauensperson, Frauenzimmer; *gojo* = der Rothe (*ojo* = roth). Hier liegt auch wohl der Ursprung der vielen mit *ka* beginnenden nomina propria, nur dasz hier also *k* anstatt *g* gesetzt wäre, welchem Wechsel wir übrigens schon in der Einleitung II. 2. A. *e* begegent sind. Solche nomina propria sind: *Kawofo*, *Kahoë*, *Ka'ambō* (und *Gambō*) u. s. w. Manche sind auch nur Bruchstücke von Verben und haben dann das *ka* vor sich genommen z. B. *Kahaogō*.

d.) Auch Präpositionen werden substantivisch gebraucht,

z. B. *fōna* = vor und *foeri* = hinter, *fōnagoe* = mein Vorderer, mein Vordermann, das, was vor mir ist, oder war; *foerigoe* = das, was hinter mir, nach mir, später als ich, ist, oder war.

Einige Substantive haben eine vollständige Adjectiv-Form, d. h. sie haben einen Vocal vor den Stamm genommen, sind aber als Adjective nicht gebräuchlich, z. B. *eloeaha* = die Bedeutung (eines Wortes) von *loeaha* = Ausflusz, Mündung; *ewali* = die Dorfstrasze.

Genus.

Das genus kann im niassischen nur bezeichnet werden, wo es wirklich vorhanden ist, bei Menschen, Thieren und Gewächsen, wiewohl dies auch da nicht immer geschieht. Es wird bezeichnet durch Hinzusetzen der Adjective *matoea* = männlich und *alawe* = weiblich. Mann und Frau im allgemeinen heiszt *ira matoea* und *ira alawe*. Eigentlich ist dieses *ira* die 3. Person pluralis des pronomen personale, es wird aber hier, wie auch noch in anderen Verbindungen, für den Singular gebraucht, wenn auch der Plural dabei mehr oder weniger in Gedanken liegt. Bei Kindern sagt man *ono matoea* und *ono alawe* = Knabe und Mädchen, ebenso nennt man bei Gewächsen den Namen und setzt einfach *matoea* und *alawe* dazu. Bei Thieren schiebt man das Relativum *si* ein, z. B. *asoe si matoea* = ein männlicher Hund.

Numerus.

Will man den Singular bestimmt ausdrücken, so musz man ein Zahlwort gebrauchen, z. B. *samboea nomo* = ein Haus, da einfach *omo* ebenso gut „Häuser" bezeichnen kann als „ein Haus". Für das Zahlwort „ein" „eine", „eines" giebt es nun eine ganze Anzahl von Bezeichnungen. Mit Ausnahme von *samōsa*, welches nur bei Menschen gebraucht wird, ist aber für keines derselben eine bestimmte Regel aufzustellen, dasz man wüszte, bei welchen Sachen es bestimmt angewandt würde.

Sara ist die eigentliche Kardinalzahl eins. Es wird vor-

wiegend angewandt bei Sachen, die eine längliche, schmale, oder dünne Gestalt haben, (z. B. ein Stück Holz), vielfach aber auch bei Thieren. Dieses *sara* kehrt, zu *sa* verkürzt, auch in alle den folgenden Wörtern wieder.

Samboea, welches wohl am häufigsten von allen gebraucht wird, bedeutet eigentlich eine Frucht (*boea* = Frucht). Es wird hauptsächlich gebraucht bei Sachen von rundlicher, einer Frucht ähnlichen, Gestalt, doch ist dies nicht ausnahmslos der Fall und wird es selbst bei Menschen gebraucht.

Samõsa ist entstanden aus *sa* und *õsa*. Letzteres bezeichent einen Theil von einem Ganzen, z. B. *be'e chõgoe õsa* = gieb mir etwas (davon). Es kann auch einige Menschen bezeichnen, z. B. *no laboenoe õsa* = sie haben einige getödtet. In der Zusammensetzung mit *sa* wird es, wie gesagt, nur vom Menschen gebraucht, *samõsa* heiszt stets „ein Mensch."

Sagõrõ wird gebraucht bei breiten, ausgebreiteten Sachen, z. B. ein Stück Land, ein Kleidungsstück, ein Brett u. s. w. Der Stamm *õrõ*, der übrigens nicht selbstständig gebraucht wird, bedeutet eben etwas Ausgebreitetes, wie wir im Deutschen sagen „ein Feld", die 64 Felder eines Schachbretts.

Sageoe wird bei Bäumen und Thieren und etwas verächtlicher Weise auch bei Menschen, besonders bei Frauen, gebraucht. Ein Mann kann auch sagen: *Sageoe ja'o*, und er will damit sagen: „Mein ganzer Körper" (schmerzt z. B.); der Stamm ist *eoe* = Holz.

Samba ist schon Cap. I besprochen worden und bezeichnet „einen Inhalt." Bei vielen Substantiven wird nur einfach *sa* gebraucht, z. B. *sasoekoe* = ein *soekoe* (1/2 fl.), *sadane* = eine Handvoll, *sambalõ* = eine Art, eine Sache (von mehreren, verschiedenen).

Mehrere von diesen zu *sa* hinzugetretenen Wörtern können auch noch im Plural angewandt werden, wo sie dann gewöhnlich *nga* vor sich nehmen, wie schon in der Einleitung bemerkt worden ist, z. B. *samboea* wird *doea ngawoea*, *tõloe ngawoea* u. s. w. doch bezieht sich dies nur noch fast aus-

schlieszlich auf Fruchtkörner, Reis u. s. w. sonst sagt man *domboea* = zwei, als Fortsetzung von *samboea*, (aber auch *domboea ngawoea* d. h. bei Körnern) und dann weiter die regelmäszigen Kardinalzahlen *tõloe*, *õfa* u. s. w. *Sagõrõ* wird *doea gõrõ*, *tõloe nga'õrõ*, *õfa nga'õrõ* u. s. w. *Sageoe* wird *doea geoe*, *tõloe nga'eoe* u. s. w. Auf *sara* und *sa* folgen die regelmäszigen Kardinalzahlen und daneben auf *sara* bisweilen das Wort *rozi* (*doea rozi; tolõe rozi* u. s. w). Auf *samõsa* folgt *da roea*, *datõloe*, *daõfa* u. s. w. bis zehn, wo dann weiter die regelmäszigen Kardinalzahlen eintreten. Auf *samba* folgt *domboea*, *tõloe*, *õfa* u. s. w.

Casus.

Eine eigentliche Declination besteht nicht. Das Substantivum behält in allen Fällen dieselbe Endung. Die Veränderungen, die vorgenommen werden, bestehen darin, dasz man in einigen Fällen, und zwar vorzugsweise in der Dativ-Verbindung, das Wörtchen *chõ* (malaiisch *sama*) oder b i einigen Wörtern *ba*, was dasselbe sagt, vor das Substantivum setzt, und dasz in manchen Verbindungen, vorzugsweise in der eigentlichen Accusativ-und Genitiv-Verbindung die status constructus-Form angewandt wird, z. B. *be'e chõ namagoe da'e* = gieb dies meinem Vater; *be'e ba niha andrõ da'e* = gieb dies jenen Leuten; (Ueber den status constructus siehe den syntakt. Anhang). Nach *chõ* folgt auch der status constructus.

Suffixe.

Die Suffixe, die beim Substantivum noch in Anwendung kommen, auszer denen, die zu ihrer eigenen Bildung dienen, haben die Bedeutung des pronomen possessivum und heiszen:

1. Person singularis: *goe* = mein.
2. " " *oe* oder *mõ* = dein.
3. " " *nia* = sein, ihr, sein.

1. Person pluralis exclusive d. Angeredeten } *ma* = unser.

1. Person pluralis inclusive d. Angeredeten } *da* = unser.
2. Person pluralis: *mi* = euer.
3. " " *ra* = ihr.

Beispiel:

omo = das Haus.
omogoe = mein Haus.
omooe } = dein Haus.
omomŏ
omonia = sein Haus.
omoma (exclusive) = unser Haus.
omoda (inclusive) = unser Haus.
omomi = euer Haus.
omora = ihr. Haus.

III. CAPITEL.

Das Adjectivum.

Die Adjective zerfallen in:

I. Ursprüngliche,

II. Abgeleitete und

III. Adjectivisch gebrauchte Wörter.

I.) Ursprüngliche Adjective giebt es nicht sehr viele, solche sind z. B. *sŏchi* = schön, gut; *doehoe* = wahr; *ara* = lange, u. s. w.

II.) Abgeleitet werden die Adjective meistens so, dasz man vor den Stamm einfach einen Vocal setzt, und zwar:

a. Vor Substantiv-Stämme, z. B. *aboe* = harig, von *boe* = das Haar, *aboe dŏdŏ* = traurig, es sind Haare im Herzen; *ebolo* = breit, von *bolo* = die Breite.

b. Vor Verbal-Stämme, z. B. *afatŏ* zerbrochen, von *mamatŏ* (*lafatŏ*) = zerbrechen (transitiv); *adŏni* = gezogen, herausgezogen, von *mondrŏni* (*ladŏni*) = ziehen. Aus der Bedeutung dieser Wörter sollte man schlieszen, dasz es participia

passiva seien, was jedoch nicht der Fall ist, da das participium passivum von *mamatō nifatō* und von *mondrōni nidōni* heiszt.

Von einigen Stämmen ist die ursprüngliche Bedeutung nicht mehr nach zu weisen, z. B. *afoesi* = weisz. (Ueber die Verdoppelung des vorgesetzten Vocals mit eingeschobenem *g* siehe Einleitung II 2. A. *k*).

III.) Adjectivisch gebrauchte Wörter.

a.) Eine Anzahl Wörter wird adjectivisch gebraucht, die eine vollständige Substantiv-Form hat, wie dies schon bei den Substantiven angedeutet worden ist, z. B. *alifaō* = dürr (von abgestorbenem Holze); *bahibahino* = pockennarbig; *naminamitō* = süszlich; *ṇoemana* = arm; *afoeria* = letzt, u. s. w. Die Wörter dieser Art mit dem Suffix *tō* zeigen eine Eigenschaft an, die wir etwa mit unserer Nachsilbe *lich* ausdrücken, kältlich, süszlich u. s. w. doch können auch noch welche von denen mit andern Suffixen dieselbe Bedeutung haben, wie *ojoramō* = röthlich.

b.) Das participium perfecti passivi des Verbums mit der Vorsilbe *ni* z. b. *ono nihalō* = ein geholtes Kind (die Braut und Frau bei und kurz nach der Hochzeit); *manoe nira'oe* = ein gefangenes Huhn.

c.) Die Infinitiv- Form passivi der Verben, mit *te*, die aber in diesem Falle oft *to* statt *te* bekommt, z. B. *tobali* = umgewendet, verändert (in eine andere Gestalt), von *mamali'ō* (*labali'ō*) = umwenden u. s. w. *torege* = beengt, bedrängt, vielleicht von *mondregesi* (*laregesi*).

Durch die Verwandlung des *te* in *to* wird eigentlich die reine Infinitiv-Form aufgehoben und es entsteht, so zu sagen, ein reines Adjectiv respective verbum intransitivum. Das etwa vorhandene Verbal-Suffix fällt bei adjectivischem Gebrauch des Infinitivs, wie ersichtlich, weg.

d.) Attributiver Weise wird auch das participium präsentis als Adjectiv gebraucht, z. B. *niha sanagōnagō* = ein stehlender Mensch, ein Dieb, von *managōnagō* = stehlen; *niha sofōchō* = ein kranker Mensch, von *mofōchō* = krank sein.

e.) Die verba intransitiva mit dem Präfix *fa*, z. B. *fatioe* =

gehässig, hassend; *fa'oesoe* = beiszend, bissig; *niha si fatioe* = ein gehässiger Mensch; *asoe si fa'oesoe* = ein bissiger Hund.

f.) Die numeralia indefinita: *Ato* = viele (Menschen); *oja* = viele, viel; *ha ma'ifoe* = nur (sehr) wenig. *Ma'ifoe* = wenig, für sich allein, gebraucht man nicht adjectivisch.

g.) Auch die von den einfachen Adjectiven, durch das Präfix gebildeten Substantive werden wieder ihrerseits an Stelle des Adjectivs gebraucht, jedoch nur prädicativer Weise und zwar in ihrer status constructus-Form, z. B. *wa'aboea* = schwer; *wa'aröoe* = fern.

Sehr häufig wird den Adjectiven und adjectivisch gebrauchten Wörtern bei prädicativem Gebrauche noch das adverbium *no* = (eigentlich) schon, bereits, beigefügt, jedoch mit Ausnahme der unter *b.*, *d.* und *g.* genannten, z. B. *no afoesi*, *no aboea*; die Bedeutung bleibt dieselbe.

Einige adjectivische Bezeichnungen werden auf negative Weise ausgedrückt, z. B. *lö monoecha* = nackt; (eigentlich) nicht bekleidet; *lö söchi* = nicht schön, nicht gut, häszlich, schlecht; andere durch Verben, wenn auch positiv, z. B. *mowoege'e* = grün, (eigentlich) die Federn, d. h. die Farbe der Federn eines Papagai (*e'e*) haben; *mohowoe* = rostig, *si'öli sohowoe* = rostiges Eisen; *mozöchi* = schön, gut; neben *söchi*.

Manche, die den Stoff bezeichnen aus dem etwas gemacht ist, werden ganz einfach durch das Substantiv ausgedrückt, z. B. *kofia boe* = eine härene Kappe (*kofia* = Kappe, Hut und *boe* = Haar), eine Haarkappe.

Die eigentlichen Adjective, sowie die adjectivisch gebrauchten Wörter, werden vor das Substantiv gestellt, wenn sie prädicativisch gebraucht werden und hinter dasselbe, wenn sie attributivisch gebraucht werden. Im letztern Falle nehmen sie sämmtlich (mit Ausnahme des participii passivi) das pronomen relativum *si* zwischen sich und das Substantivum, z. B. *aboea norogoe* = meine Last ist schwer; *noro saboea da'e* = dies ist eine schwere Last. (Ueber den Wegfall des *i* vom relativum siehe Einleitung II. 2. B. *b.* und über

die Ausnahme von der hier oben genannten Regel ebendaselbst unter *c*).

Bei *simane* und *simanō* = solch ein, gehört das relativum schon mehr mit zum Worte und bleibt häufig auch beim drädicativen Gebrauche, daneben aber auch *mane* und *manō*. Ebenso steht das relativum im prädicativen Gebrauche bei *matoea* und *alawe*, wenn diese von Thieren gebraucht werden, z. B. *si matoea da'e* = dieser ist männlichen Geschlechts. (Siehe hierüber noch das in Cap. II unter „Genus" Gesagte).

Oft werden, wie schon in der Einleitung erwähnt, die Adjective verdoppelt und der Consonant in der Mitte erweicht, wenn eine Erweichung möglich ist; sie erhalten dann eine etwas veränderte Bedeutung. Meistens entsprechen die Adjective dieser Form unseren deutschen Adjectiven mit der Endsilbe „lich", z. B. *aizōaizō* (von *aisō* = sauer) = säuerlich; *awoejoewoejoe* (von *awoejoe* = jung) = jugendlich, zart. Andere können wir im deutschen auch durch „lich" nicht ausdrücken, z. B. *aedoe'aedoe* (von *aetoe* = brechen, abreiszen, von einem Faden) = wiederholt, immer wieder, brechen; wir müszten etwa sagen brecherlich.

Auch Substantive können durch solche Verdoppelung adjectivische Bedeutung bekommen, z. B. *ono'ono* (von *ono* = Kind) = jung; *nihaniha* (von *niha* = Mensch) bezeichnet: menschliches, menschliches Wesen und ist also gewissermaszen adjectivisch, aber doch wieder substantivisch gebraucht.

Comparation.

Die Comparation der Adjective ist mangelhaft. Eine Veränderung des Wortes selbst findet nicht statt. Der Comparativ wird durch Vergleichung ausgedrückt, z. B. *abōlō ia moroi chō* (*ba*) (von-aus) *nawōnia* = er ist stärker als sein Genosse, d. h. von letzterem aus, an ihm gemessen. Der Comparativ kann auch wieder einfach durch den Positiv ausgedrückt werden, oder aber, es ist dies eine Weglassung der Ver-

gleichung. Es sind z. B. zwei Männer da, von denen der eine *Sohahaoe* heiszt, so kann man sagen: *Eboea Zohahaoe*, d. h. *Sohahaoe* ist gröszer als sein Genosse, wenn nämlich vorher die Rede gewesen ist von der Grösze.

Den Superlativ kann man am besten und stärksten bezeichnen durch *fondrege* = das Aeuszerste; *fondrege zalaw̄a* = der, das Aeuszerste der Hohen, der Höchste (im Range). Oder auch man setzt das relativum *si* vor das Adjectiv; *seboeania* = das Gröszte von mehreren, *seboea* = der, die, das Gröszte.

Die Frage nach dem Gröszern oder Grösztеn ist: *He* oder *hezo zeboea ira?* (und dahinter werden einfach die beiden Namen genannt, oder auch diese mit eingefügtem *ma* = oder, der oder der) = welcher ist der Gröszere, der Gröszte. Die Nennung der Namen kann auch wegbleiben, wenn man die Personen oder Sachen vor sich hat, oder dieselben doch bekannt sind.

IV. CAPITEL.

Das Numerale.

1.) *Numeralia cardinalia.*

Diese heiszen:

Sara	= 1	*feleŏfa*	= 14
doea	= 2	*felelima*	= 15
tŏloe	= 3	*feleŏnŏ*	= 16
ŏfa	= 4	*felewitoe*	= 17
lima	= 5	*felew̄aloe*	= 18
ŏnŏ	= 6	*feleziw̄a* oder *sara*	
fitoe	= 7	*ambŏ doea woeloe*	= 19
w̄aloe	= 8	*doea woeloe*	= 20
siw̄a	= 9	*doea woeloe a sara*	= 21
foeloe	= 10	*doea woeloe a roea*	= 22
felezara	= 11	*doea woeloe a tŏloe*	= 23 u. s. w.
felendroea	= 12	*tŏloe ngafoeloe*	= 30
feleätŏloe	= 13	*ŏfa woelo*	= 40

lima woeloe	= 50	*ŏfa ngaotoe*	= 400
ŏnŏ ngafoeloe	= 60	*lima ngaotoe*	= 500
fitoe ngafoeloe	= 70		u. w. s.
ŵaloe ngafoeloe	= 80	*kŏnŏ*	= 1000
siŵa woeloe	= 90	*doea ngakŏnŏ*	= 2000
otoe	= 100	*tŏloe ngakŏnŏ*	= 3000
otoe a sara oder *sara tŏra otoe*	= 101	*ŏfa ngakŏnŏ*	= 4000
otoe a roea oder *doea tŏra otoe*	= 102	*lima ngakŏnŏ*	= 5000
	u. s. w.		u. s. w.
doea ngaotoe	= 200	*kŏnŏ a doea ngaotoe a*	
tŏloe ngaotoe	= 300	*fitoe ngafoeloe a ŵaloe*	
			= 1278

2.) *Numeralia ordinalia.*

Si fofŏna und *si so fŏna* = der erste
fanete oder *ganete zi fofŏna* = der zweite
fanete zi doea = der dritte
fanete zi tŏloe = der vierte u. s. w.
oder: *Foeri zi doea* = der dritte
foeri zi tŏloe = der vierte u. s. w.
oder: *Doea fŏnania* = der dritte
tŏloe fŏnania = der vierte
ŏfa fŏnania = der fünfte u. s. w.
oder: *Si fofŏna* = der erste
si doea = der zweite
si tŏloe = der dritte u. s. w.

3.) *Numeralia distributiva.*

Doea doea = je zwei — *mendroemendroea* = je zweimal
tŏlŏe tolŏe = je drei u. s. w. — *medŏmedŏloe* = je dreimal
mendrŏmendrŏfa = je viermal u. s. w.

Oder auch: *Doea samoeza* = zwei auf einmal u. s. w.

4.) *Numeralia partitiva.*

Matonga = $^1/_2$ | *samboea ni'otŏloe* = $^1/_3$
tambai = $^1/_2$, die Hälfte, die eine Seite *samboea ni'o'ŏfa* = $^1/_4$ u. s. w.

Dies sind, mit Ausnahme von *matonga* und *tambai*, participia passiva von den verbis *mangotŏloe*, *mango'ŏfa* u. s. w. = drietheilen, viertheilen u. s. w.

5.) *Numeralia multiplicativa.*

Doea winaita = zweifach

tŏloe winaita = dreifach u. s. w.

Hier wird also einfach das substantivum *finaita* = Schicht, Lage (aber auch bildlich) dem Numerale beigesetzt. Bei einem Stricke sagt man *doea winali.*

6.) *Numeralia iterativa.*

Samoeza = einmal | *mendrŏfa* = viermal
mendroea = zweimal | *melima* = fünfmal u. s. w.
medŏloe = dreimal

7.) *Numeralia indefinita.*

Diese sind: *Fefoe* = alle, alles; *dozi* = alle; *oja* = viel, viele; *ato* = viele (Menschen); *ma'ifoe* = wenig; *lŏ'ŏ* = nichts; *lŏ* = kein. Um recht die Gesammtheit (das Ganze) auszudrücken, sagt man *ma'afefoe* = alles; *ma'asamboea*, *ma'asagŏrŏ* u. s. w. = der, die, das Ganze; *ma'adaroea*, *ma'adomboea* = alle beide.

V. CAPITEL.

Das Pronomen.

I.) *Pronomina personalia.*

1. Person singularis *ja'ó* und *ja'ódo*, status constructus *ndra'ó* und *ndra'ódo* = ich (als Suffix *do*).

2. " " *ja'ăgŏ*, status constructus *ndra'ăgŏ* = du (als Suffix *ŏ*).

3. Person sing. *ja'ia*, status constructus *ia* = er (Suffix fehlt.)
1. 〃 pluralis (exclusive) *ja'āga*, status constructus *ndra'āga* (als Suffix *ga*) = wir.
1. 〃 〃 (inclusive) *ja'ita*, status constructus *ita* (Suffix fehlt) = wir.
2. 〃 〃 *ja'amī*, status constructus *amī* (Suffix fehlt) = ihr.
3. 〃 〃 *ja'īra*, status constructus *īra* (Suffix fehlt) = sie.

Eine eigentliche Declination findet auch bei dem pronomen nicht statt, nur der Dativ wird auch hier durch das Wörtchen *chŏ* = zu, an, bezeichnet. *Chŏ* tritt aber nicht zu dem hier angeführten pronomen personale, sondern zu dem bei den Substantiven gebräuchlichen Possessiv-Suffix, z. B. *ibe'e chŏgoe kefe* = er giebt mir Geld. Die übrige Veränderung am pronomen bezieht sich auf den status constructus.

In Gestalt des Suffixes kann das pronomen sowohl den Nominativ als auch den Accusativ bezeichnen, z. B. *mofŏchŏdo* = ich bin krank; *ibŏzido* = er schlägt mich. (Ueber die Verkürzung der Status-constructus-Form der 2. Person singularis siehe Einleitung II. 2. B. *m.*)

II.) *Pronomina possessiva.*

Die pronomina possessiva werden auf zweierlei Weise ausgedrückt, nämlich:

1.) dadurch, dasz man das Wörtchen *chŏ* vor das Substantiv-Suffix setzt.

1. Pers. sing. *chŏgoe* = mein	1. Pers. plur. (exclusive) *chŏma* = unser.
2. 〃 〃 *chŏoe* oder *chŏmŏ* = dein	1. 〃 〃 (inclusive) *chŏda* = unser.
3. 〃 〃 *chŏnia* = sein	2. 〃 〃 *chŏmī* = euer
	3. 〃 〃 *chŏra* = ihr

2.) dadurch, dasz man die Suffixe einfach an das Substantiv anhängt, wie bereits Cap. II gesagt worden ist.

omogoe ⩵ mein Haus

omooe oder *omomō* ⩵ dein Haus

omonia ⩵ sein Haus u. s. w.

In der letzteren Form wird das pronomen possessivum am häufigsten gebraucht.

III.) *Pronomina demonstrativa.*

Da'é, da'á und *andré* ⩵ dieser, diese, dieses. *Da'ŏ* und *andrŏ* ⩵ jener, jene, jenes. Daneben bestehen auch die Formen *ja'é* und *ja'ŏ* und auch blos *e* und *ŏ*.

Ja'ia und *ja'ia da'ŏ* ⩵ der, die, das.

André und *andrŏ* stehen seltener absolut, sondern begleiten meistens ein Substantiv; *da'é, da'á* und *da'ŏ* dagegen stehen häufiger absolut.

Bei Numeralen gebraucht man das relativum *si* anstatt des eigentlichen pronomen demonstrativum, z. B. *si lima roefia* ⩵ die (jene) d. h. die bewuszten 5 Gulden, oder auch *si lima roefia andrŏ*, nicht *lima roefia andrŏ*.

IV.) *Pronomina interrogativa.*

Ha ⩵ welcher, welche, welches? *Hadia* ⩵ was? *Ha'ŏchŏ* ⩵ und *hachŏ* ⩵ wessen? oder eigentlich wem? (Frage nach dem Besitzer). Fragt man nach einem Menschen, so wird meistens dem *ha?* noch *niha* ⩵ Mensch, beigefügt, also *ha nihá* ⩵ wer? welcher Mensch?

Die eigentliche Bedeutung des Genitivs wessen? liegt in dem *ha'ŏchŏ* nicht, es fragt nach dem Besitzer, wie man z. B. auch in Mitteldeutschland sagt: Wem ist das? d. h. wem gehört das? Es kann nun sowohl der jetzige Besitzer gemeint sein, als auch der frühere, von dem man den fraglichen Gegenstand bekommen hat, oder auch der, dem man ihn jetzt geben will, z. B. *ha'ŏchŏ* (*hachŏ*) *mbalatoe andré?* ⩵ wem ge-

hört dieses Messer? *Ha'ǒchǒ ǒhalǒ mbalatoe andré?* von wem hast du dieses Messer? *Ha'ǒcho ǒbe'e mbalatoe andré?* = wem giebst du dieses Messer?

V.) *Pronomen relativum.*

Si = welcher, welche, welches. Sehr häufig wird an Stelle dieses pronomens das participium perfecti passivi gebraucht, z. B. *Toeria nirongomi* = das von euch gehörte Gerücht, statt *toeria si no mirongo* = das Gerücht, welches ihr gehört habt.

VI.) *Pronomina indefinita.*

Als solche könnte man etwa nennen: *Hadia ia* = irgend etwas; *ha niha'ia* = irgend jemand; *gofoe hadia* = was auch nur immer; *tanǒ bǒ'ǒ* (*nia*) oder *bǒ'ǒ* (*nia*) = der, die, das andere; für jemand und niemand hat die niassische Sprache kein Wort, man sagt da *niha* = ein Mensch und *lǒ niha* = kein Mensch; nichts und kein drückt man aus durch *lǒ'ǒ* (*lǒ*). „Man" wird ausgedrückt durch die 1. Person pluralis (inclusive) des Pronomen personale, respective durch das derselben entsprechende Possessiv-Suffix am Substantiv, z. B. *aila ita* = man schämt sich, man musz sich schämen, *afǒchǒ hǒ gǒda* = man bekommt Kopfschmerz, es thut einem der Kopf wehe; oder man drückt es aus durch die 3. Person pluralis, z. B. *law̄a'ǒ* = man sagt, (eigentlich) sie sagen.

„Es" wird ähnlich wie im deutschen ausgedrückt (Es zogen drei Burschen wohl über den Rhein): *No i'ila* (*ia*) *hǒrǒgoe* = es haben (es) gesehen meine Augen.

VI. CAPITEL.

Das Verbum.

Das verbum spielt in der niassischen Sprache, wie ja auch in den verwandten Sprachen, eine grosze Rolle; auf ihm beruht vieles; viele Formen werden von ihm abgeleitet, wie wir bereits im Vorhergehenden gesehen haben. Man kann 3 Haupt-

klassen von Verben machen, wiewohl die Verschiedenheit bei manchen der 2. und 3. Klasse nicht sowohl in der Bedeutung, als vielmehr in der Form liegt.

Diese Klassen sind folgende:

I. Verba intransitiva, respective zustands- oder besitzanzeigende Verben,

II. Verba transitiva und

III. Verba causativa.

I. Verba intransitiva. u. s. w.

Nicht sehr viele ganz einfache Stammwörter werden verbaliter gebraucht, doch giebt es immerhin eine kleine Anzahl die keinerlei Präfixe oder Suffixe annehmen und also nicht abgeleitet sind, z. B. *baho* = nieszen; *kio* = harnen; *mŏi* = gehen, kommen; *mate* = sterben; *mondri* = baden; *gŏna* = treffen; mehrere von diesen sind wohl ursprünglich malaïisch.

Die meisten Verben sind mehr oder weniger abgeleitet, und zwar:

a.) Durch das Präfix *mo* (*moe*, *me*, *mi*).

Eigentlich deutet dieses Präfix den Bezitz, das Haben von etwas an, und so sind diese Verben meistens Zustands-Verben doch giebt es auch solche unter ihnen, die eine (intransitive) Handlung anzeigen; Beispiel: *Mofŏchŏ* = krank sein, eine Krankheit haben, von *fŏchŏ* = Krankheit; *mohaga* = hell sein, von *haga* = Licht; *mesocho* = verwundet sein, von *socho* = Wunde; *moloi* = weglaufen, fliehen; *milo* = herniedersteigen (Stamm *ilo*); *moteoe* = Regen haben (*moteoe ndra'o* = ich habe Regen, auf dem Wege, dagegen *moteoe* (impersonale) = regnen); eigenthümlich ist die Stellung bei *kara moëne* = kiesig sein, kleine Steinchen enthalten (vom Boden); eigentlich sollte das Präfix hier vor *kara* stehen, *mokara ene* = kiessteinig sein.

Einige können auch selbst ohne das Präfix das Haben von etwas anzeigen, z. B. *bóngi ndra'o* = ich habe Nacht, es wird mir Nacht; *aechoe loeo ndra'o* = ich habe Sonnenuntergang, die Sonne geht mir unter.

Dasz man sich nicht mit Sicherheit auf die Form verlassen kann, werden wir weiter unten sehen, wo uns auch transitive Verben mit dem Präfix *mo* begegnen werden.

Es kann auch vorkommen, dasz ein Adjectiv den Stamm hergiebt, z. B. *mozŏchi* = schön, gut sein, wiewohl die Adjective gewöhnlich in ihrer absoluten Form gebraucht werden: *Sŏchi ia* = er ist schön.

b.) Durch das Präfix *fa.*

Auch diese Verben zeigen, wie die Vorhergehenden, oft den Besitz an, und oft eine Handlung, z. B. *famatoea* = verlobt sein, eigentlich Schwiegerältern haben, von *matoea* = Schwiegervater, Schwiegermutter; *fa'ao* = Ball spielen, von *ao* = Ball; *fawoede* = spaszen, scherzen; *fagohi* = laufen; *fasalata* = fehlerhaft sein, nicht schön sein (eine Handlung) von *salata* (*sala*) = der Fehler; *fa'ewoeata* = (die Grösze haben, von *ewoeata* (*eboea*) = Grösze (ungebraüchlich).

c.) Durch das Präfix *ma.*

Dieses Präfix ist eigentlich ein transitives, doch giebt es auch eine nicht geringe Anzahl Wörter mit demselben, die eine intransitive Bedeutung haben, respective auch den Besitz, odèr mehr den Gebrauch von etwas, anzeigen, z. B. *manaemboe* = ein Kopftuch (*saemboe*) tragen; *mani'o* = einen Spazierstock (*si'o*) gebrauchen; *manao* = ankern (*sao* = Anker); *manimbo* = rauchen (*simbo* = Rauch); *ma'iki* = lachen; *maliwaliwa* = sich bewegen; *mangadoelo* = Eier legen, (*adoelo* = Ei); *mangobooe* = verfaulen, faul werden (*obooe* = faul).

d.) Auch die einfachen Adjectiv-Formen werden als verba intransitiva gebraucht, z. B. *afatŏ* = brechen; *aetoe* = reiszen, abreiszen; *alaoe* = hinstürzen; *aechoe* = fallen.

e.) Ebenso auch der Infinitiv passivi der, wie oben Cap. III gesagt, auch als Adjectiv dient, wobei dann die Vorsilbe *te* oft *to* wird, z. B. *tobali* = geschehen, dazu kommen, von *mamali'ŏ* (*labali'ŏ*) = umwenden, zu etwas machen; *tolega* = schaukeln; *torege* = beengt, bedrängt sein. (Siehe auch Cap. III).

Kein verbum intransitivum kann ein Personal-Präfix annehmen auszer im Plural des Imperativs (siehe weiter unten), sondern sie können nur das Personal-Suffix bekommen. Kommt das letztere in Anwendung, so behalten die Verben ihr Verbal-Präfix bei: *Mofŏchŏdo* = ich bin krank; *moloido* = ich fliehe.

Stehen die verba intransitiva in Beziehung zu einem Object, so wird dieselbe hergestellt durch das Wörtchen *chŏ* (Dativ-Verbindung) z. B. *moloido chŏ namagoe* = ich laufe meinem Vater weg; *fatioe dŏdŏnia chŏ nawŏnia* = er ist gehässig gegen seinen (seinem) Genossen, er haszt seinen Genossen.

II. Verba transitiva.

Die verba transitiva werden meistens abgeleitet mittels des Präfixes *ma* und einer Anzahl Suffixe. Wenn die letztern noch an ein schon ohnehin transitives verbum gehängt werden, so ändern sie die Bedeutung häufig nicht gerade wesentlich mehr. (Ueber die Veränderung des Stammes nach dem Präfix *ma*, respective etwaige Einschiebungen siehe Einleitung II. 2. A. a. *f.*)

Im einzelnen geht die Ableitung der verba transitiva folgendermaszen vor sich:

a.) Einfach durch das Präfix *ma*.

Oft ist der Stamm, der dieses Präfix annimmt, ein Substantiv und in diesem Falle drückt das Verbum aus, dasz das gemacht wird, was der Stamm benennt, dasz etwas anderes damit versehen wird, oder auch, dasz etwas anderes zu dem, was der Stamm benennt, gemacht, respective umgestaltet wird, oder es zeigt bei wieder andern an, dasz das, was der Stamm benennt, gebraucht wird, um damit irgend eine Handlung zu verrichten, z. B. *manali* = eine Leine, einen Strick (*tali* oder *dali*) machen, oder einen andern Stoff zu einem Stricke verarbeiten; *mangŏli* = umzäunen (Stamm: *ŏli* = Zaun); *mamŏbŏ* = binden (Stamm *bŏbŏ* = Bändel); *manŏlŏ* = schlucken (Stamm. *tŏlŏtŏlŏ* = Schlund, Kehle).

Andere Verben dieser Art haben auch Verbal-Stämme, z. B. *maneke* (Stamm *teke*) = zustimmen; *manala* (Stamm *sala*) = braten;

mangohoë (Stamm *hoë*) = hineinthun (etwas ins Haus, oder in den Stall); *manga* (Stamm *a*) = essen, u. s. w. Eine Ausnahme in der Form macht *mamawa* = verkaufen; es wirft, wie es uns auch noch bei manchen andere begegnen wird, bei Anwendung des Personal-Präfixes nicht das ganze Verbal-Präfix ab, sondern nur den ersten Laut desselben und wird *oe'amawa* = ich verkaufe, statt *oefawa;* daneben hat es auch noch die Form der verba causativa, *oefamawa.* Haben diese Verben Adjectiv-Stämme, so bezeichnen sie einfach die Mittheilung der Eigentschaft an das Object, die der Stamm benennt z. B. *mangalŏsŏ* (Stamm *alŏsŏ* = glatt) = glätten. Sie können aber auch einen figürlichen Sinn haben, z. B. *mangaohangaoha* (Samm *aoha* = leicht) = verspotten, verlästern.

b.) Durch die Präfixe *mo* und *moe.*

Auch unter den Verben mit diesen Präfixen, die ja im groszen und ganzen verba intransitiva, respective Zustands-Verben sind, wie oben gesagt, giebt es mehrere, die auch ohne jegliches Suffix eine transitive Bedeutung haben, z. B. *moehalŏ* = holen, nehmen; *mondrŏni* = ziehen. In diesem Falle nehmen die, deren Stamm mit einem *d* begint ein *n* vor und ein *r* hinter dasselbe, wie schon an *mondrŏni* (Stamm *dŏni*) ersichtlich ist. Die mit einem *b* beginnenden Stämme nehmen ein *m* zwischen dieses und das Präfix und die mit einem Vocal beginnenden schieben noch wohl einen Consonanten ein: *Mombalo* (Stamm *balo*) = flicken; *molohe* (Stamm *ohe*) = bringen, tragen; *mogohi* oder *molohi* (reiner Stamm *ohi*) = jagen, nachfolgen. Stämme, die mit einem *r* beginnen, nehmen gerne ein *nd* vor sich: *Mondra'oe* (Stamm *ra'oe*) = ergreifen. Diese eingeschobenen Consonanten fallen in der Regel wieder aus, bei Anwendung von Personal-Präfixen: *Oedŏni*, *oe'ohe*, *oe'ohi* (aber hier auch *oegohi*) (Siehe hierüber auch Einleitung II. 2. A.)

c.) Durch das Suffix *i.*

Sowohl dieses Suffix, als auch die folgenden werden gesetzt ohne Rücksicht auf das Präfix ob *ma* oder *mo* (*moe* u. s. w.)

Das Eigenthümliche dieses Suffixes *i* ist, dasz es der Handlung eine Bedeutung giebt, die wir im deutschen derselben beilegen durch hinzufügen der Präpositionen „ab," „durch," „vorbei," „von" u. s. w. und durch die Vorsilbe „be." Bei einigen Verben ist das Suffix in flieszender Weise mit dem vorhergehenden Laute verbunden, bei andern scharf davon getrennt. Beispiel: *Managöi* (*la'anagöi*) = von jemandem etwas stehlen, jemanden bestehlen (*managö* = stehlen); *manihoi* (*lasihoi*) = abschälen, abhülsen; *manaloe'i* (*lataloe'i*) = an etwas vorbeigehen, etwas überschlagen; *mombasöi* = etwas bewässern, nässen; *mangotoefoi* = etwas abtrocknen, trocken machen. In dem verbum *manöisi* (*la'anöisi*) wird übrigens eine analoge Handlung durch ein anderes Suffix (*si*) ausgedrückt; es bezeichnet nämlich etwas beklettern, auf etwas klettern.

d). Durch die Suffixe *ö*, *gö*, *ni*, *si*, *li*, *fi* und *chi*.

Diese 7 Suffixe unterscheiden sich in der Bedeutung nicht gerade wesentlich von einander. Ebenso ist die Bedeutung der Verben, wenn sie eins von diesen Suffixen haben, nicht gerade merklich anders, als die der transitiven Verben, die nur einfach das Präfix *ma* haben und ohne Suffixe bleiben. Das Suffix *ni* zeigt aber vorzugswiese an, dasz ein Werkzeug, welches der Stamm des Verbs benennt, gebraucht wird, um damit irgend etwas zu verrichten.

Um sich in etwa zu erklären, warum es eine solche Masse von Suffixen giebt, musz man nicht vergessen, dasz der Niasser sagt: *Gofoe hadia salio matotöi, mafake*", das heiszt: „was wir nur immer am schnellsten (soll mehr heiszen am geläufigsten) sagen, oder aussprechen können, das gebrauchen wir." Es kommt eben in dieser weichen vocalreichen Sprache sehr viel auf den Wohllaut und die Flüssigkeit an. Bei verschiedenen Verben werden mehrere dieser Suffixe in gleicher Bedeutung wechselsweise gebraucht, z. B. *mango siwaligö* und *mangosiwalisi*. Es kommt auch vor, dasz eins dieser Suffixe noch angehängt wird, wenn das Verbum schon ein Suffix hatte,

z. B. *mangowoeloi'ō* (*mangowoeloi* = versammeln, von *owoelo* = rund) = abrunden, wodurch jedoch die Bedeutung, wie ersichtlich, etwas modificirt wird. Andere Suffixe nehmen nur einen Vocal vor sich, den man nicht als Suffix an sich betrachten kann, z. B. *manoggo'ōisi*, *mondrōnia'ō*.

Beispiele mit diesen Suffixen sind: *Mangombacha'ō* = botschaften, berichten; *manibo'ō* = wegwerfen. (Intransitive, respective den Besitz anzeigende Verben kann das Suffix *ō* in transitive verwandeln, z. B. *molagōlagō* = einen Deckel haben, *molagō'ō* = zudecken). *Manoedoegō* = abbrechen, zusammenschlagen (*adoedoe* = zusammenfallen); *mangohōndrōgō* = niederdrücken (*ahōndrō* = sinken); *manaitagō* = aufhängen, z. B. Kleider an einen Haken (*saita*). (Ueber die, die an das *gō* noch wieder ein *i* anhängen, siehe Anhang zum verbum). *Mogaragazini* = zersägen (*garagazi* = Säge); *modaloedaloeni* = mediciniren (*daloedaloe* = Arzenei); *mamohooeni* = erneuern (*bohooe* = neu) *mamoesi tōdō* = betrüben (*aboe dōdō* = betrübt); *mangondrasi* = sich jemandem nähern; *mamōnōchi* = vollmachen (z. B. einen ganzen Gulden geben; *abōnō* = genug); *mangafoeoli tōdō* = betrüben (*afoeo dōdō* = betrübt); *mangata'oefi* = fürchten; (*ata'oe* = bange sein, fürchten).

Anmerkung I.

Stehen die verba transitiva ohne Object, in welcher Form sie die betreffende Thätigkeit nur im allgemeinen ausdrücken, gewissermaszen noch intransitiv, z. B. *mangandrō ndra'o* = ich bete, dagegen *oe'andrō kefe* = ich bitte (um) Geld, so haben sie das Personal-Suffix oder die Präposition bei sich, dagegen nehmen sie meistens das Personal-Präfix an, wenn sie ein bestimmtes Object haben; z. B. *managoedo* oder *managoe ndra'o* = ich nähe (im allgemeinen, als Thätigkeit), *oetagoe mbaroe* = ich nähe eine Jacke. Sie können ober auch schon in der erstern Form ein Object haben, welches dann bei Anwendung des pronomens zwischen diesem und dem verbum steht und

zwar in der Form des status absolutus: *Manaγoe baroe ndra'o*. Auch diese Verbindung drückt die Thätigkeit nur noch etwas allgemein aus; wir würden im deutschen dafür etwa sagen müssen: Ich jackenähe, wenn anders wir ein solches verbum bilden könnten (Siehe den Anhang, über den status absolutus).

Anmerkung II.

Reflexive Bedeutung haben bei manchen Verben die einfachen Infinitive z. B. *moleoe* ⇄ sich wärmen; *moleoe ndra'o* ⇄ ich wärme mich; dagegen *oeleoe gahegoe* ⇄ ich wärme meine Füsze; *molöchöi* ⇄ sich sonnen; *molöchöi manoe* ⇄ das Huhn sonnt sich; dagegen *oe'öchöi'ö wache* ⇄ ich sonne Reis; *mangefa ndra'o* ⇄ ich mache mich los, ich gehe weg. Haben die Verben Suffixe so bleiben dieselben also in diesem Falle weg.

Daneben können auch alle sonstigen verba transitiva, wenn es sonst die Bedeutung zuläszt, reflexiv gebraucht werden, mit Hinzufügen des pronomens: *Thaoegö ia* ⇄ er reinigt sich; *i'omasi'ö ia* ⇄ er liebt sich.

Anmerkung III.

Von ein und demselben Stamme werden transitive und intransitive Verben gebildet: *Fa'oesoe* ⇄ bissig sein, beiszend sein, *mangoesoe* (*la'oesoe*) ⇄ beiszen (tansitiv).

Anmerkung IV.

Es kommt vor, dasz 2 Imperative auf einander folgen, z. B. *loeloei wa'ö* ⇄ (eigentlich) hilf, sage (es), thue Fürsprache.

Anmerkung V.

Wenn es scheint, als ob verba transitiva mit dem Personal-Präfixe oft kein Object hätten, so ist dies doch nur Schein; es wird nur nicht ausgesprochen, aber entbehrlich kann es nicht sein in dieser Verbindung, z. B. *oe'achömöi gahegoe* ⇄ ich mache fieberhaft (nämlich den Zustand im allgemeinen) wegen meines Fuszes (der etwa wund

ist), ich fiebere wegen meines Fuszes. Man musz sich hier nur nicht verleiten lassen, *gahegoe* als Object zu nehmen, was auch keinen Sinn hätte. *Oe'era'era tõdõgoe* = ich bedenke (nämlich es = *ia*) mit meinem Herzen, ich denke darüber nach; *iboesi tõdõ nononia* = er macht betrübt (nämlich den Zustand im allgemeinen) von wegen seiner Kinder (das Herz = *tõdõ*, ist hier das Werkzeug), er ist betrübt über seine Kinder. Hierher gehören auch die Ausdrücke *mifao* = geht zusammen, (eigentlich) thut zusammen (nämlich das was vorliegt, hier Euch); *tafahoehoeo* = wir verhandeln, berathen (darüber), wir bringen in eine Verhandlung (nämlich uns); bei allen diesen wird also das eigentliche Object nicht ausgesprochen.

Auch diejenigen, die den Dativ bei sich haben, haben doch auch noch ein unausgesprochenes Accusativ-Object, z. B. *oe'andrõ chõnia* = ich bitte von ihm (nämlich irgend etwas, oder in einem Satze ausgedrückt, „dasz er mir" u. s. w.); *oeloeloei chõnia* = ich helfe ihm, (eigentlich) ich mache ihm schlaff (nämlich irgend etwas, was ihm zu straff angezogen ist, was ihn beengt.)

Einige haben bisweilen den Accusativ und bisweilen den Dativ, z. B. *oe'iagõ da'e* und *oe'iagõ chõnia* = ich bleibe hier, (ich nehme dies ein als Platz für mich) und ich bleibe bei ihm; *oesawa ia* und *oesawa chõnia* = ich gehe zu ihm; hier musz man sich jedoch im 2. Falle auch den Accusativ hinzudenken: *Oe'iagõ (da'e) chõnia* und *oesawa (da'e) chõnia*.

Manche können auch, wie schon angedeutet, einen Satz an Stelle des Objects haben, z. B. *oewai no mõi ia* = ich dachte, dasz er schon gegangen sei.

Oft wird das Object auch weggelassen, wenn es als völlig bekannt vorausgesetzt werden kann.

Anmerkung VI.

Einige verba impersonalia giebt es allerdings, die trotz

des Personal-Präfixes kein Object zu haben scheinen, z. B. *ilaboe angi* = der Wind bricht los; *iläboe teoe* = der Regen bricht los; es müszte denn sein, dasz sie reflexiv mit *ia* = sich (es erhebt sich) gedacht wären. Halb impersonal ist z. B. *no i'ila* (*ia*) *hōrōgoe* = es haben (es oder ihn) gesehen meine Augen. Diese mit Object, wenn auch nicht immer ausgesprochen.

III. Verba causativa.

Die verba causativa zeichnen sich in der Form dadurch aus, dasz sie 2 Präfixe haben, nämlich *ma* und *fa* (*fo*, *fe*,), wobei aber im Infinitive das *f* des 2. Präfixes auch *m* wird. Der Stamm mit dem bloszen Präfix *fa* hat oft die Bedeutung von verbis intransitivis, respective Zustands-Verben, wie schon oben gesagt worden ist, im Plural hat er reciproke Bedeutung wie wir weiter unten sehen werden.

Die Bedeutung der verba causativa ist: machen, oder verursachen, dasz eine Person, oder ein Gegenstand, das thue oder erhalte, was der Stamm benennt. Es ist hiermit aber nicht gesagt, dasz nicht auch unter denen mit den bereits aufgeführten transitiven Formen, schon solche wären, die eine mehr oder weniger causative Bedeutung hätten. Wir nennen die hier folgenden mehr der Form wegen und wegen der in ihnen wohl etwas stärker ausgesprochenen Absicht causative Verben.

Während man also dort sagen würde: „Eine Person oder einen Gegenstand mit etwas versehen", würde man hier sagen: „Machen, oder verursachen, dasz eine Person oder ein Gegenstand das thue oder erhalte, was der Stamm benennt."

Beispiele: *Mamedadao* (*lafedadao*) = hinsetzen, machen, dasz jemand sitze; *mamemondri* (*lafemondri*) = baden (jemanden), machen dasz jemand bade; *mamanaemboe* (*lafanaemboe*) = jemanden mit einem Kopftuch (*saemboe*) versehen; *mamoloi* (*lafoloi*) = laufen lassen; *mamobate'e* (*lafobate'e*) = mit Stuben (*bate'e*) versehen (z. B. ein Haus in einzelne Stuben abtheilen);

mama'oedoe = in Feindschaft bringen, machen dasz sich zwei Leute hassen (*faoedoe* = gehässig sein, sich gegenseitig hassen).

Werden also diese verba causativa aus verbis intransitivis gebildet, die schon ein Präfix *mo* (*moe*, *me*, *mi*) oder *ma* hatten, so bleibt dieses Präfix stehen, respective es wird *fa* (*fo* u. s. w.) und es tritt noch das Präfix *ma* davor; aus *moedadao* = stizen, wird *mamedadao* = hinsetzen. Bei den intransitiven mit *fa* bleibt dieses *fa*, respective wird im Infinitiv *ma* und nimmt noch *ma* vor sich.

Es giebt auch verba causativa mit einfachen Adjectiv-Stämmen, von denen oft auch einfache verba transitiva gebildet werden, z. B. *mamaoechoe* (*lafaoechoe*) = brüten (transitiv *mangaoechoegō* = heiszmachen) von *aoechoe* = heisz; *mameta'oe* = bange machen (transitiv *mangata'oefi* = fürchten) von *ata'oe* = bange sein. Bei dem letztern schmilzt, wie ersichtlich, der Vocal des Stammes mit dem Vocal des Adjectivs zusammen.

Hieran schlieszt sich noch eine erweiterte Verbal-Form, durch die man das ausdrückt, was wir im deutschen durch Hinzufügen des Hülfsverbs „lassen" ausdrücken. Sie wird gebildet, indem man die beiden Präfixe der verba causativa vor einen transitiven Verbal-Stamm setzt und diesem dann noch ein Suffix anhängt, z. B. *mamahalō'ō* (*lafahalō'ō*) = holen lassen (etwas durch einen andern), von *moehalō* = holen; *mamatagoe'ō* (*lafatagoe'ō*) = nähen lassen, von *managoe* = nähen; *mamobadoegō* (*lafobadoegō*) = trinken lassen (jemanden Wasser) von *mamadoe* = trinken. Der verwandte transitive Stamm kann sogar sein eigenes Suffix beibehalten, wie bei *mamahaogō'ō* (*lafahaogō'ō*) = reinigen lassen, von *mangehaogō* = reinigen.

Auch verba causativa mit nicht transitiven Stämmen können zu dieser Bildung verwandt werden und zwar geschieht dies so, dasz man, um die nöthige Transitivität hineinzubringen, das zweite Präfix *fa* verdoppelt, z. B. *mamafazōchi'ō* (*lafafazōchiō*) = machen lassen; daneben hier aber auch einfach *mamazōchi'ō* (*lafazōchi'ō*) in derselben Bedeutung, von *mamazō*-

chi = machen. Werden sonst an einfach causative Verben mit nicht transitiven Stämmen noch Suffixe angehängt, so ändert dies die Bedeutung nicht wesentlich, höchstens, dasz eine Verstärkung dadurch zuwege gebracht wird, doch dies auch noch nicht einmal bei allen. Beispiele: *Mamahowoe'ö* (*lafahowoe'ö*) = segnen; *mamaroekaisi* (*lafaroekaisi*) = durcheinandermengen, dagegen *mamaroeka* = (einfach) vermengen.

Anhang.

Auszer den hier angeführten Verbal-Formen giebt es noch einige andere, die besondere Handlungen, respective Zustände bezeichnen und die deshalb noch zu erwähnen sind.

1). Eine wiederholte oder andauernde Handlung und ein wiederkehrender oder andauernder Zustand werden ausgedrückt durch Verdoppelung des Verbs, respective des Stammes desselben, z. B. *mamalalilali* (*lafalalilali*) = wiederholt abwechseln, von *mamalali; mangawoengawoeli* = wiederholt zurückkehren, von *mangawoeli;* (hier wird also, wie oft der Fall, nur die erste Silbe des Stammes, dazu aber die zwischen denselben und das Präfix eingeschobenen Laute wiederholt); *mowawacha'ö* = wiederholt oder anhaltend etwas mittheilen, instruiren; *mörömörö* = anhaltend oder immer wieder schlafen. Bei diesen Verdoppelungen wird, wenn thunlich, wie schon in der Einleitung gesagt, der Anfangsconsonant des Stammes erweicht: *Mowawacha'ö* von *mangombacha'ö; manofoenofoe* (*lazofoezofoe*) von *manofoe* (*lasofoe*).

Eine ähnliche Bedeutung haben, soweit wir sehen, auch die Verben, die noch das Suffix *gö* mit noch einem *i* daran, gleichsam als 2 Suffixe, anhängen, z. B. *mohalöwögöi* (*la'ohalöwögöi*) = fortdauernd etwas thun, arbeiten, sich mit etwas beschäftigt halten, von *moehalöwö* = arbeiten; *mamoföögöi* (*laföfögöi*) = etwas ordnen (sortiren), wozu man längere Zeit braucht, von *mamöfö'ö* oder *mamöfögö* = ordnen.

2.) Wenn etwas als etwas gebraucht wird, oder wenn

mit etwas etwas gethan wird, so drückt man dies durch folgende Verbal-Formen aus.

Im erstern Falle gebraucht man die Benennung für das, als welches ein Gegenstand benützt wird, als Stamm für das Verbum und dieses ist ohne Suffix: *Motandraja gowe* (*la'otandraja gowe*) = einen Stein als Kopfkissen gebrauchen (*tandraja* = Kopfkissen, *gowe* = Stein); *mobaroe oeli geoe* (*la'obaroe goeli geoe*) = Baumrinde als Jacke gebrauchen (*oeli geoe* = Baumrinde, Baumbast, *baroe* = Jacke). Man kann aber auch sagen: *Oebali'ŏ tandraja gowe* = ich mache einen Stein zum Kopfkissen. An diesen erstern Verben kann man am besten den oben (Anmerkung zum transitiven Verbum I) besprochenen Unterschied zwischen dem Infinitiv, und den Formen mit Personal-Präfixe ersehen; der Infinitiv *motandraja gowe* ist hier völlig intransitiv, dagegen wird das verbum transitiv, sobald es ein Personal-Präfix bekommt. Im erstern Falle heiszt es „einen Stein als Kissen haben' und im zweiten: „einen Stein als Kissen gebrauchen."

In zweiten Falle giebt das Verbum, welches die betreffende Thätigkeit bezeichnet, das Grundwort her; es erhält nur noch ein Suffix und der Gegenstand, der dient, um die Thätigkeit zu verrichten, bildet auch hier das Object, z. B. *manoera'ŏ ono geoe* (*la'anoera'ŏ nono geoe*) = mit einem Hölzchen schreiben (*ono geoe* = Hölzchen, *manoera* = schreiben); *molewa'ŏ balatoe* (*la'oleawa'ŏ mbalatoe*) = mit einem Messer etwas durchhacken (*balatoe* = Messer, *molewa* = etwas durchhacken, abhacken). In ihrer Infinitiv-Form werden diese Verben, wie es scheint, nicht gebraucht.

3.) Die soeben für den zweiten Fall unter 2. genannte Verbal-Form wird auch gebraucht um etwas zu bezeichnen, was man zugleich mit etwas anderem, auf demselben Gange, oder auch sofort, thut (der Gedanke bei dem letztern ist wohl zugleich mit dem „Jetzt") z. B. *manofoe'ŏ adoelo* (*la'anofoe'ŏ gadoelo*) = zugleich dabei nach Eiern fragen (*adoelo* = Ei, *manofoe*

= nach etwas fragen); *moloke'ŏ kefe* (*la'oloke'ŏ kefe*) = sofort Geld bringen.

4.) Dieselbe Verbal-Form wird ferner auch noch gebraucht, wo wir im deutschen dem Object noch die Präposition „an" (daran) beisetzen, z. B. *doea ngaloeo i'amadoe'ŏ daloe daloe andre* = zwei Tage lang hat er an dieser Arzenei zu trinken. Im Grunde trifft dieses ja aber eigentlich mit dem 2. Falle unter 2. zusammen.

5.) Durch den Plural der verba intransitiva mit dem Präfixe *fa* wird sehr oft eine reciproke Beziehung ausgedrückt, z. B. *fabago ira* = sie schlagen sich (gegenseitig).

6.) Den Plural der 3. Person kann man auch ohne Personal-Präfix oder Suffix, respective ohne Pronomen ausdrücken, indem man nämlich vor die volle Infinitiv-Form noch wieder das Präfix *mo* setzt, z. B. *momanga* = sie essen; *mowasŏndra* = sie schlagen, balgen sich. (Bei denen mit dem Prafix *fa* wird also in diesem Falle das *f* desselben zu *w* erweicht).

7.) Schlieszlich giebt es noch einige verba defectiva, von denen blos ein Imperativ existirt: *Aine* und *ae* = komm; *ae'e* und *ae* = gehe; *taisa* = gehe vor; *taboe* = folge. Die verkürzten Formen der beiden erstern stehen mit einem Adverbium zusammen, z. B. *ae ba da'e* = komm hierher. Die beiden letztern können auch noch das pronomen bei sich haben, z. B. *taisa ita* = (etwa) gehe vor, wir gehen.

Flection des Verbums.

Eine eigentliche bestimmte Flection besteht nicht; die Person wird bezeichnet durch Prä- und Suffixe, oder durch das dem Infinitiv beigesetzte pronomen personale und das tempus soweit es überhaupt bezeichnet wird, durch adverbia.

Die Personal-Präfixe sind:

1. Person singularis *oe*
2. „ „ *ŏ*
3. „ „ *i*

Die Personal-Suffixe sind:

1. Person singularis *do*
2. „ „ *ŏ*
3. „ „ fehlt, dafür einfach pronomen personale.

1. Pers. pluralis (exclusive) *ma*	1. Pers. pluralis (exclusive) *ga*
1. 〃 〃 (inclusive) *ta*	1. 〃 〃 (inclusive) fehlt, dafür Pronomen personale.
2. 〃 〃 *mi*	2. 〃 plur. } fehlen dafür
3. 〃 〃 *la*	3. 〃 〃 } pron. pers.

Suffixe giebt es also nicht einmal für alle Personen, sondern nur für die erste und zweite singularis und für die erst pluralis (exclusive).

Kommt ein Personal-Präfix zur Anwendung, so fällt gewöhnlich das Verbal-Präfix *mo* oder *ma* weg, bei einer Anzahl Verben jedoch auch nur der erste Laut desselben (*m*). Das zweite Präfix bei den verbis causativis bleibt (nämlich *fa*). Die zwischen dem Präfix und dem Stamme eingeschobenen Consonanten (*ng*, *l*, u. s. w.) fallen meistens auch weg, etwa eingeschobene Vocale dagegen werden oft beibehalten; da aber letztere nur bei wenigen Verben vorkommen, so steht das Personal-Präfix gewöhnlich vor dem reinen Stamme. Ist nach dem Verbal-Präfix der Anfangslaut des Stammes verändert worden, so tritt bei Anwendung des Personal-Präfixes der reine Stamm wieder auf.

Beispiele: *Mamazŏchi* wird *oefazŏchi*, *mangohoĕ oehoë*, *molohe oe'ohe*, *mondroechoe oedoechoe*, *mamati oefati*, *mangoawŏgŏ oe'oawŏgŏ*, *mangotomosi oe'otomosi*. Bei dem letzteren bleibt also auch ein Consonant stehen, weil vor demselben schon ein Vocal eingeschoben war. Nur der erste Laut fällt weg bei *manŏisi* (*oe'anŏisi*), *manofoe'ŏ* (*oe'anofoe'ŏ*) u. s. w.

Die Suffixe werden ohne weitere Veränderung des Verbs an den Schlusz desselben gehängt.

Beispiel mit Präfix.	Beispiel mit Suffix.
molohe = bringen.	*mofŏchŏ* = krank sein.
1. Person singularis *oe'ohe* = ich bringe.	1. Person singularis *mofŏchŏdo* = ich bin krank.
2. 〃 〃 *ŏ'ohe* =	2. 〃 〃 *mofŏchŏ'ŏ*

du bringst.

3. Person singularis *i'ohe* = er bringt.

1. „ pluralis (exclusive) *ma'ohe* = wir bringen.

1. „ pluralis (inclusive) *ta'ohe* = wir bringen.

2. „ pluralis *mi'ohe* = ihr bringt.

3. „ „ *la'ohe* = sie bringen.

= du bist krank.

3. Person singularis *mofŏchŏia* = er ist krank.

1. „ pluralis (exclusive) *mofŏchŏga* = wir sind krank.

1. Person plur. (inclusive) *mofŏchŏ ita* = wir sind krank.

2. Person plur. *mofŏchŏ ami* = ihr sind krank.

3. „ „ *mofŏchŏ ira* = sie sind krank.

Andere Formen des Verbs sind:

Infinitiv activi: *mohohe* = bringen.

„ passivi: *te'ohe* oder *la'ohe* = gebracht werden.

Particip präsentis activi: *solohe* = der Bringende (also eigentlich persönliches substantivum).

Supinum: *moe'ohe* = um zu bringen; oder auch der blosze Stamm mit erweichtem Anfangslaut: *Mŏido waigi* = ich gehe, um zu sehen.

Infinitiv perfecti passivi: *moe'-ohe* = gebracht worden sein.

Particip perfecti passivi: *ni'ohe* = gebracht.

„ futuri passivi (Gerundivum) *ni'ohe* = ein zu bringender

Imperativ singularis: *ohe* = bringe.

„ pluralis: *mi'ohe* = bringet.

Jussiv singularis: *jamoe'ohe* = er möge bringen.

„ pluralis: *ndramoe'ohe* = sie mögen bringen.

Cohortativ singularis activi: *da'-oe'ohe* = ich will (es) bringen.

„ pluralis activi (exclusive) *dama'ohe* = wir wollen bringen.

„ pluralis activi (inclusive) *data'ohe* = wir wollen bringen.

„ passivi: *dala'ohe* = ich will (ich will veranlassen), dasz gebracht werde.

Die Jussiv- und Cohortativ-Formen werden, soweit es dem

Sinne nach thunlich ist, auch von den verbis intransitivis gebildet (und erstere sogar von Adjectiven: *Ja'ahowoe ndra'oegō* = gesegent seist du!) z. B. *jamōi ia* = er möge gehen; *ndramōi* = sie mögen gehen; *damōido* = ich will gehen. (Ueber die hiervon abweichende Formen siehe Einleitung II. 2. B. *m.*). Der Jussiv ist also auch für die 2. Person anwendbar.

Bei den intransitiven sowie bei den transitiven, wenn sie ohne bestimmtes Object, also ganz allgemein gebraucht werden, wird der Imperativ gebildet, indem man nur das *m* des Verbal-Präfixes wegläszt und im Plural an Stelle dessen das Personal-Präfix setzt, z. B. *ofanō* = gehe weg; *mi'ofanō* = gehet weg; *anagoe* = nähe; *mi'anagoe* = nähet. Es kommen jedoch auch hier Ausnahmen vor, dasz man nämlich bei intransitiven auch, wie sonst bei den transitiven, das ganze Verbal-Präfix wegläszt, z. B. *hede* = sprich; *dadao* = setze dich (von *mohede* und *moedadao*). Bei den intransitiven ohne Präfix wird der Imperativ, so weit ein selbstständiger besteht, gebildet durch einfache Verwandlung des Anfangslautes *m* in *f*; z. B. *faoso* = stehe auf, *fōrō* = Schlaf (von *maoso* und *mōrō*).

Tempora.

Präsens: *oe'ohe* = ich bringe.

Perfectum: *no* oder *ho oe'ohe* = ich habe gebracht.

Futurum: *oe'he* = ich werde bringen.

Im Falle der Negation wird das perfectum durch das participium perfecti passivi ausgedrückt, welches dann als Substantiv mit dem Suffix gebraucht wird. *Lō nifaigigoe* = ich habe nicht nachgesehen; eigentlich, es ist nichts da, wonach ich gesehen hebe. Oder auch, es wird das relativum *si* angewandt. *Lō si mōido* = ich bin nicht hingegangen, nicht da gewesen: eigentlich, es ist nichts da, wohin ich gegangen bin; *lō si mangado* = ich habe nicht gegessen, es ist nichts da, was ich gegessen habe. *No* und *ho* werden bei einer Negation nicht gebraucht.

Einige weitere Wörter (adverbia), die hier noch benutzt werden, um die tempora noch etwas näher anzugeben, sind: *Mege* = soeben; *awena* = soeben, jetzt, jetzt erst (früher noch nicht); *fŏna* und *me fŏna* = früher; *dania* = gleich, nachher; *foeri* und *na foeri* = später. *No mŏido mege* = ich bin soeben da gewesen; *mŏido dania* = ich werde nachher gehen, u. s. w.

Eigentlich verschiedene modi hat die niassische Sprache nicht, nur eine Art conditionalis wird durch das Wörtchen *ena'ŏ*, oder auch *mena'ŏ* ausgedrückt: *Mŏido ena'ŏ* = ich wurde gehen; *na so ena'ŏ* = wenn vorhanden wäre. Die causa, warum es nun nicht dazu kommt, oder die conditio, unter der es dazu kommen würde, wird dann oft gar nicht einmal ausgesprochen.

VII. CAPITEL.

Das Adverbium.

1). Adverbia der localität, auf die Frage *he? heza?* und *he andre?* = wo? und wohin? und auf die Frage *he moroi?* = woher?

Solche sind: *Ba da'é*, *ba da'a*, *ja'e* und *tánŏ andré* = hier; *ba da'ŏ*, *tánŏ andrŏ* und *tánŏ sa* = dort; *gofoe hezá* = wo auch immer; *jawa* und *si jawa* = oben, hinauf; *tooe* und *si tooe* = unten, hinunter; *fŏna* = vorne; *foeri* = hinten; *baero* = auszen, auf der Auszenseite; *baoeloe* = drauszen; *bacha*, *si bacha* = drinnen, inwendig; *ba ngai* (*nia*) = daneben; *ba zi tambai* (*nia*) = daneben; *jefo* und *si jefo* = jenseits; *tánŏ andré* = diesseits. Manchen wird noch die Ortspartikel *tánŏ* beigesetzt, wie hier schon bei einigen zu sehen, so z. B. auch noch *tánŏ bacha* und *tánŏ si bacha* = inwendig u. s. w. Die Richtung wird oft noch durch das vorgehängte Wörtchen *mi* bezeichnet, z. B. *mijawa* = hinauf; *mitooe* = hinunter u. s. w. Auf die Frage woher? wird das als Präposition gebrachte Verbum *moroi* =

von (etwas herkommen) hinzugefügt: *Moroi jawa* oder *moroi si jawa* = von oben her, u. s. w.

2). Adverbia der Temporalität, auf die Frage *ha mega?* oder *he mega?* = wann? und auf die Frage *ha wa'ara?* wann? (Zukunft) und wie lange?

Solche sind: *Jada'a iada'é* und *ja'é* = jetzt; *fōna* und *me fōna* = früher; *dania* = nachher; *mege* = soeben; *awena* = jetzt, jetzt erst, soeben; *foeri* und *na foeri* = später; *noa* (*no*) und *ho* = schon, bereits; *ma'ōchō* und *ma'ōchō andré* = heute; *ma'ōchō* = einen Tag lang; *bongí* und *bongí andré* = heute Nacht (Zukunft); *me owí* = vergangene Nacht, gestern Abend (auch im allgemeinen) gestern; *me owi mané* = vorgestern Abend; *owi mané* = morgen Abend; *ma'ōma'ōchō* = den ganzen Tag; *sara wongi* = die ganze Nacht (auch mit Einschlusz von gestern Abend); *bongi ma'ōchō* = Tag und Nacht; *menewi* = gestern; *mahemoloe* = morgen; *mehemoloe* = heute Morgen; *mahemoloe mbanoea* = morgen früh; *mahemoloe mbanoea menewi* = gestern Morgen; *me doea wongi* = vorgestern; *ba zi doea wongi* = übermorgen; *dōfi* = ein Jahr (lang); *mendroea fache* = zwei Jahre (lang); *me ndrōfia* = vor einem Jahre; *ba ndrōfia* = übers Jahr.

3). Adverbia der Modalität, auf die Frage *hewisa?* wie? wie beschaffen?

Solche sind: *Si'ai*, *sibai*, *si'aikō* = sehr, ungemein, gründlich; *sibai* und *si'aikō* = gerade, eben, durchaus, mit Gewalt; *simané* und *simanō* = so; *e* = ja; *lō'ō* = nein; *lō* = nicht; *asese* = oft, häufig; *lō asese* = selten; *ha wa'ara'ō* = nicht oft, selten; *doeana* = zweifelhaft; *ha* = nur, einzig, allein; *te* = vielleicht; *dōrō* und *ta'ila* und *tabe'e* = vielleicht oder eigenlich mehr „es wird ja wohl so sein" (die beiden letztern sind Verbal-Formen, 1. Person pluralis (inclusive); *aracha* = beinahe; *te'ai* und *tebai* = unmöglich; *tola* = es darf, es kann geschehen; *aoeli* = immerfort; *lō aetoe'aetoe* = immerfort, ohne Ende; *alio* = schnell; *ara* = lange; *ero* = jedes mal.

Wie hier schon ersichtlich werden auch Adjective adverbialiter gebraucht.

Verschiedene adverbiale Bestimmungen werden auch durch Verben ausgedrückt, z. B. *itaria i'ā wache* = er iszt von Zeit zu Zeit (bisweilen) Reis; *i'ofŏnai'ŏ wemanga wache* = er iszt zuerst Reis (daneben hat man aber auch ein besonderes Wort für „zuerst" „vorerst", nämlich *oea* und daneben noch *ofŏna*); *imane wamazŏchi ja'ia* = er macht er so. „Sowie", „wie" kann man auf folgende Weise ausdrücken: *Ifemanga zi lŏ boha* = er verursacht das Essen eines, der keine Zähne hat, das heiszt, er ist wie ein solcher.

Für „sehr" wird auch das Substantivum *bŏrŏ* = Grund, Ursache, Beginn, Stamm, gebraucht, also etwa in dem Sinne von unserm „gründlich". Im positiven Falle wird dann noch das Relativum *zi* eingeschoben, z. B. *bŏrŏ zi sŏchi* = sehr gut, sehr schön, wörtlich: Grund, Stamm eines Schönen, im negativen Falle dagegen nicht. *Lŏ bŏrŏ sŏchi* = nicht besonders schön, gut, wörtlich: es ist kein Grund, kein Anfang da, dasz es gut wäre. Die Comparation der adverbialiter gebrauchten Adjective ist dieselbe wie bei den eigentlichen Adjectiven, z. B. *alio mofanŏ ia moroi chŏgoe* = er geht eher weg als ich.

VIII. CAPITEL.

Die Präposition.

1.) Ursprüngliche Präpositionen giebt es im Niassischen nicht viele, sie sind: *Ba* = an, auf, in, wegen, gegen u. s. w.; *chŏ* = an, für, wider, von; *fŏna* = vor; *foeri* = hinter; *jaŵa* = oberhalb; *tooe* = unterhalb; *jefo* = jenseits.

In vielen Fällen hat *ba* noch ein ander Wort bei sich, oder verschmilzt gar mit demselben, z. B. *ba dete* = auf (*tete* = Oberseite); *barŏ* = unter (*arŏ* = Unterseite); *baero* = auszer, auszerhalb (*ero* = Auszenseite); *ba gotaloea* = zwischen (*otaloea* =

Zwischenraum); *ba ngai* = neben (*ngai* = die Seite); *ba zi tambai* = neben, (*si tambai* = eine Seite); *ba gametahõ* = vor, gegenüber, im Angesichte (*gametahõ* = das Gegenüber); *ba gamaoedoe* = gegenüber, über (*gamaoedoe* = das Gegenüber) (hier auch einfach *gametahõ* und *gamaoedoe*); *moroi ba* = von; *jawa ba* = auf, oben auf; *ahatõ ba* = nächst, unweit; *bacha ba* = innerhalb.

2.) Einige Präpositionen werden durch Verben ausgedrückt, z. B. *fatoea* = während; *faoma* = mit, sammt, nebst; *fao* = mit, sammt, nebst; *fasoei* = um; *faoedoe* = gegenüber, über; *moroi* = von.

3.) Andere werden durch Substantive ausgedrückt, z. B. *bõrõ* = wegen (eigentlich: Grund, Ursache); *fangali* = anstatt (eigentlich: Ersatz); *fametahõ* = vor, im Angesichte, gegenüber; *famaoedoe* = gegenüber, über (in der Richtung nach oben), oder *gametahõ* und *gamaoedoe* (diese auch schon oben mit *ba* verbunden); *awõ* = mit, sammt (eigentlich Genosse).

Die Präposition „gen" wird durch das vorgehängte Wörtchen *mi* ausgedrückt: *Mijõoe* = gen Norden (eigentlich fluszabwärts); *miraja* = gen Süden (eigentlich fluszaufwärts). „Ohne," „sonder" drückt man aus durch Negation: *Na lõ* = wenn nicht. Auch bei den Präpositionen wird die Ortspartikel *tánõ* angewandt, *tánõ jefo* oder *tánõ si jefo* = jenseits; *tánõ andré* = diesseits; (letzteres heiszt nicht eigentlich „diesseits" sondern mehr „hier", weshalb es auch nicht mit dem Substantiv verbunden werden kann, aber doch wird es gebraucht im Gegensatz zu *jefo*).

In vielen Fällen, wo wir in Deutschen eine Pröposition gebrauchen, bleibt dieselbe im Niassischen einfach weg, z. B. *oebõzi ia eoe* = ich schlage ihn mit einem Holz; *abõlõdo wagokisa* = ich bin stark im Laufen. Also hier gewissermaszen ablativi instrumenti.

IX. CAPITEL.

Die Conjunction.

1). *Co'ordinirende:*

Ba = und, aber; *gŏi* = auch; *awena* = dann; *atŏ* = dann; *andrŏ* = darum.

2). *Subordinirende:*

Me = weil, als; *wa* = dasz; *na* = wenn; *fa* = dasz, aufdasz, damit; *na* und *ma* = ob; *na—na*, *na—ma*, *ma—ma* =ob—oder; *he ŭa'ae* = obgleich.

Oft bleiben auch die Conjunctionen weg, wo wir sie im Deutschen gebrauchen, z. B. *ŭa'ŏ chŏra la'o'ŏ ndra'o* = sage ihnen (dasz) sie mir folgen.

Durch Veränderung der Betonung eines Wortes kann auch eine Conjunction ausgedrückt werden, z. B. *chŏra* = ihnen, *chŏrā* = ihnen ober, ihnen dagegen.

Daneben drückt man noch auf allerlei andere Weise Beziehungen aus, bei denen wir eine Conjunction gebrauchen, z. B. *mané zarŏoe* =(eigentlich) so ist das, was fern ist, das soll aber heiszen. Es ist gerade, als ob es fern wäre; oder auch *mané ha wa'arŏoe* in derselben Bedeutung; *bŏi faroeka zaba'sŏ zotoefo* = vermenge nicht das nasse und das trockene; *ba gotaloeara Dahana Toemŏri* = zwischen Dahana und Toemori (zwei Dörfer).

X. CAPITEL.

Die Interjection.

1). Interjectionen der Verwundering: *Ai!* = ei! *haroemani!* = es ist doch collossal! *aná!* = he! (auch bei Wiedererinnerung von etwas vergessenem: ach!) *iná!* und *o iná* = o Mutter! *o idá!* = collossal! *ā!* = siehst du!

2). Interjectionen des Schmerzes: *Alae!* = wehe! o wehe! *aŏ'ŏ* und *aŏkŏ!* = au! (bei körperliche Schmerze).

SYNTAKTISCHER ANHANG.

REGELN ÜBER DEN GEBRAUCH DES STATUS CONSTRUCTUS UND DES STATUS ABSOLUTUS.

I. Der Status constructus.

Mit dem Ausdrucke status constructus kann man am besten diejenige enge Verbindung der Satztheile im Niassischen bezeichnen, in denen an dem einen Theile eine Veränderung vorgeht, in Bezug auf seinen Anfangslaut respective seine Anfangslaute. (Ueber das wie? dieser Veränderung siehe die Einleitung zur Formenlehre). Es bezieht sich dieses aber keineswegs blos auf Genitiv-Verbindungen, wie etwa im Hebräischen, sondern auch noch auf mancherlei andere.

Der status constructus kommt zur Anwendung in folgenden Satzverbindungen.

1). In allen Genitiv-Verbindungen, z. B. *omo namagoe* = das Haus meines Vaters (*ama* = Vater); *toe'i mbalatoe* = Rücken des Messers (*balatoe* = Messer).

Eine Ausnahme ist aber z. B. *bŏrŏ sisi* = die Ferse, vielleicht ist dies aber nur scheinbar Genitiv-Verbindung, da uns *sisi* als selbsbständiges Wort nicht bekannt ist.

Hierher gehört auch *mendroea zi ma'ŏchŏ* = zweimal des Tags, zweimal täglich (si *ma'ŏchŏ* = der Tag); *ŏma zi ma'ŏchŏ* = unsere Speise des Tags, unser täglich Brod.

Im Genitiv stehen auch die nomina propria nach vorangegangenen Gattungsnamen z. B. *tanŏ Wada* = das Land Padangs, das padangsche Land; *banoea Ndrahana* = das Dorf Dahanas, die Leute von Dahana.

2). Nach den Präpositionen, unter denen die wichtigste *ba* = in, auf u. s. w. ist, z. B. *chŏ nono* = für das Kind;

jaŵa mbanoea = oberhalb des Dorfes; *tooe mbanoea* = unterhalb des Dorfes; *ba weti* = in der Kiste; *ba ndraga* = im Tragkorbe. Eine Ausnahme machen jedoch bisweilen noch *ba* die Wörter *ewali* = Dorfstrasze und *olajama* = Hof: bei diesen sagt man sowohl *ba ewali* und *ba olajama* als auch *ba newali* und *ba golajama*. Ferner sind von dieser Regel ausgenommen eine Anzahl Wörter, die mit einem Vocale beginnen und die meistens mit dem *ba* zu einem Worte verschmelzen, sodasz ihr Anfangsvocal mit dem Vocal des *ba* einen Doppellaut bildet, wodurch dann einige eine etwas veränderte Bedeutung erhalten, z. B. *baomo* = im Hause (*omo* = Haus); *baero* = drauszen auswendig auszer, dagegen *ba gero* = auf oder an der Hinterseite; *baoeloe* = drauszen: *oeloe* bezeichnet eigentlich den Ursprung eines Flusses; *ba noeloe* = an der Quelle, am Oberlauf; *baene* = am Seestrande; *ba nene* = auf dem Sande, auf dem Kiese; *baowo* = auf dem Schiffe. Ebenso stehen im status constructus nach *ba* die von den Verben gebildeten activen Substantive, wo man *ba* vielleicht am besten mit „wegen" übersetzt, oder wo es gewissermaszen die Bedeutung des Supinums ausdrückt, z. B. *ahoelö maoso ndra'o ba wangeboea alitö* = ich stehe frühe auf, wegen des Anmachens des Feuers, um das Feuer anzumachen.

Eine Ausnahme unter den Pröpositionen machen *mi* (welches man übrigens am besten vor das folgende Wort hängt) und *moroi* (welches ja eigentlich Verbum ist), die den status absolutus haben.

3). Stehen im status constructus alle eigentlichen Accusativ-Objecte, z. B. *ibözi ndra'o* = er schlägt mich; *ihalö geoe* = er holt Holz.

Die niassische Sprache hat aber keineswegs überall ein Accusativ-Object, wo wir es vermuthen sollten (Siehe hierüber unten beim status absolutus.)

4). Alle Wörter, bei denen wir das Hülfs-verbum (copula) „sein" anwenden würden, welches der Niasser nicht kennt, z. B. *amagoe ia* = er (ist) mein Vater; *nihalögoe geoe*

andrō = das Holz (ist) mein geholtes, das heiszt, ich habe es geholt; *mewoeloe fache wa'ara* = zehn Jahre (ist) die Länge, zehn Jahre lang; *matonga loeo fofanō wa'arōoe* = einen halben Tag zu gehen (ist) die Entfernung; *aboea ia* = es (ist) schwer; *ato ira* = sie (sind) viele, es sind ihrer viele u. s. w. bei den Adjectiven respective intransitiven Verben mit adjectivischer Form. Hierher gehören auch die Wörter *simané* und *simanō* = so; (*simáne* = wie, hat den status absolutus), *hoelō* = gleichwie; (*hoelō* = „es ist als ob" hat den status absolutus); *hewisa* = wie beschaffen; *hadia* = was, z. B. *simanō ia* = so (ist) es: *simané ndraono* = so (ist), so thut ein Kind; *hoelō ndraono ia* = er (ist), er handelt wie ein Kind: (*hoelō* hat hier, wie ersichtlich, den doppelten status constructus, das *iraono* auch schon denselben hat.); *hewisa ia* = wie (ist) es beschaffen?; *hadia ia* = was (ist) es? *simanō ndra'o* heiszt freilich auch: „so thue ich", wie schon eben *simané ndraono* = so thut ein Kind, aber dies ändert nichts an der Sache. Aehnlich wie dieses ist auch *bō'ō* = anders: *Bō'o namagoe* = mein Vater ist anders, mein Vater handelt anders.

Eine Ausnahme macht hier das Wort *bōla*, in der Negation, in der Bedeutung von „nicht da sein", z. B. *lō bōla ō* = es sind keine Lebensmittel da. *Bōla* hieszt eigentlich „ein Loch, eine Offnung haben", dasz das Wasser durchrinnt und so mag es hier heiszen: „Es ist kein Loch da für die Aussicht auf Lebensmittel", „kein Weg, um solche zu erlangen" und mag es deshalb im status absolutus stehen. Aehnlich wird auch oft das Wort *ambō* = nicht hinreichen, zu kurz, zu klein, zu wenig sein, z. B. *ambō eoe* = es fehlt an Holz, es ist zu weinig Holz da (hier status absolutus); dagegen *ambō geoe da'e* = dies Stück Holz ist zu kurz (status constructus).

5). Alle Subjecte bei den verbis intransitivis und bei den verbis transitivis, wenn der einfache Infinitiv zur Satzbildung

verwendet wird, wobei (wie bereits bei der Abhandlung über das verbum gesagt worden ist) die Thätigkeit nur im allgemeinen, gewissermaszen nach intransitivisch ausgedrückt wird, z. B. *mofanö ndra'o* = ich gehe weg; *mörö ndra'o* = ich schlafe. (So auch beim Jussiv und Cohortativ, z. B. *jamöi namagoe*, *damöi ndra'o*); *fagohi ndra'o* = ich laufe; (diese Verben mit *fa* können sogar zwei Subjecte im status constructus haben: *No faloecha ia namagoe* = er und mein Vater sind zusammengetroffen; *namagoe* ist hier nicht etwa Object); *managoe ndra'o* = ich nähe; *manoto ndra'o* = ich behaue (Holz).

6). Alle Subjecte des verbums *so* = vorhanden sein, anwesend sein. Wiewohl dies im Grunde ja schon mit unter das vorige gehört, so ist es doch um der folgenden willen einzeln aufzuführen. Durch *so* wird auch unser verbum „haben", „besitzen", ausgedrückt, z. B. *so namagoe* = mein Vater ist da, *so ndra'o* = ich bin da; *so gana'a chönia* oder *so gana'ania* = er hat Gold, Vermögen.

Wierher gehören auch die Zahlwörter *sara*, *samboea* und *samösa* (*doea*, *domboea* und *daroea*) u. s. w. Obgleich *so* bei diesen nicht ausgesprochen wird, so wird es doch hinzugedacht, z. B. *sara nono mbawi* = ein Ferkel (ist da); *samboea nomo* = ein Haus (ist da); *ha samösa ndronga* = nur eine Frau (ist da, hat er). Eine Ausnahme findet hier wieder statt bei der Zeitangabe; man sagt nicht *töloe mbongi*, sondern *töloe bongi* = drei Nächte, weil man hier nicht eigentlich die Nächte zählt, sondern die Länge der Zeit, die eben drei Nächte beträgt (der Niasser zählt nicht nach Tagen, sondern nach Nächten). Zählt man im eigentlichen Sinne die Nächte, so sagt man allerdings *töloe mbongi*. Die Veränderung des *b* in *w* die hier bei einigen Zahlwörtern stattfindet, kann man nicht als status constructus betrachten, wie z. B. *doea wongi*.

Ferner könnte man vielleicht auch die Wörter *kiza* = siehe da! und *ja'e* = hier, hierherziehen. Auch hier wird *so* nicht ausgesprochen, doch liegt es gewissermaszen im Worte z. B.

hiza namagoe = siehe da (ist) mein Vater; *jā'e ia* = hier (ist) er. *Hiza* steht aber auch für sich allein, als Hinweisung auf etwas, wo es dann durch ein Komma von dem folgenden zu trennen ist und wo dann der status absolutus folgt.

7). Die Wörter, die einen Zustand oder eine Handlung, oder auch eine Person bezeichnen, infolge dessen, oder weswegen ein anderer Zustand herbeigeführt wird, z. B. *erege dōdōgoe wa'afōchō daloe* = ich bin matt, wowegen meiner Leibschmerzen; *mate ia wao'lofo* = er stirbt vor Hunger; *aboe dōdōnia nononia* = er ist traurig vonwegen seiner Kinder. Dagegen steht die Benennung des Werkzeuges, *mit* dem man etwas thut, oder das *Mittel*, wodurch ein Zustand zuwege gebracht wird, im status absolutus. (Siehe unten).

8). Die substantivischen Bezeichnungen, die wir im Deutschen durch einen Nebensatz mit „was betrifft", oder durch den Gebrauch des Infinitivs, oder mit Präpositionen, z. B. „in" oder „bei" aufügen, z. B. *bōi ala'oe wanōrō* = fürchte dich nicht, vorbeizugehen, was das Vorbeigehen betrifft; *dozigō ira wamosasi* = gieb allen beim Vertheilen: *hoelō wongi we'amōi* = sei frühe auf, was das Gehen betrifft. (*fanōrō* = das Vorbeigehen, *famosasi* = das Vertheilen; *fe'amōi* = das Gehen).

9). Das relativum *si* (verkürzt zu *s* mit dem folgenden Worte verbunden), wenn es sehr enge mit dem Vorhergehenden zusammenhängt, respective eigentliche participiale Bedeutung hat, z. B. *salawania zangoni ja'ia* = sein ihn dingender Oberer, Vorgesetzter. Dagegen bildet es im status absolutus stehend (*salawania*, *sangoni ja'ia*) einen Relativ-Satz.

10). Das Relativum *si* in der folgenden etwas eigenthümlichen Anwendung:

Bōi zi lō ōwa'ō ia = dasz du aber ja nicht unterlässest, es zu sagen; *bōi zi lō ja'oegō* = dasz du aber ja nicht fehlst.

11). Die Subjecte nach den Zahlen respective Summen, die auf dieselben fallen (zu geben etc.) z. B. *mabe'e gana'a, tōloe roefia zamōso* = wir geben Geld, jeder drie Gulden; *ma-*

tolo ia, *lima roefia ndra'o* = wir unterstützen ihn, ich mit fünf Gulden. Eigentlich haben diese Zahlen hier wohl gewissermaszen adjective Bedeutung. Ich bin ein fünfguldiger, einer von fünf Gulden.

12). Steht der status constructus noch den unbestimmten Zahlwörtern *fefoe*, *dozi* und *ma'ifoe* (bei *dozi* jedoch nur dann, wenn ein pronomen folgt, dagegen stehen auf dasselbe folgende Substantive im status absolutus) z. B. *fefoe ndraono* = alle Kinder; *dozi ira* = sie alle; *ma'ifoe mbago* = ein wenig Tabak. Indessen steht das Substantiv meistens, oder doch oft, voran; *be'e mbago ma'ifoe* = gieb etwas Tabak.

II. Der status absolutus.

In ihrem status absolutus stehen die betreffenden Wörter wenn sie mehr oder weniger unabhängig sind von dem Vorhergehenden, z. B. am Anfange eines Satzes, oder wenn sie durch *ba* (und) mit dem Vorhergehenden verbunden sind, und gewöhnlich auch wenn sie durch ein Komma von demselben zu trennen sind: *Amagoe zi mõi* = mein Vater ist der, der geht: *faoma mõi ira*, *ga'agoe ba achigoe* = sie gehen beide, mein älterer Bruder und mein jüngerer Bruder; *no moloi ira fefoe*, *banoea Ndrahana* = sie sind alle geflohen, die Leute von Dahana; *Jesu*, *banoea Nazareta* = Jesus, der Nazarener, der Mann von Nazareth.

Ferner stehen folgende Wörter im status absolutus:

1). Die Substantive, die ein Mittel, Werkzeug oder Material bezeichnen, mit dem etwas gethan wird, die also gewissermaszen, wenn man so sagen darf, im ablativus instrumenti stehen, z. B. *oebõzi ia oee* = ich schlage ihn mit einem Rotan; *oedoechoe ia awoe* = ich scheuere es mit Asche; *tõrõ-tõrõ tõdõoe* = gehe daran vorbei mit deinem Herzen, das heiszt denke daran; *oefõnoei ia idanõ* = ich fülle es mit Wasser; *no afõnoe ia idanõ* = es ist voll Wasser; *no maboe ia toeo* = er ist betrunken vom Palmwein. Diese letz-

tern Bezeichnungen sind nicht zu verwechseln mit den unter § 7 der Regeln für den status constructus angeführten. Dort bei *erege dõdõgoe wa'afõchõ daloe* ist *fa'afõchõ daloe* (der Leibschmerz) die Ursache, weswegen ich matt bin und hier sind Wasser und Palmwein Mittel, wodurch der genannte Zustand zuwege gebracht wird.

2). Die Substantive, die das bezeichnen, wozu etwas gemacht, respective umgeformt wird, oder wofür es gehalten wird, oder auch, was es aufhört zu sein, z. B. *ibali'õ baroenia goeli geoe* = er macht den Baumbast zur Jacke für sich, er macht sich eine Jacke aus Baumbast; *irino õnia mboeloe ndroe'oe* = er kocht die Kräuter zur Speise für sich; *ibali'õ iraono ndra'o* = er macht mich zu einem Kinde, er hält mich für ein Kind; *mõido ono zekola chõoe* = ich komme zu dir als dein Schüler; *ihalõ banoeania ira* = er nimmt sie als seine Unterthanen an, als seine Dorfleute; *oebetado ono zekola chõoe* = ich gehe weg, ich höre auf dein Schüler zu sein. So auch im passivo; *Tobali ononia ita* = es kommt dazu, es wendet sich so dasz wir seine Kinder werden.

Vielleicht ist hier, in den meisten Fällen wenigstens, die Verbindung in der Form eines Nebensatzes zu suchen, wie schon beim passivo angedeutet, *ibali'õ baroenia goeli geoe* müszte dann heiszen: Er macht es so, dasz der Baumbast eine Jacke wird für ihn.

3). Steht der status absolutus nach einer Anzahl Adverben als *lõ*, *tenga*, *ha*, *atõ*, *te*, *simáne* (= wie) *hoelõ*, *simáne*, *ezai*, *dõrõ*, *ta'ila*, *tabe'e*, *z. B. lõ balazo* = es sind keine Lebensmittel da; *tenga ja'o* = ich bin es nicht; *tenga iraono ndra'o* = ich bin kein Kind; *ha iraono zi mõi* = es gehen nur Kinder; *atõ ja'o, zi tosai* = ich bin nur noch allein übrig; *te ja'ia zi mõi* = vielleicht ist er es, der geht; *simáne ja'o ia* = er ist wie ich; *hoelõ simáne iraono ia* = er ist wie ein Kind; *ezai adoelo* = so grosz wie ein Ei; *dõrõ ja'ia zi mõi* = er wird es

ja wohl sein, der geht; *ta'ila amagoe zame'e* = vielleicht hat mein Vater es gegeben; *tabe'e amagoe zame'e* = mein Vater wird es ja wohl gegehen haben.

Hoelō heiszt einmal „gleichwie" und dann hat es den status constructus bei sich, wie wir schon sahen, und einmal „es ist als ob" und dann folgt der status absolutus.

4). Stehen im status absolutus die Wörter, die Benennungen, für das, worauf sich die Thätigkeit der von dem Verben gebildeten persönlichen Substantive respective participia activa bezieht, z. B. *samōzi ja'o* = der mich Schlagende, der mich schlägt; *samahō bawi* = der ein Schwein Schlachtende; *samoto bowoa* = der einen Topf Zerschlagende. Ausnahmen machen das Wort *ō* = Speise (*sangaloei gōgoe* = der Speise für mich sucht) und die Wörter nach dem Verbum *manga* = essen (*si manga wache* = der Reis iszt; doch auch: *si manga ja'ia* = der es iszt).

Wie hier bei den activen Substantive die Benennung für das an dem etwas geschieht, so steht auch nach den passiven (nach dem participium perfecti passivi) die Benennung für das, an dem etwas geschehen ist, im status absolutus, z. B. *nibali'ō aro* = dem die Unterseite noch oben gekehrt worden ist, der umgewendet ist; *ni'a bōli* = der, von dem der Kaufpreis gegessen ist, das heiszt: der Verrathene; *nikata eoe* = dem Holz gehobelt worden ist, der Ort, an dem Holz gehobelt worden ist.

Ist es aber eine Thätigkeit (activ) die sich z. B. auf einen Ort bezieht ähnlich wie bei dem *nikata eoe*, so folgt gewöhnlich der status constructus: *Ba zi mōi ita* = wohin wir gegangen sind; *ba zeboea ia* = wo er grosz geworden (aufgewachsen) ist.

Ferner steht im status absolutus die Benennug für das, worauf sich das durch das relativum *si* zu einem substantivum gewordene Adjectiv bezieht, z. B. *sanao ahe* = der lange Beine hat, der lang ist in Beziehung auf die Beine; *safoesi bowo* = der weisze Blüthen hat, der weisz ist in Beziehung auf die Blüthen. Hieraus erklärt sich dann auch am

besten der status absolutus der obigen Wörter, nach den participiis activi und passivi, da man die erstern sonst für eigentliche Objecte halten sollte, in welchem Falle sie aber den status constructus haben müszten. Wir haben also auch dort wie folgt zu construiren: *Samõzi ja'o* = der Schlagende in Beziehung auf mich; *nibali'õ aro* = der Umgewendete in Beziehung auf die Unterseite. In der folgenden Satzconstruction steht sogar ein doppelter status absolutus: *Ja'oegõ zamolala tõdõ ja'odo* = du bist es, der einen Ausweg schafft in Bezug auf das Herz, in Bezug auf mich; eigentlich sollte dies heiszen: *Ja'oegõ zamolala tõdõgoe* = du bist es, der einen Ausweg schafft für, in Bezug auf, mein Herz, doch ist *tõdõ* hier noch ganz mit zum Verbum gezogen und die Beziehung des letztern geht dann ganz auf die Person (*ja'odo*).

5). Alle Subjecte bei den verbis transitivis und causativis wenn bei denselben ein Personal-Präfix zur Anwendung kommt, z. B. *ifatengedo amagoe* = mein Vater sendet mich; *ilimodo iraono andrõ* = das Kind belügt mich. So auch bei den verbis impersonalibus *ilaboe angi*, *ilaboe teoe* = der Wind bricht los, der Regen bricht los. Ebenso auch beim Jussiv dieser Verben, z. B. *jamoehalõ ia achigoe* = mein jüngerer Bruder möge es holen. Eigentlich ist ja bei diesen Verben, im Falle dasz ein Personal-Präfix zur Anwendung kommt, das Subject zweimal ausgedrückt, nämlich einmal liegt es in dem Präfix und einmal wird es noch genannt.

6). Die Substantive (Objecte) nach den von den verbis transitivis und causativis gebildeten activen Substantiven mit vorhergehendem *ba*, mit der Bedeutung des Supins „um zu" z. B. *ahoelõ maoso ndra'o*, *ba wangeboea alitõ* = ich stehe frühe auf, um Feuer anzumachen; *mõido chõnia*, *ba wamoe'a õmõgoe* = ich gehe zu ihm, um meine Schulden zu bezahlen.

7). Das zweite oder weitere Subject, oder auch Object, wenn mehrere auf ein anderer folgen, respective die zweite onder weitere Benennung für dasselbe, wenn das erste auch

der Regel nach im status contructus steht, z. B. *oekaoeni namagoe baloegoe* = ich rufe meinen Vater, den Häuptling *mõi namagoe baloegoe* = mein Vater, der Häuptling, geht; *oja nilanõgoe eoe* = viel ist mein Gepflanztes, Holz, ich habe viel Holz gepflanzt; *oja zi gõna ia fõchõ* = viel ist das, was ihn getroffen Krankheiten, es hat ihn viel Krankheit befallen; *lõ nikalõgoe eoe* = es ist nichts da, was ich geholt habe, Holz, ich habe kein Holz geholt.

So auch die eigentlichen Attribute bei den Substantiven z. B. *nika si sõchi* = ein guter Mensch, eigentlich ein Mensch, ein guter; *baroe oeli geoe* = eine Jacke, Baumbast, eine baumbastene Jacke; *dima adoelo* = eine *dima* (ein) Ei, eine Eierdima (citrone); *i'obaroe mbaroe oeli geoe* = er zieht eine baumbastene Jacke an; *i'õli ndrima adoelo* = er kauft Citronen.

Ferner auch die Benennungen für die Subjecte oder Gegenstände, wenn diese noch beigefügt, nach dem die erstere schon dürch das Pronomen respective durch das Prä- oder Suffix angedeutet waren, z. B. *mõiga amagoe* = wir gehen, mein Vater, das heiszt: ich und mein Vater; oder auch *mõiga, ira amagoe ndra'aga* = wir gehen, mein Vater (mit noch dieben oder jenem, was in dem Plural *ira* liegt) wir, das heiszt, wir gehen, ich und mein Vater (mit noch anderen). Hier steht also das Pronomen, welches trotz des Suffixes doch noch wieder gesetzt wird, wieder im status constructus; *no faloecha ira, amagoe achigoe* = sie sind zusammengetroffen, mein Vater mein jüngerer Bruder; mein Vater und mein jüngerer Bruder sind zusammengetroffen; *mafozõchi dania amagoe* = wir machen es nachher, mein Vater, ich und mein Vater; *ba gotaloeara Dahana Toemõri* = zwischen Dahana und Toemori (zwei Dörfer) eigentlich, in ihrem Zwischenraume, Dahana Toemori.

Bisweilen wird das Pronomen sogar weggelassen, welches aber an der Sache nichts weiter ändert, z. B. *fabaja oeli* = sie sind zusammen, die Schale, das heiszt, die Frucht mit der Schale; *fa'ewoeata ina* = sie sind von gleicher Grösze, die

Mutter, das heiszt die Tochter ist so grosz wie die Mutter. Eigentlich sollte in diesen Fällen stehen: *Fabaja ira oeli; fa'ewoeata ira ina.*

Stehen dagegen zwei Subjecte, oder Objecte bei einem Verbum, die noch nicht durch pronomen respective Suffixe angedeutet sind, so stehen sie, wie wir schon oben sahen, beide im status constructus, z. B. *no faloecha ia namagoe* = er und mein Vater sind zusammengetroffen; *bõi faroeka zabasõ zoloefo* = vermenge nicht das Nasse und das Trockene.

8). Steht im status absolutus das das Object vertretende Wort bei den verbis transitivis, wenn der Infinitiv zur Satzbildung dient, dies rührt wohl daher, dasz in diesem Falle der Infinitiv so mit diesem sich zusammenschlieszt, dasz die beiden eigentlich eins werden, z. B. *mamakoe tanõ ia* = er hackt den Boden um; *mamahõ bawi ndra'o* = ich schlachte ein Schwein. Eigentlich sollten wir hier übersetzen: Ich schweinschlachte, wenn wir ein solches verbum bilden könnten. Selbst wenn das Subject in Form eines Suffixes ausgedrückt wird, welches dann natürlich dem verbum angehängt wird, bleibt doch der status absolutus stehen: *Mamakoedo tanõ.* Eine Ausnahme macht auch hier das verbum *manga* (*manga wacke ia*) und das Substantiv *õ* (*mangaloei gõgoe ndra'o*).

9). Haben den status absolutus die Substantive nach den Zahlwörtern *sagõrõ* (*doea gõrõ*, *tõloe nga'õrõ* u. s. w.), *samba* (*domboea*, *tõloe* u. s. w.) und *sageoe* (*doea geoe*, *toloe nga'eoe* u. s. w.) z. B. *sagõrõ baroe* = eine Jacke; *samba daga* = ein Tragkorb voll; *sageoe bawi* = ein Schwein.

10). Die Substantive nach dem umbestimmten Zahlworte *dozi*, z. B. *dozi iraono* = alle Kinder.

11). Die Substantive nach den Zeit- und Zahlangaben, die im Deutschen im Genitiv stehen, onder denen „zu" beigefügt wird, z. B. *matonga loeo fofanõ* = einen halben Tag Gehens, einen halben Tag zu gehen (weit); *mendroea famadoe* = zwei-

mal zu trinken. So auch im allgemeinen nach den Ordinalzahlen: *Mendroe facke* = zweimal Reis (zwei Jahre).

12). Das relativum *si*, wenn es mit einem andern Worte zusammen ein adverbium bildet, z. B. *ikaonida si bacha* = er ruft mich hinein.

OVER DE DEVOTIE DER NAQSJIBENDÎJAH

IN DEN

INDISCHEN ARCHIPEL

DOOR

Mr. L. W. C. van den BERG.

In de bestuursvergadering van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, dd. 1 April 1879 (zie Not. dl. XVII p. 55) deelde ik, naar aanleiding van een uit Atjeh afkomstig Arabisch handschrift, mede, dat ik tot dus verre van de devotie der Naqsjibendîjah en van de Darwîsj-orde, welke daaraan haar naam ontleent, nog geene sporen in den Archipel had aangetroffen. Sedert is mij gebleken dat deze devotie in den Archipel meer verspreid is dan ik vermoedde; zij het ook dat de persoon, die de devotie ingevoerd en de daaraan gewijde orde gesticht heeft, Pîr ([1]) Bahâ ad-dîn Moḥammad ibn Moḥammad al-Bochârî, bijgenaamd an-Naqsjibendî (overleden in het jaar 1319 onzer jaartelling) niet kan gezegd worden zulk een populair heilige in deze gewesten te zijn als b. v. zijne kollega's Aḥmad al-Kabîr ar-Rifâ'î (Jav. Ripangi) en 'Abd al-Qâdir Djailânî.

Tijdens mijn verblijf te Lambaroe in de onderafdeeling XXII Moekim's van Groot-Atjeh, in het begin van het jaar 1881, vroeg de aldaar geplaatste kontroleur bij het Binnenlandsch Bestuur mij of ik des avonds, tot tijdverdrijf, met hem eens eene voorstelling der Atjehsche dansjongens wilde bijwonen.

([1]) Pîr beteekent in het Perzisch zooveel als in het Arabisch Sjaich, lett. »oude", en van daar: »heer", »meester."

Niet anders te doen hebbende, wilde ik zoodanige voorstelling wel eens zien. Dientengevolge kwamen des avonds tegen 7 ure op het erf van de kontroleurswoning eene menigte Atjehers, waaronder twee sedati's ([1]). Als ik mij wel herinner, een vijftigtal der gasten gingen, met de beenen gevouwen onder het lijf, in een langwerpig vierkant zitten, en één op een laag stoeltje aan een der korte zijden van het vierkant met een boek voor zich op een tafeltje, en een lamp om te lezen. De beide opgeschikte sedati's plaatsten zich in het midden van het vierkant en de overige gasten, vermeerderd met eenige inlandsche soldaten en bedienden uit het nabij gelegen fort, vormden een grooten kring er om heen. De man aan het tafeltje begon met eene korte litanie op te dreunen, en daarop vielen de overigen in met de Mohammedaansche geloofsbelijdenis: Lâ ilâh illâ Allâh, d. w. z. „Er is geen god behalve Allâh." Deze woorden werden door hen gedurende eenigen tijd herhaald, in den aanvang bedaard, doch langzamerhand sneller, vergezeld van bewegingen in de maat met het bovenlijf, eerst van voren naar achteren, en daarna van rechts naar links, en omgekeerd. Na aldus een tiental minuten de geloofsbelijdenis te hebben opgedreund, zweeg men, en reciteerde de voorganger weder eene korte litanie, waarna zijne volgers op dezelfde wijze met de geloofsbelijdenis invielen.

Reeds dadelijk had ik bemerkt hier met eenen zoogenaamden dsikr ([2]) te doen te hebben, en toen ik door den voorganger den naam Naqsjibendî hoorde uitspreken, begreep ik wat deze geheele voorstelling beduidde. Mijn vermoeden werd door navraag bij een in mijne buurt staanden, en, voor een Atjeher, er nog al zindelijk uitzienden persoon bevestigd.

([1]) Sedati beteekent in het Atjehsch een knaap, die ten behoeve der welbekende onzedelijkheid van de Atjehers geëxploiteerd wordt. Zie daarover Mr. T. H. der Kinderen: Memorie van toelichting op de ordonnantie van 14 Maart 1881 (Stbl. No. 83) Batavia 1881 p. 18 en de daar aangehaalde plaats uit het werk van Kruijt: Twee jaren blokkade. Het bleek mij nu dat zoodanige knapen ook dansen uitvoeren, en dus geheel overeenkomen met de publieke danseressen op Java.

([2]) Door de Javanen en Maleiers als dikir uitgesproken.

De devotie ging op dezelfde wijze door, afwisselend bestaande in het opzeggen eener korte litanie door den voorganger, en het in koor invallen van zijne volgers onder het verrichten der evengenoemde bewegingen met het bovenlijf. Die bewegingen werden echter tot afwisseling soms uitgevoerd met de handen op elkanders schouder, zoodat het geheele vierkant den indruk maakte van door den wind te worden heen en weder geschommeld. Alleen reeds het zien naar de bewegingen zou iemand op den duur duizelig maken. De personen die aan de devotie deel namen, werden blijkbaar daardoor hoe langer hoe meer opgewonden; hunne bewegingen en gebaren werden hoe langer hoe woester; hunne stemmen hoe langer hoe krijschender. Tusschenbeiden werd een der uitvoerders bepaald half dol, en gilde zijn: Lâ illâh enz. boven de anderen uit. De sedati's namen aan de geheele zaak geen ander deel dan dat zij nu en dan, gedurende eene pause van eenige minuten, binnen het vierkant rondhuppelden, met hun lichaam bewegingen makende van denzelfden aard, maar niet zoo sierlijk, als men door de publieke danseressen op Java ziet uitvoeren. De kontroleur had uit de kantine van het fort een paar dozijn flesschen frambozen- en tamarinde stroop laten halen, en die in eenige emmers water laten aanlengen; hij gelastte in de pauses telkens den voorganger en zijne volgers daarmede te laven, eene attentie welke blijkbaar zeer op prijs werd gesteld. Dit nam echter niet weg, dat op het laatst hunne keelen van het gillen en schreeuwen blijkbaar totaal schor waren.

Daar wij den volgenden dag een vermoeienden tocht hadden te maken, en ik vernam dat de devotie op dezelfde wijze voortging, werd tegen elf ure aan de bende gezegd heen te gaan, een last waaraan zij gewillig voldeed, ofschoon men mij mededeelde dat anders de vertooning den geheelen nacht wordt voortgezet. Wegens den zingenden toon van den voorganger kon ik van zijne woorden niets verstaan; doch eene vluchtige inzage van zijn boek overtuigde mij spoedig dat het litaniën

bevatte van denzelfden aard, ja misschien wel geheel dezelfden, als de handschriften over dit onderwerp, welke in de boekerij van het Genootschap gevonden worden. Trouwens de inhoud van dergelijke geschriften is reeds meermalen, althans in substantie medegedeeld ([1]).

Ik vernam verder, dat dergelijke vertooningen bij de Atjehsche geestelijkheid in alles behalve goeden reuk staan. De voorganger en zijne volgers droegen hunne gewone kleederen en schenen zelfs niet de moeite te hebben genomen, zich voor deze gelegenheid eens extra te wasschen, iets dat zij als alle Atjehers wel noodig hadden. Hunne weinig ernstige gezichten bij den aanvang, gelijk mede de tegenwoordigheid der sedati's, toonde voldoende aan, dat geenerlei godsdienstig gevoel aan de geheele zaak ten grondslag lag, en ook de omstanders schenen die niet anders dan als eene aardigheid te beschouwen. Het was of men zich zonder eenige aanleiding in eenen toestand van opgewondenheid wilde brengen, welke ik mij kan voorstellen, dat de lieden tot alles in staat maakt. Reeds nu waren sommigen van het gillen en van het bewegen met hun bovenlijf hunne zinnen zoo goed als kwijt.

Te Batavia is de devotie der Naqsjibendîjah niet in zwang. De weinigen, die er zich met dergelijke excentriciteiten bezig houden, volgen de devotie der Qâdirîjah, welke, gelijk trouwens alle soorten van speciale devoties, veel op die der Naqsjibendîjah gelijkt. Onder de Arabieren te Batavia is men noch met de eene, noch met de andere soort van devotie ingenomen, en het schijnt dan ook dat in het vaderland der meesten hunner, Ḥadhramaut, de speciale devoties, welke ik hier op het oog heb, volstrekt niet in den smaak der bevolking vallen. De meeste Arabieren te Batavia komen er rond voor uit, dat de personen, die dergelijke devoties prediken, in den regel verloopen sujetten zijn, wien het slechts om geldelijk voordeel te doen is.

---

(1) Zie o. a. Lane: The Modern Egyptians p. 446 en volgg. De daar beschreven devotie komt uiterlijk bijna geheel met de door mij bijgewoonde overeen.

Te Buitenzorg daarentegen is de Naqsjibendîjah-devotie reeds sedert geruimen tijd in zwang. Na afloop van het nachtgebed ('isjâ) verricht men er in de Moskee zeer dikwijls dsikr's, volgens mijne zegslieden, onder leiding van de officieel aangestelde geestelijken. Die dsikr's schijnen weder in hoofdzaak overeen te komen met de vertooning, door mij te Lambaroe bijgewoond: alleen deelt, zegt men, de voorganger soms bij het begin door hem gewijde steentjes onder de aanwezigen uit, en wordt de devotie geopend met een kus door den voorganger aan zijn buurman en door dezen weder aan den persoon, die op hem volgt te geven, enz. Daar aan de devotie mannen en vrouwen door elkander gemengd deelnemen, behoeft het geen betoog dat door velen de zamenkomsten als onzedelijk worden betiteld, eene meening waarvoor zooveel te meer grond bestaat, als men bedenkt, dat gedurende den dsikr de lampen in de Moskee worden uitgedaan.

Eenige maanden geleden, las ik nog een plaatselijk bericht in één der te Padang verschijnende nieuwsbladen, waaruit mij blijkt dat ook aldaar de devotie der Naqsjibendîjah zeer bekend is. Nadere bizonderheden werden intusschen niet gegeven, en uit het bericht bleek voldoende, dat de steller volstrekt niet weet, wat men onder die devotie hebbe te verstaan.

Verleden jaar heeft voorts de devotie in Midden-Java aanleiding gegeven tot godsdienstige bewegingen.

Zekere 'Abd al-Qâdir van Samarang namelijk was, een viertal jaren geleden, naar Mekka ter pelgrimstocht gegaan, en had zich daar laten inwijden in de Darwîsj-orde der Naqsjibendîjah, en wel door het hoofd dier orde te Mekka, Sjaich Solaimân Zohd al-Châlidî ([1]), wonende op den heiligen berg Aboe-Qobais ([2]), nabij genoemde plaats. Van die inwijding ontving hij een cer-

([1]) In de door mij geraadpleegde officieele stukken gewoonlijk Sjaich Solaimân Effendî genoemd. Hij schijnt dus een Turk te zijn. Omtrent het gebeurde met 'Abd al-Qâdir komt ook eene korte mededeeling voor in het koloniaal verslag van dit jaar.

([2]) Over de oorzaak van de heiligheid van dezen berg vergl: mijne »Beginselen v. h. Moh. Recht. 2de ed. p. 57.

tificaat. Te Samarang teruggekeerd begon hij, gesteund door een paar andere hadji's, die zich eveneens te Mekka in de Orde hadden laten inwijden, de devotie der Naqsjibendîjah te prediken; aanvankelijk met nog al goed gevolg, ofschoon de Inlandsche geestelijkheid met de nieuwigheid weinig ingenomen was, en de voorkeur bleef geven aan de tot dusverre algemeen in Midden-Java gebruikelijke devotie, namelijk de zoogenaamde Sjaṭṭârîjah.

In den aanvang van het jaar 1881 trachtte Hadji 'Abd al-Qâdir zijne prediking ook tot de naburige gewesten uit te strekken. Het eerst beproefde hij zijn geluk in Djokjakarta. Daar echter wilde de Hoofdpanghoeloe niets van hem weten, en hij begreep dus weinig vrucht van zijn werk te zullen zien. Later kwamen intusschen een paar zijner leerlingen in genoemd gewest met een gunstiger gevolg prediken, zoodat zelfs in één der moskeeën van de hoofdplaats nachtelijke bijeenkomsten met gesloten deuren plaats vonden ter beoefening van de nieuwe devotie. Daar men zich herinnerde, dat reeds vroeger en wel in de jaren 1855, 1858, 1861 en 1866 dezelfde devotie was gepredikt, en zij telkens tot ongeregeldheden aanleiding had gegeven, terwijl het 's nachts geheimzinnig bijeenkomen bij de bevolking onrust verwekte en dus in elk geval niet kon worden toegelaten, werden op verzoek van het Inlandsch bestuur de beide leerlingen van Hadji 'Abd al-Qâdir eenvoudig uit de residentie gezet, en daarmede was de zaak te Djokjakarta uit.

Na Djokjakarta te hebben verlaten, bezocht Hadji 'Abd al-Qâdir Solo, en won daar verschillende leerlingen; doch ook hier werd hij op verzoek van den Vorst en de geestelijkheid door het Europeesch gezag verwijderd. Zijn aanhang was in Solo tot de hoofdplaats beperkt; terwijl zijne leer in Djokjakarta juist op het platte land en onder de mingegoeden het meest opgang schijnt gemaakt te hebben. Zijn eerste openlijk optreden te Solo had plaats, toen hij op zekeren dag, na afloop van het avondgebed (maghrib), in de groote Moskee een aantal personen om zich heen vereenigde, ten einde hen onder zijne leiding de nieuwe devotie te doen uitvoeren.

Den meesten opgang maakte evenwel de devotie der Naqsjibendîjah in Kedoe; doch evenals in Djokjakarta uitsluitend onder de geringe volksklasse. In Kedoe schijnt zij reeds eenige jaren geleden te zijn gepredikt; maar men was er toen op raad van de hoogere Inlandsche geestelijkheid mede opgehouden. Toen nu zendelingen van Hadji 'Abd al-Qâdir er verleden jaar op nieuw de devotie predikten, vond men weldra in het gewest een dertiental daarvoor bestemde scholen opgericht met even zoovele goeroe's. De goeroe's voerden den titel van gemachtigde (wakîl) van Hadji 'Abd al-Qâdir. Ter hoofdplaats Samarang zelve had Hadji 'Abd al-Qâdir twaalf goeroe's werkzaam, en eindelijk twee te Kendal en één te Salatiga. Ook onderscheidene vrouwen telde hij onder zijne adepten.

De gebouwen, waar de devotie geleerd werd, waren afgedeeld in hokjes, hetzij door bamboezen beschotten, hetzij door wit linnen, of soms zelfs door gewoon gordijngoed. In die hokjes verbleven de leerlingen tot zij de devotie machtig waren, waarna die verder onder leiding van den goeroe in gemeenschap werd verricht. Veel leerlingen konden die scholen niet bergen; de meest bezochte telde slechts een drie-en-twintigtal, mannen en vrouwen van allerlei leeftijd. De leertijd duurde zeer ongelijk; sommigen waren de kunst in weinige dagen machtig, anderen hadden daarvoor maanden noodig. Zij, die zich als leerling (moerîd) opgaven, moesten beginnen met een bad te nemen en de ritueele wassching (wodhoe Jav. woloe) te verrichten; daarna moesten zij de 9de Soerah van den Koran, in het Arabisch genaamd at-Tawbah (Jav. sembajang soennat tobattan) opzeggen, en vervolgens vijf-en-twintig maal uitroepen: Astaghfiroe Allâha d. i. Ik vraag vergiffenis aan Allâh. Eindelijk moesten de leerlingen éénmaal de 1ste Soerah van den Koran, al-Fâtiḥah, in het Javaansch Patékah geheeten, opzeggen, benevens driemaal de 112de Soerah in het Arabisch genaamd al-Ichlâç, doch in het Javaansch, naar de eerste woorden, „koeloe". Nadat men

zich aldus behoorlijk had voorbereid ([1]), begon het eigenlijke onderwijs, daarin bestaande dat de adept in één der hokjes plaats nam, met het rechterbeen gevouwen onder het lichaam en het linkerbeen vooruit ([2]), en dat hij, met het hoofd op den linkerschouder geleund, de oogen gesloten en de tong dubbel in den mond gevouwen, er zich in oefende om, na elk der vijf dagelijksche gebeden, minstens duizendmaal binnen 's monds de geloofsbelijdenis uit te spreken. Als hij dit kon, oefende hij er zich in om hetzelfde te doen onder het verrichten van de bewegingen met het bovenlijf, welke ik zooeven beschreef als in Atjeh door mij gezien. Velen konden deze proef niet doorstaan en vielen flauw; zelfs een enkele maal had de inspanning doodelijken afloop. Voor het onderwijs werd geen betaling gevorderd; de leerlingen moesten echter niet alleen voor hun eigen eten zorgen, maar dit ook persoonlijk bereiden; anders scheen het onderwijs geen vruchten te kunnen dragen. De zaak eindigde daarmede, dat Hadji 'Abd al-Qâdir te Samarang werd gevangen genomen, en eenige maanden geleden als gevaarlijk voor de openbare rust van Java werd verwijderd.

Bij 'Abd al-Qâdir werden geene papieren gevonden; maar bij twee zijner mede-ingewijden vond men in het Arabisch gestelde certificaten van het hoofd der Orde te Mekka, en bij één een Arabisch werk over de speciale devoties, in het bizonder de Naqsjibendîjah. De Hadji zelf had, naar hij voorgaf, zijn certificaat verloren; doch daar de beide certificaten, die men had in beslag genomen, geheel eensluidend zijn, zal dat van den Hadji ook wel niets afwijkends hebben ingehouden. De vertaling van het certificaat luidt als volgt; het zij tevens een staaltje van hetgeen men te Mekka alzoo aan de Hadji's voor hun geld opdischt:

»In naam van den barmhartigen en goedertieren Allâh!

([1]) Deze voorbereiding heet Soeloek. Over de beteekenis van dit woord in de Jav. letterkunde vergl. Dr. J. G. H. Gunning: Een Javaansch geschrift uit de 16de eeuw. Leiden 1881. Inleiding p. XII en volgg.

[2]) Te Atjeh zat men met beide beenen gevouwen onder het lichaam.

„Eere zij Allâh! Hem zij eene eer toegebracht, waarmede „Hij in Zijne heiligheid genoegen kan nemen. Heil en zegen „zij toegewenscht aan den doorluchtigsten van al degenen, die „de openbaring en het woord van Allâh in oprechtheid hebben „verkondigd, aan den vervanger van Allâh op aarde, aan „onzen heer Moḥammad. Heil en zegen zij ook toegewenscht „aan zijne familie en zijne vrienden.

„Vervolgens: Dit is een certificaat voor den veelgeliefden „broeder N. N. (1); moge Allâh hem verhoogen, hem in zijn „rang en levensomstandigheden zegenen, en zijne voortreffe-„lijkheid doen strekken tot heil voor zijne mede-arbeiders in „het geloof.

„Aangezien ik voornoemden broeder heb beproefd gedurende „den tijd, dat hij mij diende en met mij omging, en aange-„zien ik bevonden heb, dat hij zich ijverig heeft toegelegd op „het verkrijgen van kennis, terwijl hem door Allâh's hulp de „noodige kracht is te beurt gevallen om het licht te ver-„spreiden en de duisternis te verdrijven, zoo heb ik hem toe-„gestaan onderwijs te geven in de devotie der dsikr's, anderen „in deze devotie in te wijden, als zendeling op te treden, de „geloovigen op het goede pad te brengen, hen uit te noodigen „tot het trouw verrichten van de verhevene devotie der Naq-„sjibendîjah (waarvan Allâh de geheimenissen moge zegenen), „en eindelijk om de benijders te verderven van hen, die zich „aan deze devotie wijden. Ik heb hem een en ander toege-„staan ingevolge de macht, welke mij is opgedragen door „mijn meester Solaimân al-Qarîmî, den poolster der heiligen, „den hoeksteen der vromen en den redder der verlorenen, — „door mijn meester, wiens vervanger ik ben in de stad van „den genadigen Allâh (2). Deze mijn meester had zijne macht „ontvangen van, enz.

Hier volgt, $3^1/_2$ pagina lang, de serie der hoofden van de Naqsjibendîjah-orde, waaronder ook de stichter; allen met hun-

(1) Naam van den houder van het certificaat.

(2) Namelijk Mekka.

ne titels van: poolster, voorganger, vorst des lichts, enz. enz. De serie eindigt bij:

"Aboe Bakr, bijgenaamd de waarheidlievende (Moge Allâh "hem genadig zijn) ([1]), en deze weder van den vorst der gods-"gezanten, den man die de maan heeft gespleten, den vriend "van den Beheerscher van al het geschapene ([2]), den man die "alles wist wat vóór en na hem geweten is, den ongeletter-"den ([3]) profeet van het Arabische volk, uit het geslacht van "Qoraisj en van Hâsjim, Moḥammad. Moge Allâh hem zege-"nen en genadig zijn. Deze laatste eindelijk had zijne macht "ontvangen van den gelukzaligen geest, den overbrenger van "de goddelijke openbaring, den boodschapper dien de Groote "Koning ([4]) zendt tot Zijne vrienden en beminden; hij heeft "die macht namelijk ontvangen van Zijne Majesteit, die als "een pauw is onder de Engelen, onzen heer Gabriël (Moge "Allâh hem zegenen en genadig zijn). Gabriël nu verleende "die macht namens Dengeen Die de tongen doet verstommen, in-"dien zij Zijne heerlijkheid willen uitspreken en Die de oogen "verblindt, indien zij Zijn licht willen zien; den Eenige, "den Eeuwigen, Die evenmin kinderen heeft als ouders, Den-"geen wiens gelijke in verhevenheid, heiligheid en volmaaktheid "niet bestaat.

"De hierbedoelde bevoegdheid heb ik op den houder van "dit certificaat overgedragen, krachtens de macht welke tot "mij aldus langs wettigen weg is gekomen, na hem, overeen-"komstig de voorschriften der broederschap te hebben beproefd "en die gunst waardig te hebben gekeurd. Hij mag thans "in de broederschap opnemen iedereen, die standvastig den weg "der heiligen wil bewandelen, en ik waarborg ieder, die hem "aanhangt en hem dient, dat hij van hem dingen zal leeren,

---

([1]) De Darwîsj-orden brengen hunne devoties terug òf tot Aboe Bakr òf tot 'Alî. De laatsten zijn verreweg het talrijkst. Vergl. het tabellarisch overzicht bij d'Ohsson: Tableau général de l'empire Ottoman, dl. III p. 296.

([2]) Namelijk Allâh.

([3]) Arab. al-ommî. Zie het woordenboek van Lane.

([4]) Namelijk Allâh.

„welke het verstand der wijzen niet kan omvatten, en waarin „de wetenschap der geleerden te kort schiet. Ik draag hem „echter op zich streng te houden aan den Koran en de Son-„nah, gelijk mede aan de geloofsartikelen der Sonnieten, die „uitverkorenen zijn onder de Muzulmannen, omdat zij zich „houden aan hetgeen is vastgesteld door de imâm's, die de „waarheid hebben ontsluierd en gevonden, en die den inhoud „des Korans hebben aangevuld, benevens aan hetgeen is „vastgesteld door de geleerden en door de armen (¹).

„De houder van dit certificaat moet zijn taak vervullen „met een geloovig hart, met een milden geest, met eene „ruime hand en met een vroolijk gelaat. Hij moet weldadig „zijn en zich onthouden van onrecht. Hij moet het onrecht, „hem door zijne broeders aangedaan, vergeven, de menschen „vermanen zich te onthouden van kleine of groote zonden, „van twist, gelijk mede van wangunst op hunne meerderen. „Hij moet hun verkondigen, dat de eenige hoop op redding „gelegen is in het betrachten van eerlijkheid en trouw, en „dat het eenige middel om Allâh te naderen bestaat in het „volgen van Moḥammad (Moge Allâh hem zegenen en gena-„dig zijn). Hij moet verder de menschen inprenten, dat nie-„mand zich mag verhoovaardigen, maar dat men steeds het „oog moet gevestigd houden op zijne eigene onvolmaaktheid „en naaktheid; dat men zich niet moet overgeven aan laster „en wangunst, maar dat men zich geheel moet onderwerpen „aan Allâh's wil; en eindelijk dat men zich niet behoeft te „bekommeren om de rampen der wereld.

„Voorwaar slechts van de meesters in de devotie der Naq-„sjibendîjah leert men het wezen van de hoogste belangen ken-„nen, en wanneer men wil, zal men door deze devotie, met „behulp van Allâh's almacht, binnen korten tijd al het ver-„keerde kunnen uitroeien.

„Moge Allâh Zijn zegen uitstorten over den ongeletter-

(¹) Arab. al-foqarâ. Vermoedelijk worden hiermede de mystici bedoeld.

"den (1) profeet, over zijne familie en zijne vrienden. Die profeet "immers is de bekeerder van Allâh's schepselen, de vreugde "van Zijn hart, het zwaartepunt van Zijn troon en de verbreider "van Zijn woord. Moge Allâh hem genadig zijn in Zijne on-"uitputtelijke genade.

"Eere zij Allâh, den beheerscher van al het geschapene! "Zoo zij het!

"Gegeven door mij, den armen man, wiens gemoed ont-"roerd is door liefde tot Allâh, Solaimân Zohd al-Châlidî "an-Naqsjibendî, den vervanger van mijn meester te Mekka, "de gezegende stad, den zoon (2) van Ḥasan al-Mîchâlidjî. "Moge ons beiden vergiffenis worden geschonken door de uit-"gestrekte en verheven genade."

De laatste pagina's bevatten vooreerst een mystiek gebed (do'â), opgesteld door den persoon, die het certificaat heeft af-gegeven, en vervolgens een hoofdstuk uit een ongenoemd werk, handelende over de wijze, waarop de houder van het certificaat personen voor de devotie de Naqsjibendîjah moet trachten te winnen (3). Dit hoofdstuk luidt als volgt:

"De meester moet beginnen met den leerling het licht van "de devotie der dsikr's op geslepen wijze voor te houden, en wel "speciaal door vriendschap met hem te sluiten (4), door te "vertrouwen op de goddelijke genade en door de voorspraak

(1) Zie boven pag. 166 noot 3.

(2) Vermoedelijk eene overdrachtelijke uitdrukking voor »leerling."

(3) Begin: فصل في بيان كيفيّة التوجه للمريد

(4) Letterlijk: zijn hart te plaatsen tegenover het hart van den leerling.

„in te roepen van de geesten der vroegere meesters, zaliger „nagedachtenis, wier licht Allâh voortdurend over ons moge „uitstorten. De meester moet bidden, dat het licht van de „devotie der dsikr's, hetwelk in zijn eigen hart schijnt, ook „moge schijnen in het hart van zijn leerling. Deze voor„schriften nauwkeurig en met ernst opvolgende, kan het niet „anders of de meester zal eene plaats vinden in het hart des „leerlings. Met Allâh's hulp kan de meester den leerling „dan, na eenigen tijd, met de noodige omzichtigheid de „lichaamsbewegingen van den dsikr laten zien, en kan hij „trachten iets van zijn geest in den geest van den leerling te „doen doordringen, biddende dat, evenals hij, meester, het licht „van de devotie der dsikr's van zijne meesters ontvangen heeft, „zoo ook iets van zijn geest op den leerling moge overgaan. „Aldus vormt men den geest van den leerling, en daarna „gaat men op dezelfde wijze verder met den leerling het fijne „van de geheimenissen en van de verborgenheden, geestelijk „en lichamelijk, in te prenten. Daarna houdt men den leer„ling het licht van de devotie der dsikr's op nieuw voor, en „wanneer hij in die devotie bedreven is, leert men hem het „negatieve en het positieve daarvan kennen, gelijk mede het „verband tusschen het zich losmaken van de wereld en de „zielsrust. Onder „zich los maken van de wereld" ver„staat men het onderdrukken van alle gedachten en alle aan„doeningen, die in het hart mogen opkomen, want die zijn „onvereenigbaar met de zielsrust, welke daarin bestaat, dat het „hart zich geheel heeft gekeerd tot de goddelijke waarheid. „Nadat de leerling dit alles machtig is, brengt men het hart „van den leerling tot de hoogere wijsheid; doch de meeste „leerlingen, zelfs zij die het uiterlijk tot dit standpunt heb„ben gebracht, begrijpen inderdaad nog niet het wezen der „zielsrust. Daarom is het wenschelijk, dat de meester, alvo„rens over te gaan tot het hoogere onderricht, er naar streve dat „de leerling grondig bekend zij met het wezen der zielsrust. „De meester moet er voor zorgen, dat de leerling van het be-

„lang der zielsrust doordrongen wordt, en daaraan zijn geheele „onderwijs in het bizonder dienstbaar maken.

Het in beslag genomen boek voert den titel: Djâmi' al-oçoel fi l-awlijâ d. i. (Verzameling der grondslagen van de leer der heiligen). De auteur heet Aḥmad al-Kamsjachânawî an-Naqsjibendî al-Modjaddadî al-Châlidî. Het is gedrukt, blijkens eene aanteekening aan het slot, in het jaar 1287 der Hedjrah (= 3 April 1870—22 Maart 1871), naar de letters te oordeelen in de Levant, doch het blijkt niet in welke stad. Volgens te Samarang ingewonnen informatiën, is het een zeer bekend werk, en bevonden zich te dier plaatse minstens een tiental hadji's, die het te Mekka hadden gekocht. Ook te Batavia schijnt het, hoewel minder verspreid, toch niet onbekend te zijn; althans de personen, die ik er naar vroeg, antwoordden den titel dikwijls te hebben hooren noemen, al hadden zij het boek zelf nooit gezien. Het handelt trouwens volstrekt niet uitsluitend over de devotie der Naqsjibendîjah, maar, gelijk men zien zal, over alle soorten van devotie, ofschoon aan de Naqsjibendîjah daarin de voornaamste plaats wordt toegekend. Ten einde ook niet-deskundigen een denkbeeld te geven van den inhoud en de strekking der mystieke geschriften, welke tot godsdienstige bewegingen als die van Hadji 'Abd al-Qâdir aanleiding geven, acht ik het wenschelijk hier kortelijk den inhoud te vermelden ([1]).

Het werk zelf beslaat slechts de eerste 96 pagina's van het boek. Na de doxologie vermeldt de schrijver de voornaamste geschriften, waaruit men de devotie der Naqsjibendîjah en die der overige Darwîsj-orden kan leeren kennen. Dan (pag. 4) spreekt hij over de verschillende soorten van heiligen (walî meerv.

([1]) Het boek is sedert door de Regeering van Nederl.-Indië in de bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap gedeponeerd (Not. 7 Nov. 82. II. 6.)

Ter herkenning geef ik nog de aanvangswoorden: الحمد لله الذي خلق اولياءه وكشف لهم حياض جماله ثم وفقهم وأدلي لهم بحكم جلاله الخ

awlijâ), en speciaal over de heiligen die den titel voeren van „poolster" (qoṭb), d. w. z. de heiligen van den eersten rang; voorts (pag. 7) over de eigenschappen en verdiensten der verschillende heiligen, en (pag. 8) over de beteekenis hunner namen. Op pag. 17 wordt gehandeld over de verschillende soorten van devotie (ṭarîqah). Van de Naqsjibendîjah zegt hij o. a. dat de grondslagen dier devotie zijn: het vasthouden aan de orthodoxe geloofsleer, het streng opvolgen van de voorschriften der wet van Allâh, het voortdurend te rade gaan met zijn geweten, het trachten te naderen tot Allâh, het zich afwenden van de verleiding de wereld, enz. enz. De voorwaarden, waarop men die devotie kan beoefenen, zijn o. a. het ware geloof, het oprechte berouw, het vragen van het welmeenen van personen die geacht kunnen worden de ware wijsheid te bezitten, en het herstellen van gepleegd onrecht. Twee pagina's verder wordt uiteengezet, aan welke voorwaarden men moet voldoen om als meester in eenige devotie op te treden, en hoe de leerlingen zich tegenover hun meester en tegenover hunne broeders, d. w. z. medeleerlingen, moeten gedragen.

Op pag. 22 leeren wij hoe de dsikr volgens de verschillende devoties moet worden verricht, en wat het woord is dat daarvan het thema uitmaakt. Dit woord is bij de Naqsjibendîjah: „Allâh". Alvorens den dsikr aan te vangen, moet men zorgen van groote of kleine onreinheden ([1]) vrij te zijn, en een tweetal rak'ahs ([2]) hebben gebeden. Men gaat, bij de Naqsjibendîjah zitten op de wijze tawarrok ([3]) genaamd, met het gelaat in de richting van Mekka, en los van alle bekommering over de wereldsche zaken. Men zegt dan: Astaghfiroe Allâha (zie boven pag. 163), 5, 15 dan wel 25 maal, waarna men Allâh's zegen over de devotie inroept. Men sluit de oogen,

([1]) Zie mijne: Beginselen v. h. Moh. Recht 2de ed. p. 23 en volg.
([2]) Ibid. p. 31 en volg.
([3]) Zie mijne onlangs verschenen vertaling van den Minhâdj aṭ-Ṭâlibin, dl. I p. 88 en volg.

richt den blik op zijn binnenste, en zegt drie maal: „Mijn God, Gij zijt mijn doel, mijne vreugde, en mijn verlangen", welke woorden niet alleen werktuigelijk moeten worden uitgesproken, maar inderdaad uit het hart moeten voortkomen. Vervolgens blijft men, minstens een kwartier uurs, zitten peinzen, en bidt dan de twee rak'ah's, waaruit het gebed at-Tawbah genoemd (zie boven pag. 163) bestaat. Daarna eerst begint de eigenlijke arbeid, gelijk ik die boven beschreven heb (pag. 164). De lezer kan intusschen reeds uit dit weinige zien, dat 'Abd al-Qâdir niet volledig op de hoogte was der door hem gepredikte devotie, en dat in elk geval de Atjehsche sedati's en de Buitenzorgsche nachtelijke tooneelen daarbij volstrekt niet te pas komen.

In het werk leest men voorts (p. 25) hoeveel maal daags iemand, die zich aan de devotie wil wijden, den naam van Allâh moet uitspreken; (p. 27) welke graden er in de verschillende devoties bestaan; (p. 30) de voordeelen welke de broederschappen der Darwîsjen aanbieden; hoe men zich in die broederschappen moet gedragen, en hoe men, daarin eenmaal opgenomen, los moet zijn van alle familiebanden. Op p. 33 gaat de schrijver aan het theologiseeren, deelt het verschil mede tusschen de dingen die uit God, die uit de Natuur, of die uit den Duivel zijn, (p. 42) hoe men den „heiligen oorlog" (djihâd) moet voeren tegen laatstgenoemden en tegen zich zelven, en dergelijke wetenswaardigheden meer. Op p. 75 wordt het onderscheid geleerd tusschen de wet (sjarî'ah), de devotie (ṭarîqah), de waarheid (haqîqah) en de kennis (ma'rifah), waarvan de eerste verplichtend is voor alle Muzulmannen, doch de drie laatsten slechts voor hen bestemd zijn, die met bizondere geestesgaven zijn bedeeld; in dier voege, dat voor de „waarheid" hoogere gaven noodig zijn dan voor de „devotie", en voor de „kennis" hoogere dan voor de „waarheid". Tot de „kennis" brengen het slechts weinige uitverkorenen.

Op pag 78—96 worden de graden van het Çoefisme opgenoemd en verklaard. Het meesterschap (wilâjah) daarin is eveneens in drieën verdeeld (het kleine, het groote en het hooge).

Daarboven heeft men nog de volmaaktheid; doch van de volmaakten weten de meesten slechts het ware van de goddelijke zaken op aarde, als de Ka'bah of tempel van Mekka, den Koran en het gebed; terwijl eindelijk de allerhoogste trap daarin bestaat, dat men het ware weet van de door de verschillende godsgezanten overgebrachte openbaringen.

Het aanhangsel (¹) (pag. 97—394) bevat eerst alphabetisch eene verklaring van de mystieke terminologie, en ten slotte (p. 136) aanteekeningen over verschillende punten, welke in het werk zelve niet volledig zijn behandeld.

Het is niet onaardig eens uit de verklaringen, voor de autoriteiten afgelegd door 'Abd al-Qâdir's volgelingen, een paar voorbeelden aan te halen, hoe gemakkelijk het soms is Javanen uit den minderen stand tot nieuwigheden op godsdienstig gebied over te halen. Zekere Hadji 'Abd ar-Rahîm b. v. verklaarde: „In de maand Roewahjl werd ik geroepen door „Hadji Said Jahjâ van de desa X, die als gast vertoefde ten „huize van Hadji Mohammad Irsjâd in de kampong Y. Hij „zeide mij, dat ik zijn leerling worden moest; maar ik ver„klaarde daartoe niet genegen te zijn, omdat mij dan geen „tijd voor mijne gewone werkzaamheden zou overblijven. Toen „Said Jahjâ mij echter opmerkte, dat zulks niet het geval was, „dat ik mijne gewone bezigheden zou kunnen blijven verrich„ten, wanneer die maar niet uit den booze waren, dat ik „bovendien moest bedenken dat zoowel jongen als ouden da„gelijks door den dood konden worden overvallen, toen ver„klaarde ik mij bereid zijn leerling te worden." Anderen verklaarden, op het bericht van de prediking der nieuwe devotie, uit eigen beweging tot de zendelingen van Hadji 'Abd al-Qâdir te zijn gekomen, met het doel op die wijze hier op aarde geluk, en hiernamaals vergiffenis van hunne zonden te erlangen.

Onder het afdrukken dezes vernam ik nog van eene devotie

(¹) Arab. al-motammimât

welke, naar de beschrijving te oordeelen, veel op de Naqsjibendîjah moet gelijken, en welke speciaal te Serpong (afd. Tangerang, res. Batavia) haar hoofdzetel schijnt te hebben. Ook bij die devotie zit men in een vierkant een dsikr uit te voeren, doch houdt daarbij elkander aan de pudenda vast. De persoonlijkheid van mijn berichtgever, een geacht landheer uit die streken, is mij een waarborg voor de juistheid der mededeeling, al zij het dat hij, op mijn verzoek nadere inlichtingen trachtende in te winnen, op den onwil der bevolking om er meer van te vertellen is gestuit. Het spreekt van zelve, dat het onder deze omstandigheden voor mij als vreemdeling volkomen onmogelijk zou zijn geweest persoonlijk de zaak te gaan onderzoeken. Is het bericht juist, zoo zien wij hier ten overvloede op nieuw hoe de Polynesische phallus-dienst telkens tusschen de vormen van den Islâm voor den dag komt. Naturam furca expellas tamen usque recurret.

ATJEEHSCHE TAALSTUDIËN

DOOR

K. F. H. VAN LANGEN.

Wij stellen ons voor in dit tijdschrift allengskens eenige opstellen te publiceeren over de Atjeehsche taal, om zooveel als in ons vermogen is, bij te dragen tot opheffing van den sluier, waarmede zij tot nu toe nog bedekt is. De pogingen toch, tot heden aangewend om haar te leeren kennen, getuigen noch van ernstige studie, noch van eenig streven naar wetenschappelijkheid. Zij beperkten zich tot slordig samengestelde woordenlijsten, waarin te hooi en te gras alles werd opgeteekend, wat men van den eersten den besten voorbijganger vernam, zonder dikwijls goed te hooren, zonder tusschen stam- en afgeleide woorden te onderscheiden, in één woord zonder zich de moeite te geven de grammaticale vormen na te gaan.

Doch wat ook hiervan zij, wij wenschen de samenstellers er van niet te hard te vallen. Vooral niet, omdat wij zelve bij ondervinding weten, welke moeielijkheden en bezwaren er aan de studie eener taal van een land verbonden zijn, waar kortelings nog de oorlog woedde en waar op den huidigen oogenblik roof, moord en doodslag geene zeldzame uitzonderingen zijn.

Ook het wantrouwen der bevolking nopens onze inzichten belemmerde de studie van hare taal zeer en belette het verkrijgen van de weinige gespaarde manuscripten, die bij het tuchtigen der kampongs grootendeels eene prooi der vlammen

waren geworden. Bovendien is het hoogst moeielijk, zelfs van vrij ontwikkelden onder de bevolking, de inlichtingen te bekomen, waaruit men met eenigszins goed gevolg de regelen zou kunnen samenstellen, waardoor de Atjeesche taal gemakkelijker onder het algemeen bereik zou kunnen worden gebracht. Een nauwgezet en aanhoudend onderzoek naar de wijzen, waarop men zich uitdrukt en de redenen waarom, vermoeit den inboorling al spoedig, vooral als hij zich niet redden kan uit den chaos, waarin hij zich door zijne antwoorden ziet gebracht.

Gelukkig echter is het ons gelukt kopieën van eenige overgebleven manuscripten te nemen, die ons omtrent den bouw dezer taal beter zullen inlichten. Daaruit zullen wij trachten de spelling vast te stellen, de vormveranderingen na te gaan, de plaats te bepalen, die haar in het algemeen taalgebied moet worden aangewezen, om te eindigen met eene beknopte behandeling harer litterarische producten.

Zeer zeker is deze taak eene zware, doch wij hopen op onzen weg medearbeiders te ontmoeten, die door hetgeen wij telkens zullen aanvoeren en mededeelen om onze meening te verdedigen, in staat zullen gesteld worden ons te verbeteren en terecht te wijzen.

Wij zien af van alle pretentie om geheel alleen de zuilen op te richten, waarop het gebouw dezer taal rust, maar zullen onze moeite voldoende beloond achten, indien wij enkele steenen er voor aangedragen hebben.

I.

De Atjeehsche taal niet uitsluitend als spreek-, doch ook als schrijftaal gebezigd.

De meening, dat de Atjeehsche taal niet als schrijftaal wordt gebezigd, is vrij algemeen verbreid. Veel heeft tot dat denkbeeld bijgedragen het feit, dat de ons bekende Atjeesche kro-

nieken, wetten en godsdienstige geschriften in zuiver Maleisch zijn opgesteld. De hoofdreden waarom deze laatste taal de Atjeehsche heeft overheerscht, moet gezocht worden in de groote moeielijkheid om de uitspraak in het Arabisch alfabet weêr te geven. Het is een euvel, waarop Atjeehsche schrijvers elk oogenblik stuiten.

Bovendien is het de vraag, of de Atjeehsche taal tijdens de belangrijke Maleische werken Bostanoe's Salatin en de Mir'-atoe't-tollab op last der Atjeehsche vorsten werden samengesteld, zich reeds genoeg ontwikkeld had, om als schijftaal te worden gebezigd.

Uit de litteratuur der Europeesche talen is het genoegzaam bekend, dat voor zij zich in bepaalde vormen hadden ontwikkeld, de Latijnsche taal de algemeene schrijftaal was, en nog lang daarna die der geleerden en staatslieden bleef. Zou het in het voormalige Atjeehsche rijk met het Maleisch als schrijftaal niet ook zoo zijn gegaan?

Niettegenstaande er wel degelijk werken bestaan, in de Atjeehsche taal geschreven, schijnt zij toch nog niet het zoo even vermelde stadium van ontwikkeling overschreden te hebben. De periode, waarin zij nu als schrijftaal verkeert, kunnen wij het best vergelijken met die onzer eigene taal, voordat de groote schrijvers der 17de eeuw hun invloed hadden doen gevoelen.

Vandaar dan ook, dat van het Maleisch als schrijftaal nog zooveel gebruik wordt gemaakt. Verschillende andere oorzaken hebben bovendien er toe medegewerkt, om den grooten invloed van het Maleisch op het Atjeehsch verklaarbaar te maken.

In de eerste plaats vorderden de handels- en scheepvaartbetrekkingen, die voortdurend met Sumatra's Oost- en Westkust benevens de eilanden in Straat Malakka onderhouden werden, de kennis van die taal, wilde men niet van het verkeer aldaar worden uitgesloten.

In de tweede plaats hebben de herhaalde krijgstochten,

naar het Maleische schiereiland ondernomen, en de verovering van Maleische landschappen, zoowel ter West- als ter Oostkust van Sumatra, in het bloeitijdperk van het Atjeehsche rijk, ontwijfelbaar tot het gebruik der Maleische taal belangrijk bijgedragen.

In de derde plaats werd de kennis van het Maleisch ook nog verbreid door de Maleische volkplantingen, die zich ter Westkust van Atjeh vestigden en den stroom der Sumatrasche Mekkagangers, die vóór dat de stoomvaart bestond, hun weg over Groot-Atjeh namen.

In de vierde plaats werd de kennis van het Maleisch gevorderd, om de belangrijke werken over godsdienst en zedekunde te kunnen lezen en beoefenen, welke op last der voormalige Atjeehsche sultans in die taal waren opgesteld.

Neemt men al deze factoren in aanmerking, dan zal het zeker geene verwondering baren, dat er zoo vele Maleische woorden, hetzij onveranderd, hetzij naar de uitspraak gewijzigd of phonetisch verkort, in de Atjeehsche taal voorkomen.

De gemakkelijkheid, die het gebruik der Maleische taal voor de aanrakingen met onze ambtenaren oplevert, zal zeer zeker de toekomstige ontwikkeling der Atjeehsche taal niet bevorderen. Hare studie en kennis is echter gebiedend noodzakelijk voor hen, die in dagelijksche aanraking met het volk komen, waarvan verreweg het grootste gedeelte de Maleische taal niet verstaat.

II.

Beknopte geschiedenis van het ontstaan der Atjeehsche taal.

Hoe weinig waarde men ook aan inlandsche overleveringen over het algemeen moge hechten, zooveel is zeker, dat die, welke omtrent de bevolkingselementen, waaruit het Atjeehsche volk is voortgesproten, in omloop is, ons de verklaring geeft, welke

talen nog, behalve het Maleisch, tot de ontwikkeling van het hedendaagsch Atjeehsch hebben bijgedragen.

Volgens de overlevering dan zouden de bewoners der drie sagie's van verschillende afkomst zijn en oorspronkelijk verschillende talen hebben gesproken. Zoo zou de bevolking der XXV Moekims van de Bataks, die der XXVI van de Tjetie's (Hindoes) en die der XXII van de Mantirs afstammen.

De Mantirs, een geheel van de Bataks onderscheiden volkstam, schijnen de oorspronkelijke bewoners van het land geweest te zijn. Zij werden aan de kuststreken van Atjeh Proper door de Bataks en Tjetie's naar het binnenland, de XXII Moekims, en aan de Westkust door hen, gedeeltelijk naar het landschap Daja, gedeeltelijk ook naar de binnenlanden der genoemde kust, gedrongen. Men spreekt van hen als van een volk, dat nauwelijks de eerste treden op het pad der beschaving heeft gedaan, en welks taal hoofdzakelijk uit kreten, nabootsende geluiden en uitroepen bestond. Nu nog acht een Atjeher der XXV en XXVI Moekims zich vrij wat beschaafder dan iemand van de Toenong (Bovenstreken), met welken naam men een XXII Moekimmer aanduidt.

Eene vergelijkende studie van het Atjeehsch, zooals het in eerstgenoemde Moekims wordt gesproken, met het dialect van de bovenstreken van Daja en de XXII Moekims, zou hoogstwaarschijnlijk het feit aan het licht brengen, dat de meeste oorspronkelijke Atjeehsche woorden van Mantirsche afkomst zijn. Die woorden zijn grootendeels éénlettergrepig en niet veel meer dan kreten en nabootsende geluiden.

De derde taal, die haar invloed op het Atjeehsch heeft gelden, is het Bataksch, niet alleen door er woorden en maar ook enkele formatieve elementen aan af te staan.

De taal der Tjetie's, die wij niet uitsluitend als bewoners van de kusten van Malabar en Coromandel, doch meer als afstammelingen van de Hindoe's hebben te beschouwen, heeft de sporen van haar invloed minder in den bouw der taal, zooals het Maleisch en Bataksch, doch slechts de aan het Sanskrit ontleende woorden achtergelaten.

Na de invoering van den Islam hebben evenals in het Maleisch ook vele Arabische woorden het burgerrecht verkregen. Het zijn vooral die, welke abstracte begrippen uitdrukken. Bovendien vinden de Atjehers, die er zich op beroemen, het Mohamedaansche volk bij uitnemendheid in den archipel te zijn, het eene soort van onderscheiding, om zich zooveel mogelijk van Arabische woorden te bedienen. Met geen gering gevoel van eigenwaarde verstaan zij onder het dâr-al-islam, Atjeh in het bijzonder.

In welk tijdperk het Atjeehsch als taal ontstaan is, kan niet worden opgegeven en zal waarschijnlijk evenmin door latere onderzoekers kunnen worden bepaald daar èn de geschiedenis èn de litteratuur der Atjehers ons daaromtrent niet kunnen voorlichten.

Uit de eerste weten wij, dat Atjeh eerst na Pasei en Pedir als zelfstandige staat optrad, die beide rijken onderwierp, en tot deelen van het Atjeehsche rijk maakte; doch toen dit in het begin der 16e eeuw plaats had, schijnt het Atjeehsch als volkstaal ook reeds in die beide landstreken gesproken te zijn geworden, daar zoowel het Paseisch als het Pedireesch dialecten der Atjeehsche taal zijn en uit niets blijkt dat de overwonnenen de taal der veroveraars hebben overgenomen.

Mag men de volksoverlevering geheel en al vertrouwen schenken, dan zouden ook de Mantirs in Pasei en Pedir oorspronkelijk de kern der bevolking hebben uitgemaakt en zouden aan hunne vermenging met de Gajo's ([1]) de bewoners der eerste en aan die met de Tjetie's de bewoners der tweede landsteek hun onstaan te danken hebben.

Op merkwaardige wijze wordt deze sage aangaande de afkomst der Paseiers door eene Gajosche overlevering bevestigd,

---

([1]) Men spreekt van Gajo's en niet van Gajoe's; zij zelve noemen zich ook Gajo's. (De Sumatraansche uitspraak van de open a aan het eind van een woord is o (å); in dezen naam evenals in zoovele andere woorden door de Europeanen verbasterd tot *oe*; rimba, rimbo, — rimboe; saga, sago — sagoe; Kembara, Kembaro — Kembaroe).

die meldt, dat een Gajosche vorstenzoon een onafhankelijk rijk in Pasei stichtte.

De taal der Mantirs heeft men dus niet alleen als de oertaal van het geheele Atjeehsche gebied te beschouwen, doch ook als de taal, waaruit door geleidelijke ontwikkeling en het ontleenen van woorden en vormen aan de boven door ons vermelde talen het hedendaagsch Atjeehsch zich heeft onwikkeld. Vandaar dan ook onze bewering dat het Atjeehsch reeds als volkstaal, zij het ook niet geheel in zijn tegenwoordigen, doch meer in zijn primitieven vorm gesproken werd, voordat Atjeh de landschappen Pasei en Pedir veroverde.

III.

De dialecten der Atjeehsche taal.

Het behoeft wel geen betoog, dat nadat het Atjeehsch zich als hoofdtaal had ontwikkeld, de verschillende volksstammen, waaruit het Atjeehsch volk zich allengskens heeft gevormd, het ook verschillend uitspraken. Bovendien bleven in sommige streken woorden der oorspronkelijke taal behouden, die in andere waren verloren gegaan. Vandaar de verschillende dialecten van het Atjeehsch, onderscheiden in:

1e. Het dialect der XXV en XXVI Moekims, dat met uitzondering van geringe nuances als één kan worden beschouwd.

2e. Het dialect der XXII Moekims en Daja.

3e. Het dialect van Pedir.

4e. Het dialect van Pasei.

Het eerste dialect wordt door de Atjehers als de beschaafde uitspraak van het Atjeehsch aangemerkt. Nabij den kraton gelegen, werden de genoemde Moekims als het brandpunt beschouwd van de beschaving, nijverheid, macht, handel en rijkdom van het Atjeehsche rijk.

Dat dialect zullen wij dan ook hier behandelen, daar wij van

de overige nog geene bijzondere studie hebben kunnen maken en dientengevolge niet in staat zijn het onderlinge verschil op te geven. Groot is dat verschil echter niet, daar men, indien men het beschaafde dialect machtig is, geene moeite heeft de overige te verstaan.

Omtrent de geographische verbreiding der dialecten valt nog het volgende op te teekenen:

Het eerste dialect wordt nog gesproken in de zoogenaamde zuidelijke nederzettingen der IV en VI Moekims (Lepong, Loöng en Kloewang) en in de landschappen der Oost- en Westkust, welke hun ontstaan hebben te danken aan volkplantingen uit de XXV en XXVI Moekims (1).

Het Pedirsch dialect spreekt men ter Noordkust van Atjeh van af Kwala Lampana(s) (2) tot aan den hoek van Loek Simawé.

Het Paseisch in de zoogenaamde Paseistreek (3).

---

(1) De namen dezer landschappen zijn aan de Westkust: Patih, Lagen, Teloek-Gloempang, Ranoeh, Rigas, Krong-Sabi en Troemon; aan de Oostkust: Langsar, Mandjapahait, Perlak, Soengei-Raja, Pedawa-Rajoet, Edi-Rajoet, Edi-Tjoet, Djojok-Rajoet, Boeging, Bagau, Djolok-Tjoet, Tandjong-Semantoh, Merbau en Simpang-Olim.

(2) De tusschen haakjes geplaatste letters worden wel geschreven, doch niet uitgesproken.

(3) Onder de Paseistreek wordt de landstreek verstaan, begrepen tusschen de Djamboe-Ijer (b) (4) rivier en den hoek van Loek Simawé. Zij omvat 9 op zich zelf staande rijkjes: Kertoi of Moelnig, Gedong, Bajoe, Tjoenda, Blang-Mangat Samma-Koeroek, Krong-Pasei, Matang-Kalie en Blang-Mei.

(4) De *r* wordt als sluitletter als een buitengewoon zacht brauwende *r* gehoord en door ons voorgesteld door *r* (b).

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN.

ONDER REDACTIE VAN

J. E. ALBRECHT

EN

D. GERTH VAN WIJK.

DEEL XXVIII.

AFLEVERING 3 en 4.

BATAVIA,
W. BRUINING & Co.

's HAGE,
M. NIJHOFF.

1883.

BIJDRAGE

TOT DE

GESCHIEDENIS DER KALANGS OP JAVA,

DOOR

E. KETJEN.

De mededeelingen, in deel XXIV van dit tijdschrift voorkomende omtrent de Kalangs of Kalangers, hebben blijkens een paar artikelen, daarover in het licht verschenen, voldoende belangstelling opgewekt om de overtuiging te wettigen, dat eenige meerdere bijzonderheden over die personen niet onwelkom zullen geacht worden, te eerder, daar het blijkt, dat deze Kalangs een belangrijker rol in de geschiedenis van Java hebben gespeeld, dan men tot heden vermeende.

De berichten, omtrent hen in de geschiedverhalen bewaard, zijn uitvoeriger dan wel vermoed werd, en zijn onlangs nog belangrijk vermeerderd door de uitgave van Chineesche bronnen, wier waarde niet in twijfel kan worden getrokken.

In zijn bekend werk over Java ([1]) vermeldt Raffles dat zekere Baka, minister van Koeda Lalean, vorst van Mendang Kamoelan, en zijn schoonzoon Bandoeng Prakoesa (afstammeling van Karan Kalang, den laatsten vorst van Brambanan) de stamvaders geweest zijn der Kalangs, en teekent verder aan, dat algemeen geloofd wordt, dat de Kalangs de ware afstammelingen zijn van de oorspronkelijke bewoners van Java.

([1]) Pag 84, 95, 96, 107 en 328 van het tweede deel handelen over de Kalangs.

Elders echter deelt hij eene overlevering mede, die ook bij Hageman ([1]) wordt teruggevonden, dat de Kalangs zouden afstammen van Baka of Boko, vorst van Prambanan, en zijn schoonzoon Bandoeng Prakoesa, welke laatste afstamde van Aroe Bandong, een vorst uit Celebes of uit de Molukken, die als landverhuizer op Java kwam en zich vestigde in Balambangan (Banjoewangi).

Op eene andere plaats echter noemt Hageman dezen Boko eersten staatsdienaar of rijksbestierder van Koeda Lalean, en meldt van hem, dat hij een groote woelgeest was en alles samenspande, om door kuiperijen de Chineezen en Javaansche onderdanen op te ruien en voor zich te winnen. Later stond Boko tegen zijn vorst op en verdreef hem uit Mendang, doch werd weldra wederom verslagen.

Onder de berichten omtrent de oude geschiedenis van Java, door den Heer W. P. Groeneveldt uit Chineesche bronnen geput ([2]), komt eene uitvoerige beschrijving voor van de landing van een Chineesch leger nabij Soerabaija in het jaar 1293. De Chineesche veldheeren vonden aldaar het rijk Toemapel in strijd met het rijk Kalang. De vorst van Toemapel, genaamd Adji Katanakala, was gedood door Adji Katang of Katong, vorst der Kalangs, wiens hoofdplaats Daha was nabij het tegenwoordige Kediri, en die zich reeds had meester gemaakt van de delta van Soerabaija.

De zoon van den vorst van Toemapel Radhen Widjaija riep de hulp in van het Chineesche leger, om de Kalangs te beoorlogen onder aanbieding zijner onderwerping. Onder de wallen van Modjopait werd een strijd geleverd, die van 6 uur 's morgens tot des namiddags 2 uur duurde en waarin het Kalangsche leger eindelijk verslagen werd. De overwinnaars zetten hun zegetocht voort, trokken op tegen de hoofdplaats Daha, vermeesterden dien en namen Adji Katang gevangen. Het blijkt niet duidelijk of hij ook gedood werd, doch zijne

([1]) Handleiding deel II pag. 330 § 94 en 95 en deel I § 23—25.

([2]) Verhandelingen van het Bat. Gen. deel 34 pag. 23—34.

kinderen en onderbevelhebbers werden als gevangenen medegevoerd naar China. De zoon van Adji Katang wordt genoemd Sihlahpatti (Adipatti?) Sihlahtanpuhhah, terwijl het aantal troepen, dat Daha verdedigde, wordt opgegeven meer dan 100,000 man te hebben bedragen, waaruit mag worden opgemaakt, dat het rijk Kalang zeer uitgestrekt en goed bevolkt moet geweest zijn.

Opmerking verdient, dat volgens eene Balineesche overlevering, door Raffles teruggegeven, Djaija Katong, vorst van Kediri, omstreeks het Jav. jaar 1247 sneuvelde in een strijd met den vorst der Tartaren, hetgeen de waarheid van het Chineesche geschiedverhaal bevestigt.

Hoewel bovenstaande bijzonderheden de eischen van den geschiedvorscher niet geheel zullen bevredigen, ook omdat zij niet ten volle met elkander overeenstemmen, werpen zij echter eenig licht in de duistere voorhistorische tijden, en doen ons tot de slotsom geraken, dat vóór de stichting van Modjopait een rijk Kalang in het zuiden van Java moet hebben bestaan, waarvan de voornaamste vorst is geweest Baka of Boko, wiens schoonzoon Bandoeng Prakoesa, een persoon van vreemde herkomst, een grooten invloed op dat rijk heeft uitgeoefend.

Dit rijk, wellicht hetzelfde als Brambanan en alsdan volgens Raffles bestaan hebbende omstreeks het jaar 900 der Javaansche tijdrekening, heeft zich later in oostelijke richting uitgebreid tot Kediri en de delta van Soerabaija en is aldaar tegen het einde der dertiende eeuw in strijd geraakt met het rijk van Toemapel, welke strijd door tusschenkomst van Chineesche troepen in het nadeel der Kalangs onder hun vorst Adji Katong werd beslist.

Het mag bevreemding wekken, dat geen der Javaansche overleveringen het bestaan van een rijk Kalang vermeldt, doch bij de wijze van geschiedenisbeschrijving der Javanen is dit feit niet onverklaarbaar. Hunne schrijvers boeken, ook thans nog, alleen datgene wat aan hunne meesters of vorsten

aangenaam kan zijn, en leveren, in plaats van eene volkomen vertrouwbare geschiedenis, eene familietraditie, ontdaan van alles wat aan de grootheid hunner voorvaderen kan schaden.

Het valt dus niet te verwonderen, als zij van de verachte pariaklasse der Kalangs alleen slechte eigenschappen mededeelen, aan hunne vorsten allerlei tegennatuurlijke neigingen toeschrijven en zelfs hun bestaan geheel verzwijgen.

Het is alleen aan de Chineesche bronnen, dat wij de kennis van het bestaan van het rijk Kalang te danken hebben, en tegenover de vraag, of die bron wel vertrouwen verdient, mag de volgende opmerking gesteld worden, die de Heer Groeneveldt reeds aan zijn arbeid toevoegde. De Chineesche traditie is een sober verhaal van feiten, dat hoewel door vele fouten en onjuistheden ontsierd, toch vrij is van alle fictie, terwijl de inlandsche overleveringen, door vele geslachten mondeling overgedragen en met vele fantastische voorstellingen doorweven, weinig vertrouwen verdienen.

Het Chineesche verhaal, onmiddelijk nadat de feiten waren voorgevallen door vele ooggetuigen opgeteekend, die geene redenen hadden om tegen de Kalangs als paria's eenige vooringenomenheid te voeden, mag derhalve als het ware worden aangenomen en ons doen besluiten, dat er in Zuid-Java een machtig rijk Kalang genaamd bestaan heeft, ook al maken de inlandsche bronnen daarvan geen gewag. Een dergelijk geval doet zich voor met het rijk Toemapel, welke naam geheel ontbreekt in de lijsten van vorsten door Raffles medegedeeld, doch welks bestaan, ons uit de Chineesche bronnen bekend, bevestigd wordt door eene Balineesche overlevering, welke bij Raffles is terug te vinden.

Of de verspreiding der Kalangs over geheel Java een gevolg is geweest van hunne onderwerping in den Chineeschen oorlog, dan wel of die eerst later geschied is, is eene vraag, die nog onopgelost moet blijven. Evenzoo blijft het nog onverklaarbaar, om welke redenen zij in de laatste eeuwen eene

afzonderlijke pariaklasse hebben gevormd. Moeielijk valt het aan te nemen, dat alleen politieke haat de oorzaak geweest zoude zijn van hunne vernedering en de gissing doet zich voor of het rijk Kalang wellicht een theocratische staat is geweest, die andere leerstellingen omhelsde dan de overige Boeddistische en Siwaitische rijkjes van Java en een natuurgodsdienst had behouden, afkomstig van vroegere dan wel van de oorspronkelijke bewoners van Java.

De Heer Gustaaf Winter heeft in de Maart aflevering der Indische Gids van 1881 eene Javaansche geschiedenis, na het jaar 1140 na Chr. voorgevallen, medegedeeld, waaruit zoude blijken, dat reeds destijds een hoofd over de Kalangs bestond, genaamd Adipati Kalang Handogo, aan wien al de Boepatis Kalang ondergeschikt waren en onder wiens toezicht alle bosschen van het rijk stonden. Hij maakt daaruit op, dat de Kalangs reeds destijds dezelfde diensten presteerden als thans in Solo, namelijk als houthakkers en timmerlieden, en dat zij niet uit adelijk bloed kunnen gesproten zijn. De tijdsopgave in dit verhaal is in strijd met het bestaan van het rijk Kalang ruim twee eeuwen later, doch verdient ook als alle dergelijke Javaansche mededeelingen weinig vertrouwen. Het verhaal kan derhalve alleen dienen om te bewijzen, dat de Kalangs reeds in zeer oude tijden eene bijzondere positie in den staat hebben ingenomen en aan bijzondere hoofden waren onderworpen.

Een andere Heer G. Winter deelde in het Tijdschrift v. N. I. 1839 deel II pag. 578 mede, dat Kalang een naam is, gegeven aan een volk, dat vroeger op Java rondzwierf en zich meestal in bosschen ophield, doch sedert de regeering van Sultan Hagoeng in 1636 n. Chr. tolplichtig was aan de Javaansche vorsten, waar het zich ook mocht vestigen.

Ook Raffles vermeldt, dat zij in vroegere tijden een rondzwervend leven geleid, godsdienstige gebruiken afwijkende van die der groote menigte gevolgd, en vermenging met de overige Javanen ontweken hebben; doch zich thans blijvend gevestigd en het Mahomedaansch geloof omhelsd hebben.

Dat de Kalangs voortdurend hunne eigene hoofden behielden, die echter tevens het beheer voerden over geheele landschappen, blijkt uit de mededeeling te vinden bij de Jonge, Opkomst deel IX pag 281, dat in 1739 de Soesoehoenan aan Raden Toemoengoeng Soeradiningrat het regentschap van Sidaijoe vereerde, mitsgaders het gezag over de Kalangers, bestaande in 6000 huisgezinnen en 1000 tjatjas.

Weldra nam de Compagnie een gedeelte van Midden- en Oost-Java onder haar direct bestuur, en kreeg daardoor de Kalangs tot onderdanen, hetgeen haar noodzaakte maatregelen betreffende hen te nemen. Eene merkwaardige resolutie van den Raad des Kasteels te Batavia van den 27 Jan. 1747 houdt dan ook het volgende in:

„De hoofden der Kalangers, dewelke schoon ook in an„dere, 't zij boven of benedenlandsche regentschappen wo„nende, *altoos haar eigen generaal hoofd aan het hof hebben „gehad en als een apart volk geconsidereerd zijn geworden*, voor „zooverre die onder 's Comp. distrikten wonen, te stellen: die „van de Westerstranden onder het opzicht van den Adipattie „Djaïja di ningrat te Pekalongan, en die van de Oosterstran„den onder den Adipattie Tjitra Soema te Japara en beide „dezelve weder gesubordonneerd te laten onder het gezag van „den Adipattie Soera di mengala te Samarang, aan dewelke „dienvolgende goedgevonden en verstaan is tot een inkomen „toe te leggen het hoofdgeld van een duizend huisgezinnen „zijnde van ieder een rijksdaalder sps. jaarlijks, mitsgaders „aan gem. Pekalongansche en Japarasche regenten ieder vijf„honderd huisgezinnen, mits zij alvorens zullen bezorgen be„hoorlijke opschrijvingen der huisgezinnen van dat volk om te „weten hoeveel dezelve thans meer zijn als de oude computa„tie op 2830 huisgezinnen.''

Dit aantal was zooveel de Compagnies landen betrof, blijkens die resolutie verdeeld als volgt:

Soerabaija.............	250	huisgezinnen.
Pasoeroean.............	50	„

Pati..................	250	huisgezinnen.
Demak................	1000	〃
Kendal...............	250	〃
Pekalongan............	800	〃
Tegal.................	180	〃

Ieder huisgezin was gewoon geweest aan den Soesoehoenan op te brengen een rijksdaalder, dus te zamen 2830 rijksdaalders. In 1761 bedroegen de Kalangsgelden:

Pasoeroean..................	Rds. Holl	42,24
Bangil........................	〃	45
Soerabaija....................	〃	141,12
Pati..........................	〃	325
Japara........................	〃	50
Samarang (Grogol)............	〃	998,36
Kendal........................	〃	298,36
Pekalongan..................	〃	500.

Omtrent deze belasting staat verder bij de Jonge, Opkomst deel X pag. 355 vermeld:

〃De tjatjas en calangsgelden zijn verdeeld naar rato het 〃bij de tijden der vorsten geweest is, nadat men het advies 〃van de rijksbestierders had ingewonnen en gesteld de 1000 〃huishoudingen op 130 rds. Spaans."

De wijze van bestuur over de Kalangs door afzonderlijke hoofden bleek weldra in de praktijk niet te voldoen, en bij resolutie van den 10de Mei 1762 werd besloten, 〃de Kalangsvolkeren ter voorkoming van oneenigheden en 〃twisten voortaan te laten ressorteren onder de respectieve 〃regenten, in welker distrikten zij zich bevinden, en tot ge-〃nerale hoofden over dezelve aan te stellen den Panumbahan 〃van Madura en den Adipattie van Samarang, te weten in 〃die regentschappen, waarvan zij ieder op zich zelfs Wedono's 〃zijn."

Bij resolutie van 6 Aug. 1793 werd Soemo di Wirio aangesteld tot hoofd der Kalangers en Ingabeij van Glongong, doch latere beschikkingen omtrent hen worden niet aangetrof-

fen. In 1808 zijn door Daendels de Kanlangsgelden afgeschaft, en het schijnt dat weldra alle onderscheiding van deze personen is verloren gegaan, zoodat reeds Raffles meende te kunnen vermelden, dat zij het Mohamedaansch geloof hadden omhelsd. Vermoedelijk is hem dit door de Regenten medegedeeld, die blijkbaar de Kalangs niet goed gezind waren, en die hen met hunne overige onderdanen wenschten gelijk te stellen, sedert zij hadden opgehouden een eigen hoofd te hebben.

Over den toestand der Kalangs en hun arbeid als timmerlieden onder de Javaansche vorsten wordt verder nog licht verspreid door art. 7 van het in 1705 met den Soesoehoenan gesloten traktaat (de Jonge, Opkomst deel VIII pag. 264) inhoudende, dat de Javaansche gouverneurs zullen gehouden zijn tot het bouwen en repareren van gebouwen en schepen der Compagnie altijd de noodige volkeren of *Javaansche calangers* en houtwerken te beschikken, welke de Compagnie naar behooren betalen zal, doch zullen dan ook die calangers alleen onder s' Compagnies gehoorzaamheid moeten staan, zonder dat de Javaansche gouverneurs hun eenig hoofdgeld als anders zullen mogen opleggen.

Ongetwijfeld zullen de oude archieven der Compagnie nog meerdere bijzonderheden over de Kalangs kunnen opleveren, doch het bovenstaande is voldoende om den toestand te leeren kennen, waarin zij in de laatste eeuwen verkeerden.

Ook omtrent hunne vroegere geschiedenis zal misschien later veel worden opgehelderd, doch reeds blijkt uit het opgespoorde, dat zij in oude tijden eene macht op Java hebben uitgemaakt, die belangrijken invloed heeft uitgeoefend op de geschiedenis. Hoewel de historische zekerheid ons daar begeeft, wijzen echter vele bijzonderheden op een zeer hoogen onderdom der Kalangs, en mag het geen verloren arbeid genoemd worden de tot ons gekomen verhalen daaromtrent te verzamelen.

Hageman laat de Kalangs afstammen van Boko, dien hij

rijksbestierder noemt van Djengolo (en elders vorst van Prambanan) en zijn veldheer Bandoeng Prakoesa, welke laatste weder afstamde van zekeren Aroe Bandong. Ook Raffles geeft eene Demaksche overlevering, die geheel met de bovenstaande overeenkomt, doch tevens als een der voorvaderen van Bandoeng Prakoesa vermeldt Karan Kalang, vorst van Brambanan, en Boko betitelt als eersten minister van Koeda Lalean, vorst van Mendang Kamoelan.

De gissing komt mij niet te gewaagd voor, dat deze Boko, van wien de overleveringen in ongunstigen zin gewag maken, een avonturier is geweest, die vele meesters gediend, zich ten slotte van het oppergezag heeft meester gemaakt, en de stichter is geweest van het rijk Kalang. Volgens Winter (Tijdschr. v. N. I. 1839) stammen de Kalangs af van Radhen Bandhoeng, afkomstig van Poerwatjarito (Banjoemas); volgens eene Solosche overlevering door den Heer te Mechelen medegedeeld, van Djaka Bandhoeng en de dochter van Ratoe Boko, vorst van Mendang Kamoelan, en volgens de Babad Tanah Djawa van een vorst van Giling Wesie. Bijna al deze verhalen wijzen derhalve zekeren Bandhoeng als stamvader aan, en verbinden den oorsprong aan plaatsen in het zuiden van Java of een weinig oostelijker gelegen.

Het verhaal, door den Heer Gustaaf Winter wedergegeven, waarin de hond en de prinses voorkomen, valt insgelijks voor in Zuid-Java, en leidt tot de belangrijke gevolgtrekking, dat niet het volk der Kalangs, doch slechts een over hen gesteld hoofd van een hond zoude afstammen. Opmerking verdient dat ook aan Boko en Bandhoeng Prakoesa onnatuurlijke handelingen worden toegeschreven, en dat op alles wat de Kalangs betreft zekere smet rust.

De overlevering omtrent Bandhoeng Prakoesa stijgt echter tot nog hooger oudheid op en noemt als zijn voorvader Aroe Bandoeng of Aroe Bandan, ([1]) een prins of vorst van Celebes

([1]) De Heer van der Tuuk meent overeenstemming te vinden tusschen den naam Bandan en het Javaansche woord *wandan* kroesharig, en ziet daarin eene toespeling op de oorspronkelijke tot het Papoewa-ras behoorende bevolking.

of uit de Molukken. Deze prins had zich in Oostelijk Java te Balambangan gevestigd en onderwierp zich aan Sewolo tjolo, vorst van Mendang Kamoelan, omstreeks het jaar 525 der Javaansche tijdrekening, evenwel onder voorwaarde van de oostelijke landschappen vrij te blijven beheeren en die op dien voet over te dragen aan zijn nazaten.

Deze bijzonderheid doet het vermoeden rijzen, of de oorsprong der Kalangs en hunner eigenaardige gebruiken misschien gezocht moet worden in deze herkomst uit Celebes, daar Aroe of Aroeng een Boegineesche titel is. Het treft hierbij te weten, dat de laatste Regent van Keboemen in Bagelen, die door de inlanders als een Kalang werd beschouwd, den op Java ongewonen naam droeg van Aroeng Binang, een naam, die naar mij bleek, reeds in het midden der vorige eeuw door een hoofd in Bagelen werd gevoerd.

De Heer Dr. B. F. Matthes, tot wien ik mij als den meestbevoegden persoon wendde met de vraag, of in Celebes eenige overlevering bekend was betreffende dezen Aroe Bandoeng, dan wel of eenige andere bijzonderheden de herkomst der Kalangs van Celebes konden versterken, antwoordde hierop ontkennend, doch had de goedheid mij op twee overleveringen te wijzen, die veel overeenkomst hebben met die der Kalangs, en welke hieronder volgen gelijk zij zijn medegedeeld in de Berichten betreffende de Bijbelverspreiding.

Het eerste reisverhaal luidt: Op den weg derwaarts (van Makassar naar den waterval van Bantimoeroeng) legden wij ook even aan bij de midden in de vlakte gelegen grot Boeloe Sepong, welke dien naam draagt, dewijl het ook werkelijk een berg is. In die grot treft men eenige door druipsteen gevormde figuren aan, waarvan de legende het volgende verhaalt: Op de plaats, waar nu die grot gevonden wordt, stond in vroeger dagen een bamboezen paleis, welks vorstelijke bewoner zijne dochter onlangs had laten trouwen, toen eene hofdame, die aan het weven was, de schietspoel door den vloer

liet vallen en niemand in de nabijheid ziende, zich die door een hond liet terugbrengen. Doch nu veranderde die hofdame en al de andere huisgenoten in steen. Van tijd tot tijd ziet men thans inlanders die grot bezoeken om te offeren.

Het zoude mij niet verwonderen, indien bleek dat deze legende door den inlandschen verteller slechts onvolkomen was teruggegeven. Het tweede reisverhaal is uitvoeriger en luidt aldus:

Van de kust van Celebes kon ik niet veel onderscheiden, en was daardoor zelfs buiten gelegenheid om den berg La-Darapoeng, dien ik op eenigen afstand voorbijvoer, te onderscheiden; hetgeen voorzeker nog al jammer was, dewijl daar, volgens sommige Bonieren, de wieg en bakermat van ons geslacht (de blanke menschen) stonden. Er was, zoo luidt de legende, eertijds in Loewoe een vorst, die aan eene huidziekte leed en wegens het erfelijke dier kwaal uit zijn land gebannen werd. Men plaatste hem op een vlot van pisangstammen, en liet hem zoo, van een lievenlingshond vergezeld, op zee ronddrijven. Als hij vervolgens in Bone aan land gekomen was, werd hij ook door den vorst van dat rijk verstooten, waarop hij met zijn hond naar den berg La-Darapoeng, ten zuiden van Ponre, en ten noorden van den berg van Palangisaeng, de wijk nam, en aan den voet van dien berg een hutje bouwde. Hier leefde hij van boomvruchten en bladeren, totdat hij zich op zekeren dag vergat, en met die hond een te naauwe gemeenschap aanknoopte met dat gevolg, dat het beest van twee kinderen van het menschelijk geslacht beviel, een jongen en een meisje, beiden met lichte oogen, wit haar en eene blanke huid. (En ziedaar onze voorouders! Zeker niet zeer eervol!). Zoodra de koning van Bone dezen gruwel vernam, zond hij iemand om den Loewoeschen vorst te gelasten, dat hij onmiddelijk het land zou verlaten. Voor dat de prins aan dit bevel gehoor gaf, voerde hij den zendeling nog te gemoet: de wereld zal dan pas vergaan, als de afstammelingen van die kinderen u de oogen doen neer-

en opslaan, d. i. over u regeren. Toen zou hij met zijn hond en zijne kinderen spoorloos verdwenen zijn.

Uit deze beide verhalen blijkt, dat ook in Makassar en Boni legenden voortleven omtrent vermenging van menschen met honden, en dat zelfs de ter aarde gevallen en door een hond teruggebrachte schietspoel in een van beiden een hoofdrol speelt. Zonder hieruit de gevolgtrekking te maken, dat de oorsprong der Kalangs te zoeken is op Celebes, geloof ik echter, dat de waarschijnlijkheid van zulk een oorsprong door de overeenkomst der verhalen eerder heeft gewonnen dan verloren.

Ook elders treft men het verhaal van den hond en de schietspoel aan, onder anderen in de legende omtrent het ontstaan der vlakte van Bandoeng gelijk die is medegedeeld in ten Brink's: Op de grenzen der Preanger, welk verhaal niets met de Kalangs heeft uit te staan.

De herkomst der Kalangs heeft ook de belangstelling van anderen gaande gemaakt; in het Algemeen dagblad van Ned. Indië van 24 Mei 1878 komt daaromtrent een artikel voor van den Heer W., dat bovendien zeer belangrijk is door de opgave der bestaande litteratuur over dit onderwerp.

Nadat de schrijver er op gewezen heeft, dat de naam Kalang ook op Malakka, Bali, Borneo, Celebes en Sumatra wordt gevonden, vervolgt hij aldus:

Waren de Kalangs de autochtonen van Java, zoo moesten er zich ook sporen van kroeshaar bij hen vertoonen, evenals dit thans nog in meer of mindere mate het geval is met de Negritos van Manilla, de Semangs uit Malakka's binnenlanden, de bewoners der Nicobaren, de Mincopi's van de Andamanen, de verschillende natuurstammen van Indo-China of zelfs met de Papoea's.

Op grond van een en ander schijnt het dus wel, dat de Kalangs eertijds deel uitmaakten van de rassen, die de kuststreken van het schiereiland Malakka in bezit hadden; van daaruit hebben die rassen zich onder den algemeenen naam van Maleijers over den ganschen Archipel en omliggende kuststreken verbreid.

Waar zij op hunne tochten met eene oorpronkelijke inlandsche bevolking in aanraking kwamen, slaagden zij er in deze van de kuststreken naar het bergachtig binnenland terug te dringen (Cochin-China, Borneo, Luzon, enz.) doch van de stranden, waar zij zich reeds gevestigd hadden, toen Hindoes of Chineezen later op hun beurt die Maleijers kwamen bestoken, zijn zij genoodzaakt geweest terug te trekken en de voor scheepvaart voordeeligste plaatsen aan den sterkste af te staan. Alzoo geraakten in Midden-Java de Kalangs, die hun naam van vroeger, toen Malakka nog het land hunner inwoning was, bleven behouden, van de kuststreek verwijderd en onderworpen aan de intellectueel boven hen staande Boeddhistische emigranten.

Hunne verdere geschiedenis valt verder gemakkelijk na te gaan. Voor de omvangrijke werken, die de Boeddhisten in Midden-Java ondernamen, werden zij genoodzaakt in belangrijke mate diensten te presteren, waarop ook hunne eigene overleveringen wijzen. En in dien tijd van slavernij schijnt hunne onbekend geworden afkomst en hunne eigenaardige gebruiken oorzaak geweest te zijn tot de duistere overleveringen, die omtrent hen nog tot op dezen tijd de ronde doen. Bij het verval van het Boeddhisme en bij het staken van bouwwerken in steen, schijnt hunne positie in zooverre veranderd te zijn, dat zij in plaats van steenhouwers houthakkers en timmerlieden werden, doch met dat al in eene even afhankelijke positie bleven.

Het zou echter ook mogelijk zijn, dat de Boeddhistische emigranten die lieden van de Malakkasche kust geroofd hebben, ten einde daardoor te voorzien in werkvolk in het toenmaals zeker luttel bevolkte Java. Doch hoe dit zij, de Kalangs schijnen onder hunne Boeddhistische meesters hoe langer hoe meer zoo al niet als slaven, dan toch als leden van eene lagere kaste te zijn beschouwd geworden.

Wat de eeredienst der Kalangs ook vroeger moge geweest zijn, uit hunne tegenwoordige gebruiken blijkt wel, dat zij eenmaal een gewijzigd Boeddhisme hebben beleden. Het aan-

roepen van een houten beeld bij eedsaflegging, het verbranden van een dergelijk beeld na den dood (een overblijfsel der lijkenverbranding) pleit hiervoor. Doch het drie- of viertal eeuwen, dat over de afgezonderde levenswijze der Kalangs is heengegleden, zonder met leeraars van den Boeddhistischen godsdienst in aanraking te komen, is wel voldoende om van de voorvaderlijke gebruiken niet veel te doen overblijven.

Bovenstaande beschouwingen van den Heer W. kwamen mij belangrijk genoeg voor om onttrokken te worden aan de spoedige vergetelheid, waartoe alle dagbladlitteratuur gedoemd is, ook al vervallen enkele zijner gissingen door het bestaan van een machtig rijk Kalang op Java in de 13e eeuw.

Het vermoeden, dat de Kalangs de autochtonen van Java zouden zijn, is uitgesproken door den Heer A. B. Meijer te Dresden in een artikel, geplaatst in het Duitsche natuurkundige tijdschrift Leopoldina Aug. 1877. Deze geleerde houdt hen voor de laatst overgeblevenen van eene oorspronkelijke bevolking, welke als kroesharig, nauw verwant was aan de Negritos der Philippijnen, de Semangs van Malakka en de bewoners der Andamanen, en grondt zijne meening op de beschouwing eener photografie van een Kalang te Buitenzorg genomen, en eene verzekering van den Heer van Musschenbroek, dat de Kalangs op Java kroesharig zijn en eene zwarte huidkleur vertoonen.

Zijne meening wordt echter weersproken door de verklaring van den Heer G. Winter, dat het tegenwoordig volk, dat Kalang genaamd wordt, geen kenmerkend rasteeken draagt. De individu's zijn volgens hem van de overige Javanen typisch volstrekt niet te onderscheiden, noch door den vorm van het gelaat, noch door de kleur, noch door den bouw van het lichaam, noch ook door hun taal.

Hoe gevaarlijk het ook moge zijn omtrent een nog zoo weinig bekend onderwerp gissingen op te werpen, vermeen ik toch terug te moeten geven, hoedanig mijns inziens het verleden der Kalangs vermoedelijk geweest is. In oude tijden,

vóór de komst der Boeddhisten, van het vasteland van Voor- of Achter-Indië naar Java gekomen, misschien over Celebes, hebben zij zich daar gevestigd en zijn steeds aan hun voorvaderlijken godsdienst getrouw gebleven. Later door de Siwaiten en Boeddhisten teruggeweken naar Zuidelijk Java, hebben zij zich aldaar naast en tusschen rijken met andere godsdiensten staande weten te houden, wellicht somwijlen verjaagd, doch dan steeds verder trekkende en elders hun woonplaats vestigende. Men moet zich namelijk het Java dier dagen, gelijk mij uit overleveringen in Pekalongan bleek, voorstellen als bestaande uit vele kleine vorstendommen van zeer beperkten omvang, die elkander voortdurend beoorloogden en wier macht slechts evenredig was aan de persoonlijke energie hunner vorstjes of vorstinnen.

Indien zij door een machtiger nabuur werden overwonnen, bleven zij dikwijls bestaan en erkenden den overwinnaar slechts als leenheer, om later onder een zwakkeren opvolger hunne onafhankelijkheid te hernemen. Indien de vredesvoorwaarden te zwaar waren, stond geheel Java voor hen open om naar elders de wijk te nemen.

Zoo zullen ook de Kalangs zijn blijven voortbestaan, nu eens in voorspoed dan weder in tegenspoed, totdat zij onder een welberaden aanvoerder, Boko genaamd, zich meester van andere vorstendommen gemaakt en een groot rijk te Daha in Kediri gesticht hebben, met het voornemen hunne overwinningen noordwaarts en oostwaarts voort te zetten. In die poging zijn zij gestuit door de komst van een Chineesch leger, dat op het einde der 13e eeuw hunne kracht en overmacht verbrak.

Daarna teruggetrokken naar de bosschen, steeds verder zich verspreidende, en overal nederzettingen achterlatende, hebben zij zich nimmer aan de Boeddhisten en Siwaiten willen onderwerpen, doch steeds hunne onafhankelijkheid en godsdienstige gebruiken bewaard. Later hebben zij een vergelijk getroffen met de krachtig centraliseerende Mohamedaansche vorsten van Mataram en zijn aan dezen tolplichtig geworden. Blijkbaar

hebben zij met deze als een geheel volk onderhandeld, de suprematie van Mataram erkend, zich verbonden tot de betaling van een hoofdgeld en het verrichten van diensten als houthakkers en timmerlieden, doch zich niet onderworpen aan de naastbij wonende Javaansche hoofden; zij wisten integendeel hun eigen zelfbestuur te handhaven, hadden een eigen hoofd aan het hof (ook al was deze een over hen gestelde Javaansche groote) en bleven in het ongestoord bezit hunner godsdienstige plechtigheden. Hoe zij verder onder de Compagnie langzamerhand met de hen omgevende Javanen steeds meer en meer zijn gelijk geworden, hebben ons de boven medegedeelde historische bescheiden geleerd.

In Zuid-Java, waar vermoedelijk de oudste hoofdvestigingen der Kalangs gezocht moeten worden, vooral in Bagelen en Banjoemas, zijn zij het langst aan de centraliseerende invloeden van het Europeesch bestuur onttrokken gebleven, en het schijnt mij toe, dat in die streken nog de beste inlichtingen omtrent hen zullen kunnen worden ingewonnen, ook omdat naar beweerd wordt, sommige hoofden aldaar door hun afkomst tot dezen stam behooren.

Het is te hopen, dat de een of ander, die hiertoe in staat is, niet verzuimen zal onderzoekingen in dien geest te doen en den uitslag daarvan mede te deelen.

EENIGE BATAKSCHE RAADSELS,

MEDEGEDEELD DOOR

C. A. van Ophuijsen.

't Is een heerlijke avond, die ons uitnoodigt tot wandelen. Laten we ons dus op weg begeven, om een kijkje te nemen in eene der vele kampongs rondom onze woonplaats. Ofschoon het nog niet laat is, heerscht er in het dorp eene diepe stilte; de Batak toch houdt van vroeg naar bed gaan. Alleen hooren wij, als wij verder doorloopen, een gegons van stemmen, dat bij nader onderzoek uit de *sopo godang* blijkt te komen. Laten we voor ditmaal eens onbescheiden zijn en niet alleen onze oogen, maar ook onze ooren den kost geven; niemand zal ons dit ten kwade duiden.

De bovengenoemde *sopo godang* is een gebouw, dat dienst doet als herberg voor gasten en vreemdelingen en als raadzaal; tevens wordt de zolder gebruikt als bergplaats der padi van het hoofd. Daarenboven slapen daar de jongelieden en knapen der kampong.

Luisteren we nu eens naar hetgeen die twee jongelieden, welke we daar in dien hoek zien liggen, met elkander bespreken.

„*Hoeling-koelingantja*" ([1]) Ra, ra, wat is dat? zegt de een, waarop de andere antwoordt: *Antja!* zeg op!

We hooren het, zij geven elkander raadsels op, om al pratende en radende in slaap te vallen.

([1]) Voor degenen, die het Bataksch niet mochten verstaan, geef ik hierbij eene vertaling van het gesprek.

B. Bagas, di baon di baen kalak na di bagasannai sanga aha gijotna disi!	Dat is een huis; want de menschen doen daarin al wat ze willen!
A. Hotang na ni arit, di toroe ni podom; potang-potang ari, ni olowan mata modom.	Kom, weet je wat? ik ga slapen, 't is al laat!

En wij kunnen niet beter doen dan hun voorbeeld volgen!

Het bovenstaande samenspraakje is in het Mandailingsch dialect, zooals het te Panjaboengan wordt gesproken, gesteld en geschreven, met dien verstande, dat de beginletter h, die daar niet uitgesproken wordt, in het schrift door mij is behouden.

Daarenboven heb ik de vrijheid genomen de meer typische aankondiging van een raadsel (*hoeling-koelingan*), zooals die gebruikelijk is in het Tobasche en Angkolasche (*Hoeling-koeling-antja!*) en het daarop volgend antwoord (*Antja!*) te behouden; in Groot-Mandailing zou men zeggen: *Hoeling-koelingan-na!* (dat ontstaan schijnt te zijn uit *hoeling-koelinganta*) en 't antwoord zou luide: *Dokon!*

Uit de samenspraak hebben wij kunnen zien, dat als A een raadsel niet kan oplossen, hij er zelf een moet opgeven; lost B dat op, dan moet A er weer een opgeven, net zoo lang tot B ook 't zijne niet raden kan. Dan eerst moet B het antwoord op zijn raadsel en A dat op 't zijne mededeelen. Dat opgeven van een raadsel wordt beschouwd als een losprijs en heet daarom heel eigenaardig *toboes*, loskoopen.

Hieronder volgen eenige raadsels, deels Silindoengsche, deels Angkolasche en Mandailingsche. Ik heb ze op verzoek der Direktie van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen getranscribeerd, en wel naar de letters en niet naar de uitspraak; b. v. in raadsel no. 12 staat *tinangkona*, dat uitgesproken moet worden *tinakkona*.

Uit de onderstaande raadsels zal men ontwaren, dat men om ze te kunnen oplossen, door en door bekend moet zijn met het intieme leven der Bataks niet alleen, maar ook eene Bataksche verbeeldingskracht moet bezitten. Ik beken openhartig, dat vele der door mij opgegevene, hadde ik geene hulp gehad, nog raadsels voor mij zouden zijn.

Ten slotte merk ik op, dat op verscheidene raadsels verschillende antwoorden mogelijk zijn; b. v. no. 19 en 20 kunnen beide *huis* en *baatje* als oplossing hebben. Antwoordt men echter op no. 19 een *baatje* en op no. 20 een *huis*, dan deugt, volgens de Bataks, die oplossing niet.

1. *Boengkoek siboengkoek; toltol sitoltol; habang tano, boengkar moesoe.*

'tIs krom, 't is recht, aarde vliegt weg, de vijanden worden verdreven.

Antwoord: *sijor*, een boog, waarmede men kleikluitjes of steenen tegen de rijstdiefjes voortslingert.

Van der Tuuk geeft het raadsel in den volgenden vorm: *Gedoek sigedoek, pintor sipintor, lopoes anak, maloewa moesoe.*

2. *Mangoeltop Radja Baroes.*
Toroes dolok rage silolom.

De vorst van Baroes schiet met een blaasroer, door een berg heen; de rijstdiefjes liggen verspreid neer.

Antwoord: *doesdoesan* (*bopbopan*, Mandailing), blaasbalg in eene smederij.

De Bataksche blaasbalg bestaat uit twee kokers, die naast elkander staan, de eigenlijke *bopbopan*; daarin worden zuigers (*hoemba-hoembak*) met de hand op en neer bewogen. Onder in den zijwand dier kokers zijn gaatjes gemaakt, waarin dunne bamboezen kokertjes bevestigd zijn, die evenwijdig loopen aan den grond. Zij komen bij elkander in een hoop aarde (in het raadsel de *berg*), die ongeveer een voet vóór de groote ko-

Tobasche; zij gelijkt meer op eene gewone peperbus; het gaatje, waaruit de kalk kan komen, bevindt zich bovenop. De kalk is hier dus de melk, de tagan de uier zelf.

9. *Lam matoewa, lam mangkail.*

Hoe ouder 't wordt, hoe meer het hengelt.

Antwoord: *boeloe*, bamboes:

Hoe ouder het wordt, hoe meer het overhangt.

10. *Andorang poso pangidowan ingkajoe, ija doeng matoewa pangidowan aek.*

Als 't nog jong is, vraagt men er groente aan, als het oud is, water.

Antwoord: *boeloe.*

Het jonge bamboesriet (*roboeng*) gebruikt men als groente; het oudere dient tot waterkokers (*garigit*).

11. *Sada do tijangna, roemana roema gorga.*

't Heeft één stijl, zijn huis is met allerhande figuren versierd.

Antwoord: *arsam*, een varensoort, die kleiner is dan de *sampilpil.* De vanen met hare vele insnijdingen worden hier vergeleken bij de *gorga*, figuren op de gevels der huizen geschilderd.

12. *Sisikna sisik hoda na bara,*
Soewarana soewara horbo,
Na tata sipanganonna;
Ija sowada tinangkona,
Indang adong panganonna;
Di patna raoetna,
Mambaen toe babana.

Het heeft de kleur van een bruin paard en het geluid van een karbau; 't eet alleen wat niet gekookt is; als het zijn voedsel niet steelt, dan heeft het niets

te eten; aan zijn pooten zit zijn mes, waarmede het zijn eten naar zijn bek brengt.

Antwoord: *lali* (*haliki*), kiekendief.

13. *Goergoer so haroe indahan;*
Mejat so haroe manoek.

Het kookt (*goergoer*) en is toch geen rijst;
Het zit op 't rek (*mejat*) en is toch geen kip.

Dit raadsel heeft vertaald geen zin; *goergoer* en *mejat* moeten toch hier niet opgevat worden als verba, maar als de namen der kampongs *Hoeta Goergoer* en *Hoeta Mejat*, zoodat men slechts met eene woordspeling te doen heeft.

Mejat = Md. *marnjajat.*

14. *Di paoesoeng-oesoeng na mate na mangoloe.*

De levende wordt door den doode gedragen.

Antwoord: *paraoe*, schuitje.

15. *Goergoer so ginorgoran,*
Marsik so ni ariran.

't Bruist zonder dat het verhit wordt;
't Is droog zonder dat het drooggelegd wordt.

Antwoord: *onan* (*poken*), markt, waar de menschen komen en gaan naar goedvinden.

In het Mandailingsch heeft men *mangarirkon* = afscheppen van het water en het schuim van de rijst.

16. *Hajoe salenggam boenga;*
Marparboewe so marboenga.

't Draagt vrucht zonder te bloeien.

Antwoord: *pinasa* (Md. *sibodak*), nangka.

De eerste regel dient slechts tot versiering.

17. *Djolo di tanggoi asa di toetoeng.*

Eerst wordt het in stukken gehakt en dan verbrand.

Antwoord: *soban*, brandhout.

Hier *di* = Md. *ni*.

18. *Djolo di lapa asa di toeldang.*

Eerst snijdt het in stukken en dan doorsteekt het.

Antwoord: *ninggala dohot ansoewan*, ploeg en houten spade.

lapa = schillen, in stukken verdeelen.

19. *Di bondoet na mate na mangoloe.*

De doode slikt den levende in.

Antwoord: *bagas*, huis.

20. *Di tolon na oto na bisoek.*

De domme slikt den verstandige in.

Antwoord: *abit*, kleed.

21. *Tena hangoloewanna.*

Zijn drek is zijn middel van bestaan.

Antwoord: *tambooeng* (Md. *sidjombeng*), spin, met het oog op het web.

22. *Tena djajana.*

Zijn drek is zijn ongeluk.

Antwoord: *hatitihoran* (van der Tuuk: *hatihoran*, *saroemaer*, Md. *haroemaer*), zeker veelvoetig insekt, dat des nachts een groenachtig licht van zich geeft.

23. *Rangrang roesoekna*,
Hoematiltal (Md. *hoematintal*) *tèna*.

Zijn ribben zijn wijd van elkander; zijn drek springt en spartelt.

Antwoord: *boeboe*, fuik, waarin de visschen (*tena*) dartelen.

24. *Tangis radja bolon.*
Di baen si goendal bolon.

Lappen (flarden) van kain doen den grooten vorst weenen.

Antwoord: *ogoeng*, koperen muziekbekken, dat geslagen wordt met een stok, welks uiteinde met lappen is omwonden.

25. *Gantoeng bernong.*

Het hangt en heeft een groot oog.

Antwoord: *ogoeng*, het groote oog is de knop.

Bernong = Men. *taboelalang*.

26. *Marpat so malo lao, martandoek so ra manjoting (manondong)*. Md.

't Heeft pooten en kan niet loopen; het heeft horens en wil niet stooten.

Antwoord: *bagas*, huis.

De horens op een huis heeten *pèlang*.

27. *Sinoewakkon babana*,
Bongot iba toe boetoehana.

Breekt men zijn mond open, dan komt men in zijn buik.

Antwoord: *sopo*, een open gebouw, waarin een zolder is, die tot bewaarplaats dient van rijst. Een luik (hier *de mond*) geeft toegang tot dien zolder.

Bongot = Md. *bongkot*.

Boetoeha = Md. *bitoewa*.

28. *Babana baba djoehoet*,
Pamatang pamatang hajoe,
Roesoekna roesoek hotang.

Zijn mond is van vleesch, zijn lichaam van hout, zijn ribben van rotan

Antwoord: *tataganing* (*gondang*), Ml. *gendang*.

't Vleesch is hier het trommelvel.

Van de *gondangs* gebruikt men steeds twee stuks bij elkander, te zamen *saraban* genaamd; de *tataganing* bestaat uit 5 stuks.

29. *Inda dope gok*, *madoeng oroeson* (Md.).

'tIs nog niet vol en 't wordt al afgestreken.

Antwoord: *gondang*.

Oroes gebruikt men voor het afstrijken van een rijstmaat b. v.

30. *Roengga di doeroe*,
Papan di tonga-tonga.

Een plank in het midden en doornen aan de kanten.

Antwoord: *goerampang* (*gajo*, Md.) kreeft.

De plank is de schaal, de doornen zijn de pooten.

In het Mandail. luidt dit raadsel:

Ranggas di topi-topi,
Papan di tonga-tonga.

31. *Omboen na soemorop*,
Dolok martoenggalingan.

De wolk zweeft langs (trekt over) den grond, de berg valt onderst boven.

Antwoord: *iran*, een soort raam, waarover de draad van het weefsel gespannen wordt.

De *iran* bestaat uit twee evenwijdig loopende stukjes hout, die door een dwarslat met elkander verbonden zijn: De dwarslat is de berg, die bij het winden omkantelt; de wolk is de draad, die gewonden wordt.

32. *Omboen na soemorop-sorop*,
Bintang na soemilo-silo.

De wolk zweeft, de ster schittert en flikkert.

Antwoordt: *pangidoepan*, sigaar, strootje.

33. *Ni intjop patna*, *bondil matana*.

Zuigt men aan zijn voet, dan gaat zijn oog wijd open.

Antwoord: *pangidoepan*. Bij elken trek flikkert het vuur op.

34. *Tas*, *teoes*.

Antwoord: *mambajoe*, vlechten van matten, enz.

De opgegevene woorden bootsen het geluid na, dat men bij het vlechten hoort.

35. *Tingko sitingko meong*,
Ambat-ambat ni bagoedoeng.

't Is rond en doet als een kat, het houdt de muizen tegen.

Tingko = rond; *meong* = miaauwen.

Antwoord: *galapang.*

De kolommen, die den zolder van een sopo dragen, zijn van boven voorzien van ronde bladen hout in den vorm van Z. M. kaas; deze worden *galapang* genoemd en daarop rusten de *porèn*. (Ml. *paran*). Langs die ronde bladen kunnen de muizen (*bagoendoeng*) niet op den zolder komen; daarom worden zij bij katten (*meong*) vergeleken.

36. *Dagal-doegoel*,
Doegoelna sipanganon.

't Is gebobbeld en zijn bobbels eet men.

Antwoord: *parira*, Ml. *pĕtai.*

37. *Boroe na toewa-toewa.*
Pasarat-sarat gojongna.

Een oud wijf, dat hare wormen voortsleept.

Antwoord: *djaroem*, (*djahit*, Md.), naald.

38. *Hoedjoer ni Ompoenta*,
Indang habilangan.

Lausen van den Heer, in ontelbare menigte.

Antwoord: *oedan*, regen.

39. *Gindjangan tena sijan pamatangnja.*

Zijn drek is langer dan zijn lichaam.

Antwoord: *djaroem.*

40. *Gantoeng mokmok.*

't Hangt en 't is dik.

Antwoord: *pinasa*, nangka vrucht.

41. *Hambing nanggoersa, toloe oeloena waloe patna.*

Dit raadsel heeft wel iets van de Hollandsche kinderraadsels in den trant van *Doedelatoe*, *diekoerenthetveena*, enz. Men leze hier: *hambing* (*hambeng*, Md.), *oersa*, *sa*, *toloe oeloena*, *waloe patna*, een geit, een hert en een slang, (*oelok sa*); ze hebben drie koppen en acht pooten.

De lettergreep *nang* is ingevoegd om het raadsel raadselachtiger te maken; de lettergreep *sa* is om dezelfde reden slechts éénmaal genoemd.

42. *Gantoeng mornijang.*

't Hangt en 't is mager.

Antwoord: *parira* = Ml. *pĕtai*.

43. *Di tortori tena.*

Het bedanst zijn drek.

Aantwoord: *toetoe* (*panggiling*), een werktuig voor het fijnmaken van Spaansche peper, enz.

44. *Hajoe na sanlobong.*
Indang halangkaon.

Het is (als) een stuk hout, maar men kan er niet overheen stappen.

Antwoord: *oelok*, slang.

45. *Ija arijan rahis,*
Ija borngin na hornop.

Over dag is het steil, 's nachts is het vlak.

Antwoord: *pintoe ni bagas*, huisdeur.

Van de huizen in Toba, die op palen gebouwd zijn, zijn de deuren in den vloer gemaakt. Over dag worden zij opgezet (*steil*), 's nachts neergelaten (*vlak*).

Hetzelfde raadsel beteekent in het Mandail. *amak*, slaap-

matje, dat over dag opgerold en tegen de omwanding van het huis wordt gezet.

46. *Arijan songon toemba*,
Borngin songon sarir.

Over dag is 't als een koker, 's nachts als een *sarir.*

De *toemba* is een koker, gebezigd tot het bergen van sieraden, enz. Een *sarir* is een werktuig om visch te vangen, dat het best met eene opene of vlakke fuik kan worden vergeleken.

Antwoord: *amak*, slaapmatje.

47. *Pinisat lapoeng*,
Marngangak babijat.

Knijpt men er in, dan is het leeg, maar 't brult als een tijger.

Antwoord: *saroene*, een soort van klarinet; het mondstuk bestaat uit twee rietjes.

48. *Sinoewan so ra toeboe*,
Binoetboet so ra malos.

Wordt het geplant, dan komt het niet op; wordt het uitgetrokken, dan verdort het niet.

Antwoord: *oboek*, haar.

VERSLAG

omtrent de invoering van het geregeld bestuur in het landschap Gloegoer III Kota di ilir

DOOR

den Assistent-Resident van de L Kota

H. VISSER.

Van den resident der Padangsche Bovenlanden de opdragt ontvangen hebbende om het landschap Gloegoer III Kota di ilir onder geregeld bestuur te brengen, begaf ik mij op den 1en September 1881 van Paijakombo op reis derwaarts.

Viâ Soeliki en Mahi arriveerde ik den 3en te Loeboe Alei (laras Kapoer nan IX), waar ik den kontroleur van Pangkalan en Kampar, tot wiens ressort het nieuw ingelijfde landschâp zou worden gevoegd, ontmoette.

Den 4en zetten wij te zamen den togt naar Sialang voort. Daar moesten wij dien dag en den volgenden verblijven, aangezien de hoofden van Gloegoer III Kota di ilir ingevolge mijn eerste aan hen gerigt schrijven d.d. 12 Julij jl. nader berigt omtrent den juisten datum van onze komst moest worden toegezonden en omdat ook aldaar de inkoop van rijst, karbouwen en andere benoodigdheden voor het te geven anexatiefeest moest geschieden en de verzending er van worden geregeld.

Te Kota Gloegoer toch was volgens ingewonnen berigten thans in het geheel geen rijst te koop, daar de twee laatste oogsten der drooge rijstvelden zeer ongunstig waren uitgevallen.

Is dit voedingsmiddel er al te verkrijgen, dan kost het *f* 18 — *f* 20 de pikol.

Den 6[en] September verlieten wij Sialang en bereikten, viâ Koeboe Pisang of Roeboe Rendah, het aan de Batang Pamangan gelegen laatste gehucht in Kapoer nan IX op weg naar Gloegoer, Koeboe Penjabrangan, waar wij den nacht doorbragten.

Het pad, dat na het verlaten van de vlakte van Sialang bijna regt toe regt aan over heuvelen en door dalen loopt, was, daar wij tot heden door droog weder begunstigd werden, goed begaanbaar, ofschoon wij hier en daar wegens de steile hellingen van het paard moesten stijgen.

Den 7[en] des morgens ten 8 ure werd de reis voortgezet over een zeer geaccidenteerd en boschrijk terrein. Het pad, dat over de toppen der opeenvolgende heuvels loopt en doorgaande steeds hooger stijgt, was door het onafgebroken klimmen en dalen moeielijk te begaan en kon er dus van de paarden weinig gebruik worden gemaakt.

Zoo kwamen wij eerst tegen 12 uur ongeveer aan den grenssteen, Batoe Soenggal geheeten.

Daar stonden de poetjoek van het landschap Gloegoer III Kota di ilir Datoe Besar, alsmede de hoofden van Kota Gloegoer en eenige volgelingen ons op te wachten. Na van het ons ter verfrissching aangeboden klapperwater gebruik gemaakt en even uitgerust te hebben, vervolgden wij onze reis.

De weg werd gaandeweg moeielijker; het was dan ook maar een karbouwenpad, dat eenigszins in orde was gebragt, want het gewone voetpad was eenige dagen te voren door aardstortingen geheel onbruikbaar geworden.

Op drie plaatsen waren de hellingen zoo sterk, dat zelfs de paarden met moeite er langs konden worden gebragt; daarbij kwam nog, dat wij door een hevige regenbui werden overvallen, zoodat wij ons nauwelijks op den glibberigen grond staande konden houden.

Nadat wij Koeboe Barangan, een gehucht uit 3 huizen bestaande dat onder Kota Gloegoer ressorteert, bereikt had-

den, werd het terrein vlakker; ook was van daar eenige zorg aan het pad besteed, zoodat wij weder te paard konden stijgen en weldra ongeveer te $3^1/_2$ uren te Kota Gloegoer arriveerden.

In de nabijheid gekomen, hoorden wij reeds het geluid van gandang, agoeng en tjolempong.

Wij vonden de hoofden van Kota Gloegoer en die der twee andere negorijen, welke ons niet aan de grens hadden verwelkomd, met hunne volgelingen benevens een groot deel der mannelijke bevolking voor het negorijhuis verzameld. Daarvoor waren eenige mĕrawals geplant en alles gaf blijk van een zeer vriendschappelijke stemming.

Door gebrek aan kruit werden wij echter niet met welkomstschoten ontvangen, waarover de hoofden zich verontschuldigden.

Het negorijhuis, in Februarij 1880 toen de kontroleur van Delden Gloegoer bezocht, door de drie negorijen daargesteld, was voor ons in gereedheid gebragt en was er voor stalling van paarden enz. gezorgd. De balei was ingerigt tot verblijfplaats van de ons vergezellende hoofden en beambten. Ook trof het dadelijk ons oog, dat tegenover de balei een vrij ruime feestloods, tevens plaats voor het houden van rapat, was opgerigt.

Na den hoofden over 't een en ander mijne tevredenheid betuigd te hebben, betrokken de kontroleur van Pangkalan en Kampar en ik de ons aangewezen woning.

Tegen den avond deed ik den hoofden weten, dat ik den volgenden morgen om $9^1/_2$ uur hen en allen, die in het landschap Gloegoer III Kota di ilir eenige waardigheid bekleedden, in de feestloods wenschte te ontmoeten.

Nadat mij den volgenden morgen tijding gebragt was, dat al de hoofden en hunne volgelingen en vele belangstellenden in de feestloods waren vergaderd, begaf ik mij, vergezeld van den kontroleur en de larashoofden van Moengkar, Sitoedjoe, Kampar VI Kota di moedik en Kapoer nan IX, daarheen.

Ik gaf den verzamelden hoofden te kennen, dat ik met ge-

noegen zag, dat zij aan de van mij ontvangen uitnoodiging gevolg hadden gegeven, en ik thans den dag wenschte te bepalen, waarop ik hun wensch om onder het regtstreeksch bestuur van het Gouvernement gebragt te worden zou vervullen; dat vroeger (op 30 October 1879) de meesten hunner voor mij te Paijakombo waren verschenen, maar ik thans op nieuw kennis met hen wenschte te maken en voorts, ten einde later geene moeielijkheden zouden kunnen ontstaan door kwestiën omtrent rang en waardigheden, ik nu de namen, galars en soekoes wilde doen opschrijven van hen, die de ware volksvertegenwoordigers van de drie negorijen van Gloegoer III Kota di ilir waren en van hen, die eenige waardigheid in die negorijen bekleedden.

Na de noodige ondervraging, gedaan naar aanleiding van de door den kontroleur van Delden in het dagboek van zijne reis naar Gloegoer in Februarij 1880 gemaakte aanteekeningen, werd bevonden, dat de hoofden (poetjoek), hunne door de adat aangewezen opvolgers (samboetan) en de doebalangs de navolgende waren:

1 Si Gogo galar Datoe Besar, van de soekoe Petapang, poetjoek gadang di loear parit, in het landschap Gloegoer III Kota di ilir.

A. Kota Gloegoer.

2 Si Kajat galar Datoe Maradja van de soekoe Petapang, poetjoek gadang di dalam parit.

3 Si Badoe Rasi galar Datoe Padoeka Besar, poetjoek van de soekoe Piliang.

4 Si Oetin galar Datoe Radja Melajoe, poetjoek van de soekoe Melajoe.

5 Si Pantjang galar Datoe Bandaharo, poetjoek van de soekoe Domo.

6 Si Amat Bongsoe galar Datoe Padoeka, poetjoek van de soekoe Tjiniago.

Samboetans.

1 Si Salam galar Datoe Madjolelo, van de soekoe Petapang, samboetan van Datoe Besar.

2 Si Daoed galar Datoe Tan Simaradja, van de soekoe Petapang, samboetan van Datoe Maradja, wegens minderjarigheid vertegenwoordigd door zijn mamak kandoeng Si Salin.

3 Si Kimbang galar Datoe Madjo Kajo, van de soekoe Piliang, samboetan van Datoe Padoeka Besar.

4 Si Sikat galar Datoe Tan Madjolelo, van de soekoe Melajoe, samboetan van Datoe Radja Melajoe.

5 Si Salih galar Datoe Djelo Kampar, van de soekoe Domo, samboetan van Datoe Bandaharo.

6 Si Kòlèk galar Datoe Padoeka Simaradjo, van de soekoe Tjiniago, samboetan van Datoe Padoeka.

Doebalangs.

1 Si Sengadja galar Oedjoeng Pelawan.
2 Si Kapèh galar Ariman Soetan.
3 Si Koemoedin galar Ampang Madjalelo.
4 Si Roending galar Ampanglima Kampar.
5 Si Kasih galar Ampang Mokajo.
6 Si Said galar Ampang Motoenggang.

B. Kota Tengah.

1 Si Rachmat galar Datoe Madjo Besar, van de soekoe Petapang, poetjoek gadang di dalam parit.

2 Si Moesa galar Datoe Sati, poetjoek van de soekoe Melajoe.

3 Si Intan Oelah galar Datoe Imbang di Langit, poetjoek van de soekoe Piliang.

4 Si Lembang galar Datoe Tan Kabesaran, poetjoek van de soekoe Mandheling.

Samboetans.

1 Si Langga galar Datoe Padoeka Toewan, van de soekoe Petapang, samboetan van Datoe Madjo Besar.

2 Si Alie Mohamad galar Datoe Soetan Madjolelo, van de soekoe Melajoe, samboetan van Datoe Sati.
3 Si Djamiïn galar Datoe Madjolelo Angso van de soekoe Piliang, samboetan van Datoe Imbang di Langit.
4 Si Bidoeh galar Datoe Madjo Indo, van de soekoe Mandheling, samboetan van Datoe Tan Kabesaran.

Doebalangs.

1 Si Melintang galar Kirai.
2 Si Djamiïn galar Ampang Madjolelo.
3 Si Kasih galar Melintang Soetan.
4 Si Tengkeh galar Telan Alam.

C. Tandjoeng Djadjaran.

1 Si Soetan galar Datoe Bandaharo, van de soekoe Melajoe, poetjoek gadang di dalam parit.
2 Si Soetan galar Datoe Padoeka Djelo, wegens minderjarigheid vertegenwoordigd door zijn mamak kandoeng Si Boedoek galar Datoe Padoeka Djelo, poetjoek van de soekoe Petepang.
3 Si Tali galar Datoe Padoeka Sinaro, poetjoek van de soekoe Mandheling.

Samboetans.

1 Si Nabi galar Datoe Madjolelo, van de soekoe Melajoe, samboetan van Datoe Bendaharo, wegens afwezigheid buiten Gloegoer, vertegenwoordigd door zijn kamanakan kandoeng Si Saman.
2 Si Barantak galar Datoe Mangkoeto Kaijo van de soekoe Petepang, samboetan van Datoe Padoeka Djelo, wegens afwezigheid buiten Gloegoer vertegenwoordigd door zijn kamanakan Si Ladjak.
3 De betrekking aan samboetan van Datoe Padoeka Sinaro is niet vervuld wegens gebrek aan mannelijke familieleden;

de galar aan die betrekking verbonden is Datoe Padoeka Simaradja.

Doebalangs.

1 Si Masih galar Oedjoeng Pelawan } op reis.
2 Si Badoe galar Ampanglimo Kajo } op reis.
3 De betrekking is niet vervuld, wegens gebrek aan mannen in de soekoe Mandheling; de galar daaraan verbonden is Panglimo Djelo.

Na afloop van dit onderzoek werd in overeenstemming met de hoofden besloten de plegtigheid der anexatie te doen plaats grijpen op den 11[en] September, en dan de van Gouvernementswege verstrekte karbouwen te slachten; terwijl op den 9[en] en 10[en] de noodige toebereidselen voor den feestmaaltijd zouden worden gemaakt.

De hoofden verzochten tevens als eerbewijs aan mij en den kontroleur ook een karbouw te mogen aanbieden. Daar ik met het oog op de geringe welvaart alhier, o. a. blijkbaar uit den toestand van huizen en kleeding van hoofden en bevolking en het klein aantal volwassen karbouwen in het landschap (bedragende slechts 49), deze uitgaaf te kostbaar vond en bovendien ook bij de annexatie van Pangkalan en Kampar in 1879 geen dergelijk geschenk door de ambtenaren was aangenomen, zoo achtte ik het beter om voor het aanbod der hoofden beleefd te bedanken.

Ik gaf hun daarom mijne groote ingenomenheid met hun voornemen te kennen, als zijnde een bewijs van hunne vriendschappelijke gezindheid, en verklaarde, dat hun wil ons reeds een daad was, waarop wij zeer veel prijs stelden; dat ik echter, daar er reeds van Gouvernementswege karbouwen zouden worden geslacht, hun in overweging gaf om later wanneer hunne welvaart onder Gouvernements bestuur zou zijn toegenomen, eenig zigtbaar teeken hunner ingenomenheid met dat bestuur te geven.

De hoofden gaven hierop eenparig hunne tevredenheid met

mijne beslissing te kennen, waarna wij de vergaderplaats verlieten.

In den vooravond gaf ik den hoofden mijnen wensch te kennen om den volgenden morgen de negorij Kota Tengah te bezoeken.

Ook ontving ik dienzelfden avond een bezoek van Si Taka galar Datoe Toewa. Deze persoon, vroeger den galar Datoe Besar dragende en alstoen eerste hoofd, poetjoek gadang di loear parit, in de III Kota Gloegoer di ilir, was volgens de getuigenis van alle hoofden reeds als zoodanig afgetreden vóór dat op 30 October 1879 het aanbod van onderwerping aan 's Gouvernements gezag door hen geschiedde en is daarom dan ook destijds niet met de andere hoofden voor mij verschenen, noch den 3en November d. a. v. voor den resident der Padangsche Bovenlanden.

Hij droeg alle sporen van nog te lijden aan eene hevige schurft (koerab, koero of koeo), doch verhaalde mij, dat hij thans eene kuur onderging en alleen hierom naar de kampong gekomen was, omdat hij mijne komst vernomen had. Na mijn vertrek zou hij zich weer gaan afzonderen.

Later vernam ik van andere zijde, dat Datoe Toewa zich niet liet medicineren en steeds met zijn vrouw en kinderen omging in plaats van zich volgens de adat af te zonderen.

Verder verdient hier aanteekening, dat die persoon, hoewel als adathoofd reeds afgetreden en als datoe besar vervangen door den tegenwoordigen titularis Si Gogo, toen de kontroleur van Delden op zijne kommissiereis in Februarij 1880 Gloegoer bezocht, zich gedurende dien tijd weder op den voorgrond heeft gesteld en destijds door dien ambtenaar als datoe besar en dus als eerste hoofd werd behandeld.

Daar hij meer ontwikkeld is en zich beter weet uit te drukken dan de andere hoofden, is het wel te begrijpen, dat hij een gunstigen indruk op dien ambtenaar heeft gemaakt en met onderscheiding werd behandeld.

Si Taha was zich daarna als rodihoofd en gemagtigde van

den kontroleur van Pangkalan en Kampar gaan beschouwen en als zoodanig bevelen gaan geven. Daar het nu echter gebleken is, dat hij geen adathoofd meer is en als zoodanig wegens zijne ziekte is vervangen en ook geen der hoofden hem meer als zoodanig erkent, zoo treedt hij voor het bestuur op den achtergrond en nam hij ook bij de plegtigheden der annexatie van Gloegoer geene zitting onder de hoofden.

Ingevolge op den vorigen dag met de hoofden gemaakte afspraak begaven de kontroleur en ik, door goed weder begunstigd, ons den 9en September tegen 8 uur 's morgens op weg naar Kota Tengah.

De afstand daarheen bedraagt nagenoeg 4 palen. Het voetpad was eenigszins in orde gebragt; het loopt eerst langs eenige verstrooid liggende huizen van Kota Gloegoer, dan door eenige ladangs en vervolgens door de wildernis, doch volgt steeds den regteroever van de Kampar en slingert zich op en neder om den voet van den Boekit Mendala.

Kota Gloegoer ligt aan de eene en Kota Tengah aan de andere zijde van dat gebergte. Deze nederzetting heeft meer het voorkomen van eene kota dan Kota Gloegoer. Hier zijn de huizen wijd en zijd verstrooid aan beide oevers van de 68 meters breede Kampar. Op de plaats, waar wij overnachtten, staan twee huizen en de balei; links en regts voeren voetpaden naar de verder gelegen huizen, welker erven allen met dadap ompaggerd zijn. De eigenlijke Kota Gloegoer ligt aan den linkeroever der rivier en bestaat uit vijf onaanzienlijke huizen; hier in Kota Tengah daarentegen staan de huizen digter bijeen in rijen langs den regteroever der rivier.

Onder de 29 huizen zag ik er eenige met planken omwanding, die er zeer net uitzagen en waarvan het snijwerk der lijsten aan de vooromwanding met kleuren was afgezet, ook waren van twee de planken met zweedsche teer en olie bestreken. De huizen zijn echter bijzonder klein en kunnen

volstrekt niet met die in de Padangsche Bovenlanden worden vergeleken. De planken omwandingen trokken echter hier mijne aandacht, om reden men elders in Gloegoer slechts wanden van boomschors aantreft.

Nadat wij onder het bespelen van gandang, agoeng en tjelempong de kampong bezigtigd hadden, werd ons en de ons vergezellende hoofden in het huis van het eerste hoofd (poetjoek gadang di dalem parit) Datoe Madjo Besar kopi daun, eenig gebak en wat rijst voorgezet.

De bewoners van Kota Tengah schijnen zich in eenige meerdere welvaart dan die van Kota Gloegoer te verheugen; gevulde padischuren zag ik echter evenmin hier als daar.

Volgens informatie trekken de bewoners meer ten handel naar Kampar, Siak, Singapore en de Straits dan die van Kota Gloegoer; ik zag hier ook een kleine praauw met dak, zooals die door de lieden van Kota Baroe op de Mahi-rivier en in de Kota VI en VII van Kampar gebezigd worden en verscheidene onoverdekte sampans van minderen diepgang liggen.

De voorname artikelen van den handel zijn was, damar, benzoë, getah pertjah, ramehtouw en wat koffij van inferieure kwaliteit.

Aanplantingen van koffij van eenige beteekenis zagen wij hier evenmin als te Kota Gloegoer; bij de huizen vindt men wel eenigen aanplant, waarvan de boomen de teekenen dragen van hoofdzakelijk voor bladkultuur te worden onderhouden.

Zooals wij vernamen, wordt de koffij, die te Kampar wordt afgevoerd, hoofdzakelijk opgekocht te Moeara (Gloegoer III Kota di moedik) en daar aangevoerd uit de ladangs in het gebergte, behoorende tot de negorijen Rotan-gatah en Pangéan.

De drooge rijstvelden in Kota Tengah waren evenals die van Gloegoer nog slechts gedeeltelijk beplant; vele personen waren nog met branden bezig. Op de velden, aan de helling van den Boekit Mendalo gelegen, die wij, naar Kota Ten-

gah gaande, passeërden, was de djagoeng, die men hier even voor de rijst plant, reeds ontkiemd.

Sawahs zagen wij nergens en worden dan ook niet in dit landschap gevonden, hoewel geschikt terrein er voor hier en daar wel aanwezig is.

Gebrek aan de eerste voedingsmiddelen doet zich dan ook in Gloegoer di ilir meermalen gevoelen en is dit ook de reden waarom velen voor langen tijd hunne woonsteden verlaten, waarvan weder het gevolg is, dat de beste krachten, die tot ontwikkeling van den landbouw zouden kunnen worden aangewend, aan het land worden onttrokken.

Van Kota Tengah maakten wij langs den waterweg de terugreis naar Kota Gloegoer.

Het vaarwater levert alleen bij Pintoe raija eenige moeielijkheid op, daar de bedding van de rivier zich hier tusschen steile rotsachtige oevers vernauwt en de stroom over een bed van rotsen heen bruischend voortsnelt.

De 10en September werd doorgebragt met de voorbereiding voor het feest van den 11en.

Ook vele vrouwen van Kota Tengah kwamen naar Gloegoer om hulp te verleenen.

Door den kontroleur en mij werden bij hoofden en anderen naar verschillende aangelegenheden, volk en land betreffende, geinformeerd en ook eenige statistieke gegevens betreffende de bevolking verzameld.

Het aantal huizen bedraagt in:

Kota Tengah.

Soekoe	Petapang	18
〃	Melajoe	5
〃	Mandheling	2
〃	Piliang	4
	Totaal	29

Kota Gloegoer.

Soekoe	Petapang	17
〃	Melajoe	7
〃	Tjiniago	8
〃	Piliang	10
〃	Domo	2
	Totaal	44

Het gehucht Koeboebarangan onder Gloegoer ressorterende Soekoe Petapang 3

Tandjoeng Djadjaran.

Soekoe	Melajoe	5
〃	Mandheling	2
〃	Petapang	2
	Totaal	9

en is dus het totaal huizen voor het geheele landschap Gloegoer III Kota di ilir 85.

Het aantal der mannen van 16 tot 60 jaren is volgens van de hoofden verkregen cijfers in:

Kota Tengah.

Soekoe	Petapang	23	
〃	Melajoe	19	
〃	Mandheling	10	
〃	Piliang	10	
			62

Kota Gloegoer.

Soekoe	Petapang	24	
〃	Melajoe	11	
〃	Tjiniago	7	
	Transport	42	62

	Tranport	42	62
Soekoe	Piliang	11	
〃	Domo	4	
		——	57

Tandjoeng Djadjaran.

Soekoe	Melajoe.	10	
〃	Mandheling.	5	
〃	Petapang	5	
		——	20
	Totaal generaal		139

waarbij nog gerekend moeten worden 7 personen uit andere landschappen (dagang), die zich hier met der woon hebben gevestigd als 2 in Kota Tengah, 2 in Kota Gloegoer en 3 in Tandjoeng Djadjaran, zoodat men 146 verkrijgt, waaronder 13 hoofden, 12 samboetans en 12 doebalangs.

Van de mannelijke bevolking waren thans wegens handel, visscherij enz. afwezig uit Kota Tengah 6 personen

Kota Gloegoer	5	〃
Tandjoeng Djadjaran.	14	〃
Totaal	25	〃

Het getal werkbare mannen, de hoofden niet medegerekend, bedraagt dus iets meer dan 100. Het aantal zielen in het geheele landschap zal, zoo men gemiddeld voor elk huis een gezin van 7 leden aanneemt, ± 600 bedragen.

Omtrent het getal volwassen karbouwen werden mij de volgende cijfers medegedeeld:

Kota Tengah.	7
Kota Gloegoer	32
Tandjoeng Djadjaran.	10
Totaal	49

Een bezoek van de omstreken van Gloegoer in den namiddag van den 10en September leverde niets bijzonders op; aan-

plantingen, van eenige beteekenis, van voedings- of andere gewassen werden niet waargenomen.

Den 11en September had de plegtigheid der invoering van het Nederlandsch gezag in Gloegoer III Kota di ilir plaats.

Des morgens verzamelden de hoofden en hunne volgelingen, en nagenoeg geheel de mannelijke bevolking der drie negorijen zich in de feestloods tegenover de balei, voor het front waarvoor een vlaggemast was opgerigt. Het terrein was overigens met měrawals versierd en aan de rivierzijde eene batterij van 4 lilla's in gereedheid gebragt.

Tegen 9 ure, toen allen verzameld waren, werd ik met den kontroleur door de vier eerste hoofden (poetjoek gadang di loear en di dalam parit) van het negorijhuis afgehaald en onder het slaan der taboe en het bespelen van tjelempong, agoeng en gandang naar de vergaderplaats geleid.

Aldaar aangekomen, namen de hoofden, samboetans en doebalangs tegenover ons plaats, terwijl de mannelijke bevolking en de uit Kapoer nan IX, Kampar en elders aanwezige personen zich achter hen schaarden.

De mij vergezellende inlandsche hoofden van Moengkar, Sitoedjoe, Kampar di moedik en Kapoer nan IX Kota benevens de aanwezige inlandsche ambtenaren namen links en regts van ons plaats. Ik sprak daarop de vergadering in 't Maleisch toe, als hier onder volgt:

„Hoofden van Gloegoer en u allen, mannen van de III Kota van Gloegoer, benedenstrooms van de Kampar gelegen, ik groet u.

Het verheugt mij zeer u in zoo'n grooten getale hier vergaderd te zien.

Twee en twintig maanden is het geleden, dat gij, hoofden, te Paijakombo uwe opwachting bij mij maaktet en mij uwen wensch en dien uwer onderhoorigen kwaamt mededeelen, dat het Nederlandsch-Indisch Gouvernement het bestuur over uw land mogt aanvaarden.

Eenstemmig hebt gij mij toen tevens verklaard, dat gij bereid waart en beloofdet, om alle verpligtingen, die u door het Gouvernement zouden worden opgelegd en die uit een geregeld bestuur voortvloeien, na te komen.

Deze uw wensch en uwe gezindheid is vervolgens aan het Gouvernement medegedeeld en thans kom ik, daartoe gemagtigd door den gouverneur van Sumatra's Westkust en den resident der Padangsche Bovenlanden, ulieden het antwoord brengen op uw verzoek en dat is, dat de Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië een goedgunstig oor verleend heeft aan uwen wensch en dien uwer onderhoorigen en goedgevonden heeft en verstaan, krachtens machtiging des Konings, te bepalen, dat de III Kota Gloegoer, benedenstrooms de Kampar, voortaan onder het regtstreeksch bestuur van het Gouvernement van Nederlandsch-Indië zullen staan en uw land een deel zal uitmaken van de onderafdeeling Pangkalan en Kampar.

Uwe oude instellingen worden gehandhaafd.

De kontroleur van Pangkalan en Kampar zal uw hoofd zijn en onder dien ambtenaar zullen de datoe's en soekoehoofden u besturen volgens uwe adat als te voren.

De wijze, waarop gijlieden mij aan den grens van uw land ontvangen hebt, en de wijze, waarop gij thans deze mededeeling aanhoort, zijn mij tot een teeken, dat uwe gezindheid nog dezelfde is als zoovele maanden geleden, toen gij voor 't eerst uw verlangen om onderwerping aan het Nederlandsch gezag aan mij te kennen gaaft. Met dankbare harten en opgeruimde aangezigten verneemt gij de tijding van uwe inlijving bij het Gouvernements gebied, en teregt, want voordeel moet die vereeniging u aanbrengen. Daarom geef ik op dit plegtig oogenblik last om hier de Nederlandsche vlag te hijschen, ten teeken, dat Gloegoer III Kota di ilir van af dezen stond wordt gerekend Gouvernements grondgebied te zijn, ten teeken, dat Z. M. de Koning der Nederlanden ook koning is over uw land."

Hierna werd op een afgesproken teeken de Nederlandsche

vlag voor de feestloods geheschen en met 21 schoten uit de lillas gesalueerd, terwijl de tjelempong zich tevens deed hooren.

Daarop hernam ik het woord als volgt:

„Geluk wensch ik u, hoofden en mannen van Gloegoer, met het oprigten van dit teeken in uw midden! Geluk er mede dat gij Gouvernements onderdanen geworden zijt!

Zooals ik reeds daar even zeide, worden uwe oude instellingen gehandhaafd. Onder den kontroleur van Pangkalan en Kampar, die uw leidsman zal zijn, zult gij, hoofden! uwe onderhoorigen blijven besturen als te voren volgens uwe landsinstellingen; gij allen dus, die vóór de inlijving van dit land bij het Gouvernements gebied de eene of andere waardigheid bekleeddet, behoudt ook thans die waardigheid, doch onder de voorwaarde, dat gij naar uw beste vermogen de belangen uwer onderhoorigen zult bevorderen, hen met regtvaardigheid zult besturen en gij u zult beijveren om alle bevelen en regelingen van het Gouvernement, in de Gouvernements landen van kracht en die tot bevordering van welvaart en ontwikkeling der bevolking strekken, op te volgen en ten uitvoer te leggen, zoowel die, welke reeds sedert lang bestaan, als die welke later u mogten worden bekend gemaakt.

En welke zijn die regelingen? Zij zijn:

Goede wegen aan te leggen, zoo dat de ingezetenen zich gemakkelijk kunnen verplaatsen en zich daar heen begeven, waar hunne producten aftrek vinden en zij zich van wat zij missen en voor hun onderhoud noodig hebben kunnen voorzien. Waar geen gemakkelijke communicatie bestaat met omliggende plaatsen, waar geen groote toeloop van handelaars is, kan geen welvaart bestaan; de prijzen van voedingsmiddelen en kleeding, ze blijven er hoog; kan echter de handelaar gemakkelijk uwe woonplaatsen bereiken, dan treft men weldra in overvloed aan wat vroeger schaarsch was en alles wat gij noodig hebt, wordt goedkoop.

Beijvert u dus om uw land gemakkelijk bereikbaar te maken voor den handelaar en den bewoner van naburige streken.

Ziet niet tegen eenige moeite, want het voordeel, dat gij zult verkrijgen, overtreft de moeite verreweg.

Een tweede voorschrift van het Gouvernement is: Goed te zorgen voor de behoorlijke bewerking en beplanting der rijstvelden op de daarvoor gunstige tijdstippen. De schoone uitkomsten van de opvolging van dit gebod hebt gijlieden, die de Limapoeloeh Kota hebt bezocht, overal gezien. Uitgestrekte rijstvelden hebt gij overal aangetroffen en iederen landbouwer in het bezit van gevulde rijstschuren gezien.

Zoo is het hier nog niet. Ja! gij bezit ook rijstvelden, doch alleen op de hellingen der bergen, ook zijn zij nog weinig in getal en zij leveren u nog nauwelijks op wat gij voor uw onderhoud en dat uwer vrouwen en kinderen noodig hebt. Dit moet en dit kan ook anders worden!

Beijvert u dus onder leiding van den kontroleur, die over u het gezag zal voeren, uwe rijstvelden ook in de dalen en vlakten te vermeerderen, dan zult ook gij en uwe onderhoorigen later veel oogsten en er een tijd komen, dat ook gij trotsch zult zijn op uwe gevulde padischuren en uwe uitgestrekte velden, want noch de plaats voor de akkers, noch de waterstroomen, noch de zonnestralen, noodig tot rijping van het graan, zijn 't die ontbreken, maar alleen de lust en de handen om te arbeiden. Wilt dus en werkt dus zamen om overvloed deelachtig te worden.

Een derde voorschrift is dat ieder hoofd steeds indachtig moet zijn om met regtvaardigheid te besturen. Waar geen regt bestaat, waar geen regt gesproken wordt, doch onregt heerscht, daar kan geen welvaart bestaan.

Een penghoeloe, die onregtvaardig is, verliest zijn gezag en zijn invloed; hij is als een rivier, waarin geen dier kan leven; niemand zet er fuiken in of werpt het net er in uit, want geen visschen treft men er in aan. Zulk een hoofd verliest zijne onderhoorigen, her- en derwaarts zoeken zij heul en bescherming; hij is als een groote boom midden in het veld, die door geen klein hout is omgeven, ieder die hem voorbij-

gaat hakt er met zijn mes of bijl in en het einde er van is, dat hij omvalt.

Wordt zulk een boom niet gelijk, hoofden! maar doet wat goed is, verzet u tegen hetgeen kwaad is, geeft altijd regt aan wien regt toekomt, dan alleen kan uw naam groot zijn zoowel onder uwe volksgenooten als bij het Gouvernement.

Het zij u ten wet, dat de vrienden van het Gouvernement thans ook uwe vrienden zijn; dat de vijanden van het Gouvernement ook uwe vijanden zijn, — daarom zoo er later personen mogten zijn, die binnen uwe landpalen mogten vlugten om zich aan den arm van het Gouvernement te onttrekken, dan is het een pligt hen op te vatten en hen te stellen in handen van den vertegenwoordiger van het Gouvernement, die het gezag over u voert.

Voorts herinner ik u, dat het ook de wil is van de Regeering, dat geen kruit of opium of andere verboden waren in haar gebied op heimelijke wijze worden binnen gevoerd. Gij hoofden! hebt dus daartegen te waken, de overtreders van dat gebod op te vatten om aldus ook van uwe trouw aan het Gouvernement te doen blijken.

Mede is ook voor ulieden van kracht een bevel door het Gouvernement uitgevaardigd en in alle gouvernementslanden opgevolgd, dat gij voortaan aan niemand, wie het ook zij, zonder voorkennis van het Gouvernement gronden verkoopt of wegschenkt, want het gebergte en de valleien, de uitgestrekte wildernis en de vlakten van uw land, die gij zelf niet gebruikt of in gebruik hebt, of die u niet van nut zijn, behooren tot het domein van den staat; het Gouvernement heeft daarover de beschikking, zoodat het den grond, die u niet van nut is, kan in gebruik geven aan hen, die er om verzoeken om ze te ontginnen, opdat ook het land, tot de bewerking waarvan u de krachten ontbreken, toch voordeel afwerpe voor u bewoners van dit landschap.

Dit zijn eenige der voornaamste regelingen van kracht in de landen, waar de Nederlandsche vlag wappert, en die moeten

dus van af heden ook door u worden ter harte genomen en opgevolgd, er doch nog is eene, die ik u moet noemen, welke reeds veel voordeel heeft gebragt aan de bewoners van de Padangsche Bovenlanden en wel direct in de landschappen, die gezegend zijn met een rijken en vruchtbaren grond, ik bedoel de regeling om koffij te planten in geregelde aanplantingen en de vruchten daarvan te leveren aan het Gouvernement. Deze instelling wenscht het Gouvernement ook hier ingevoerd te zien.

De kontroleur, die over u het gezag zal voeren, zal u leeren, hoe gij uwe onderhoorigen koffij moet doen planten en de aanplantingen onderhouden, om er veel vrucht van te trekken en de vruchten bereiden om ze waarde te doen hebben.

Het Gouvernement zal, zoodra het blijkt, dat gij en uwe onderhoorigen belang in deze kultuur stelt, de planters in de gelegenheid stellen om hun product hier in de nabijheid tegen betaling te leveren, en gij hoofden! verkrijgt dezelfde belooning, die ook de hoofden in de Bovenlanden voor de behartiging der belangen van deze kultuur ontvangen.

Voorts als gijlieden hoofden u beijvert om de bevelen van het Gouvernement na te komen en dit uit de welvaart van dit landschap blijkt, voorzeker zal de Groote Heer, die te Buitenzorg is gezeteld, in overweging nemen hen te beloonen, die zich kweten van hun pligt.

Thans vragen wij u hoofden in 't bijzonder af, of gij gezind zijt de bevelen van het Gouvernement op te volgen en te doen opvolgen.

Uwe tegenwoordigheid alhier, uwe blikken geven mij het bevestigend antwoord op mijne vraag, is 't zoo niet? en daarom bevestigen wij u allen op dezen stond, namens het Gouvernement in uwe waardigheden, U, poetjoek gadang di loear parit di dalam III Kota Gloegoer en Ulieden, poetjoek gadang di dalem parit Kota Gloegoer, Kota Tengah en Tandjoeng Djadjaran en U poetjoeks der verschillende soekoes, thans verzoek ik u allen, één voor één voor mij te verschijnen en in mijne handen af te leggen den eed van trouw aan

Z. M. den Koning der Nederlanden alsmede dien van eerbied en gehoorzaamheid aan Z. E. den Gouverneur-Generaal van N. I. als 's Konings vertegenwoordiger."

Hierop volgde de beëediging en onderteekening der processenverbaal, waarna ik vervolgde:

„Geluk er mede gewenscht, hoofden van Gloegoer, met de bekrachtiging in uwe waardigheden!

Bezit die nog lang in het belang uwer onderhoorigen en tot bevordering van den bloei van dit land.

Dat uw ijver worde aangewakkerd, nu gij hoofden zijt onder de bescherming van de Nederlandsche vlag!

Dat uw naam groot worde onder uwe volksgenooten en uwe nagedachtenis onder hen geëerd blijve en uwe nakomelingen, als zij eenmaal uwe graven aan elkaar toonen, nog uitroepen:

Onder die hoofden is de Nederlandsche vlag hier geplant en van af dien tijd is de welvaart van ons land vermeerderd. Vóór dien tijd waren onze rijstschuren weinige en slecht gevuld; thans zijn onze akkers vele in getal en kunnen wij zelfs het graan aan anderen verkoopen.

Vóór dien tijd waren onze karbouwen weinig in getal, thans zijn onze kralen gevuld en is ons vee vet en sterk.

Vóór dien tijd was het zilver bij ons zeldzaam, thans zijn onze ringgits vele, en in onze kleeding en in onze huizen heerscht overvloed.

Hoofden en mannen van Gloegoer laat het zoo onder u worden."

„En nu, laat ons te zamen nederzitten en eten en drinken, opdat onze harten zich verheugen en de gedachte zich in ons bestendige, dat deze dag een groote dag is.

Hoofden en mannen van Gloegoer, ik heb gezegd, ontvangt mijnen groet."

Hiermede was de plegtigheid der inlijving van het landschap bij 't Gouvernements gebied afgeloopen, waren de hoofden

erkend en de voornaamste hunner beëedigd en zij allen met hunne verpligtingen bekend gemaakt.

Ik noodigde vervolgens alle tegenwoordig zijnden uit om ten 12 ure aan den feestmaaltijd, door het Gouvernement aangeboden, deel te nemen.

Gedurende den tijd, die nog voor het maal verliep, had eene uitreiking van feestgeschenken plaats, waarmede men zeer ingenomen bleek te zijn. Onder de jeugd werden haantjesduiten en andere muntstukken gestrooid, hetwelk zeer veel tot de vrolijkheid en de feestelijke stemming bijbragt.

Om 12 uur begaven wij ons onder het lossen van eenige schoten naar de feestloods, waar alle hoofden volgens rang en ook de minderen waren aangezeten. Nadat wij ons ook met de inlandsche hoofden van elders en met de inlandsche beambten hadden neergezet, werd der vergadering een welkomst toegebragt. Met graagte werd hierop van de in overvloed voorhanden spijzen en toespijzen gebruik gemaakt. Na afloop van den maaltijd werd het publiek met memantjak vermaakt.

De stemming bleef vrolijk en opgewekt en eerst laat in den namiddag keerde de menigte huiswaarts.

In den morgen van den 12en September had ik weder eene zamenkomst met de hoofden van de drie negorijen ter bespreking van de belangen van het landschap en deelde ik hun ook mede, dat ik voornemens was den 13en Tandjoeng Djadjaran te bezoeken en den 14en van daar naar Moeara Sibaling (Kampar di moedik) te vertrekken.

Zij beloofden mij de noodige hulp te doen verleenen bij mijn vertrek daarheen, terwijl eenige zich aanboden den kontroleur en mij tot Kampar uitgeleide te doen.

Daar het mij gebleken was, dat de pokziekte ook meermalen verwoesting in het Gloegoersche aanrigt, zoo besprak ik de wenschelijkheid van de spoedige invoering der vaccine. De hoofden beloofden mij de noodige medewerking te verlee-

nen, bijaldien er, — wat waarschijnlijk spoedig het geval zou zijn, daar de vaccinateur zich in Kampar bevond, — jongens tot het overnemen van pokstof naar Batoelabie, het eerste gehucht in Kampar di moedik, zouden moeten gaan.

Ik drukte hun ook op 't hart goed toe te zien op en te waken voor de tijdige beplanting der ladangs en om met elkaar zaâm te werken om mettertijd tot het aanleggen van sawahs over te gaan; zij verklaarden daartoe ook wel lust te hebben, doch dat het hun aan kennis daaromtrent ontbrak, waarom zij hoopten, dat zij later ter zake door den kontroleur of door een mantri mogten worden voorgelicht en geleid.

Geschikt terrein voor sawah's wordt tusschen Koeboe Barangan en Kota Gloegoer alsmede aan de overzijde van de Kampar tegenover laatstgenoemde kampong gevonden.

Omtrent de thans bestaande koffijkultuur hoorde ik ook van de hoofden, dat die niet veel beteekende. Behalve de slordige aanplantingen bij eenige huizen vindt men in de nabijheid van Kota Gloegoer, aan den voet van de Boekit Mendala, eenige kleine slecht verzorgde aanplantingen, die per jaar hoogstens een tien tal pikols opleveren. In Kota Tengah en Tandjoeng Djadjaran wordt bij de huizen wat koffij aangetroffen, die hoofdzakelijk dient om er bladeren van te trekken.

Naar de ingewonnen informatien, zoowel door mij als door den kontroleur en de ons vergezellende hoofden en beambten, zal de door de III Kota di ilir geproduceerde koffij stellig op niet meer dan een 20 picols 's jaars geschat kunnen worden. Verreweg het grootste deel, dat de Kampar wordt afgevoerd, moet uit de in het gebergte gelegen aanplantingen van Rotangetah en Pangèan, in de III Kota di moedik, afkomstig zijn, doch ik geloof niet dat dit product meer dan een honderd pikols 's jaars bedraagt.

De hellingen van den Boekit Mendala in de nabijheid van Kota Gloegoer en Kota Tengah schijnen mij, wat de kwaliteit van den grond aangaat, wel geschikt te zijn voor beplanting met koffij; of het klimaat, hetwelk overeenkomt met dat van Kam-

par en Kapoer nan IX, echter een belangrijke vruchtendracht in de hand werkt, kan ik nog niet beslissen. Ook de Pematang Patoi en andere heuvels zouden doelmatig terrein opleveren.

Voor dat echter de hand geslagen worde aan de invoering van eene geregelde koffijkultuur, welke met het geringe aantal werkbare mannen hier beschikbaar toch geen aanzienlijke uitbreiding zal erlangen, zal het noodig zijn, dat er een behoorlijke communicatie tot stand gebragt worde tusschen Gloegoer en het aangrenzende Kapoer nan IX en dat de bevolking zich meer toelegge op de teelt van de eerste voedingsmiddelen.

Tot het zoeken van een tracé voor een weg verklaarden de hoofden zich bereid, geheel met mij instemmende, dat een steeds begaanbare landweg een eerste vereischte was voor de ontwikkeling van hun land. De communicatie met Kampar zal voor eerst wel steeds langs de Kampar moeten geschieden.

Den 13e September vertrokken wij 's morgens naar Tandjoeng Djadjaran. Wij zakten in tamelijk groote, doch niet overdekte sampans de rivier af en passeerden verscheidene stroomversnellingen, die het varen nog al bemoeielijken. Zonder ongelukken kwamen wij ook over de Boeloepoppo, waar in Februarij 1880 een der vaartuigen, met goederen van den kontroleur van Delden beladen, gestooten en omgeslagen was en zagen weldra Tandjoeng Djadjaran, dat 9 huizen telt, op eene hoogte aan den linkeroever van de Kampar liggen.

De huizen zien er armoedig uit en onder de klapperboomen is wat koffij aangeplant. De bewoners vinden hun onderhoud in het zoeken van boschproducten, de vischvangst en eenigen ladangbouw. Het terrein aan de overzijde van de rivier zou dit jaar voor beplanting worden gebezigd; het gekapte bosch en struikgewas lagen ter verbranding gereed.

Padischuren trof ik ook te Tandjoeng Djadjaran niet aan, men bewaart de padi onder de huizen.

Na alhier ook het noodige met de hoofden besproken te hebben vertrokken wij den 14en September langs den waterweg naar Pasar Moeara Sebaling en zetten daar weer den voet

in de reeds in 1879 aan ons gezag onderworpen landen, namelijk in de onderafdeelingen Pangkalan en Kampar.

Na gehouden inspectie in deze onderafdeeling, gedurende welke alle kampongs in Kampar di moedik en di ilir en verder Tandjoeng Pahoe, Tandjoeng Balih, Kota Baroe en Kota Alam in Pangkalan bezocht werden, keerde ik den 23e September wederom ter hoofdplaats der afdeeling, Paijakombo, terug.

HET EILAND HALEMAHERA

DOOR

C. F. H. CAMPEN.

HOOFDSTUK I.

GEOGRAPHISCHE BESCHRIJVING.

Etymologie. Grootte. Ligging. Baaien. Bochten. Kapen. Rivieren. Eilanden. Ankerplaatsen. Bergen. Vlakten. Strandwegen. Voetpaden. Klimaat. Wordingstheorie.

Het eiland Hale-ma-hera (niet Hal-ma-heira of Hal-ma-ira), in vroeger tijd Gilolo of Djilolo genoemd naar het toenmaals zoo belangrijke op de westkust gelegen vierde Moluksche rijk Djailollo ([1]), beslaat volgens de bestaande opgaven een oppervlakte van 313 vierkante geographische mijlen, welke met die der omringende kleinere eilanden ([2]), welker oppervlakte men op ± 40 vierkante geographische mijlen begroot, een totaal van ± 353 vierkante geographische mijlen oplevert.

De naam Hale-ma-hera is een woord uit de aloude volkstaal en beteekent: „de aarde, het land, waaruit al het andere is voortgesproten"; wellicht zou dit als een aanwijzing kunnen

---

([1]) Het is zeer waarschijnlijk, dat de vorsten van dit rijk in vroeger tijden over geheel Halemahera geheerscht hebben.

([2]) Morotai en Rau zijn hieronder natuurlijk niet begrepen, evenmin de bij Kaijoa beginnende en bij Hiri eindigende eilandenreeks.

dienen bij de navorsching van den oorsprong der Alfoersche bevolking ([1]).

De afleiding van Halmaheira van Hal-ma-ira of „slechte zaak", hetgeen betrekking zoude hebben op den woesten aard der bevolking, die de vreemdelingen vermoordde, is minstens zeer gezocht.

Halemahera ligt volgens de gecompileerde kaart van het Hydrographisch Bureau te Batavia Moluksche Archipel Blad I 1878 tusschen 2° 14' N. B. tot 0° 56' 20" Z. B. en 127° 21' 10" en 128° 53' 15" O. L.

Het bestaat uit een tusschen 0° 25' en 0° 45' N. B. gelegen centraalland, vanwaar zich vier schiereilanden in een *noordelijke*, een *zuidelijke*, een *noordoostelijke* en een *zuidoostelijke* richting uitstrekken.

Aan de westzijde wordt het eiland door het deel der Moluksche zee, dat Straat der Molukken genaamd wordt, van Celebes en door de straat van Patientie, een ander onderdeel dier zee, van Batjan gescheiden. Ten zuiden wordt Halemahera door de zee van Seram, ten oosten door de tusschen haar en Nieuw-Guinea gelegen straat van Djailollo of Halemahera-zee en ten noorden en noordoosten door den Grooten Oceaan bespoeld.

De twee zich oostwaarts uitstrekkende schiereilanden vormen met elkander en met het noorder- en zuiderschiereiland, drie groote en diepe inhammen, waarvan de noordelijke de baai van Kau genoemd wordt, de oostelijke de Booli- of Bitjoli-baai heet en de zuidoostelijke den naam van Weda-baai draagt.

([1]) Het woord *hale* voor „aarde" of „land" is tot heden toe in de Tidoreesche taal, die vroeger niet van het Ternataansch verschilde, bewaard gebleven; van het woord *ma-hera* vindt men in de hedendaagsche taal van beide rijken talrijke voorbeelden b. v. *otti ma-hera* voor de kiel eener groote prauw en tevens voor het hoogst oorspronkelijk prauwtje der bevolking (eigentlijk niets dan zulk een kiel, door de vlerken of den zeeman in evenwicht gehouden). *Otti ma-hera* beteekent dus eigentlijk „prauwen-oorsprong" of „moeder der prauwen". Zoo zegt men van een hen *namo ma-hera* of „kippen-oorsprong", van een pisangboom *kooi ma-hera* of „pisang-oorsprong" enz.

Voorts wordt het noorderschiereiland door de aldaar diep in het land dringende Dodingga-baai bijkans geheel van het centraalland gescheiden. Door dien inham en door de tegenoverliggende baai van Kau wordt de op het smalste gedeelte slechts een goed half uur breede landengte van Dodingga gevormd.

Behalve deze baaien vormt de zee een aantal grootere en kleinere bochten en inhammen, in de landtaal *djiko* en *loleo* of *goroea* genaamd.

In deze djiko's ontlast zich de massa van grootere en kleinere bergriviertjes en beken, *akkee* of *waija* genaamd, waaraan Halemahera zoo rijk is, en liggen de legio kustplaatsjes, *gam* (negorij) of *soa* (dorp) genoemd, welke deels tijdelijk deels permanent bewoond zijn.

Door deze djiko's, die bij de verdeeling van het land een groote rol spelen, ontstaan wederom tal van hoeken en kapen, waaraan men den naam van *dehe* of *dotto* geeft.

De eilanden, die Halemahera omringen, worden *goera-mangoffa* (kind van het land) ook wel *wef* en *njef* genaamd, terwijl de meren en lagunen *telagga* heeten.

De achterstaande tabel geeft van dat alles een overzicht alsook van de staatkundige verdeeling.

De rivieren van Halemahera (zie tabel), hoewel zij dikwijls met den weidschen naam van *akkee lamo*, "het groote water", pronken, zijn in den regel zelfs voor de inlandsche scheepvaart van weinig beteekenis; slechts de Loloda, de Dodingga, de Kaijassa, de Sengadji, de Kimelaha, de Kau en de Towollas maken daarop een gunstige uitzondering, omdat men deze (de Dodingga uitgezonderd) zeer ver met rorehe-prauwen kan opvaren.

De eilanden van Halemahera zijn gedeeltelijk laag, gedeeltelijk heuvelachtig. Zij laten zich in het eerste geval duidelijk als vroegere koraalbanken en in het tweede meer als dadelijk zichtbare verheffingen of verzakkingen van het aardrijk herkennen.

Tot de eerst vermelde soort behooren de eilanden van Si-

dangoli, een klein deel der Gani- en Damargroepen, de beide Widi-groepen, Saijaffi en Louw, de eilanden ten noorden van Bitjoli, het eiland Bobalei en al de Tobello-eilanden, terwijl de beide Loloda-groepen, de Saketta-eilanden, de rest der Gani- en Damar-groepen, het meerendeel der Weda-eilanden, de eilanden der Boeli-bocht, benevens Roni tot de tweede soort gerekend worden.

Het getal meren, *telagga*, op Halemahera is niet groot; de meren van Galella en van Lina, den vroegeren zetel der Tobelloërs, verdienen door hunne grootte en het meer van Sagea, het zwavelmeer op den Gamma-koenorra, benevens het meer in den uitgebranden krater van den Toebaroe door, hun merkwaardigheid vermelding.

De meren van Kokkapoepoe, Ngohia en de Telagga Goeradji benevens het meer van Simau, eigentlijk een groot moeras, allen in Galella; het meertje van Iboe en het bergmeer van Toebaroe-njikkoe benevens de verschillende lagunen (zie tabel) zijn minder belangrijk.

Ankerplaatsen voor stoomschepen vindt men in den inham van Bartako, in de baaien van Loloda, Djailollo, Dodingga, Pajahi, Saketta, Gani didalam, Toija, Weda, Mendolaffi, Maba, Lollobatta, Babanie, Kau, Mede (Talonoea) en Galella. Goede ankerplaatsen voor raschepen worden bijna niet gevonden en slechts de baai van Loloda biedt ten allen tijde bescherming tegen alle winden. De andere ankerplaatsen zooals Galella, Bitjoli, Gemia, Ingalan enz. zijn evenals Gane, Maidi en Pajahi slechts gedurende zekere tijdstippen van het jaar bruikbaar. Dit is voor de oostkust ten tijde van den angin salatan en voor de westkust als de angin barat waait.

Veilige ligplaatsen voor inlandsche vaartuigen vindt men schier bij alle dorpen; dikwijls zijn het de mondingen der rivieren. Slechts op sommige plaatsen is men genoodzaakt de prauwen op het drooge te halen.

Halemahera is een bergland en worden de drie zuidelijke

schiereilanden over hun lengte-as door een met dichte bosschen bezette bergketen doorsneden. Uit tal van scherpe en soms vrij hooge (3 à 4000 voet) ruggen bestaande, zenden deze ketens vele uitloopers naar het strand. Een zoogenaamde bergknoop of centraalgebergte bestaat er niet.

De bergen van de beide oostelijke schiereilanden vormen een bergreeks, die van het noorden naar het zuiden en zuidoosten gaande, achtereenvolgens de namen van Tattam, Papoedooi, ± 3000, Lollobatta, Watto-Watto, Nonau, ± 3000, Watto fohekka, Toeboelang, ± 4000, Wattileo, Wagimlo, ± 4500 voet, Diffa en Speramdie draagt, waarna de reeks door de vlakte van Wadji van het gebergte van Patani, welke in den lagen tafelberg Gohebba (hoek Ngollo poppo) eindigt, gescheiden wordt.

Deze bergketen is op hare beurt van de zuidwaarts gaande gescheiden door de vlakte van Kobee ([1]), waarop zich behalve eenige niet noemenswaardige heuvels slechts de ± 1000 voet hooge en geisoleerd staande heuvels, van Boringngossan, Bossau en Bonimiri verheffen, welke beide laatsten de waterscheiding vormen.

De zuidelijk gaande bergketen begint met den ± 2700 voet hoogen Obahlatta, om vervolgens na de namen van Baait, Weda, Pajahi (met den Hami), Sinopa (met den Toën en Goemoetoe magoebilli), Jelblok (met den Doekoer lamo en Doekoer itji), Saketta (met den Oewat Sain) en Ohan gedragen te hebben, bij den heuvel Libobba in de zuidpunt te eindigen.

Ook het noordelijke schiereiland, waarvan een lage heuvelrij over de landengte van Dodingga met de zuidelijke bergketen in verbinding staat, is in het zuidelijkste deel tot circa 1° 10' N. B. geheel met bergen en heuvelrijen bezet, die zich noordwaarts tot een hoogte van ± 3700 voet verheffen. Dan evenwel gaat de bergketen over in tal van steile en door diepe ravijnen gescheiden heu-

([1]) Het aldaar op de kaart geteekende hoogland is fictie; de eene helft moet oostwaarts, de andere westwaarts aanhouden.

velrijen, welke de waterscheiding vormende, zich naar het westen wenden en op circa 1⁰ 30' de westelijke bergreeks bereiken.

Deze westelijke bergreeks van een sterk geprononceerd vulkanisch karakter begint bij Djailollo met den ± 3700 voet hoogen Sallo of juister Tallama-kieë (harsberg, Goenoeng Damar), om vandaar de westkust volgende, tot voorbij Loloda als het ware een halven cirkel beschrijvende, van het westen door het noorden naar het oosten om te buigen. Die bergreeks is te beschouwen als een voortplanting van de vulkanische verschijnselen, die de opheffing van Kaioa, Makjan, Mottir, Mare, Tidore, Mitara, Ternate en Hiri hebben veroorzaakt ([1]). De berg van Djailollo, Talla of Salo genaamd, waaruit volgens beweren van sommige inboorlingen nog niet lang geleden warme slijkmassa's zich hebben ontlast, zoude ook zonder de heete bronnen aan zijnen voet, reeds door zijn vorm als een uitgebrande vulkaan herkenbaar zijn. Wanneer men zich in de baai van Djailollo bevindt, heeft deze berg door zijnen voorberg Toei veel gelijkenis met den vulkaan van de Banda-groep. De Doeon, ± 4200 voet hoog, ([2]) is de zuidelijkste van de als „de

([1]) Het hooge bergland, op de kaart in het midden van Halemahera geteekend, bestaat in het geheel niet; wellicht is de verklaring van die dwaling te vinden in het feit, dat men uit het noorden komende (koers Galella) achter de op de kaart *geheel vergeten* hooge Tobello-bergketen de toppen van den Iboe, Gamma-koenorra enz. ziet, welke toppen men daarop verder zuid gaande ook van de oostzijde kan observeeren, en deswege vermeent een ander bergland te zien; de verdere gevolgtrekking is gemakkelijk. Zoo ziet men langs kaap Salemoele over den Tarrakan viseerende, den Iboe en schijnt de Gamma-koenorra geheel oostelijk daarvan te liggen; ook met de Twee Gebroeders heeft dit zinsbedrog plaats.

([2]) De heer Tijdeman, luitenant ter zee der 2e klasse, die de welwillendheid had ons de uitkomsten zijner hoogtemeting van sommige bergtoppen ten gebruike af te staan, stelde ons in staat een vergelijking te maken.

	De Hollander.	Tijdeman.	Campen.
Gamma-koenorra.	——	5285	5000
Iboe.	——	5032	4800
Makjan.	4000	4520	——
Mottir.	2200	3180	——
Mitara *	3000	1400	——
Damar (Talla).	——	3600	3700
Gebroeders. (Zuidtop Doeon).		4320	4200

* De opgave van 3000 Rijnl. voet voor Mitara, welks geheelen top men

Twee Gebroeders" op de kaart gebrachte bergen, aan welks voet reeds gedeeltelijk vergane lavabeddingen tot in zee reiken. Daar de met bosschen bedekte Doeon overal gaaf schijnt, is het zeer waarschijnlijk, dat deze lavastroom afkomstig is van den iets minder hoogen (± 3900 voet) Toedoekkoe, den noordelijksten der Gebroeders. Deze berg, welks omtrek aan den voet den omtrek van de piek van Tidore nabijkomt, was voorheen zeker de grootste vulkaan op Halemahera; twee uitbarstingen echter, waarvan de eerste en lichtere den kraterrand in zuidelijke richting deed splijten en waarbij de lavastroom zich om den berg kronkelde, en de tweede, welke schier den geheelen westelijken kraterrand doorbrak, den achterwand deed instorten en het overland van Sahoe met de kapen Gammadehe en Boraai-madehe vormde, hebben den oorspronkelijk regelmatigen vulkanischen vorm zoo gewijzigd, dat slechts bij nauwkeurige beschouwing, de noordelijkste der Twee Gebroeders een onder natuurlijke helling staan gebleven stuk kraterwand van den reusachtigen Toedoekoe blijkt te zijn.

De daarop volgende en nog noordelijker gelegen Onoe (± 2900 voet), die voor een groot deel gespleten is, krijgt daardoor veel van den vroegeren vorm van den thans in vieren gespleten uitgebranden vuurberg van Makjan. De Kota Djin, een hooge rotsgevaarte in het landschap Waijoli, schijnt zijn noordelijkste uitlooper te zijn.

De Gamma-koenorra ma-kieë of „berg van het land" in het midden ± 5000 voet hoog, is een thans nog werkende vuurberg, op welks top van noordzijde zich een zwavelmeer bevindt van ± 50 pas diameter (¹). De kratermonding is aan de zuidzijde.

De noordoostwaarts van dezen berg liggende ± 4800 voet hooge Iboe of Toebaroe, een uitgebrand vulkaan, bezit

---

even boven het op 1200 voet gelegen landgoed Waltersdorf (Ternate) *geheel* overzien kan, is bepaald een vergissing en vermeenen wij te mogen zeggen, dat de opgave van den heer Tijdeman de juiste is.

(¹) Volgens de hoofden zoude er zelfs nog een tweede in kokenden toestand zijn.

tal van oude lavabeddingen o. a. Salero lama. Ook bevindt zich volgens verklaring der inboorlingen op den top een kratermeer. Of de Loloda (± 2700 voet) ook tot deze reeks behoort, kunnen wij niet met zekerheid zeggen; het is echter niet onwaarschijnlijk.

Van hier wendt zich eerst de dalende en daarna-weder rijzende bergreeks naar het oosten, daarbij een uitlooper naar het noorden afzendende, die achter Tjematorro zijn hoogste punt bereikt en bij de kapen Bisoa en Djodjeffa zacht golvend eindigt.

De vrij geïsoleerde en aan de oostkust gelegen Tarrakan of „stok" (900 voet hoog) is een uitgebrande vulkaan, terwijl ook de noordelijke en kleinere Goenong Itji, die uit een opeenstapeling van zware rotsblokken bestaat, eveneens een vulkanisch product schijnt te zijn.

De hooge bergenrij, die het zuidelijk deel der baai van Galella omzoomt, en waarin zich de ± 3500 voet hooge Dodokkoe „vuurberg" (waarschijnlijk de sedert zoek geraakte Tollo ([1])) bevindt, welks uitwerpselen met die van den Tarrakan deze landstreek in een woestenij van rotsblokken herschapen hebben, eindigt in den kegelvormigen vulkaan Momoija (± 3500 voet), aan welks westelijken voet zich bij het dorp Momoija tal van heete bronnen in zee ontlasten.

Ook de zuidwaarts gaande scherp gekamde, rotsachtige bergketen van Tobello schijnt haar ontstaan aan plutonische opheffingen te danken te hebben. Zij eindigt met den ± 3700 voet hoogen en zeer steilen Togoois op circa 1° 35' N. B. gelegen

---

([1]) Op Loloda wijst de bevolking den Momoija aan als den Tollo. Daar deze evenwel, naar zijn gaven kelgelvorm te oordeelen, nog nooit zwaar gewerkt schijnt te hebben, echter juist in de zelfde richting ligt als de zwaar gehavende Tobellosche Dodokkoe, mag men met eenigen grond veronderstellen, dat dit de sedert zoek geraakte Tollo is. Ook vindt men op Tobello de plaats en de lieden van Roekko (aloude taal), hetgeen ook Dodokkoe beteekent, welke lieden volgens de overlevering van den Tollo gevlucht zijn; verder beteekent het tegenover Roekko gelegen Tollonoeo, tuin van den Tollo.

en zendt verder een heuvelrij zuidwaarts, welke echter reeds op 1° 30' eindigt.

Uit den aard der zaak volgt dat het aantal vlakten uiterst gering is, terwijl open vlakten bepaald tot de uitzonderingen behooren.

De grootste vlakte vindt men bij Kau in het zuidoostelijk gedeelte van het noorderschiereiland, waar omtrent 12 vierkante geographische mijlen bedekt zijn met bosschen, waarin de sago en bamboe welig tieren, doorsneden door tal van rivieren, beken, moerassen en plassen en slechts enkele op zich zelfstaande heuvels en hoogten benevens een grootere heuvelrij (van Tagissorro tot achter Biang) in het noodoosten, boven den modder en de natte klei uitstekende ([1]).

Aan deze vlakte sluit zich, hoewel door eenige niet hooge maar steile rotsachtige en met diepe ravijnen doorsneden heuvelrijen, waarvan de Boekit Sia ([1]), een merkwaardige tafelberg, het middenpunt vormt, — in het zuiden de kleine moerassige vlakte van Djailolo (Hoeda kolano) — in het westen de hooge sterk golvende en gedeeltelijk open vlakte van Sahoe — in het noordwesten het vlakke land van Waijoli ten zuiden en de vlakte van Gamma-koenorra en Iboe ten noorden van den berg Gamma-koenorra. Aan deze laatstgenoemde vlakte sluit zich tevens de om den Iboe gelegen hoofdvlakte.

Verder vindt men in het noorden van hetzelfde schiereiland de gedeeltelijk open vlakte van Galella en oostwaarts de kuststrook van Tobello, een schoone, zachthellende, hooge en drooge vlakte.

In het noordoostelijke schiereiland ligt de naar het westen afhellende eenigszins hoog gelegen vlakte van Lollobatta, bewesten den Papoedooi, ruim 3 vierkante geographische mijlen groot. In het zuidoostelijke schiereiland vindt men behalve het vlakke land van Maba benoorden den Speramdie, de vlakte

([1]) Deze tafelberg vormt tevens de grensscheiding tusschen

$$\frac{\text{Gamma-koenorra}}{\text{Sahoe}} \Big| \frac{\text{Tobello}}{\text{Kau.}}$$

van Wadji, die dit eiland tusschen Maba en Bitjoli doorsnijdt en waarin door de vlak aan de zuidkust gelegen heuvel van Spo (Ispoo?) de waterscheiding gevormd wordt. Tusschen beide schiereilanden en het zich zuidwaarts uitstrekkende bergland ligt de reeds boven vermelde groote vlakte van Kobee.

Het zuiderlijke schiereiland bezit geen noemenswaardige vlakten.

Daar, zooals boven vermeld werd, de uitloopers der bergen meerendeels de zee naderen en soms een uren langen rotsmuur vormen, is de gemeenschap langs het strand slechts op enkele gedeelten der kust en dan nog slechts voor voetgangers mogelijk, omdat tal van gevallen of door den wind neergebogen boomen den weg versperren. Meestal geeft de bevolking dan ook de voorkeur aan het verkeer per prauw, het op Halemahera gebruikelijke vervoermiddel.

Van het noorden naar het zuiden vindt men begaanbaar:

1. Het strand van Iboe tot Gamma-koenorra,
2. De bocht van Sahoe,
3. Het strand van Tewe tot Kaijassa en van Goerapin tot Koessoe,
4. Het strand van Toebaroe tot Loleolamo,
5. 〃 〃 〃 Akkeelamo tot Goha,
6. 〃 〃 〃 Pajahi tot Saf,
7. 〃 〃 〃 Goemira naar Samo,
8. 〃 〃 〃 Molokko tot Dolle,
9. 〃 〃 〃 Akkee dingga tot Waijapiga,
10. 〃 〃 〃 Ossari tot Gani didalam,
11. 〃 〃 〃 Gani diloewar tot Dorro,
12. 〃 〃 〃 Goroea tot Toija,
13. 〃 〃 〃 Tiloppe tot Rotti,
14. 〃 〃 〃 Maba tot Boewaij,
15. 〃 〃 〃 Menenno naar Takoela,
16. 〃 〃 〃 Boesboes tot Onat,
17. 〃 〃 〃 Loleolemo tot Patlian,
18. 〃 〃 〃 Walelle tot Poeakan,

19. Het strand van Towali tot Sawola,
20. 〃 〃 〃 Ekor tot Mamin,
21. 〃 〃 〃 Gamsoengi tot Toas,
22. 〃 〃 〃 Kau naar Daloe,
23. 〃 〃 〃 Giare naar Sawaij,
24. 〃 〃 〃 Pitoe naar Tobello,
25. 〃 〃 〃 Galella naar Saloetta.

De bestaande wegen zijn, uitzonderingen daargelaten, niets dan zeer smalle, slechte en moeilijk begaanbare voetpaden, welke bij eenigen regen schier onbegaanbaar worden; buitendien veranderen deze paden door langdurig gebruik wel eens in modderige geulen, zoodat het vaak de voorkeur verdient een nieuw pad door het bosch te maken. Het aantal minder gebruikte of bekende voetpaden is onbepaald, daar zij naar behoefte in het bosch worden gemaakt en evenzoo verdwijnen.

De bekende wegen zijn:

1. Het pad van Soeppoe naar Farang.
2. Het pad van Bakoen naar Galella; wordende het laatste gedeelte per vlot langs de Tiabo afgelegd.
3. De weg van Iboe naar Boronna met zijwegen naar al de negorijen en een zijtak naar het bovenland Toebaroe njekkoe; vanwaar een pad over Togotolla, Togoois, Talimadoe, Malero en Sengadji naar Galella en een ander over Boronna, Kahagoehi en Toabit naar Madolle (Kau) leidt.
4. De groote weg door het landschap Sahoe in verbinding staande met al de negorijen en een zijtak over Gam-Soengi (Sahoe) naar Toegoeweil (Waijoli).
5. De lange weg van Sahoe naar Djailollo gaande over de rivieren de Itolamo, de Akkee lamo, de Akkee diri, de Atjango en de Djailollo naar Djailollo.
6. De korte weg naar Djailolo van Soesoeppoe over de Akkee diri en de dorpen Lolori, Tabosso en Hokkoe en de Djailollo naar eerstgenoemde plaats.

7. Het pad van Todowongi over Dowora naar Tomabaroe (Kau).
8. Het pad van Taoero naar Sedangoli.
9. Het pad van Sedangoli naar Lamee (bocht bezuiden Kau).
10. De weg van Dodingga over de landengte naar Bobanee met een zijtak naar Bobanee Igo. Deze weg is uiterst belangrijk voor den handel en het verkeer met de aan de oostzijde van Hale-mahera gelegen districten.
11. Het bergpad van Pajahi, een onmogelijk pad, dat eerst den loop der Niveli volgende, na het passeeren van den waterval Magora, achtereenvolgens over de toppen van den Paleffa, den Hami, den Mermerlokki, den Laloege en den Pandangan leidt, langs een bergmeertje voert en bij de rivier Weda het strand bereikt. De passage duurt bij geforceerden marsch ruim 10 uur. Er bestaat evenwel een oud bij regen echter zeer glibberig pad over den Pandangan, dat de overtocht in 6 uur mogelijk maakt. Voor het handelsverkeer zal deze weg wegens de toch altijd moeilijke passage, de minder goede ankerplaats te Pajahi (zie boven) en de zware onkosten op het vervoer, wel nooit in aanmerking komen.
    Veel beter als niet gaande over moeilijk terrein is daarentegen
12. De weg van Maidi naar Foija, welke na een niet bijzonder hoogen of moeilijken berg gepasseerd te zijn, verder door de vlakte langs de oevers der Kajaija gaat; de marsch duurt ruim zes uren.
13. De weg van Gani didalam naar Gani diloewar.
14. Het pad van Kobee naar Ekor of Gogoan ($2^1/_2$ dag geforceerde marsch), een pad, dat behalve in de moerassige streek om de telagga Soseo in den droogen tijd weinig bezwaar oplevert. Het loopt van het zuiden naar het noorden, eerst langs den linkeroever der Kobee, waarna men de linkerzijrivieren Tomoos, Silooi en Akkee Djira overschrijdt om vervolgens na de telaga Soseo te zijn omgegaan, den loop der Akkee Soseo te volgen; daarna

overschrijdt men achtereenvolgens de heuvels en de rivieren van Roringngosson, Bassau en Bonimiri, waarop men de rivier Ingas bereikt, vanwaar paden naar Ekor en Gogoan leiden.

15. Het pad van Spo en Morialla naar Wadji.
16. De weg van Gam-Soengi naar Gemia.
17. De weg Gau (Boeli-baai) naar Dodaga (Lollobatta), voor het overbrengen van berichten van zeer veel waarde.
18. Het pad van Kau Islam naar Madolle, met zijwegen naar al de negorijen en een zijtak over Tagissorro naar Pediwang en een ander over Dorug naar Daloe en wel van Kau Islam, den linkeroever van den Tololikkoe volgend, langs Mamoda over Sonjian en Gagapok naar Doedoebessi, vanwaar een pad naar Palatjaai (rechteroever) leidt; van Doedoebessi naar Babanat aan den rechteroever der Tolabit, vanwaar wegen naar Gam itji (linkeroever Tolabit), Toekoeloekit (linkeroever Toloeeis) en Lolessen (rechteroever Toloeeis) leiden; van Toekoeloekit gaat een pad rechtstreeks en een ander over Sengadji (linkeroever Toloeeis) naar Tagoeis (rechteroever Togoeis) en van hier den rechteroever der Togoeis volgend, over Perseba en het à cheval gelegen Gogolla malakko naar Bailingit.
19. Van Gogolla malakko gaat een pad over Tagissorro naar Pediwang.
20. Tagoeis staat door den weg over Peda (rechteroever Toegoeis) met Goegoemoetoet en Giliol (linkeroever Toegoeis) in verbinding, van welke laatstgenoemde een pad naar Tagisorro en een ander over Giliol Itji (rechteroever Togoeis) naar Kau malakko leidt.
21. Van Kau Islam gaat een pad over Toededdol naar Doing.
22. De groote weg naar en om het meer van Galella, waar al de negorijen liggen (zie op de Tabel de opvolging der negorijen); zij loopt van het strand langs de

zuidzijde van den Tarrakan om het meer heen en daarna tusschen Tarrakan en Goenong Itji naar het strand terug.

De zware bosschen van Halemahera bestaan grootendeels uit hoog en te lood staand hout, dat slechts aan de kruin dicht begroeid, de zonnestralen tegenhoudt en den groei van alle lage houtsoorten belet; de bosschen zijn deswege bepaald open te noemen, daar slechts de rotan en de wokka door hunne dorens hier en daar eenig beletsel voor de anders vrije passage opleveren.

Er heerscht in deze bosschen zelfs gedurende de middaghitte een aangenaam koele, ietwat vochtige temperatuur. Eigentlijke remboe vindt men slechts langs de kust en op plaatsen van vroegere nederzettingen en tuinen.

Aan de kusten is de gemiddelde temperatuur op den middag ruim 85° F.

Het klimaat is behalve in de moerassige streken over het algemeen zeer gezond te noemen.

De regenmoesson begint tegen einde November en duurt met de kenteringen tot Maart; de westmoesson der Javazee, die zich ook hier doet gevoelen, verliest veel van zijne kracht èn door de hooge bergen van Celebes èn door de ligging van Halemahera om en bij den evenaar; hij kenmerkt zich door hevige wind- en regenvlagen uit het noorden.

De grond uit verschillende lagen van zand, klei en leemaarde bestaande, is bijna overal met eene rijke humuslaag bedekt en over het algemeen zeer vruchtbaar.

De oostelijke schiereilanden, waar men een uitgestrekte zandsteenformatie vindt en druipsteenvorming (dabo) plaats heeft, schijnen van ouderen datum te zijn dan de beide westelijke.

Halemahera is een van die eilanden, aan welker vorming de vulkanische krachten zonder ophouden werken en de koraalrotsen en schulpen, op de toppen van sommige bergen

gevonden, de vele soms diep in het binnenland gelegen heuvels van koraalsteen bewijzen, dat op de plaats, waar thans eeuwenoude woudreuzen hun trotsche kruinen verheffen, eertijds de onmetelijke zee haar scepter zwaaide.

Zoo lijdt het b. v. geen twijfel, dat de vlakte van Kobee, waar dergelijke heuvels van koraalrotsen tot acht uur landwaarts in gevonden worden, eertijds een straat was, die de oostelijke eilanden van het zuidelijke scheidde ([1]).

Volgens onze op verschillende waarnemingen gegronde meening is Halemahera evenals Noorwegen aan eene geregelde rijzing onderhevig, waarbij zich natuurlijk de aanslibbing der zee en rivieren voegt. Maar ook buitengewone rijzingen, zelfs uit een nieuwer tijdperk, zijn te constateeren; zoo rees b. v. een goede vijftig of tachtig jaar geleden bij een aardbeving de grond bij kaap Waijameli met dien der voorliggende bank belangrijk uit zee, zoodat de stank der in de possi possi (strandbosch) verrottende visschen de bewoners dwong naar elders te verhuizen; te gelijker tijd rees ook de bank voor Petak uit zee omhoog.

Hoe ontzaggelijk de vulkanische uitbarstingen nog in een niet al te lang geleden tijdperk geweest zijn, bewijst die van den Gamma-koenorra op den 20 Mei 1673 (zie Valentijn deel I 2[de] ged. bladz. 331).

Dat de boven vermelde aanslibbingen zeer belangrijk kunnen zijn, blijkt uit het feit, dat op Kau het strand door aanslibbing binnen vijftig jaren ruim vijftig passen in breedte toegenomen is.

([1]) Ook de natuurlijke historie staaft ons beweren. De kaiman, die zich overal elders slechts aan de mondingen der rivieren ophoudt en zich elken dag naar zee begeeft, wordt op Hale-mahera ± 8 uur landwaarts en permanent in het moeras Soseo verblijf houdende gevonden. Het is te begrijpen, dat slechts een uiterst langzaam werkend natuurhistorisch proces deze verandering heeft te weeg kunnen brengen in de leefwijze dezer dieren, welke ten langen leste van hunne dagelijksche wandeling naar zee moesten afzien.

Het is dan ook niet van alle waarschijnlijkheid ontbloot, dat de diepe bochten van Halémahera in den loop der eeuwen door langzame rijzingen en aanslibbing zullen veranderen, in een moerassigen door groote rivieren doorsneden laagland, zooals dit b. v. met Borneo schijnt gebeurd te zijn.

TOELICHTING.

In ommestaande tabel hebben wij de vrijheid genomen om de verkeerde namen van de gecompileerde kaart van het Hydrographisch Bureau Moluksche Archipel Blad I 1878 telkens aan te wijzen, niet uit zucht om te vitten, maar ter wille van de betere kennis van het land. Alle namen zijn, daar de inboorling geen letterschrift bezit, volgens de juiste uitspraak gespeld.

Op de tabel zijn wij begonnen in het noorden en hebben zuidwaarts gaande de westkust gevolgd en zijn zoo het eiland rondgegaan tot wij weder aan het noorden uitkwamen. Al hetgeen op dezelfde breedte- of lengtegraad ligt, staat op dezelfde lijn; slechts voor de plaatsen binnenslands moesten wij soms eene uitzondering maken.

De afkorting m. d. beteekent *madehe* of hoek; m. dj. *madjiko* of bocht en m. a. is *ma akee* of het water. Verder moet het teeken × ———— × de grensscheiding tusschen de verschillende distrikten beduiden. Geen teeken achter den namen duidt aan, dat het voorwerp *onbeduidend* is b. v. beekje, buiging, hoekje, klip enz. Een — achter een naam beteekent dat het voorwerp *klein* is, b. v. riviertje, bochtje, punt, tijdelijke woonplaats of gehucht, rots; één ▪ *tamelijk groot* b. v. rivier, bocht, dorp, hoek, eiland; en twee ▪ ▪ *groot* b. v. voor prauwen bevaarbare rivier, baai, negorij, kaap, permanent bewoonde plaats, belangrijk eiland, terwijl een * hoofdplaatsen, hoofdrivieren enz. aangeeft.

Door kleine vergissingen bij het opschrijven of het minder nauw letten op de uitspraak krijgt men soms geheel andere woorden. Zoo vinden wij in het zoo verdienstelijk werk van Bleeker, Reis door de Minahassa enz. hoofdstuk VIII, Tonika voor Tonikkoe, Sedangole voor Sidangoli, Gamoekoenorra voor Gam-ma-koenorra, Babane voor Bobanee, Pajali voor Pajahi, Ossia voor Wossi, Gane di loir voor Gane di loewar, Jofongo voor Tofongo, Lolobato voor Lollobatta, Gali waarschijnlijk voor Sowali, Dolafeij voor Mandolaffi, Tippalaho voor Teppileo, Maissa voor Messa enz. Andere namen daarentegen zooals Tawea, Kaje enz. zijn niet te vinden.

TABEL

aangevende de staatkundige verdeeling benevens de kapen, bochten, rivieren, eilanden, meren, kustplaatsen en plaatsen binnenslands

VAN HET EILAND

HALEMAHERA.

RIJK.	DIS-TRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.	
	×—×	Soeppoe			
		Bisoa *			
			Varang	Varang	Koraalba[…] onder […] wal.
			Tattee		
			Possau	Possau	
		Possau			
			Gissi	Gissi	
		Gissi			
			Kaailoepa	Kaailoepa	Kora[…] ba[…] onder[…] wal.
		Kaailoepa			
			Akkee lamo	Akkeelamo.	
Ternate	Loloda		Ngatjam	Ngatjam—	
		Kakka.			
			Dooi-tia	Dooi-tia	
		Poroe		Daga-soeli—	
			Poroe		
		Moedjioe		Moedjioe	
			Assimiro	Assimiro—	
		Assimiro			
				Apoelia—	
				Badja	
			Djangaai loelloe		

([1]) Op de kaart staan lang niet alle eilanden der Noorder Loloda-groep. Op Nga[…] ziet men de eilanden afzonderlijk, maar volgens de kaart is dit niet mogelijk, of men […] de in noordwaartsche strekking geteekende eilanden om hun zuidpunt een kwart […] naar het westen doen beschrijven. Ook ligt Toeakarra, dat in werkelijkheid dichter […] Goewaai ligt dan Dooi-taai (niet Doei), iets zuidelijker; het daar geteekende eiland is […]

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
Tjerat.			
Dooi-taai.. benevens tal van riffen en eilandjes.		Varang.	
		Tattee.	
Toeakarra..		Possau.	
		Gissi	
Goewaai.		Kaailoepa	
Kaha-roriha			
Salengading met acht kleine eilanden bezuiden.		Ngatjam (2)	
		Dooi-tia	
		Poroe	
			Assimiro.
iboer (rots)			
		Djangaai loelloe. (4)	
Ditti (3) et een zandbank aan e westzijde.		Somo	
		Borro—Lira	

delijk Tjerat, dat benoorden de straat tusschen Dooi-taai en Toeakarra ligt.

(2) Ngatjam niet Ngatjao.

(3) Ditti, niet Diti.

(4) Op Djangaai loelloe kan men nog de bouwvallen zien van den kraton van den egeeren tweeden vorst van Loloda, den radjah der Orang baroe, van wien tal van

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Ternate	Loloda		Dowongi boboedoh	
		Poea-ma-dada	Poea-ma-dada	Poea-ma-dada
		Sawol		
		Gam kahee	Gam kahee	Gam kahee
		Bartako	Bartako.	Bartako
			To somola	To somola
			Bakoen	Bakoen
			Tongo-do-o	
		Kahatoessoe (doorboorde aarde)		
		Boea kadara.	Boeakadara	
			Ho-o met diepen inham voor korra-korra's	
		Doewa setan		

heldensagen in omloop zijn.

(1) Deze rotsen zijn *bobosso*, daar op den voorsten een als heilig beschouwde va steende schildpad ligt.

(2) Bartako, niet Bertoeka; ook liggen de drie rotsen bezuiden den inham Bartak vrij zuiver ten westen en laten den ingang vrij.

(3) Bakoen (begin van het land der Orang baroe), niet Temberoe.

(4) De ligging van de Zuider Loloda-groep is bepaald foutief; de bocht van Lolod

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
		Poea-ma-dada.	
en rots			
		Gam kahee	
rie rotsen (1)		Bartako. (2)	
en rots en koraalriffen			
enige klippen en riffen		To somola Bakoen.. (3)	Bakoen.
ongo-oessoe, de rootste der drie rotsen			
en rots			
en rots			
Doewa setan met vijf kleine rotsblokken ten zuiden. Mari-protjo, rots in de straat Ngarrama-benno * op den noordoosthoek van Kaha-tolla (kaart 1700 Toren van Babel)			

niet vrij en is voor schepen alechts door de straat Ngarra ma-benno tusschen den rdoostkant van het eiland Kaha-tolla (op de kaart Tagoe Soengei) en het eiland wa setan te bereiken. Men kan den kom uit het noorden en uit het zuiden binnen-en: in het eerste geval gaat de koers om de rotsen Tolloe ma-oedi (Poorteneiland), rdwestelijk, en om den Mari protjo (Toren van Babel kaart 1700), noordoostelijk den noordhoek van Kaha-tolla lamo gelegen; in het tweede geval langs de oostzijde den rots Gaha (Wachter) en het eiland Nonassi (op de kaart ten onrechte Sidoen

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Ternate	Loloda			Loloda
			Loloda.	Kedie
			Rohn	
		Rohn		
	× - ×		Dodigo	
	Tolofoea.	Dodigo		
			Amo	Tolofoea.
	× - ×			Tomoal
	Het landschap Toebaroe (2) Gam-ma-koenorra.	Lang	Lang	
		Ligoea	Ligoea	Ligoea
		Taba-ol	Taba-ol	Taba-ol
			Iboe	Iboe.. { Ontstaat uit de samenvloeiing van de Taoroe met de Dodoa en de Boeka; de voornaamste linkerzijrivier is de Tongoette

genaamd) en door de straat tusschen Kaha tolla lamo en Wadoei of Kaha tolla itji. Valentijn maakt reeds gewag van deze straat onder den naam van Ngarra ma bero of Po[…] der Molukken.

(1) Tolofoea is op de kaart geheel vergeten.

(2) Toebaroe, vroeger ook Ikkie Sio geheeten, is verdeeld in 10 soa's, waarvan de eers[…]

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
Tolloe-ma-oedi Twee rotsen aan den noordwesthoek van Kaha-tolla (kaart 1700 Poorten-eiland) Kaha-tolla lamo.. Wadoei of Kaha-tolla itji Een rots en drie klippen De rots Tamo Sidoea. Twee rotsen			Loloda * Bakoen Laba. Kedie
Nonassi Goha (kaart 1700 de Wachter)			Togoeis
		Tolofoea * ([1])	
		Tatalla	Tatalla
De rots Todollo			
De rots Goha djodjaroe			In noordoostelijke: Iboe lamo. Iboe itji. Tego. Doewon. Doewon itji— Talen. Tiko. Sengadji. Borronna.. met Telagga
Zandbank voor de monding		Iboe boela.	

vijf in de benedenlanden (Toebaroe adoe) en de tweede vijf in de bovenlanden (Toebaroe njekkoe), liggen: Tego, Tiko, Sengadji, Borronna, Todokkee, Tagotolla, Sengadji, Tokko Hokko, Togoeis en Tolimadoe. Al de andere dorpen zijn daarvan afkomstig. Die stamdorpen waren verdeeld in een zeker aantal families, misketties, welke bij oorlog elk een strijdbaren man moesten leveren.

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
	×—×			
Ternate	Gam-ma-koenorra. Het landschap Toebaroe		Iboe	
	Het landschap Gam-ma-koenorra.	Lang-ma-dehe ([1])		
				Hafio'
			Gam-ma-koenorra	Gam-ma-koenorra
		Goenorra.		
	×—×		Waijoli	Waijoli—

([1]) Lang-ma-dehe en niet Petano. De zes eilanden op de kaart bezuiden deze kaap zijn niet meer te vinden; er staat slechts een rots Goha djodjaroe genaamd. Ook vermeenen wij dat deze kaap iets noordelijker ligt, daar men van daar den Iboe zuidoostelijk ziet.

([2]) Gam-ma-koenorra, »land in het midden", en niet Gamoekorra; het ligt ruim een kwartier landwaarts in een riphozorenbosch op een soort schiereilandje. De lagune heeft

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
			richting, eerst den loop der Iboe en daarna die der Taoroe volgend, liggen de negorijen in nevensgaande volgorde in het binnenland. Gador. Bojoong— Todokkee. Togo-tolla Lagoe (Tokko-Hokko)— Tokko-Hokko.. Sengadji.. Togoeis.. Talimadoe (De bewoners van Togo-tolla houden zich op bij Laba (Loloda) en die van Talimadoe achter Bakoen aan de bronnen van den Tatiabo)
		Tohaffo (3)	Tiano. Tobaroe
andbank voor de monding	Lagune van Gam-ma-koenorra (2)	Gam-ma-koenorra—	Gam-ma-koenorra * (Soasio)
			Sarau. Totaai.
		Batakka	
lif onder den wal			Toma Itto— Hokko Hokko—

cht, ééne monding, die zich echter in het moerassige zolaroe-en possi-possi-bosch en twee vaarwaters voor groote prauwen met vele zijarmen splitst, welke beide vaarwater den Dodokoe (bruggenhoofd) uitkomen.

(3) Niet ver zuidwaarts van Tohaffo ligt de geheel op zich zelf staande kegelvormi-nts Ngidi-ma-tjim.

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Ternate	Gam-ma-koenorra. × Het landschap Waijoli. ×	Waijoli		
			Belligol	Belligol
		Belligol		
			Tabobo itji	Tabobo itji
				Akkee tabo
			Tabobo	Tabobo
		Tabobo		
		Toea-ma-sosello		
	Sahoe (1)		Garamin	
			Gorro-Gorro	
		Sinabo		
			Modjioe	Bokki
			Haffo	Passo
			Boettoe	
		Gam..		
			Peot	
			Koltadoes	
		Roraai.		
			Gora oettoe	
			Todahee..	
		Tjoi		
			Papatjeda	
		Taroeba (2).		
			Dissa.	
				Akkee lamo (3) Rechterzijrivier de Ito lamo met de

(1) Soa raha is de werkelijke hoofdplaats van het district Sahoe. Een plaats Sahoe bestaat er niet; de verzameling huizen, die men aan het strand in het noorden van de baai ziet, draagt den naam Soesoeppoe (uitgang). Hier houden de vreemde handelaren verblijf, en staat ook het posthuis.

(2) Taroeba en niet Sahoe.

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
			Tigiling.. Kabelel.
			Togoewa.
		Belligol—	Gamlamo.. (Ballamanjira)
			Tosoal..
		Tabobo itji--	Doettoe.
			Toegoeweil..
		Tabobo—	
			Het landschap Palisoewa — Taraoedoe: Taraoedoe..
			Akkee tolla..
			Tatjietjie..
			Gammia.
			Awer.
			Tasolor
Rif onder den wal			Het landschap Palisoewa — Ngaon: Ngaön..
			Tepakka.
			Hokkoe-Hokkoe.
			Lolori.
			Bislaon.
			Mala-mala.
			Het landschap Palisoewa — Tibobbo: Tibobbo..
			Toenol.
			Sagoe-Salee.
		Soesoeppoe *	

*. De eenigste rivier, die zich in de bocht van Sahoe ontlast, is de Akkee lamo; e door Willer vermelde rivier Ake ma lakko beteekent eenvoudig »riviermonding". Met e Ake itji »kleine rivier" is zeker de minder belangrijke Akkee diri bedoeld, die roeger een eigen monding had.

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Ternate	Sahoe		Sahoe.. (1)	linkerzijrivier de Tjepakka. Linkerzijrivier de Akee diri met de linkerzijrivier Atjango
		Idam		

(1) In de baai van Sahoe staat meestal een zware branding; bij noordenw... schuilen de prauwen te Dissa, bij zuidenwind te Todahee.

(2) De bij het bestuur op Ternate bekende indeeling in vier landschappen is fout...

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS
			Soa raha * vroeger Soa Sengadji: Soa Sengadji, Soa Sio, Siodie, Ngidie Islam
		Djarra korree—	
			Het landschap Talaai (²):
			Idam I: Idam.. (Toma-adoe, Toma-djekko); Worra-Worra.
			Lotjee II: Lotjee.., Gomomme
			Tabosso III: Tabosso., Golo.
			Gam soemi IV: Gamsoemi.., Gamsoemi tamoadoe
			Balissoa en Tatjim

(²) daar Balessoa en Tatjim, hoewel schatplichtig aan den Kapitau Laut, toch onder het landschap Talaai behooren.

RIJK.	DIS-TRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
	×—×			
			Kaait kaait	
			Oebo Oebo	
			Bobo-o.	
		Bok		
			Saria	
		Kaailoepa. (¹)		
		Toei		
			Djailollo { Paijo.	
			Marri tobbo-tobbo	
			Bobanee hen-na	
			Akkee Sahoe	Akkee Sosahoe (heet waterbron)
Ternate	Djailollo	Kroppo		
			Gofassa	
				Djailollo.
				Liano.
				Balissa.
				Todowongi.
				Toeada—
			Bobanee ka-radja }	
		Matto Goewaai.		
		Gola-o		
	×—×		Dilango (⁴)	

(¹) Niet Talaboe, maar Kaailoepa-ma-dehe heet deze punt van het voorgebergte Toei, dat door de diep oost- en noordwaarts indringende inhammen Bobo-o en Paijo bijna van het vasteland gescheiden wordt (zie de kaart van 1700).

(²) Djailollo en niet Djilolo; het daar naast gelegen Sidanolie moet vervangen worden door Todowongi. Bij Djailollo liggen de grondvesten van den ouden kraton.

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
Een rots			
		Saria—	
		Paijo— Marri tob-bo— Bobanee henna— Akkee Sahoe Kroppo	
Tal van koraalbanken voornamelijk aan de noord-en oostzijde, maar ook in het midden.		Gofassa.	Djailollo * (2) Waijoli. Pernitti. Doworra— Sarotto.
		Todowongi. Toeada.	
Boboea (1). De rots Marri-welle			

(1) Het eilandje Boboea ligt meer in de baai van Djailollo en noordwaarts van den hoek Geewaai, op de kaart Laliko genoemd; de eilandjes beneden den hoek zijn reeds vasteland geworden.

(2) Volgens den oetoesan van Djailollo zoude de grens bij Taoero lamo zijn.

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Ternate	De Ternataansche positie Sida-ngoli.	Taoera lamo		Taoera lamo—
		Taoera itji		
			Taoera itji	Taoera itji—
				Hale-akkee—
			Tattalekka	Tattalekka—
				Ta belmoli.
				Ratemon--
		Sida-ngoli		
				Sida-ngoli—
				Akee Tidore—
			Sida-ngoli	
				Akkee Djailollo
				Bia ma akkee itji
				Bia ma akkee lamo—
				Akkee Sonnee

(1) Sida-ngoli ligt niet op de west-, maar op de zuidzijde van den hoek; aldaar ligt

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS
Eenige lage rotsen		Taoera lamo—	Taoera lamo—
•		Taoera itji—	Taoera itji—
		Hale-akkee—	Hale-akkee—
De bank Tofiri Marri toettoe.		Tattalekka—	Tattalekka —
Eenige klippen dicht onder den wal.			
			Ta belmoli—
			Ratemon—
Allen min of meer omringd van koraalriffen en banken:			
Mano madehe.			
Goera toedoekkoe.		([1]) Sida-ngoli * vroeger Mangoli	Sida-ngoli—
Dowongi Rottoe.			
Bolollo.			
Goemi welle.			
Ngaai Madodera.			
Matananna.			
Siokonna.			
Goe-itji.			
Djodjokka lamo.			
Ngo-ommi.			
O-oe itji.			
O-oe lamo.			
Mardoela.			
Koeroe Tidore.			
Lakoraha.			
Ngohia.			
Gammia maloe.			
Marri lamo.			
Djiko lamo.			
Goroea Bosso.			
Bia-ma-akkoe.			
Fat-hooi.			

een vervallen steenen schans; het werd vroeger Ma-ngoli geheeten (Valentijn).

KIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
	×—×			Bobanee toei—
Ternate	Dodingga		Ligt reeds in de bocht van Dodingga	Akkee Arra Akee laha
			Dodingga	Dodingga.. Akkee Toedoekkoe Tewee. Tonikkoe.. Kaijassa
×—×	×—×			
Tidore	Het landschap — De negorij Goerapin		Goerapin	Goerapin
		Oba		Oba—
	Het landschap — Oba	Soeosoeo	Koessoe Toebareoe	Sehi
			Rooi Loleo	
	De Tidoreesche positie	Dabogassi	Sagona	Akkee lamo. Sagona— Akkee ma siffo
				Mareh ma akkee
			Goha	

[1]) Soho-ma-dodobbo "varkens overzwemplaats" ligt noordwaarts van de riviermonding en is slechts door een smal vaarwater van den vasten wal gescheiden. Ook ligt Dodingga circa tien minuten meer landwaarts in en volstrekt niet aan de kust.

FILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
Lego-ma-gololi. met koraalrif	Bobanee toei— eivormig met twee mondingen		
			Akkee Arra—
Soho-ma-dobbo (1) Dodingga			Dodingga *
		Teewee—	
		Tonikkoe.	Tonikkoe—
		Kaijassa.	*Kaijassa—
Tal van koraalbanken en riffen bij den wal benevens het eiland Siboe.			
		Oba—	
		Koessoe—	
		Toebareoe.	
		Soeo soeo —	
		Dottelo—	
		Djoedjoe—	
		Loleo	
Koraalrif onder den wal			
Zandbank		Akkeelamo.(2)	
		Sagona—	
		Akkee masiflo—	Taoeno—
		Ngoffa nonaha—	
		Mareh maakkee	
Koraalbanken		Goha—	

(2) Akkee lamo en niet Ake lama. Het zuidwaarts daarvan gelegen Kalam bestaat niet; aldaar liggen de gehuchten Sagona en Taoeno. Op de plaats, waar Taoeno staat, ligt Lola.

RIJK	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Tidore	Negorij Gitta	Gitta		Lola Gitta ([1])— Akkee Tidore.
	Landschap of Negorij Pajahi		Pajahi	Sassalatta— Pajahi — Penne— Niveli— Banakka— Akkee Baroe— Saf— Tooi Sinapa
	Landschap of Negorij Ma-idi	Ngowaai Ballo Tinau lamo Tafaga. Dehe poddo..	Ma-idi.	Djaroem ma lakko Ma-idi. Wama. Zifoffa. Akkee goeradji— Tagalaija—

([1]) Gitta ligt niet naast Pajahi, maar noordwaarts van het eiland Djodji op den hoek met het riviertje.

([2]) Pajahi of Paaijahi, niet Pajahee.

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
Woda.. Radjoi. Goratoe. Tamin. Djodji. } koraalbanken		Lola.	
		Gitta * (1)	
		Akkee Tido-re—	
		Sassalatta—	
Zandbanken		Pajahi * (2)	Pajahi.
			Niveli—
Zand-en koraalbank			Saf—
			Sinapa—
		Gomoettoé-	
		Babadil	
		Nau kitji	
		Ma-idi * (3)	(Ma-idi.)
Koraalbank		Wama.	
		Zifoffa—	
Zandbank		Akkee goera-dji—	
Koraalbank		Tagalaija (4)	

[3]) Ma-idi, niet Majedie.

[4] Op de plaats, waar Groot Tageli staat, ligt het gehucht Tagalaija (etenskort).

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Ternate	Landschap of negorij Saketta.			Goemera.
				Moea—
			Samoa—	Haf Samat Samoa
		Samoa--		
				Goa Koeboe
				Molokko — zandbank
				Tokakki itji
		Toelee ma gotta		Tokakki lamo, zandbank
		Dolli. (1)		Dolli lamo
				Dolli itji
			Djoboeboe.	Djoboeboe
				Walaai
			Goroea ma bosso	
			Goga.	
		Samola (2).		
				Samola
		Akkee dingga—		
				Akkee dingga—
				Waija semo
				Waija koebo
		Bobatti—		
				Saketta
				Akee lamo, met een zandbank voor de monding
		Dowora—		Waija piga
				Doworra } koraal- en zandbanken onder den wal
		Ohan.		Ali
				Ohan—
				Wali

(1) De hoek Dieke heet in werkelijkheid Dolli; aldaar liggen twee gehuchten, Dolli lamo en Dolli itji genaamd.

(2) Samola en niet Samotte; de straat tusschen Sali lamo (op de kaart Djaloe genaamd) en den wal heet Dorro (straat) Samola.

(3) Het eiland Pokol op de kaart heet in werkelijkheid Sali itji; Pokol is de wer-

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
		Goemera—	Goemera—
		Haf— Samat. Samoa.	
»raalriffen onder den wal			
		Dolli-lamo— Dolli-itji.	
koraalriffen onder den wal			
Saketta-eilanden: Djaboe. Salie-lamo *			
Koraalbank onder den wal		Akkee dingga (4)	
		Lolebba. (4) Saketta * (4)	Saketta
		Waija piga (4)	
Daaiwo. Nanas Protjo. Timlis. Sali itji. (3).		Ali— Ohan.	
Pokol Koesoe--		Wali—	

kelijke naam van het zoogenaamde Ronde Eiland.

(4) Watoe papa, Waij lot, Samote, Waij priga zijn allen den inboorling geheel onbekende en ook niet bestaande plaatsen; volgens de ligging is Waijlot = Waija Semo, Samote = Saketta en Waij priga het gehucht Waija piga.

RIJK.	DIS-TRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Ternate	Landschap Saketta.	Toedjoewangga.. Lahan		
		Poppa tjeda	Ossarie	
		Dieke		
	×—×			
	Het landschap Gani-di-dalam			Ossarie. Lemmo lemmo
		Bo-oebo.. (1)		Bo-oebo— Tawa
				Jokki Silli Djoboeboe
			Gani-di-dalam.	
		Oeri. met koraalbanken.		
		Dohaai— Badjo ma loleo		
			Sekilie.	Sekilie
			Gosomma ma loleo	
	×—×			

(1) Bo-oebo is de werkelijke naam der Steile Hoek.

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
		Ossarie. Lemmo- lemmo.	
e koraalbank Passi palelle		Tawa— Passi palelle. Koegoeroe— Moedjioe— Toeri Iokki selli—	
Daga Waringin. Manom. Haloelingou. Korroe Ternate. Towali. Doworra lamo * Doworra itji—		Gani-di- dalam *	
ma (eilandje) et koraalbanken onder len wal		Sekilie. Koeroengan-- Gosomma maloleo	Sekilie—

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Ternate	Het landschap Gani di loewar		Olang	
		Libobbo *	Korre Sarre maloleo.	
			Loleo moessoe.	
		Wali. (1)		Wali—
				Gani di loewar—
				Hooiwan.
		Lilia—		
				Rangga-Rangga

(1) Wali is de naam van den Botten Hoek.

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
Sulo of Damar *: Sidego batjo. Kattinaai lamo. Kattinaai itji. Gofello. en eenige andere allen op de Noordoostkust. Wokka. Lelewi djahat. (vijf in getal) Goenonne. Louw. Djerongga (Hassil). Kolei Orang Kaija. Telor Todoekkoe. Libobbo ([2]) Onder den wal liggen hier en daar koraalriffen.			
		Gani di loewar *	
Rangga-Rangga.		Wattingerie—Rangga-Rangga.	

([2]) Libobbo is de naam voor de geheele zuidpunt tot en met Sawat; ook het op [illegible] kaart aangegeven eilandje Babi heet eigenlijk Libobbo.

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Ternate	Het landschap Gani di loewar.	Dorro.		
				Toman—
				Wala—
				Tebino—
		Sawat		Sawat—
				Bobo—
				Waija gaim—
		Lohin		
			Bissoe	Bissoe
	Negorij of landschap Wossi	Lelewi.		Lelewi—met zandbank
				Sagia—
				Tina—
				Gola— koraalbank
		Oebo Oebo—		
				Seng—
				Poeloean.
		Batoman [4]		
	Negorij of landschap Maffa			Lingie—
				Akkee lamo.
				Bobanee laut.
				Maffa
				Santoe
				Towol limdie—
				Boli.
	Negorij of landschap Foija	Boli		
				Majaija
			Foija.	Foija..
			Lolaroe	
		Foija *		

(1) Soenam en niet Siman heet dit eiland; het andere wordt Djodji genoemd.
(2) Milonga is de inlandsche benaming voor het Groene Zootje.
(3) Wossi niet Waploe.
(4) Batoman en niet Bantaman.

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
Een dertigtal grootere en kleinere eilanden, waarvan Doodaai-Weda, Kotta-kotta, Dodaai-Gani, Daga, Papoea-ma-sosarra en Kapoeradja de belangrijkste zijn.		Toman Tebino— Sawat	
jodji. met koraalrif enam. ([1])		Bissoe—	
		Ngantok—	
ilonga ([2]) met koralbanken			
oraalbanken en riffen		Wossi * ([3]) Poeloean.	
andbank		Maffa Garoean.	
		Boli * ([5])	
lof { Van Lolaroe tot		Foija * ([6])	Foija—

([5]) De negorij Maffa aan de rivier Maffa is wegens ongezondheid sedert jaren verlaten en de bevolking verhuisd naar Boli, dat noordelijker gelegen is.
([6]) Foija niet Tojet .

RIJK.	DIS-TRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Tidore	De positie Weda	Kara		Kara Tiloppee— Sosso wamma.
		Salotten		
			Njonnello (Delek). Weda	Rotti— Weda.
			Heplo—	Tidie-
				Pie—
				Roepia
				Koe—
			Kobee..	Paplis— Kobee.. ([2]) Koe—
		Webli Lelilef—		
				Domma Maija—

([1]) Wata is de plaats van het tegenwoordige Weda. De Kaboe is een onbeken rivier, wel vindt men daar de Koe en instede van Samoti het gehucht Raaiwolla.

([2]) Kobee en niet Koebi. Ook is Ganassi een geheel onbekend oord; de plaats da

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
Salotten. { voorbij Salotten koraalriffen en banken onder den wal.		Tiloppee— Sosso wamma.	
Weda-Groep. { Koelijeffo. Kileng ngamdie Njef * Belli tjili. Naaili. Saboeloe. Tabello njef. Waai-toe. Teuton-soli Looi Sabiat. Pie njef. Gouw. Roepia njef. Lingouw Leab.. Taäpel Sali teb tebbo } bijna allen omringd door koraalriffen en zandbanken.		Rotti— Weda ([1]) Papeloneno	
De koraalbanken Toe-mia en Toelolloe		Raaiwolla	Kobee.
} Koraalbank met dorro's		Kobee. Lililef *	

heet Lililif. Verder is Kia de benaming van een geheele landstreek, terwijl de rivier aldaar Akkee Sakki heet.

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Tidore	De positie Weda	Woeli		
				Akkee Sakki
		Bottepo		
				Lesseleve Silli—
				Som niaf—
				Sommas—
		Kawinet		
		Waai-wollit		
				Sagea. (1) zandbank
		Ratoe		
				Dialef—
				Seppoe—
				Poeriop
				Woen-mi-assin
				Salaai—
				Goem—
			Loeb	Kokkee-
		Noewelloe		
			Kiffa	Kiffa
		Nimettoe		
			Samdi	
				Walie of Walee..
		Sibek		
		Bom-mi-alno		
			Nia—	
			Boeli	
				Seffe—
				Messa—
		Messa		
		Weg-wog		
				Lalang waai
				Kata-ob

(1) Sagea en niet Sagi heet de hoofdplaats van de landstreken Kia en Walee; de plaats ligt echter meer oostwaarts daar waar op de kaart de rivier Koekee staat. Deze rivier, die Kokkee heet, vindt men verder oostwaarts op de plaats van het niet bestaan-

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
tif			
	Sagea		
		Sagea..	
		Seppoe— Poeriop—	
		Salaai— Goem.	
Tette. met koraalbank			
Groot koraalrif		Samdi—	
Riffen langs de kust			
Koraalriffen en banken onder den wal		Seffe	
Wef Messa. Emtoe.		Messa.. (2)	

de dorpje Koekee.
(2 Messa en niet Mesa.

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Tidore	De positie Weda			Bawen
				Skee
				Katto
		Dottee (Mella)		Dottee..
				Galf goeffe—
				Sarib.
		Sehe silli—		
				Bonaij—
			Spo.	Spo—
		Sbenpopo-		Sbenpopo
				Morialla
			Soem-lollo	
×	—— ×	Dehe gilla (2)		
	De positie Patani (Potton) (3)		Bobanee Mo	Bobanee Mo—
			Siksok	Siksok
			Sif ma kam	Sif ma kam
			Loleo lamo	
				Njaba—
			Sakawal	Sakawal—
				Gam Soengi
			Galoo.	
		Mdieli.		
				Soemmoe
		Ngollo poppo*(5)		
		Beb.		
		Djowo		
		Djooiloen.		
			Gemia	Gemia—

(1) Spo en niet Ispoe.

(2) Dehe gilla (rechtehoek) en niet Deligissa.

(3) Patani bestaat uit 10 negorijen, I Penitti, II Tepileo, III Gemmia, IV Ooemoerot. V Kipawee, VI Waileggi, VII Soemoe, VIII Kililing, IX Wailo, X Bobanee Mo; IV, V, VI, VII, VIII en IX zijn thans vereenigd tot Gam Soengi.

(4) Gam Soengi is de hoofdplaats van Patani aan de zuidkust op ± 128°43' gelegen. Het is vergeten, terwijl het op de noordoostzijde geteekende Patanni niet bestaat; wellicht liggen daar eenige tuinen.

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
De bank Mela		Root. Dottee..	
Koraalbanken en riffen		Spo. (1) Sbenpopo. Morialla	
		Bobanee Mo.	
		Gam Soengi * (4)	
Koraalbank en riffen			
		Soemmoe—	
Molor en een rots (6)			
		Finoflol—	
		Gemia..	

(5) De hoek van Fetani (in de landstaal *Tetoelli Potton* genaamd) heet niet Tabo, maar Ngollo poppo ma-dehe of hoek der bruischende zee wegens de steeds aldaar heerschende sterke stroomrafeling. Tabo is buitendien een verbastering van *dabo* of *pantjoeran;* zuidwestwaarts van den hoek Ngollo poppo stort zich ook werkelijk een watertje uit den rots, waarbij men een *pantjoeran* alias *dabo* heeft geplaatst en dat deswege Dabo wordt genoemd.

(6) Molor niet Moor; ook ligt de rots niet oost- maar westwaarts van het eiland en wel tusschen dit en de hoek van Patani in.

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Tidore	De positie Patani	Penitti Pitjami ([1])	Mondolaffi Sakkam—	Teppeleo— Raimtoe— Mondolaffi— Penitti Pitjami Sakkam
	De positie Maba — Negorij Sakam	Londono- Sowali		Beb So-oelo Seam-namli Waija wof Siel Biem
	De positie Maba — Landschap Bitjoli	Lollo semdie	Sapette Bitjoli	Geniam— Jeisse Waija bibil Bitjoli— rif Kasoeba— Momooi—
	De positie Maba — Negorij Wadjie			Wadji *
	De positie Maba — Negorij Gottowassie	Koboel-	Loleo lamo— Illo—	Gottowassi- met rif
	De positie Maba — Soa Kimelaha			Teewiel Akkee Kimelaha--

([1]) De vroegere grensscheiding ging tot Mondolaffi, maar is echter sedert door de posthouders verplaatst naar Pitjami.

([2]) Ingalang en niet Engeland, heetende de bewoners Ingli; Ingelang is geen hoek, maar een eiland, dat van den wal gescheiden is door den Dorro lamo; de beide eilanden aan den westelijken ingang heeten Sial en Tjef en niet Ette.

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
		Teppeleo—	
		Raimtoe	
		Mondolaffi—	
		Penitti—	
		Pitjami.	
		Sakkam.	
Omringd door riffen { Ingalang * (2)		Ingalang—	
Omringd door riffen { Sial.			
Omringd door riffen { Tjef.			
Otto of Oot.			
		Sapette—	
Lelej of Lelevi.			
Wor of Woeor.. (3)		Waija bibil—	
Wef Ploeon. (3)			
Parra Parra.		Bitjoli..	
Wef Mia. (3)			
Wef Sain (3)			
		Momooi.	
		Wadji..	
		Petilee	
		Loleo lamo of Gottowassi-itji.	
		Gottowassi..	
Wef Kapal.. met voorliggende zandbank.		Maba * (4) (Soa Kimelaha)	

(3) Verder zegt men *Wor* of *Woeor* en niet Woira, *Wef Ploeon* instede van Wahapoelian, *Wef Mia* voor Wasma en Wef Sain instede van Sija. Ook dragen de eilanden boven Maba altemaal namen en bestaan de drie eilanden vlak onder den wal van Bitjoli niet.

(4) De naam Maba, hoewel eigentlijk slechts voor het geheele land van toepassing,

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Tidore	De positie Maba			Akkee Sengadji..
			Boewaij— Mau.	
	Soa Sengadji	Mani tingting.		
			Fat Baijo..	
		Fiaoeli..		
				Fiaoeli
	Landschap Boeli (1)		Soeo-ma-boeli	
				Gamessan—
				Gau— Simean
		Sai Somola		
				Takaoelan— Babatim—
	Soa Sengadji	Sain Boes boes..		
				Bangoen— Walalle— Golau titta—
	Het landschap Waijameli	Mokali Onat.. (2)	Miaf	Onat. Miaf— Watang— Kekewe—
		Waijameli.. (3)		

wordt ook aan de Soa Kimelaha met de vlak daarnaast liggende Soa Sengadji gegeven; de kust hier en meer oostwaarts is zeer laag en worden tot diep in het binnenland uitgestrekte sagobosschen gevonden. Vroeger was Maba verdeeld in 13 afzonderlijke negorijen, waar thans wonen lieden van 3 à 4 negorijen bij en door elkander.

(1) Volgens den Sengadji van Maba reikt de grens van het door Maba aan de Boelinezen afgestane landstreek slechts tot en met Gau, hoewel Takaoelan een Boelinesche nederzetting is. Het van hier verder tusschen Boesboes of eigentlijk tot Bangoen gele-

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
Nef Mau— Nef Tet— Nef Fim lawas. Nef To— Nef Semdie— Nef Misloei lamo. Nef Misloei itji— Nef Belingsili— Bangon		Looipo . (Soa Sengadji)	
		Boekoe matitti— Memenno .	Gau.
		Takaoelan—	
		Walalle	
Zandbank		Boerro— Boero. . (4)	
Koraalrif.			

gen terrein zoude weder rechtstreeks onder den Soa Sengadji Maba staan. De lieden van Waijameli beweren echter, dat hun grens tot Sain loopt. Boeli is verdeeld in 5 Soa's: 1 Soa Kimelaha, 2 Goij ma longan, 3 Tattam, 4 Gagaij illi en 5 Kabalallee.

(2) Onat in niet Moat

(3) Waijameli en niet Wajameli

(4) Hier vindt men de eerste muskaatnoten.

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Tidore	Positie Maba Onderhoorigheid van het landschap Bitjoli			Sossolle—
				Waij Sango—
			Lalasitta—	
				Lilli—
				Affo—
				Pissoroe—
			Arra Maginjouw	
			Doleo Lemmo	
			Dorro Sagoe	
				Pomies—
			Wossileo	Maboelan
		Petak..		
				Dororam—
				Akkee lamo.. (4)
			Patlian—	Waija Oebo—
		Patlian		
			Dabo—	Dowong
		Gam Takka * (1)		
		Lelej * (2)		
				Bokki
		Gorango..		
				Waija
				Tjiffo
				Tawaijili.
			Bolollo. (3)	Soewo
				Nimvi

(1) Gam Takka en niet Dabo; Dabo is de naam der bocht ten zuiden van het observatiepunt, aldus genoemd naar een beek, die uit de rotsen komt en waarbij een pantjoran dabo geplaatst is. Het water van deze beek bezit de eigenschap alle voorwerpen door ze met een steenen korst te overtrekken, als het ware in steen te veranderen.

(2) Lelej en niet Salawaij; Lelej is de naam van de daar groeiende Molruksche tjemara, dien men daar ter plaatse reeds van verre uit zee herkennen kan; van daar ook de vele namen Lelej of Lelewi.

(3) Bolollo is de naam van den inham, die door den daarachter liggenden zadelberg uit zee reeds van verre te herkennen is; de hoek, waarbij Bolollo op de kaart staat, heet Saboelakka.

EILANDEN.	MEREN.	KUST. PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
		Marri batja	
	Een lagune (5)		
		Lilli.	
	Een lagune (5)		
	Idem (5)		
	Idem (5)		
		Pomies.	
		Maboelan —	
Koraalrif			
		Akkee lamo.[4]	
		Patlian —	
Twee rotsen			
Groote koraalbank			
} riffen			

(4) Te Akkee lamo is een vestiging van de zoogenaamde orang Toegoetel (afkomstig en vroeger uitgeweken van Kau). Deze lieden, die meestal zonder vaste woonplaats in kleine troepen van 3 en 4 door de uitgestrekte bosschen van het N. O. schiereiland zwerven, verkeeren nog in geheel wilden toestand. Mannen en vrouwen loopen bijna naakt en leiden een allerellendigst bestaan. Van de jacht levende, zijn zij uiterst bedreven in het hanteeren van pijl en boog; schuw als herten, zijn zij tevens even onzindelijk als de zwijnen, wier voedsel, wortelen, bladeren en meestal oneetbare boschvruchten, ook grootendeels hun voeding uitmaakt, zoodat het niet te verwonderen is, dat de meesten met vuile zweren en boosaardigen huiduitslag bedekt zijn.

(5) Deze lagunen worden gevormd door de steile muren van gebroken koralen, die

RIJK.	DIS-TRICT.		KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Tidoro	De positie Maba	Onderhoorigheid van Bitjoli			Limali
			Saboelakka.		Tagakkoe
				Tattam	
					Tattam
					Goema
					Wappeoe
			Boeli		Boeli
		Het onder landschap Boeli			Lobi-lobi
					Gagga ili
					Gaija
					Sissif—
					Sissif tetoor—
					Womi assin
					Otnau
					Bataai
					Wobibil
			Lollobatta * (1)		
		Het landschap Lollobatta		Lollobatta *	Lollobatta—
					Foli—
					Pleggan—
					Tebaai
					Totoeling
					Wabli—
					Talangga—
					Dodaga—
					Medja..
					IliLtjie—
					Boelopopo—
					Offian.
					Wasselee.
					Sibaim.

door den zwaren golfslag van den Grooten Oceaan voor de mondingen van sommig[e] rivieren worden opgestapeld.

(1) Lollobatto en niet Lolobato.

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
		Tattam.	
		Sissif—	
Bank			
		Lollobatta--	Foli
		Pleggan—	
		Totoeling--	
		Dodaga.	
Zandbanken			
		Offian.. (1) Wasselee. Sibaim.	

(1) Op de plaats, waar Lolobato op de kaart staat, liggen de drie Lollobattasche negorijen Offian, Wassilee en Sebaim. De vroegere hoofdplaats Lollobatta even bezuiden den gelijknamigen hoek is bijna niet meer bewoond.

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Tidore	De positie Maba: Het landschap Lollobatta. Het Lollobattasche onderlandschap Sawaaij	Iekili		
		Goroea		
			Goroea	
		Dodawa		
		Siboeroe..	Walelle	Walelle— (1)
				Tobaling
				Poeakkal.
				Piamari pogga of Maling Tobbo
				Sara
				Tokawil
				Sama malo longga
				Baroeali
				Tolaai
				Bessa, (twee mondingen)
				Soöt—
				Waaidjooi
				Parra parra—
				Sawolla— zandbank
				Waijali
				Menanem
				Dooi
				Ekor.
				Gogoan
				Ingas.
				Parewanma. zandbank
				Topaijo
				Tomarees—koraalriffen
			Djiko lamo	Pintatoe, koraalriffen
				Mamin—
×—×	×—×		Koessoe	Akkee Roeba

(1) Deze Walelle, die zich in een schoonen waterval van het Watto-Watto gebergte stort, is aldaar *bobosso*.

(2) Roni en niet Rongi.

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
		Goroea—	
iffen onder den wal			
		Walelle—	
		Poeakkal.	
		Sara ma akkee.	
Wabeem.			
De rots Dara mafalla—			
Roni (2) met koraalbanken			
Zandbanken		Tollaai.	
		Bessa.	
		Soöt. (3)	
		Waai djooi—	
		Parra parra.	
		Menanem—	
		Ekor ..	
		Gogoan	
			Ingas.
		Tomarees—	
		Pintatoe.	
		Djikolamo—	
		Mamin—	
		Koessoe	

(3) Soöt niet Saoe.

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Ternate	District Dodingga	Tofongo..		
			Dowongi boboedoh	
			Bobanee Dodingga..	
		Tattoeo.	Tattoeo.	
		Goha gohebba		
			Tjingga	Akkee Tabodikkoe
		Telle poepoe		
			Djiko lamo—	
			Toma boesali	
	×—×	Doworra	Lamee	
			Goloe Tamettan	Goloe Tamettan
	Kau	Boerian		Gosidi—
		Sinotto		

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
Nannas — enige kleine rotsen			
		Dowongi boboedoh —	
		Tettoe.	
		Bangseli.	
		Goharoeba—	
		Pakkalerie.	
Koessoe—		Bobanee Igo.	Dommee.
		Bobanee lamo	
		Patja hilla—	
Een eilandje.		Kalam of Soa Kimelaha.	
		Blattoe.	
		Goemi welle	
		Wattago	
		Kotta-Kotta	
		Boesalem	
		Gosidi—	
		Sinotto	

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.	
Ternate	Kau			Toas—	
			Akkee lamo	Akkee lamo—	
				Pippi	
				Akkee Sahoe (warme bronnen)	
				Balla-oetti.	
		Sabakoedoe			
				Tjibok—	Koraalbanken en riffen
				Gotta	
				Doemdoem.	
				Bonoeassa—	
				Sain—	
				Towollas.. ([1])	
				Akkee Sonnee—	
				Tabobbo.	
		Tabobbo		Sommi—	
			Mesassan		
			Boenga lamo		
			Korree sarra maloleo		
		Loleo lamo	Loleo lamo		
				Toma Moleoe	
				Toma Baroe	
				Toma Dolla—	
				Sassol.	
				Malipoet—	
				Wangi ottak.	
				Kowel—	
				Wawan	
				Mondingen der Kau * { Sossobbo	
		Togoe milla—		Togossi	
				Akkee itji	
		Bolollo.. (Groote zandbank)		Kau	

[1]) De rivier, waarbij Gama te lezen staat, heet Towollas.

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN-	PLAATSEN BINNENSLANDS.
		Toas— Dowongi itji	
			Doem doem.
		Bonoeassa	
Ngaai madodera		Ngaai madodera—	
Zandbank		Toma Moleoe-- Toma Baroe— Topaas Toma Dolla— Sossol. Malipoet. Wangi ottak.	
De Kau ontstaat uit de samenvloeiing van de Togoeis met de Tolloe-eis en daarna met de Tollolikkoe. De Tolloe-eis onstaat uit de samenvloeiing van de Akkee Pagoe (l) met de Toabit (r). De Tollolekkoe wordt Ngebengan genoemd, nadat zij de Mamoda (r) en de Ngawali (r) heeft opgenomen			

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Ternate	Kau	Sapat		
				Maewal. Brossok. Pattang— Waloem.
				Biang Tongoelloe
		Biang.		
			Sossabit	
				Papoeppi
		Sissilan		
			Sissilan Daroe of Daloe.	Sissilan— Daloe.
		Patjikarra * (2)		
				Dorro— Waijam-— Giarree. Boïng— Pediwang—
		Takor—		
				Waijabijlo— (3)
		Tanoeo of Toenwaij..	Tanoeo Sawaij	Tanoeo.. Sawaij
	×—×			

(1) Tanoeo heeft echter ook een strandbevolking.

(2) Patjikarra en niet Batikara; volgens onze meening is op de kaart de afstand tusschen het eiland Mitti en de hoek Patjikarra te klein genomen (zijnde de geheele bocht

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
		Goroea * (Kau)	Kau Islam of Soa Sio (negen dorpen) gevormd uit de vroegere Alfoersche Soa Tofkangi (acht dorpen)
Koraalbanken		*Het landschap Boïng verdeeld in Soa-Sengadji, Soa-Hoekoem, Soa-Ngoffa-Manjira en Soa-Toenggoeloe:* Saleiroeroe. Maewal— Brossok— Pattang. Waloem. Biang.. Tongoelloe Doeffa— Bagoeaga— Papoeppi— Loessi	*Het landschap Soa Tofkangi:* 1 Tokaijoba— 2 Todidol 3 Toenwaij (¹) 4 Lemangoenoe 5 Tollo likoe, 6 Aloe {Ngeleleng. Doedoebessi (Teliwan)} 7 Gam soengi— 8 Madoe
			Het landschap Pagoe: Gaijok. Bilaait.
Bobalee * met koraalbanken.		Sissilan. Daloe. Gonno-Gonno Waijam. Garree. Boïng. Pediwang.	*Het landschap Madollee:* Hoekoem {Tokolokki.. Babawat.} Soa Sengadji.. Gam itji. Toegoeis.. Parseba. Gogolla ma lakko. Baailengit
Koraalbanken onder den wal		Waijabijlo Toenwaij of Tanoeo. (¹) Sawaij	*Het landschap Toegoettil:* Giliol. Goegoemoettoe. Tagessorro. Doing.

van Boing vergeten) en ligt deze hoek dichter bij Kau; ook ziet men van den hoek Lollo-atta den noordkant van het eiland Bobalee onder 290°.

(¹) Voor Waijabijlo ligt onder den wal een koraalbank met een *dorro* aan de zuidzijde.

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
	×—×	Gongga.		Gongga— (1)
				Katana..
		Boesso Boesso		Mawea.
		Rango Rango		
		Roewalee		
			Jaro—	Jaro--
		Waij Loebbi		
			Patja	Patja—
			Goroea	Goroea—
		Salakka		
				Oeri—
		Tooi		
Ternate	Tobello (3)			Effi—
				Tiowa—
				Miro—
				Gam hok.
			Pitoe.	Palee.
				Oepa.
				Togarra—
				Pitoe—
		Wossia of Wohia		Wohia—
				Gasomma—

(1) Van Gongga tot Sawaij is de uit koraalrotsen bestaande kust schier ongenaakbaar; men vindt daar vlak bij den wal soms 180 à 200 vadem diepte.

(2) De juiste benaming der eilanden is de op deze tabel vermelde.

(3) Tobello is verdeeld in negen negorijen en wel I Katana, II Mawea, III Jaro, IV Patja, V Saboea lamo, VI Lina, VII Sibotto, VIII Momoelatti en IX Mede; door ons

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
Zuider Tobello-eilanden (3): Goemi lamo., Magalisso., Mitti *, Rarangenee., Takau.		Katana—	Katana. (4)
			Mawea.
		Rango Rango-	
		Jaro.	
	Telagga Lina *		Patja.
			Goroea—
		Oeri—	
		Effi—	
		Tiowa—	
Het zand Tattegga			
Noorder Tobello-eilanden: Bobbi en Kaijobatta.		Gam hok.	
Tabalingo			
Kool raai .		Palee—	
		Oepa.	
		Togarra—	
Ra.		Pitoe	
Toeppoe.		Wohia.	
		Gasomma—	
Oebo Oebo., Koemo.		Tobello (5): Momoelatti.	
Kokara itji en Kokara lako		Lina.	

bestuur is echter eerst een willekeurige verdeeling van zeven toen van vijf en thans, naar wij vermeenen, van vier ingesteld.

(4) Te Katana bevindt zich een nederzetting der uit Kau afkomstige Orang Toengoetil.

(5) Niet Tabalo Amelatte (Momoelatti ?) is de naam van de hoofdplaats, maar To-

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Ternate	Tobello	Boboloettoe		
				Popillo— koraalbanken
			Goroea ma loleo	Goroea—
				Mede—
				Roekko—
			Papoea ma loleo	
		Lowarie * (1)		
			Tona ma lang	
		Kokano		
				Momooija (heete bronnen)
		Igo		
			Soesoeppa	
		Karia ma popoeo		
			Lissawa	
		Bonga.		Likkoe.
			Galella.	
				Simau
		Tiabo.		Tiabo..
				Henna ma bobanee
				Giltoppa—
			Bakoetta	
				Limau—
		Wongi		
		Lolonga		Lolonga—
				Possi Possi—
				Bilo Bilo
				Bibissingo

bello, bestaande van het zuiden naar het noorden uit de vier negorijen Momoelatti, Lina, Sibotto en Saboea lamo.

(1) De berg bij den hoek Lowarie heet niet Mamoedja, maar Mamooija.

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.	
Noorder Tobello-eilanden: Tagalaija.		Tobello: Sibatta		
Pawollee.		Saboea		
Rarang nganee.		lamo		
Popillo.		Goroea (Popello).		
Tolonoeo *				
Mede.		Mede.		
		Roekko		
	Lagune likkoe			
	Idem Lobba			Om het meer van het oosten door het zuiden naar het westen en door het noorden terug: Sekkie.
				Salo batlan.
		Momooija.		Togawa.
				Liattee
				Soa Konorra.
	Likkoe		Poeni.	Igo boela.
	Galella	Galella	Toworra.	
	Kokkapoepoe Ngohia		Adoe—	Balee.
		Bartako.	Bartako.	Togawa—
	Togoradji	Towekka.	Towekka.	Tobaroe.
	Simau (Rawah)		Simau	Dodokko lamo.
		Kau—		Duma.
		Giltoppa.		Ngidiho.
		Limau.		Pelon.
				Borro.
Koraal- en zandbanken onder den wal		Lolonga		Gotolla lamo.
		Possi Possi—		
		Bilo Bilo—		
		Bibissingo		

RIJK.	DISTRICT.	KAPEN.	BOCHTEN.	RIVIEREN.
Ternate	Tobello	Aroe.		Aroe mangekko, zijtak van de Aroe.
			Bobbo	Bobbo.
		Salemoeli. (1)		
				Pitau—
			Toettoe ma loleo	Toettoe ma loleo—
				Tjematorro—
		Toettoe ma loleo		Lappi—
				Possawan.
				Saloetta,
		Saloetta.		
				Akkee mella itji—
				Akkee mella lako—
		Djerre (2)		
		Aroe Djodjeffa * (2)		
			Soeppoe. (3)	Soeppoe.

(1) Salemoelli niet Salemoedi.

(2) Het observatiepunt heet niet Djerre (kramat) maar Dje of Djodjeffa; Djerre ligt zuidelijker. Ook draagt de plaats Sief ten rechte den naam van Salapega.

EILANDEN.	MEREN.	KUST-PLAATSEN.	PLAATSEN BINNENSLANDS.
Koraalriffen		Aroe ma ngekko— Aroe— Bobbo.	Salemoeli—
		Pitau. Toettoe ma loleo— Tjematorro. Lappi— Possawan— Saloetta.	
Koraalriffen en zandbanken onder den wal		Soema Koewassa ma igo Lelej— Dowongi boboedoh Djodji	
		Djerre (kramat) Waringin Aroe	
		Salapega— Tero Tero Soeppoe.	Soeppoe.

([1]) De branding in de bocht van Soeppoe op de rotsen is soms zoo sterk, dat de geheele kust in nevel gehuld schijnt. In het midden der bocht ± 1' ligt een rif met *lorro* (doortocht) voor de prauwen.

Om zijn doel te bereiken zag de energieke man tegen den moeielijken tocht niet op, en evenals op Sumatra's Westkust was hij ook in Benkoelen een der eerste Europeanen, die met veel omvattende plannen in het nog onbekende binnenland doordrongen.

De bestuursmaatregelen door hem in de Pasemah Oeloe Manna genomen zijn weinig bekend. Eenige stukken, die tijdens ik met het gezag in de afdeelingen Manna en de Pasemah Oeloe Manna belast was, door mij in het bezit van inlanders gevonden werden, en eenige opheldering daaromtrent geven, trokken mijne aandacht en ik acht het niet ondienstig ze ook onder de oogen van anderen te brengen.

Zij worden als bijlagen A, B, C en D hierachter aangetroffen.

Meermalen heeft het Engelsch bestuur vóór Raffles de bewoners van de Pasemah Oeloe Manna wegens hunne geweldadigheden, tegen de Compagnies onderdanen gepleegd, getuchtigd. Zoo trok o. a. in 1808 de kolonel Clayton met 300 Bengaalsche soldaten uit Manna het gebergte over, om hen wegens verschillende feiten te straffen; doch hij vond de doesoens verlaten, doordien de bevolking in de wildernis was gevlucht; en na de meeste dorpen in de asch te hebben gelegd, trok hij terug.

Gedurende een paar jaren had deze strafoefening eene heilzame uitwerking, doch daarna namen de kleine rooverijen langzamerhand weer een aanvang, zoo dat het Engelsch bestuur na eenigen tijd Raden Mohammed Zain en Däing Indra ([2]) met een tweehonderdtal inlandsche soldaten afzond, die ook eenige dorpen verbrandden.

In 1813 dreven eenige roovers uit de Pasemah hunne stoutmoedigheid zelfs zoover, dat zij eene poging waagden, om den Engelschen ambtenaar te Padang Goetji aan het zeestrand (in

---

De Stuers. De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra. p. 37 v.

([2]) De herinnering aan dit feit is bij den inlander nog blijven voortleven in den naam »perhentian Daing." De plaats, dus genoemd, is gelegen in de na-

de afdeeling Manna gelegen), die aldaar aanwezig was voor den jaarlijkschen opkoop van peper ([1]), te overvallen en te trachten zich van het voor dien inkoop bestemde geld meester te maken. De waakzaamheid zijner oppassers verijdelde echter hun plan en verscheidene der aanvallers lieten het leven.

In 1815 begaf de resident van Manna ([2]) Mr Steele zich naar de Pasemah Oeloe Manna ([3]), ten einde te beproeven de hoofden over te halen, om met hunne onderhoorigen van hunne rooftochten op het Engelsch gebied af te zien. Hij trof daartoe eene overeenkomst met hen. De meesten der dorpshoofden vergezelden hem naar Manna, waar zij onthaald en met eenige lijnwaden begiftigd werden.

Niet lang daarna gaven hunne onderhoorigen echter op nieuw aanleiding tot klachten, en zoo duurde het voort, totdat Raffles den 22 Maart 1818 het bestuur in Benkoelen aanvaardde.

In Mei van hetzelfde jaar begaf hij zich naar de zuidelijke landschappen en bezocht Seloema, Manna en Kauer. Van Manna uit ondernam hij de reis naar de Pasemah Oeloe Manna, welke reis in het eerste deel van de "Memoir of the life and public services of Sir Th. St. Raffles by his widow Sophia Raffles" is beschreven.

Den 19en Mei vertrok Raffles van Manna en kwam, na van Bandar Agoeng af ([4]) de reis te voet te hebben voortgezet, den 21en d. v. te Negri Kaija, aan de Mannarivier gelegen, in de Pasemah Oeloe Manna aan.

Op den 22en begaf hij zich van daar naar Tandjoeng

---

bijheid van den weg naar Pasemah Oeloe Manna, in 't gezicht van de vallei; hier moet Daing Indra indertijd met zijne troepen hebben gebivouakkeerd.

([1]) Zie omtrent dezen opkoop "De pepercultuur in Benkoelen en de Lampongsche districten" door A. Pruijs van der Hoeven in de Economist van 1872.

([2]) Ook Provincial Resident genoemd; de resident ter hoofdplaats Fort Marlborough (Benkoelen) heette Local Resident.

([3]) Zie bijl. A.

([4]) In het bovengenoemd werk staat, meen ik, verkeerdelijk Tandjoeng Agoeng. Bandar Agoeng ligt ± 12 Java palen van Pasar Manna aan den weg naar de Pasemah Oeloe Manna.

Alam, hoogerop aan de rivier gelegen en den volgenden dag werd aldaar eene vergadering met de dorpshoofden (proatin) gehouden en het verdrag met hen gesloten, waarvan de inhoud te vinden is in bijlage A.

Op het afschrift van dit stuk, door mij in het bezit van een kleinzoon van Pangeran Radja di Bandar ([1]) gevonden, staat naast den Engelschen tekst eene Maleische vertaling, mede door Raffles onderteekend. Alleen de overzetting van art. 7 wijkt aanmerkelijk van het Engelsch af, waarom ik die hier doe volgen:

Art. 7. Deri sabab dianja soeka menarima obat tjenrei ([2]) tanggal kitoemboehan itoe, boleh Toean besar kirim satoe doekoen jang pandei obat itoe. Apabila dateng doekoen itoe hendaklah segala gedang ketjil berkoempoel kotika hari jang baik, boleh dia tanem dengan obat itoe.

Het heerschen van de pokken in eenige doesoens tijdens dat bezoek van Raffles ([3]) gaf zeker aanleiding tot de opneming van dit artikel; maar de wensch naar de invoering van de vaccine zal van de zijde der hoofden en bevolking wel niet bijzonder gemeend zijn geweest, want eerst in 1874 mogt het schrijver dezes, geholpen door de omstandigheid, dat ongeveer één jaar lang eene pokkenepidemie had geheerscht, de vaccine ingang te doen vinden. Vóór het uitbreken van die epidemie en nog in het begin daarvan werden te vergeefs pogingen gedaan, om de bewoners van de vallei over te halen zich te doen inenten. Alle doesoenhoofden verzetten zich in 1873 eenparig tegen de vaccinatie en verklaarden in eene vergadering, daartoe belegd, dat zij gaarne voortdurend alle Gouvernements bevelen wilden opvolgen, maar niet wenschten gedwongen te worden zich aan de vaccinatie te onderwerpen.

Uit het in bijlage A voorkomende verdrag blijkt voldoende de vrijwillige onderwerping van de bewoners van de Pasemah

---

([1]) Bijlage A.

([2]) چنري tegengift.

([3]) Bijlage C.

Oeloe Manna aan het Britsch gezag, en heeft m. i. dat stuk verder geene toelichting noodig.

Aan artikel 2 daarvan werd, zooals de bijlagen B en C leeren, onmiddellijk uitvoering gegeven. Na verkiezing door de daartoe bevoegden werden twee hoofden aangesteld, ten einde bij voorkomende gelegenheid zitting te nemen in the Kalipas-court (¹) of Rapat van hoofden te Manna.

Als wakil of vertegenwoordiger van de marga Oeloe Hoerah werd erkend Pangeran Radja di Bandar van de doesoen Tandjoeng Alem, en als vertegenwoordiger van de marga Soembai besar, Pangeran Poetoe Nangarro. Beiden werd eene maandelijksche toelage van dertig dollars toegezegd, uit te betalen door den Provincial Resident of Agent van de Engelsche Compagnie te Manna, onder voorwaarde dat zij zich naar de wenschen van het bestuur zouden gedragen. Akten van aanstelling, verleend op den 19ᵉⁿ Juli 1818 (zie bijl. B) werden hun later toegezonden en daarbij bepaald, dat het genot van hunne toelage op den eersten dier maand was ingegaan.

Met de aanstelling van deze twee hoofden werden zeker beoogd èn bevordering van de vreedzame aanraking der invloedrijkste personen uit de Pasemah Oeloe Manna met de meer beschaafde hoofden van de afdeeling Manna èn langzame centralisatie van het gezag der verschillende dorpshoofden (proatin).

De optreding echter van één vertegenwoordiger of wakil voor de marga Soembai besar schijnt na het vertrek van Raffles, die den 24ᵉⁿ Mei 1818 van Tandjoeng Alam de terugreis naar Manna aanvaardde, al spoedig reden tot ontevredenheid bij sommige dorpshoofden te hebben verwekt.

(¹) Kalipa is een titel van de margahoofden of pasirahs uit den Engelschen tijd. Bij de eerste aanstelling van een oudste of hoofd in iedere marga,—welke moet plaats gehad hebben met het oog op de invoering van de peperkultuur door de Engelschen (1685?) — zou ook de titel van Kalipa ingevoerd zijn.

(²) In bijlage C en D staat Pootoo en Poetu Nangarro. Zou daarvoor niet Poetra Negaro gelezen moeten worden?

Vijf dorpshoofden, behoorende tot Soembai besar, welke wegens het heerschen der pokken niet in de vergadering van 23 Mei 1818 te Tandjoeng Alem waren tegenwoordig geweest, vermeenden dat Pangeran Poetra Negaro ten onrechte ook als vertegenwoordiger of wakil van hen was benoemd, en brachten deswege hunne klagten bij het Engelsch bestuur in ([1]). Het waren de dorpshoofden van Tabat Pangkoel, Masam Boeloe, Paggar Boenga, Tandjoeng Agoeng en Kotadalem. Zooals men mij medegedeeld heeft, bestond destijds de marga Soembai besar uit de bovengenoemde doesoens en uit de vijf doesoens Goenoengkerto, Tandjoeng Bais, Kepala Siring, Oelak lebar en Hoeboe Taboen.

Hoogstwaarschijnlijk zal voornamelijk de toekenning van de maandelijksche toelage van dertig dollars aan den voornoemden Pangeran de begeerlijkheid van zijne mededorpshoofden hebben opgewekt en de hoofdaanleiding tot hunne klacht geweest zijn. Misschien was de benoemde wakil van Soembai besar ook wel een persoon, die zich bij zijne onrustige stamverwanten niet wist te doen gelden; hetgeen men althans uit zijne later gevolgde vrijwillige aftreding zou kunnen afleiden. Wat daarvan ook zij, de Luitenant-Gouverneur van Benkoelen vond de ingediende bezwaren gegrond en besliste bij zijn besluit van 29 Sept. 1819 (zie bijl. C.), dat nevens Pangeran Poetra Negaro, die vertegenwoordiger zijner eigen doesoens zou blijven, Pah Mandingien, die dorpshoofd van Tandjoeng Agoeng schijnt geweest te zijn, en Mas Megang als vertegenwoordigers van de doessoens Tabat Pangkoel, Masam Boeloe, Paggar Boenga, Tandjoeng Agoeng en Kota dalem in de rapat van hoofden te Manna zouden optreden, en verder, dat er van de vroeger aan Poetra Negaro maandelijks toegelegde dertig dollars twintig aan hen zouden worden uitgekeerd, zoodat voortaan ieder der drie vertegenwoordigers van Soembai besar maandelijks tien dollars zou ontvangen. Deze

([1]) Zie bijlage C.

regeling was echter niet van langen duur, want (zie bijl D.) in 1821 trad Pangeran Poetra Negaro als vertegenwoordiger van een gedeelte van Soembai besar af, en trad de bovengenoemde Pah Mandingien van Tandjoeng Agoeng onder den titel van Pangeran Radja di Manna als vertegenwoordiger van de geheele marga op, en werd alzoo het getal der hoofden, die rechtstreeks met het bestuur in aanraking kwamen, weer teruggebracht tot twee.

Omtrent de aanstelling van margahoofden door het Nederlandsch-Indisch Gouvernement verdient hier aanteekening, dat, kort na de inlijving van de Pasemah Oeloe Manna bij het Gouvernementsgebied in 1866, drie pasirah's of margahoofden werden benoemd; als: één voor Oeloe Hoerah, één voor Soembai besar en één voor Pendjalang, welke laatste stam of marga de kleinste der drie was, uit de twee doesoens Goenoeng Kembang en Hoeboe Taboen bestond, en slechts 180 zielen telde.

Spoedig werd echter in deze indeeling op verzoek van hoofden en bevolking verandering gebracht. De marga Oeloe loerah werd gescheiden in de twee marga's Oeloe Loerah Oeloe en Oeloe Loerah Ilir en Soembai besar in Samatpoerou ([1]) en Raboe Samat, beide takken van één hoofdstam, Soembai besar, terwijl de marga Pendjalang, nadat de eerste pasirah wegens verzet en ongeschiktheid was ontslagen, werd ingedeeld bij de kleinste der takken van Soembai besar. Zoo verkreeg men 4 margahoofden in plaats van 3, welke regeling tot op heden is blijven bestaan.

Na Pangeran Radja di Bandar van Tandjoeng Alem en Pangeran Radja di Manna van Tandjoeng Agoeng zijn, zooals mij in de Pasemah Oeloe Manna is medegedeeld, geene hoofden meer door het Engelsch bestuur aangesteld. Zeer waarschijnlijk is het ook, dat de belangstelling van Raffles in dat

---

([1]) Dit zou de naam zijn van de moeder-doesoen in de Pasemah Lebar, waaruit de bewoners van Tandjoeng Agoeng afstammen.

landschap eenigszins is verminderd, toen hem bleek, dat zijne pogingen tot ondermijning van het Nederlandsche gezag in het Palembangsche geen kans van slagen hadden. Misschien is ook de erkenning van de bewoners van de Pasemah Oeloe Manna als onderdanen van de Engelsche O. I. Compagnie door hooger autoriteit afgekeurd ([1]).

In April 1824 verliet hij Benkoelen en kwam dit gewest krachtens het tractaat van 17 Maart van dat jaar onder het Nederlandsch gezag.

De aandacht van het Nederlandsch bestuur, dat in deze nieuwe bezitting zijne krachten vooreerst tot de hoofdplaats en omstreken moest concentreeren, kon in den eersten tijd niet gewijd worden aan de belangen van een klein en onrustig grenslandschap, waarvan het gevolg was, dat de banden, pas met het bestuur te Benkoelen aangeknoopt, langzamerhand losser en eindelijk geheel ontbonden werden.

Ook is het de vraag, of bij de overgave van Benkoelen aan het Nederlandsch Gouvernement het landschap Pasemah Oeloe Manna beschouwd is als reeds behoorende tot het gebied der Engelsche O. I. Compagnie, eene vraag die ik geloof ontkennend te moeten beantwoorden.

In 1825 namen de rooverijen op het gebied van de afdeelingen Manna en Seloema weer een aanvang ([2]) en duurden met tusschenpoozen tot kort voor 1865 voort.

Een dier rooftogten in 1857 is meer in bijzonderheden bekend door hetgeen daaromtrent vroeger geschreven is ([3]) naar aanleiding van het gedrag van den kontroleur A. Pruijs van der Hoeven, die zich door het afslaan van den aanval op Talang Doerian (afdeeling Seloema) verdienstelijk maakte.

Het loffelijk streven tot het brengen van orde en regel on-

([1]) Mr. H. D. Levijssohn Norman „De Britsche heerschappij over Java en onderhoorigheden" p. 117.

Smulders, Geschiedenis en verklaring van het tractaat van 1824 p. 35.

([2]) Zie bijlage E.

([3]) Tijdschrift van N. I. 1858, II, bl. 179.

der de stammen van de binnenlanden van Benkoelen en Palembang, waartoe Raffles in de Pasemah Oeloe Manna de eerste poging had gedaan, werd, toen de geschikte tijd daarvoor gekomen was, door het Nederlandsch Gouvernement met kracht opgevat en vervolgens met het meeste succes in 1866 bekroond.

Thans maken de Pasemahlanden een welvarend gedeelte van ons gebied uit, en zijn ook de eens zoo lastige Pasemahers van Oeloe Manna voor de bewoners van de zeekust geene gevreesde naburen meer.

PAJAKOMBO 15 November 1882.

BIJLAGE A. (1)

Where as the treaty formerly concluded bij Mr. Steele, the Resident of Manna, on the part of the Company having been found ineffectual, the Honble the Lieutenant Governor having seemed it advisable to proceed to Passumah Ulu Manna in person for the purpose of effecting such an arrangement as shall finally put an end to all cause of complaint between the people of Pasumah Ulu Manna and the people of the seacoast.

IT IS AGREED

First. That the people of Passumah Ulu Manna, being desirous of placing themselves under the protection of the Company, they shall in future be considered as subsjects of the Honble Company and entitled to all the privileges of that condition. If they wish to plant pepper they shall be at liberty to do so on the same terms as the people of Manna, but it is optional with them to plant or not.

Secondly. That in order that the people of Passumah Ulu Manna may enjoy the advantage of a full hearing and just decision a Vakeel from each of the two Tribes, viz. of the Sumbai besar and of the Ulu Lura shall be entitled to a Seat in the Kalipas-court at Manna; and no cause, in which a Passumah man is concerned shall be brought before that court except one or both of such Vakeels are present.

Thirdly. That whenever any people from the Passumah country may wish to settle in the Companys districts on

(1) Het origineel van dit stuk is gevonden in het bezit van den inlander Tradjoe galar Pangeran Betoel, kleinzoon van Radja di Bandar (zie bijl. B), welke Tradjoe tot in het begin van 1878 margahoofd van de marga Oeloe Loerah te Tandjoeng Alem was.

De spelling van deze en de volgende bijlagen is onveranderd overgenomen.

the seacoast they shall have permission to do so, and if they are in number sufficient to form a village of themselves and to have a chief of their own, such chief shall enquire into and settle all disputes that may arise among them according to the customs and usages of their country but that in case of dispute between such people and the people of the seacoast the cause shall be brought before the Kalipas-court at Manna.

Fourthly. That in receiving the people of Passumah Ulu Manna as subjects of the Honble Company all past offences be forgotten and buried in oblivion and that no cause, except for debt where money may be clearly due, be liable to a future hearing.

Fifthly. That as subjects of the Honble Company it will be here after unnecessary for the people of Passumah to carry a pass, they being at liberty as well as the people of Manna to go to and fro at pleasure in prosecution of thier honest pursuits.

Sixthly. That no tolls or transmit duties of any kind be levied upon people or goods passing to and from Passumah Ulu Manna and Manna.

Seventhly. That the people of Passumah Ulu Manna in common with the people of Manna being earnestly desirous of meeting the benefit of vaccination they will attend to be vaccinated at such time and place as the Lieutenant Governor may here after decreet.

Eightly. If any difference of opinion in the above agreement should arise or the people of Passumah Ulu Manna at any time feel themselves aggrieved, an appeal shall be open to them to the Lieutenant Governor who will at all times receive and enquire into their complaints.

Agreed upon and signed at Tanjung Allam in

Passumah Ulu Manna, the twenty third day of May, one thousand eight hundred and eightteen by the Honble Sir Thomas Stamford Raffles, Lieutenant Governor of Bencoolen, on one side and the proatteens of Passumah Ulu Manna, whose names are here unto affixed, on the other.

(w.g.) T. S. RAFFLES.

Bijlage B. [1]

ZEGEL IN LAK

VAN DE

ENGL. O. IND. COMPAGNIE.

This is to certify, that Pangeran Rajah Bandar of Tanjong Allam having been selected by the chiefs of Pasumah Ulu Manna to act as one of their Vakeels and to represent them in the Kalipas-court at Manna, the selection is approved and confirmed and all persons are hereby required to respect him accordingly.

An allowance of thirty dollars a month, to commence from the 1 July will be paid to the said Pangeran by the officer in charge of Manna, so long as his conduct is satisfactory.

(w. g.) T. S. RAFFLES.

Volgt hieronder met Arab. karakters.

Bahwa inilah akan menjatakan akan hal penghoeloe penghoeloe di Pasumah Oeloe Manna alah soeka pilih pada Pangeran Radja di Bandar Tandjoeng Alem akan mendjadi wakilnja didalem madjelies bitjara Chalipa di Manna. Maka jang peratoeran itoe baroe di tetapkan oleh Toean Besar Litenan Governor jang mahamoelia, dan lagi selama ada perdjalanan serta pekerdjaan Radja Bandar itoe ada betoel dengan patoet, nanti ija menarima didalem tiap tiap boelan tiga poeloe reaal;

---

(1) Het origineel van dit stuk is gevonden in het bezit van Tradjoe genaamd Pangeran Bitoel, kleinzoon van Radja di Bandar.

maka di bajar, oleh siapa siapa jang memegang koeasa didalem negri Manna seperti wakil Company dan moela moela di bri itoe deri satoe hari boelan Julij jang dateng.

Terbri de Marlborough pada 19 hari boelan July tahoen 1818 dengan titah Toean Besar Litenan Governor jang mahamoelia.

(w. g.) C. METTEVEN (?)
MALAY TRANSLATOR.

Bijlage C. [1]

ZEGEL IN LAK

BESTAANDE UIT HET
Engelsche Wapen met
het omschrift:

ENGL. E. INDIA COMP.

Where as at a conference, held at Tanjung Allum in Passumah Uluh of Manna, between the chiefs of that country and the Honorable the Lieutenant Governor, Pangeran Pootoo Nangorro was elected to the office of Akim for the tribe of Sumbie besar, but at that time the small pox raging with violence throughout the country prevented the attendance of several of the chiefs, whose claims to fill the office were prior to those of the present Akim, in consequence of this the said Pangeran was nominated to their prejudice. The heads of the following five villages, viz. Tabbat Pancul, Masam Bulo, Paggar Boongo, Tanjung Angoong and Coto Dalam on the grounds abovestated, added to the subsequent irregular behaviour of the Pangeran towards them, having opposed their objection to be placed under his authority, it is now arranged that Pah Mandingin and Mas Mégang, whose claim have been ascertained to entitle them to the first consideration jointly act as Akims for the above five villages and be entirely independant of Pangeran Putu Nangarro, who shall still continue as herefore to exercice au-

[1] Het origineel van dit stuk is in handen van den inlander Adjam, zoon van den broeder van Pah Mandingin, later Pangeran Radja di Manna, die in dit stuk wordt genoemd.

hority over his own villages but over them alone. Twenty dollars of the allowance granted to Pangeran Putu Nangarro shall be appropriated to the use of the above Pah Mandingin and Mas Mégang.

FORT MARLBRO 29th Sept. 1819.
(w.g.) St. RAFFLES.

Bijlage D. [1]

ZEGEL IN LAK

BESTAANDE UIT HET

Engelsche Wapen

MET HET OMSCHRIFT:

ENGL. E. INDIA COMP.

Know all Men by these present that I do hereby make, nominate and appoint Pah Mendingin of the village of Tanjoong Angoong in the tribe of Sumbie Besar in Passumah Ooloo Manna to act as Akim for that tribe under the Title of Pangaran Rajah di Manna in the room of Pangaran Pootoo Nangarro resigned.

And I do further confirm to the said Pangaran Rajah di Manna all the advantages and privileges enjoyed bij the aforesaid Pangeran Pootoo Nangarro as Akim, so long he shall conduct himself to the satisfaction of the chief authority of Bencoolen. All persons of the tribe of Sumbie Besar are hereby required to pay due obedience to the authority of the said Pangaran Rajah di Manna in all things that may concern the interests and prosperity of the said Tribe.

Fort Marlbro 25th October 1821.
(w.g.) St. RAFFLES.

---

(1) Het origineel van dit stuk is gevonden in het bezit van den inlander Adjam, zoon van den broeder van Pangeran Radja di Manna, in dit stuk bedoeld.

BIJLAGE E.

AANTEEKENINGEN

VAN

N. HEWETSON, kontroleur van Manna, betreffende het landschap Pasemah Oeloe Manna, d.d. 27 September 1850.

Adapoen tampat orang Pasemah kinie didalem satoe loeang (valley) antara Goenoeng Dempo dengan Goenoeng Barisan, ada perdjalanan 3, 4 dan 5 hari deri Manna maka dapat pengabisan doesoen jang djahoe sekali.

Asal orang Pesumah ini dari Pesumah lebar den selamalamanja bangsa ini tiada satoe pentjarian den perniagaän melainkan mantjoeri, menjamoen den mamboenoe di mana dia bole sadja; adatnja penjamoen di negri lainlain. Ada djoega menoeroet prentah penghoeloe dia tetapi di sinie nama sadja, ada Pangeran, Radja, Depati tetapi tiada di sangka dè orang banjak, siapa kras dan apa sadja satoe orang mahoe boeat tiada bolé di larang; ada satoesatoe orang jang berkoeasa di sitoe.

Bangsa ini tiada agama atauw manaroe hati jang kasian kapada oemat menoesia; jang di soekakan dengan dianja saboeng ajam, main djodi. Kaloe ada kerdja dianja bertanam padi sabab maoe makan sadja, tiada poela rata; segalla bekerdja jang lakie-lakienja banjaknja prampoean boeat kardja.

Dari tempo Ingris jang saja tahoe dari archieven jang saja sandiri soeda pareksa den saja poenja katahoean sendiri, moelainja Pesumah ini boeat gadoe di dalam moesim 1790.

Pada 1807 atauw 1808, sabab soeda terlampo banjak orang

di roesakan Pesumah, Colonel Clayton dengan 300 soldadoe Bengala djalan deri Manna pergi ka Pesumah tetapi tiada bertemoe moesoe sebab dia orang lari masoek oetan segala, djadi di bakar segala doesoen doesoenja.

Adalah satoe atauw doea moesim Pesumah diam, maka moelai kombali dianja, toeroenka Manna, memboeat hiroe-biroe, ijala Governement Ingris kirim Radin Mohamed Zein dengan Daing Indra serta dengan 200 soldadoe malaijoe poekoel tampat itoe: berhenti poela ada doea, tiga moesim Pesumah tiada boeat gadoe.

Didalem moesim 1813 ijala dianja langar Padang Goetji (1) sebab maoe samoen Pétor disitoe, menghadakan wang harga lada tetapi di lawan oppas-oppas jang djaga di sitoe, banjak Pesumah mati, tiada laloe pekardjaän dianja.

Didalem moesim 1815 Mr. Steele, jang djadi Resident di Manna pergi ka Pesumah den di boeat djandji (treaty), apa jang soedah djangan lagi di ingatkan den toean itoe bawak toeroen ka Manna segala kapala-kapala doesoennja di kassi makan dan di kassi kain bagoes persalinan.

Didalem 1816 Pesumah moelai kombali toeroen den boenoe orang di sinie.

Yalah di dalem moesim 1818 Governor Raffles sandiri pergi ka Pesumah dengan bitjara baik, di besarkan hati Radja-radjanja, di kassi gadji kapada satoe-satoe Kepala Margo ƒ 20 dan ƒ 30 satoe orang, tiada sampei satoe moesim segala Pesumah mahoe gadji poela, sabab tiada bole dapat dia mahoe moelai kombali boeat roesoeh den minkin kras dianja boenoe den roesakan tampat ini sampeila ka moesim 1825 ijala 25 doesoen di Oeloe Benkenang tingal den roesak, orangnja separo lari ka Ilir Manna den Pino. Lain jang di boenoe Pesumah lakie-lakienja den perampoean-perampoean den anak ke-

(1) Hiermede wordt bedoeld Pasar Padang Goetji, gelegen in het district Padang Goetji aan het zeestrand. Ook thans vindt men daar een passantenhuis. De afdeeling Manna bestaat uit de districten Pino, Manna, Benkenang, Kedoerang en Padang Goetji.

tjil di bawakkan ka Pesumah, di boeat dia boedak den di djoealnja ka Pesumah lebar, hintang den Palembang.

Moesim 1839 atau 1830 Pesumah langar Manna den orang doesoen Reteh (Marga Doeaijoe) banjak mati den roesak.

Dari moesim 1831 sampei 1837 Padang Goetji den Kedoedoerang di roesakan Pesumah. Moesim 1838 sekalien Pesumah toeroen malangar Pino, ijala di bakar 6 doesoen den banjak orang dia boenoe; doesoen Pedjaijo Pino soeda di kapoeng [1] Pesumah, ijala keloear orang ampat dengan tombak dari doesoen itoe den di amoeknja Pesumah banjak itoe, orang ampat itoe mati den Pesumah mati 7 atau 8 orang, djadi lari segala Pesumah den sampei kinie begitoe takoet orang Pesumah kapada orang Pino, tiada brani dia orang masoek kasitoe lagi atauw mandakat Pino.

Boekan poela orang Pesumah bangsa barani, terlaloe penakoet den orang di sinie kalah sebab dia banjak senapang pemoeras [2] den orang di sini trada sendjata.

Dari 1838 sampei 1841 Pesumah samoen menjamoen di sabla Manna, Benkenang, Kedoerang den Padang Goetji. Moesim 1842 saija pegang kardja di sinie, saija koempoelkan den pangil segala toea-toea doesoen di Pesumah, dengan saija poenja belandja sendiri saija potongkan karbouw den kassi dianja makan den saija poedjoek dengan segala bitjara manis den artikan apa apa jang baik den apaapa jang tiada patoet, dia orang berdjandjie boleh boeat baik, dapatla senang sedikit Manna den 1844 doea lakie-lakie di boenoe Pesumah dekat Padang Goetji. Kotika itoe di rapatkan Radja-Radja di sinie, djangan di trima Pesuma lagi ka loerah ini; ijala di mintak oleh Pesumah bitjaranja di salaseikan, di bajer bangoen ƒ 160 kapada tipak [3] orang jang mati itoe. Sabegitoe lama orang Pesumah soeda boenoe den tawan orang di sini baroe sekali ini sadja Pesumah mambaijer bangoen, tetapi kaloe ada Pesumah mati, tiada dia

(1) Kapoeng-omsingelen.

(2) Donderbussen.

(3) Familie, verwanten.

mahoe trima bangoen malainkan sabentar itoe djoega dia toeroen boenoe siapa sadja dia boleh, kaloe tiada dapat orang jang boenoe, tipak dia.

Demikien djoega kaloe orang di sinie beroetang dengen dia, dia tiada trima; dia ikat orang itoe den dia bawak ka Pesumah; kaloe 2 atauw 3 reaal sadja oetang sebab main djodi, saboeng aijam (compound interest) 150 procent satoe moesim den di djoealnja orang itoe 30 atauw 40 reaal atauw boeat boedak; banjak sekali orang disini soeda di roesakkan Pesumah sebab perkara inie.

Doea moesim soeda di bajer itoe bangoen *f* 160 kombali dia moelai boenoe 3 orang Gedoeng Agoeng di ladang sebab mahoe samoen orang tiga itoe poenia kris den sengkoewit ([1]) den kain pakeannja. Bitjara itoe belom lagi selasei 1848 di boenoe oleh Pesumah 3 lakielakie den di tawannja 3 pramppoean besar den 1 anak ketjil di oeloe Benkenang, perkara ini belom djoega selassei.

1849 orang Padang Goetji boenoe satoe orang Pesumah sebab ini banjak kali dianja mahoe langar Padang Goetji, tiada djadi sebab segala orang Manna, Pino, Benkenang mahoe lawan Pesumah.

Didalam moesim ini (1850) Dondoen di boenoe Pesumah .

. . . .

Dari Pino sampei Ka Koenkij ([2]) soeda rapat segala orang di sitoe tiada mahoe trima Pesumah, soeda kinie brapa moesim tiada brani dia boeat gadoe sabab takoet masoek kasitoe.

Saija mangatakan doesoen-doesoen jang dekat Goenoeng Barisan, Senaning, Tebat Pasoek, sebalara den Hoeboetapi didalem Marga Gedoeng Agoeng Manna sahabah dengan Pesumah, kassi masoek dia orang; jang lain orang Manna tiada sekali djoega soeka dengan Pesumah. Di Kedoerang segala soekakan Pesumah, di Padang Goetji lain, deri tiga doesoen

([1]) Een werktuig bij de landbouwers in gebruik. Het is een mes, dat met zijn handvatsel een regte hoek vormt en met zijn breede zijde naar den grond is gekeerd.

([2]) In de aan de afdeeling Manna grenzende afd. Seloema gelegen.

sekarang berkasumat, [1] soeka djoega dengan Pesumah korna bangsa dianja. Di Benkenang rata tiada mahoe dia masoek Pesumah.

Saija poenja pikiran miskie bagimana mahoe baik dengan Pesumah tiada boleh lama kaloe tida koeasa.

Gouvernement jang kras bole kassi dianja peladjaran baik serta dengan atoeran deri sebla Tebingtinggi sebab orang jang toengoe Pésumah Oeloe Manna di sebla sitoe Barisan di bawa pegangan Pelembang.

(w.g.) . HEWETSON.

---

(1) Vijandiggezind.

NALEZINGEN

op het opstel over de godsdienstbegrippen der HALEMAHERASCHE ALFOEREN

(deel XXVII pag. 438 en volg.)

DOOR

C. F. H. CAMPEN.

I. Bladz 438. Regel 5 v. b. Lees daar en ook verder: *Djo-oe-ma-di-hoetoe.*

II. Bladz. 439. Voeg tusschen de 2e en 3e alinea:

Zoo vindt men b. v. bij de Galellareezen in het meer van Galella een duivel in de gedaante van eene slang, *Naga* genaamd, die eens in het jaar door het dal tusschen den Tarakan en den Goenong itji naar zee gaat. Deze slang verwekt niet alleen aardbevingen, maar veroorzaakt door het verslinden der met zon en maan spelende kinderzielen zons- en maansverduistering.

In Kau daarentegen in het binnenland (Madollee) leeft de reus Mekki, die met een *paloedi* (draagmand), waarin hij de menschen, die hij verslinden gaat, wegstopt, op den rug door de bosschen zwerft. Wie hem toevallig tegenkomt, moet onherroepelijk sterven. Epidemiën enz. worden dan ook in die streken toegeschreven aan dien Mekki, die met zijne honden op jacht zijnde, de bosschen doorkruist en daardoor tal van

menschen ontmoet. Krankzinnigen en ijlende koortslijders worden gezegd door een tjakka bezeten te zijn.

III. Idem. Voeg tusschen de 3e en 4e alinea:

Men kan den menschelijken zwangi herkennen aan zijne roode nooit stilstaande oogen.

Ook kan men zich, wanneer men maar durft, met de zwangies bevrienden; alsdan moet men met volle maan aan het zeestrand bij een pohon baroe (een palmsoort met zonderling gevinde bladeren, die de voor het stoppen der prauwen benoodigde baroe oplevert) gaan zitten. Zoodra de maan uit zee oprijst, ziet men in een ondeelbaar oogenblik de zwangies bij wijze van vleermuizen in den boom hangen. Men loopt er naar toe en grijpt er een stevig vast, of wel men werpt hem een nog nooit gebruikt goemoetoe touw om den hals; als de zwangie ziet, dat hij niet meer kan ontsnappen, schikt hij zich in zijn lot en belooft dan den nieuwsgierige mede te nemen en zijn vriend te worden.

De zwangie doet daarop zijn nieuwen vriend de oogen sluiten en vliegt met hem op den een of anderen in de nabijheid eener woning staanden hoogen boom, alwaar hij hem laat wachten, terwijl hij zelf op roof uitgaat.

Eenigen tijd daarna terugkomende, brengt hij dan in den regel het hart en de ingewanden van het een of ander slachtoffer mede. De zwangie en zijn vriend dalen nu van den boom af en gaan aan den voet daarvan zitten, waarop de eerste den laatsten uitnoodigt om toe te tasten. Heeft deze nu maar gezorgd om een stuk kalappa (kokosnoot) bij zich te steken, dan is het niets; hij neemt dan wel een stuk van het hart in de handen en doet evenals of hij het met smaak nuttigt, maar eet, terwijl hij het hart ongemerkt wegwerpt, van de medegenomen klapper, want al kan hij de uitnoodiging van den zwangie niet afslaan zonder dezen gruwelijk te beleedigen, zoo zoude hij toch door het werkelijk veroberen van deze spijze, ook een werkelijk zwangie worden.

IV Bladz. 440. Voeg tusschen de 1e en 2e alinea:

Soms heeft dit geloof, wanneer men den volksmond gelooven mag, zelfs aanleiding gegeven tot het uitmoorden van de bevolking eener geheele negorij. Er bestaan van dergelijke feiten tal tot sagen geworden overleveringen, waarvan slechts één voorbeeld.

Op den noordhoek van het noordoostelijk schiereiland van Halemahera op de plaats, waar op de kaart ten onrechte de naam Dabo staat, lag weleer een welvarende negorij Gamlamo genaamd. Niet ver daarvan op de noordkust lag in de gelijknamige bocht de negorij Bolollo.

Een der inwoners dezer plaats ontwaarde op een morgen dat zijn prauwtje, niettegenstaande dat hij het op het drooge gehaald had, geheel nat was. Ook den volgenden dag was dit tot zijne groote verwondering wederom het geval. Thans overtuigd, dat iemand des nachts zijn vaartuig gebruikte, ging hij den volgenden nacht op de loer staan en zag tegen middernacht twee lieden van het naburige dorp Gamlamo naderen, zijne prauw in het water slepen en hen den zoogenaamden zeeman (latwerk der vlerken) met de voeten vasthoudende, in de prauw staande en met de armen als vogels klapwiekende, met snelle vaart in de richting van het eiland Morotaai verdwijnen, waar zooals hij wist de ngoffa-ma-njira (hoofd) van Saketta, een kleine kustplaats op de oostkust, gevaarlijk ziek lag.

De beide zwangies, want werkelijk waren zij het, die zich derwaarts hadden begeven, gingen in den bij het huis staanden hoogen boom zitten.

Een van hen ging het eerst zijn geluk beproeven, maar kwam weldra terug, zeggende, dat hij in een kat veranderd, al miauwende naar binnen was geloopen, maar door de vrouw met stokslagen het huis was uitgejaagd.

De tweede zwangie dit vernemende, zeide dat hij daar wel raad op wist, nam een lange bamboe (*boelloe toei*), ging op het dak van het huis zitten en zette die bij wijze van zuiginstru-

ment op den buik van den ziek ter neer liggenden ngoffa-manjira, en begon te zuigen; weldra keerde hij terug met het hart en de ingewanden van den lijder in zijne handen en nog voor dat zij weder scheep gingen, kon men het huilen en gillen der vrouwen in het sterfhuis hooren.

De eigenaar der prauw, die al dien tijd op den uitkijk gestaan had, zag de zwangies op dezelfde reeds vermelde wijze terugkeeren.

Toen zij daarop de prauw weder op het drooge wilden halen, snelde hij met een zwangie-knuppel op hen toe, waarop zij verschrikt hun heil in de vlucht zochten en hart en ingewanden in de prauw lieten liggen. De man thans geheel overtuigd, dat beiden zwangies waren, hield zich echter stil en bewaarde het corpus delicti bij zich aan huis, tot hij den volgenden ochtend van een van Morotaai komenden visscher vernam, dat de ngoffa-ma-njira van Saketta in den nacht overleden was, waarop hij onverwijld tot den mahimo (dorpsoudsten) ging en de zaak ruchtbaar maakte. Geheel Bollollo begaf zich nu met zware knuppels gewapend (want slechts met een knuppel kan men een zwangie dooden) naar de niets kwaad vermoedende negorij Gamlamo. Na de bewoners afgevraagd te hebben, of zij zwangies waren en op hun stellige ontkenning als bewijs hart en ingewanden te hebben vertoond, begonnen de aanvallers de moordpartij, waaraan slechts een zwangere vrouw wist te ontsnappen.

Deze vrouw, die echter ook een zwangie was, vluchtte in een kleine prauw naar het zuiden, waar zij de rivier Wadji opgaande, zich in een nog bestaand rotshol verborg en aldaar van een beeldschoon dochtertje beviel.

Haar oud bedrijf van zwangie weder uitoefenende, werd zij, toen haar aanslag op een man, die op een sagoevlot voorbijvoer, mislukte, door de Wadjische bevolking opgespoord en doodgeslagen. Ook haar dochter wilde men vermoorden, maar een jonge Wadjier, getroffen door hare schoonheid, stelde zich voor haar, om haar op leven en dood te verdedigen. Men

liet haar toen onvoorzichtigerwijs in 't leven en zij trouwde met den jonkman, maar sedert dien is Wadjie een pohon zwangie geworden. De plaats, waar vroeger de negorij stond, heet tot op den huidigen dag: Gam-tjakka of het land der duivels. Zou dit geloof aan menschenetende zwangies wellicht niet met het bestaan van eene oorspronkelijke kannibalenbevolking in verband staan?

V. Idem 2e alinea achter den eersten zin te voegen: Djins zijn de natuurlijke vijanden der zwangies.

VI. Bladz. 441. Voeg achter de 1ste alinea:

Bij deze djinfeesten heeft men dikwijls een soort van priester of *djoegoeroe* en eenige leerlingen of *mauritsen*, allen kenbaar aan de gele doeken, die zij dragen. Zij mogen slechts in de uiterste noodzakelijkheid, en dan nog met gedempte stem en den gelen doek voor den mond praten. Alles gebeurt zooveel mogelijk door gebaren, want ook de door den djin bezetenen openen in geen 8 à 9 dagen den mond.

Djoegoeroe en mauritsen helpen de zaken aangeven, waarmede de djindanser zich tooit. Zij geven hem te drinken, vegen hem het zweet af, in 't kort zijn hem in alle opzichten van dienst en maken zijn verlangen kenbaar aan de toeschouwers en bijstanders.

Het huis, waarin zulk een djinpartij gegeven wordt, is soms van binnen geheel met guirlandes van de bladreepen van den sagoeweerboom behangen, zijnde de djin bepaald op deze versiering gesteld. Ook staat er meestal een soort van altaar, waarop de geneeskruiden enz. staan en wordt er een rek of lijn voor de massa kleeren, die de djin aantrekt, gevonden.

En zijn namelijk zes soorten van djins, die verschillend getooid, zich soms op één avond achtereenvolgens

bij een en denzelfden door den djin bezeten persoon vertoonen en wel:

1° de *djin hogga hogga* of *hattee doebbo*, die soms in een bord of op een doek, soms echter ook op vier, twee aan twee in elkaar gestoken en met een kussen belegde tiffa's danst.

2° de *djin tobello*, die zeer strijdlustig, zich met schild lans, geweer of klewang wapent en een witten doek om het hoofd bindt, dan wel een *tolloe* (inlandschen hoed) opzet, waarop hij heen en weer wiegelend, een soort van krijgsdans uitvoert.

3° de *djin Wolanda*, min of meer een grappenmaker, die met een hoogen hoed op, een witten halsdoek om, en een stok in de hand soms kluchtig springende en soms min of meer deftig rondstappende, zeer slagvaardig is en als men hem niet dadelijk begrijpt en zijn zin doet, duchtig slaag uitdeelt.

4° de *djin boewaija*, een krokodillengeest, dien men, wanneer hij op het drooge komt (*behella*), hetgeen de djindanser aantoont door plat neder te vallen, hem zoutwater te drinken en rauwe eieren te eten geven, op gevaar af van anders door hem gebeten te worden.

5° de *djin cascado* dan wel *doengi* of schurftige djin, die zich openbaart door het voortdurend krabben van den patient en:

6° de *djin gosoeon* of *djin bijassa*, zijnde dit de gewone djin, die slechts algemeene niet sterk van de andere djins verschillende allures heeft.

Alle bij de vertooning gebruikte kleederen of voorwerpen worden, hetzij bewierookt, hetzij met welriekende olie (*minjak paha*) bestreken, en de djin verzuimt nooit zich door zijn reukorgaan daarvan te overtuigen.

Mannen en vrouwen trekken soms bij deze gelegenheden, daartoe door den geest aangespoord, tal van kleeren boven elkaar aan en dossen zich allerzonderlingst uit; de vrouwen b. v., gekleed in baadje en sarong, hangen over elken schouder kruiselings

een sarong en binden alsdan om hun midden een zijden doek, terwijl zij vaak twee dergelijke doeken in de handen nemen. Dit alles geschiedt natuurlijk bij inspiratie door den djin en niet door den persoon zelf, die, om zoo te zeggen, zijn ziel kwijt is.

Niet altijd gebruikt men bij de oproeping van den djin den *majang;* veelal gaat degene, die den djin voelt opkomen, op een trom voor den *djoegoeroe* zitten. Deze krabt haar of hem alsdan met een mes over de oogen en laat eenig toovervocht daarin druppelen, waarop volgens hun zeggen de patient of patiente een hevige pijn in den halswervel gevoelt en als het ware een toeval krijgt, en de djoegoeroe zich haast de pijn te verzachten, door hem of haar met een heilig toovertakje te bewaaien.

De trommen en rebabs beginnen daarop te spelen, nu eens de eene dan de andere wijs — hebbende iedere djin zijn afzonderlijke danswijs, nog wel met verschillend tromaccompagnement — tot dat men aan het invallen in de dansmaat door den danser ziet welke djin zich op dit oogenblik van het lichaam meester heeft gemaakt.

Telkens als de djin wil veranderen, houdt de danser of danseres zich op eens aan de guirlande van *seko* vast, als wanneer de muziek ophoudt en het spelletje van raden op nieuw begint.

Gaat de djin voor goed weg, dan valt de persoon op eens oogenschijnlijk bewustteloos neder en de djoegoeroe haast zich hem of haar, na in neus en oor lucht geblazen te hebben, door vlak voor het gezicht in de handen te klappen, wakker te doen schrikken. Daar alles met de oogen dicht en dus als het ware in een soort van magnetischen slaap gebeurd moet zijn, houden allen zich dan ook bij het ontwaken, als of zij van het gebeurde hoegenaamd niets afwisten.

Dikwijls ziet men onder de bedrijven de djinpriesters en priesteressen, benevens de door den djin bezetenen in den gelen doek gehuld, zeer geheimzinnig naar buiten gaan, een *djoeroemoem*

(wichelroede) en een *sorowaijtakje* in een *kokoija* (zitmat) gestoken in de handen en tevens een mes voor zich uit houdende; dit dient, om de buiten op de loer staande zwangies te verjagen en te dooden, aangezien zij door het mes in tweeën worden gesneden.

Ook is iemand, die den djin heeft, in staat de voor anderen onzichtbare zwangies te zien, mits hij zich na afloop der séance met een naald zevenmaal in het oog steekt tot het bloedt en op de wond een mengsel van limoen en zeewater laat druppelen.

Het merkwaardigste van dit alles is, dat niettegenstaande men elkaar elk op zijn beurt met een dergelijke vertooning bedriegt, men toch daaraan blijft geloof hechten!

VII. Idem 2e alinea regel 1 lees:
Dan neemt ook de danseres enz.

VIII. Idem 3e alinea achter den eersten zin te voegen:
Soms is het enkel ruiken van zeker op de graven groeiend kwalijkriekend blad voldoende, om zich den djin te doen openbaren.

IX. Idem 3e alinea regel 4 lees: geraken mannen en vrouwen.

X. Idem 3e alinea achter den laatsten zin te voegen:
De djinfeesten enz. zijn echter meer een liefhebberij der Alfoersche Mohamedanen, in wier negorijen de djin-tiffa bijna nooit koud wordt, dan wel van de eigentlijke Alfoeren, bij welke, Galella en Tobello uitgezonderd, djinfeesten juist geen alledaagsche zaken genoemd kunnen worden.

XI. Idem 4e alinea den eersten zin aldus te lezen:
Ook heeft de djin evenals de menschen enz.

XII. Bladz. 442 achter de 1ste alinea te voegen:

Ook gebeurt het wel eens, dat hij in persoon bij zijne familie bericht van zijn overlijden komt geven.

XIII. Idem 2e alinea regel 4 lees: *gomma wonigi.*

XIV. Idem regel 2 v. b. lees *siboea* en niet *seboea.*

XV. Bladz. 443 achter de 1ste alinea te voegen:
Pas geruimen tijd, soms eeuwen later, gaan de geesten naar Djo-oe-ma-di-hoetoe; ook houden zij zich wel eens in een soort van Olympus bij elkander op de toppen der bergen op o. a. in Toebaroe op den Toebaroe-ma-kie (berg van Toebaroe).

XVI. Idem 2e alinea regel 1 lees:
Al deze nog op aarde vertoevende geesten enz.

XVII. Bladz. 445 regel 2 v. b. instede van: de meeste, lees: vele.

XVIII. Idem achter de 1ste alinea te voegen:
Dit heeft vooral betrekking op de Galelareezen, Lododareezen en Tobelloreezen. De Toebareezen, Sahoereezen enz. begraven hunne dooden eens voor altijd op diep in het bosch gelegen algemeene begraafplaatsen.

XIX. Idem achter de 1ste alinea te voegen:
Dergelijke feesten, vooral in Galella en Tobello in zwang, worden voorafgegaan door het zoogenaamde *pradji*, een soort van wandeling, waarbij mannen en vrouwen en vooral de jongelui feestelijk uitgedost en met bloemen versierd, met de vlaggen en de offeranden voor de geesten de *lolissa* (koorzang) zingende, met de geesten een weinig rondkuieren en hun geleide tot aan zee geven.

XX. Bladz. 448 4e alinea achter den eersten zin te voegen:

Zelfs wordt ieder, die in de kracht van zijn leven aan welke ziekte ook sterft, beschouwd als te zijn *bodiga*. Slechts van heel oude menschen neemt men aan, dat zij door Djo-oe-madi-hoetoe zijn weggeroepen.

XXI. Bladz. 449 regel 1 van boven achter geesten of zwangie's te voegen: dan wel dienen zij als vervoermiddel voor deze enz.

XXII. Idem bij de 1ste alinea te voegen:
Het gefluit van dezen vogel wordt dan ook niet door hem, maar door den zwangie teweeggebracht, die hem op die wijze bij zich lokt om te gaan opzitten.

XXIII. Bladz. 451. Sla de 3e alinea geheel door en lees:
De ordalias of godsoordeelen bij alle Alfoeren op het geheele eiland, ook thans nog, hoewel niet meer openlijk in gebruik, bestaan daarin, dat klager en beklaagde met een paal in de handen onder water moeten duiken, hetgeen men *toembello*, paal duiken, noemt. Die het eerst boven komt. heeft, ten minste indien de ander niet voor goed onderblijft, het proces verloren en moet op den koop toe een zware boete betalen.

XXIV. Idem. Onder aan te voegen:
Ondertusschen wint de Islam langzaam, maar zeker veld door instellingen zoo als b. v.
dat elke Alfoer, die een der soms zoo faciele Mohamedaansche meisjes bekent, met haar trouwen en Mohamedaan moet worden; — dat elk Alfoersch meisje een soms zeer kortstondig huwelijk met een Mohamedaan aangaande, ook zijn geloof moet omhelzen; — dat men kwijtschelding van zware misdrijven of van schulden verkrijgt door zich tot dien godsdienst te bekeeren; — dat bij de vervulling van een vacature van hoofd niet de rechtmatige aanspraken. maar de voorwaarde om Mohamedaan te worden op den voorgrond treedt enz., terwijl op het terug-

treden verbanning staat. Daar deze instellingen, waartegen bijna niemand durft opkomen, met strengheid gehandhaafd worden, gaat deze gedwongen proselietenmakerij ongemerkt en ongestoord haar gang.

Niet dat de bekeerden zulke voorbeeldige of vurige Mohamedanen zijn, integendeel men stelt zich volkomen tevreden, zoo de proseliet geen varkensvleesch meer eet; geen tjidako van boomschors (een tjidako van oude lappen is getolereerd) meer draagt en zijn lang haar afsnijdt. Trouwens de Islam op Halemahera is sterk verbasterd en vermengd met afgoderij; djins, wongies en zwangies hebben meer invloed den Mohamed en Allah te zamen en de kennis der talrijke imans, chatibs, kadlis en moedins, die soms in een flinken saguweerroes den kansel bestijgen, bepaalt zich, — uitzonderingen daargelaten, — in het zonder eenig begrip opdreunen van eenige Arabische gebeden, het slaan op de bedoek, de kennis der besnijdenis en eenige andere onmisbare formules, maar het eigentlijke wezen van den godsdienst is hun geheel vreemd.

Het niet eten van varkensvleesch; het verachten en geringschatten van degenen, die dit wel doen, en haat gemengd met vrees tegen de blanken, zijn dan ook de drie door den Islam op Halemahera gepredikte leerstellingen, waarop al het andere gebaseerd is.

Ook het Evangelische Christendom heeft in de zendelingen van het Utrechtsche Zendelinggenootschap zijn vertegenwoordigers. De door de meeste zendelingen verkregen resultaten zijn echter bepaald gelijk nihil; slechts de heer van Dijken, een eenvoudig, braaf man met een helder verstand, kan met rechtmatigen trots op den vrij goeden uitslag zijner pogingen, als baanbreker altijd, en een kleine voorbeeldige christengemeente wijzen.

Volgens onze meening is de wijze, waarop het genootschap werkt niet de juiste; beter ware het zoo zij evenals de Hernhutters handel dreven; slechts daardoor wordt betere aanraking verkregen met de bevolking, die volstrekt niet naar

den Heiland smacht, zooals sommige goede zielen in Nederland en elders zich verbeelden.

Ook is men van de zijde der zendelingen wel eens wat veeleischend; een pas en soms op rijpen leeftijd bekeerde Heiden kan moeilijk in eens een volmaakt Christen zijn. De heer van Dijken, die dit begrepen heeft, wijdt dan ook zijn meeste zorgen aan de opleiding der hem toevertrouwde of afgestane kinderen, die als het ware een toekomstigen kern voor een christengemeente vormen.

Daarbij komt, dat het van alle sieraden ontdane Protestansche geloof wel wat te nuchter is voor den zinnelijken, zeer bijgeloovigen en aan bovennatuurlijke krachten geloovenden Alfoer, en zoude, zoo men niet tot den handel overgaat, een Roomsche missie evenals in vroegere eeuwen hier voorzeker meer kans tot slagen hebben. Ook heeft een geisoleerd zendelingstation in het district Galella zonder eenige gemeenschap met de andere deelen van het groote eiland Halemahera al heel weinig voor de zaak van de uitbreiding van het Christendom te beteekenen.

BERICHTIGUNGEN

IN DER

Kurzen Formenlehre der Niassischen Sprache

VON

H. SUNDERMAN.

(Seite 95—157.)

Seite	95	Zeile	14	v.	unten	lies	u	statt	ŭ
〃	〃	〃	11	〃	〃	〃	dem *e*	〃	den *e*
〃	〃	〃	6	〃	〃	〃	*von*	〃	*vor*
〃	97	〃	14	〃	〃	〃	an Stelle	〃	am Stelle
〃	〃	〃	8	〃	〃	〃	des etwa	〃	der etwa
〃	98	〃	1	〃	oben	〃	An Stelle	〃	Am Stelle
〃	〃	〃	15	〃	unten	〃	*alõsõ*	〃	*alõ õ*
〃	100	〃	16	〃	〃		füllt *f* vor gebildet weg		
〃	101	〃	19	〃	〃	〃	Es	statt	*F*
〃	〃	〃	14	〃	〃	〃	ihnen	〃	ihm
〃	102	〃	11	〃	〃	〃	aufeinanderliegen		
〃	103	〃	1	〃	oben	〃	*gõ* an diese angehängt		
〃	104	〃	14	〃	unten	〃	zumachen		
〃	106	〃	5	〃	oben	〃	gestritten	statt	gestrittet
〃	〃	〃	16	〃	unten	〃	*arũrõ𝔴a*	〃	*arõrõwa*
〃	107	〃	9	〃	oben	〃	*𝔴a*	〃	*wa*
〃	〃	〃	〃	〃	〃	〃	den verbis	〃	dem verbis
〃	108	〃	1	〃	〃	〃	*tegoefõ*	〃	*tegoefo*
〃	〃	〃	10	〃	〃	〃	*mamogõ*	〃	*mamũgõ*
〃	111	〃	17	〃	〃	〃	bezeichnen	〃	bezeichnet
〃	〃	〃	5	〃	unten	〃	begegnet	〃	begegent

Seite	114	Zeile	8	v.	oben	lies	*tŏloe*	statt	*tolŏe*
〃	〃	〃	17	〃	〃	〃	bei	〃	be
〃	116	〃	4	〃	〃	〃	nachzuweisen		
〃	121	〃	6	〃	〃	〃	dreitheilen	statt	drietheilen
〃	124	〃	11	〃	〃	〃	*ha nihá ia*	〃	*ha niha'ia*
〃	129	〃	2	〃	unten	〃	*mangasiwalisi*	〃	*mangosiwalisi*
〃	〃	〃	3	〃	〃	〃	*mangasiwaligŏ*	〃	*mango siwaligo*
〃	〃	〃	14	〃	〃	〃	vorzugsweise	〃	vorzugswiese
〃	130	〃	5	〃	oben	〃	*mangogo'ŏisi*	〃	*manoggo'ŏisi*
〃	〃	〃	3	〃	unten	〃	aber	〃	ober
〃	〃	〃	1	〃	〃	〃	prononen	〃	pronomens
〃	131	〃	16	〃	〃	〃	*Thaogŏ*	〃	*Thaoegŏ*
〃	134	〃	7	〃	oben	〃	sitzen	〃	stizen
〃	139	〃	2	〃	〃	〃	*moſŏchŏ ia*	〃	*moſŏchŏia*
〃	〃	〃	9	〃	〃	〃	seid	〃	sind
〃	140	〃	3	〃	〃	〃	gesegnet	〃	gesegent
〃	141	〃	9	〃	〃	〃	würde	〃	wurde
〃	〃	〃	1	〃	unten	〃	gebrauchte	〃	gebrachte
〃	143	〃	18	〃	oben	〃	gut	〃	qut
〃	145	〃	4	〃	unten	〃	verwunderung	〃	verwundering
〃	〃	〃	15	〃	〃	〃	aber	〃	ober
〃	148	〃	14	〃	oben	〃	da	〃	das
〃	〃	〃	5	〃	unten	〃	wenig	〃	weinig
〃	149	〃	17	〃	〃	〃	Hierher	〃	Wierher
〃	150	〃	8	〃	oben	〃	vonwegen	〃	wowegen
〃	151	〃	5	〃	〃	〃	nach	〃	noch
〃	〃	〃	8u.9	〃	unten	〃	Material	〃	maerial
〃	152	〃	8	〃	〃	〃	*hoelŏ simáne*	〃	*hoelŏ, simāne* (das Komma weglassen)
〃	155	〃	13	〃	oben	〃	Citrone	statt	citrone
〃	〃	〃	8	〃	unten	〃	*mafazŏchi*	〃	*mafozŏchi*
〃	156	〃	3	〃	〃	〃	oder	〃	onder
〃	157	〃	2	〃	oben	〃	*Mendroea*	〃	*Mendroe*

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN.

ONDER REDACTIE VAN

J. E. ALBRECHT

EN

D. GERTH VAN WIJK.

DEEL XXVIIII.

AFLEVERING 5.

BATAVIA,
W. BRUINING & Co.

's HAGE,
M. NIJHOFF.

1883.

KAPITEIN JONKER,

1630 (?) — 1689,

DOOR

Mr. J. A. van der Chijs.

Bekend genoeg is de man, wiens naam aan het hoofd van dit opstel prijkt. Van Valentijn tot de Jonge hebben alle Indische geschiedschrijvers hem genoemd en, wegens zijne groote en talrijke, aan de O. I. Compagnie bewezen diensten, bij herhaling moeten noemen. Maar geen hunner, noch iemand anders heeft alle, thans nog beschikbare bronnen opgespoord en gebruikt, waaruit de lotgevallen van dien, in zijne soort merkwaardigen man gekend kunnen worden. *Zijne* geschiedenis werd nimmer geschreven.

Deze omstandigheid, gepaard aan de meening, dat Jonker niet altijd even billijk is beoordeeld, noopte mij te beproeven zijne biographie zamen te stellen, voor zoo verre zulks thans, — ongeveer twee eeuwen na zijnen dood, — nog mogelijk is.

Dat ik daarbij den lust niet heb kunnen bedwingen nu en dan van mijn eigenlijk onderwerp een weinig af te dwalen, zal, naar ik hoop, niemand mij ten kwade duiden.

Jonker was afkomstig van de negorij Toemalehoe op Manipa, een eilandje tusschen Boeroe en Kelang ten N. W. van Ambon gelegen.

Zijne familie behoorde tot de aanzienlijken in die negorij en zijn vader, Kawasa (kracht, magt) geheeten, wordt door Valentijn „een bijzonder regeerzugtig man" genoemd ([1]).

Deze wist zich in 1638 zoozeer in de gunst van den toenmaals tijdelijk op Manipa vertoevenden Sultan van Ternate te dringen, dat hij tot Sengadji ([2]) werd verheven en voor zijn geslacht den naam „Xallehoewa" verwierf ([3]).

Kawasa was echter door zijne geboorte niet de persoon, die als Sengadji in Toemalehoe het bestuur moest voeren, vermits dat bestuur toekwam aan een lid der familie „Wellehoelan ([4]).

Derhalve, om aan deze familie „geen scheele oogen te geven" verleende de Sultan te gelijker tijd den titel Sengadji aan een Orang-kaja uit laatstgenoemd geslacht ([5]).

Maar Kawasa wist allengs zijn collega zoozeer in de schaduw te stellen, dat hij al het gezag over Toemalehoe aan zich trok.

De voornaamste Sengadji op Manipa, — want nagenoeg elke negorij bezat één of twee hoofden met dien titel, — was de Sengadji van Toeban, de negorij, welke aan het zuiderstrand van Manipa in oostelijke rigting op Toemalehoe volgt.

Doch, hoezeer deze Sengadji werd geacht de Primaat van Manipa te zijn, had desniettemin Sengadji Kawasa ook buiten zijne negorij grooten invloed, zooals blijkt uit de omstandigheid, dat het hem gelukte — zelfs (volgens Valentijn) op on-

---

([1]) Beschrijving van Ambon, bl. 30.

([2]) ꦱꦶꦁꦲꦗꦶ = de vorst of de vorstelijke.

([3]) Niet bij magte dezen blijkbaar foutief geschreven naam te verbeteren, geef ik dien, zooals Valentijn heeft gemeend dien naam te moeten schrijven. Hetzelfde geldt voor andere, later voorkomende namen en titels. — Volgens mededeeling van W. R. baron van Hoëvell beteekent Salehoewa, welke pinang, en is Salahoewa zamengesteld uit *sala*, brandnetel en *hoewa* vrucht of pinang, — beide onbevredigende oplossingen der kwestie.

([4]) Als voren, Waelehoelan, maan, door regen wolken bedekt; Walihoelan, jongere broeder van de maan (v. Hoëvell).

([5]) Het behoeft niet te bevreemden reeds in het begin der 17de eeuw den zuiver Maleischen titel *orang kaja* op de Ambonsche eilanden in gebruik te vinden. Handel tusschen deze eilanden en Maleische landen bestond reeds in de oudste tijden. Hoe menig Javaansch woord is eveneens in de dialecten der Ambonsche eilanden opgenomen (v. Hoëvell).

wettige wijze, — in de negorij Toeniwara, ten N. W. van Toemalehoe gelegen, den titel Sengadji op een ander te doen overgaan.

Want, schrijft Valentijn, Kawasa „tog woelen moest, was „'t niet voor zich zelven, ten minsten dan voor een ander" ([1]).

Geen wonder alzoo, dat de zoon van zulken vader geen kalm en rustig inwoner zijner negorij bleef, maar, tot jaren des onderscheids gekomen, eveneens naar magt en aanzien streefde, zij 't ook op een ander gebied dan dat van zijnen vader.

Waarom Kawasa's zoon geen inheemschen, maar den zuiver Nederduitschen naam Jonker droeg, is niet bekend. Slechts eenmaal wordt hij in de bewaard gebleven officiële stukken uit zijnen tijd genoemd: „Joncker alias Sengadji Cowassa" ([2]) — waarschijnlijk eene vergissing, aangezien Jonker geen Sengadji was en mij geen voorbeeld bekend is van een inlander, die denzelfden naam als zijn vader draagt. Overal elders heet hij Jonker of Joncker, gewoonlijk kapitein Jonker.

Waarschijnlijk heeft hij dien naam aangenomen of is hem die gegeven bij zijne indiensttreding als vaandrig in dienst van de O. I. Compagnie (1656). Alleen staat hij niet met deze, voor een Mohamedaanschen inlander thans eenigzins vreemde naamsverwisseling. Want een Javaan, kapitein van de kompagnie Javanen te Batavia, — derhalve een collega van Jonker, — liet zich in 1660 Schilder noemen ([3]); bekend is de Ternataansche Sultan Amsterdam; en bij Rumphius ([4]) vindt men vermeld een orang-kaja van Loehoe (Ceram), die eigenlijk Lojata heette, maar ook Kramer genaamd werd ([5]).

Den datum zijner geboorte wist Jonker waarschijnlijk evenmin als nagenoeg alle Mohamedaansche inlanders van vroege-

([1]) Beschr. v. Amb., bl. 31.
([2]) Resolutie G. G. en Raden van India, 30 Januarij 1660.
([3]) Resolutie G. G. en Raden van India, 13 Aug. 1660.
([4]) Amboinsche historie, caput 30 (1651). — Manuscript.
([5]) Volgens v. d. Crab, de Mol. eil., bl. 261, is het aannemen van Hollandsche namen vooral gebruikelijk op Ternate, Tidore en Batjan.

ren en lateren tijd. In 1689 werd omtrent hem geschreven, dat hij was van „swaeren ouderdom", — de eenige aanwijzing nopens zijnen leeftijd, welke ik heb mogen vinden. Derhalve aannemende, dat hij in genoemd jaar den leeftijd van ± 60 jaren (voor een inlander een „swaere" ouderdom) had bereikt, dan moet hij omstreeks het jaar 1630 geboren zijn, — een jaartal, dat trouwens vijf en meer jaren fout kan zijn, aangezien mijne gissing niet meer of beter dan eene raming is.

Omtrent zijne jongelings-jaren zwijgt de geschiedenis. Maar, onder welke omstandigheden hij opgroeide, kunnen wij eenigermate afleiden uit hetgeen omstreeks het midden der 17de eeuw op Manipa voorviel.

Na vele jaren onder het gezag van den Sultan van Ternate gestaan te hebben, — hetgeen beteekende, dat de bewoners van Manipa eene, waarschijnlijk ongelimiteerde, belasting of liever schatting moesten opbrengen, zoo dikwerf de Sultan oetoesan's tot het heffen daarvan geliefde uit te zenden, zonder eenig nut voor de belasting-betalenden, — stelden in 1621, terwijl de Gouverneur-Generaal J. P. Coen op Ambon vertoefde, de hoofden van Manipa, verontwaardigd over den last, welken zij voortdurend van hunne „geassocieerde vrienden" te Lesidi, (¹) Kambelo en Loehoe (Ceram) ondervonden, zich voor de eerste maal onder de bescherming van de O. I. Compagnie, daarbij den eed van trouw aan de Compagnie bij monde van twee gemagtigden ter hoofdplaats Ambon afleggende (²).

De Kimelaha Hidajat, die toenmaals als stedehouder van den Sultan van Ternate het gezag voerde over diens bezittingen nabij het eiland Ambon en, evenals zoovelen zijner ambt-

---

(¹) Lesi = meer, alzoo Lesidi = die meer is dan de anderen (v. Hoëvell).

(²) De uitdrukking „geassocieerde vrienden" doelt waarschijnlijk op een *pela* tusschen die van Manipa en de genoemde negorijen. — Zie over *pela* van Hoëvell, Ambon en meer bepaaldelijk de Oeliasers, bl. 157—159, verder Tijdschrift Bataviaasch genootschap, XXVI, blz. 102 en 103.

genooten, naar een zelfstandig bestuur streefde, dreigde Manipa te zullen afloopen. De hoofden van Manipa riepen daarom eerlang de hulp van den Gouverneur van Ambon, van Speult, in, welk verzoek om hulp den 15[den] Februarij 1622 leidde tot het sluiten op Manipa in de negorij Toeban van een contract, waarbij o. a. uitdrukkelijk en in de eerste plaats overeengekomen werd, dat Manipa voortaan eene bezitting van de O. I. Compagnie zoude zijn (¹).

Volgens een officieel stuk van den Ambonschen gouverneur, P. Lucasz, (²) zijn in 1625 de Nederlanders door die van Kambelo en Lesidi van Manipa verdreven, — een feit, waarvan Rumphius en Valentijn niets afweten, maar hetgeen eenigermate door het volgende bevestigd wordt.

Want, nadat op 20 Junij 1638 bij contract Manipa onder zekere voorwaarden aan den Ternataanschen Sultan, Hamza, door de Compagnie was teruggegeven, verklaarde deze de bewoners van Manipa tot vrije lieden, d. w. z. hij ontsloeg hen van het gezag, hetgeen de bewoners van Kambelo en Lesidi zich over hen hadden aangematigd.

Uitermate tevreden over de ontvangst, welke men hem op Manipa had bereid, benoemde aldaar Hamza, gelijk wij boven reeds zagen, ettelijke hoofden en deelde er allerlei titels uit.

Volgens Rumphius, caput 19, vertrok Sultan Hamza den 26[en] September 1638 van Manipa naar Ternate, na alvorens afgeschaft te hebben de betrekking van Kimelaha „off stadhouder", voor welken ambtenaar hij in de plaats benoemde

(¹) Het contract, niet aanwezig in het archief te Batavia, is te vinden bij Valentijn, Amb. zaaken, bl. 52 en 53. Uit den aanhef blijkt, dat tusschen de hoofden „eenig verschil" bestond, welligt een gevolg van de overoude partijschappen op de Ambonsche eilanden, bekend onder de namen Oelisiva en Oelilima, zijnde de laatste volgens Rumphius, caput 3, in fine, de Ternataansche partij.— Rumphius, caput 9, teekent aan: „dog moet men dese beyde contracten [t. w. dat met Manipa en het contract, den 14den Januarij 1623 met de bewoners van Lesidi gesloten] zoo verstaan, datse haar als andere bondgenoten onder de bescherminge van d' Heeren Staten stelden, om slegts van de Quimelahas, op „Loehoe residerende, ontslagen te zijn".

(²) Opgenomen door Valentijn, Amb. zaaken, bl. 72.

vier „hamba radjas ofte officieren", t. w. één op Loehoe, één op Amblau, één op Manipa en één op Lesidi, — eene regeling, welke niet lang stand heeft gehouden, doordien spoedig weder Kimelaha's op het tooneel verschenen.

Nagelen, nevens sagoe en klappers, het voornaamste product van het eiland, mogten de bewoners van Manipa natuurlijk niet anders dan aan de Edele Compagnie verkoopen; maar, vermits hun eiland bij herhaling door Javaansche, Makassaarsche en andere praauwen werd aangedaan, hebben zij hoogstwaarschijnlijk het onbillijke en hatelijke gebod der Nederlanders niet zelden overtreden.

In 1640 verzocht de Sengadji van Toemalehoe, — welke van de twee wordt niet vermeld, — om eene Nederlandsche bezetting in zijne negorij, maar dat verzoek werd door den Ambonschen gouverneur en zijnen raad „wat uytgesteld, tot „datse met het haelen van coppen off gevangenen van haer „vyand eenige preuven zouden getoond hebben" ([1]).

Die vijand schijnen de Ternatanen en de Ternataansche partij op Manipa geweest te zijn. Althans in 1641 verzochten die van Toeban en Toemalehoe, „ziende des Quimelahas kleene „maght en dat hij haar niet langer beschermen konde" (Rumphius), aan het bestuur te Ambon hunne landgenoten in de negorijen Toeniwara en Masawoi tot reden te brengen.

Als begin van inwilliging van dit verzoek gelastte het Ambonsche bestuur aan die van Toeban en Toemalehoe, „naer„dat den eed van getrouwigheyd aan de E. Comp. gedaen hadden" (Rumphius), eene kleine benteng te bouwen, „'t welk „de andren ziende, quamen zij mede tot ons over". Veel moeite kostte alzoo toenmaals de bevrediging van Manipa niet ([2]).

([1]) Rumphius, Amb. historie, caput 20.

([2]) Valentijn, Amb. zaaken, bladz. 129. — Bij art. 3 van het contract van 1622 was volgens toenmalig gebruik bepaald, dat de bewoners van Manipa een fort of steenen loge ten hunnen koste zouden oprigten, wanneer de Gouverneur van Ambon zulks noodig mogt oordeelen.

Nagenoeg een jaar later (1642) vestigde zich de eerste Nederlander op Manipa en wel in de half voltooide benteng, zijnde de onder-koopman, Johan Comans, wiens voornaamste werk was het in ontvangst nemen der op Manipa geoogste nagelen, waarvan hij reeds in 1642 niet minder dan 100 bahra's naar Ambon kon opzenden ([1]).

In 1644 kwam de Ambonsche gouverneur Demmer op Manipa, waar hij bij de negorij Toemalehoe een nieuwe, vierkante benteng, aan elke zijde 44 voeten lang, afbakende, met last, dat alle negorijen van Manipa werkvolk tot het opbouwen van dezen „Zwinger" zouden leveren. Maar die van Toeban, Loehoe en Masawoi geliefden zulks niet te doen, weshalve Demmer den Sultan van Ternate liet verzoeken hen daarvoor te straffen.

Die straf bleef niet lang uit: want nog in hetzelfde jaar vertoonden zich twee zendelingen van den Ternataanschen vorst op Manipa, die aan de bevolking eene waarde van niet minder dan 2000 rijksdaalders wisten af te persen en eenige orang-kaja's als gijzelaars naar Ternate medenamen ([2]).

Tot dien tijd bleef Manipa, voor zoo verre bekend, van krijgsgeweld bevrijd en kon Jonker rustig van kind jongeling en van jongeling man worden.

Gaarne zoude ik hier inlasschen eene schets van het leven in eene Ambonsche negorij gedurende de eerste helft der 17e eeuw, ten einde eenigermate te kunnen nagaan, hoe Jonker opgroeide; maar totaal gemis aan gegevens voor zoo-

---

([1]) Valentijn, Amb. zaaken. bl. 136. Volgens Rumphius, c. 22 *moest* de bevolking van Manipa in 1642 honderd bahra's opbrengen.— De benteng was slechts eene houten barricade. Valentijn, Amb. zaaken, bl. 144. — Volgens het dagboek der vorsten van Gowa en Tello maakten in het begin van 1642 de eerste Makassaren, die op de Ambonsche eilanden de ontevredenen zouden steunen, zich gereed om derwaarts te vertrekken.

([2]) Rumphius, c. 24; Valentijn, Moluksche zaaken. bl. 280. — Het weinige geld, hetgeen de Compagnie voor de nagelen betaalde, vloeide op die wijze waarschijnlijk ten slotte in de zakken van den Ternataanschen Sultan en van diens oetoesan's.

danige schets dwingt, hoewel noode, van dit denkbeeld af te zien. Voor dergelijke beschrijvingen hadden de oude Nederlanders in de Molukken oogen, noch ooren; en wij, die door hunne oogen zouden moeten zien en door hunne ooren hooren, zijn dientengevolge ten eenenmale verstoken van hunne voorlichting. Hun was 't slechts om gewin te doen, waartoe zij niet zelden, ook op Manipa, middelen bezigden, welke niet aan de voorschriften voor eerlijkheid en goede trouw moeten getoetst worden.

De rustige rust, welke Manipa, naar het schijnt, zoo lang had mogen genieten en waardoor het tot een later nooit meer bereikten trap van bloei geraakte, zou eerlang op ruwe wijze verstoord worden.

Want op 4 September 1647 aanvaardde de bekende Arnold de Vlamingh van Oudtshoorn het bewind over Ambon en onderhoorigheden; en ook Manipa zoude nu weldra ondervinden, welken strengen meester de Bataviasche Regering naar de Oostersche kwartieren had gezonden ([1]).

Al spoedig na zijn optreden als gouverneur kwam de Vlamingh op Manipa, waar hij orde stelde op het voltooijen van de reduit of benteng, op het ontvangen der nagelen, enz. Zulks was de tweede keer, dat hij op Manipa kwam; want

---

([1]) Merkwaardig zijn de woorden, waarmede de geleerde Rumphius, c. 22, zijn verhaal der verrigtingen van de Vlamingh inleidt: »Tot nog toe hebben »wij gethoond, hoe verscheijde chirurgyns d' oude schaade van 's Comps nagelhan»del in Amboina hebben zoeken te genezen met de zaghte plysters van persua»sien, met lavementen van bestraffinge en sterke wintsels van contracten, verbin»tenissen, etc., maer hebben daer mede niet anders uytgeregt als datse de schade »tot een vuyle gangrena hebben gebraght. Nu zullen wij d' regulen der medicyns »volgen, die leren: wat de kunst niet kan genezen, moet het yser cureren, wat »het yser niet kan geneesen, moet het vuur cureeren. Derhalven zullen wij nu »opvoeren twee vermaerde veldscheerders, Gerrit Dammer en Arnold de Vlaeming, »waar van d' eerste met yser ende scherpe corrosiven, en den tweeden met »branden en geheele leeden aff te setten dese oude en stinkende schaade aengegre»pen en alsoo het Ambonsch lichaam weder tot een goede gesontheyd gebraght heb»ben". — De thans nog gebruikelijke uitroep: »adoe Vlaming", waarvan v. Hoëvell, Ambon, bladz. 98, gewag maakt, bewijst ook, hoezeer de Vlamingh de Daendels der Ambonsche eilanden is geweest.

reeds in Junij te voren was hij er met den aftredenden gouverneur Demmer geweest, die hem als zijn aanstaanden vervanger aan hoofden en bevolking voorstelde.

Met de hongi-vloot van 1648 deed de Vlamingh Manipa aan, doch schijnt toenmaals aldaar niets belangrijks verrigt te hebben ([1]).

Julij 1650 voerde hij persoonlijk op Manipa in het nieuwe, van Batavia ontvangen gewigt voor het wegen der nagelen, alsmede eene nagel-lijst, — eene opgave van de door elke negorij op te brengen hoeveelheid nagelen, strekkende tot tegengang van afpersingen door nagelschrijvers en anderen. Tevens ontsloeg hij voor de tweede maal (Sultan Hamza had zulks reeds in 1638 gedaan; zie boven bl. 355) de bevolking van Manipa van het gezag, hetgeen de bewoners van Kambelo en Lesidi (Ceram) heimelijk over haar hadden uitgeoefend, daarentegen vaststellende, dat Manipa voortaan aan niemand dan aan hem en aan den vertegenwoordiger van den Sultan van Ternate, den Kimelaha Madjira, gehoorzaamheid verschuldigd was.

De heerschzucht van Sengadji Kawasa verbitterde al meer en meer zijnen evenknie in de negorij Toemalehoe, weshalve deze, nadat de Vlamingh op 21 Augustus 1650 tot herstel van gezondheid van Ambon naar Batavia was vertrokken, naar Loehoe (Ceram) overstak om, onder het aanbieden van allerlei geschenken, zich bij den Kimelaha Madjira te beklagen. Maar Kawasa, die deze handelwijze van zijnen collega niet vertrouwde, volgde hem op den voet en overlaadde eveneens den Kimelaha met geschenken.

Madjira kon of wilde de twisten tusschen deze twee hoofden

([1]) Ook Manipa moest mededoen aan de rampzalige hongi-togten, welke gewoonlijk 5 à 6 weken duurden, een groot deel der bevolking (hetgeen onderwijl zelf in zijne voeding moest voorzien) van zijn eigenlijk werk afhielden en de roeijers »zoo bloedig en langdurig, dagen aan een", noodzaakten te roeijen, »dat hen 't sweet op de ruggen door de zon als tot sout bereid werd". Valentijn, beschr. v. Ambon, bl. 184. — In 1706 leverde Manipa voor den hongi-togt 2 coracora's met 309 manschappen.

niet beslechten en scheepte hen daarom met fraaije woorden en beloften af, — volgens Rumphius, caput 29, omdat hij bespeurde, dat Kawasa's aanhang, voornamelijk uit Alfoeren bestaande, te magtig was ([1]); misschien ook, omdat hij, die groote plannen koesterde, begreep, dat Kawasa hem nader van dienst zoude kunnen zijn om den anderen Sengadji, die „wat onnosel" en naar Madjira's inzien de Compagnie te veel genegen was, te onderdrukken.

Papoesche zeeroovers verontrustten en plunderden sedert jaren de kusten van Manipa en omliggende eilanden, welk euvel in 1650 zoo erg was geworden, dat de bewoners van Manipa, Boano, Kambelo en Lesidi gezamelijk 16 coracora's tegen die roovers in zee bragten. Met deze flottille landden zij den 12den Nov. 1650 op het Papoesche eiland Roemasoeal, liepen aldaar de negorij Mesoal af en bragten een goeden buit aan slaven en vee naar huis ([2]).

Ondertusschen was op Ternate in Julij 1650 een tegen-Sultan tegen den door de Nederlanders erkenden en gesteunden Sultan opgestaan.

Het daar begonnen oorlogs-vuur sloeg in het volgende jaar tot de Ambonsche eilanden over, waar in ééne week 8 versterkingen van de Compagnie afgeloopen en op twee plaatsen weerlooze Nederlanders vermoord werden.

Op Manipa was men onverstandig genoeg aan dit verzet tegen de overmagtige Compagnie mede te doen.

([1]) In de twee, te Batavia aanwezige exemplaren (manuscripten) van Rumphius' werk leest men te dezer plaatse: »den nicuwen Senghadja Cawassa den »ouden Cay sogte te onderdrucken, en dat door aanhang van sijne Alphoreesen »de hoat". Het is duidelijk, dat de beide laatste woorden corrupt zijn, maar ik weet ze niet te emenderen. — Hoe de aanhang van Kawasa uit Alfoeren bestond, is mede raadselachtig.

([2]) Later werd het eiland Misool en de negorij Roemasoeal genoemd. — Het blijkt niet, dat het Nederlandsche bestuur op Ambon eenig aandeel aan dezen togt nam. Is dit niet het geval geweest, dan hebben we hier een voorbeeld van een hongi-togt op kleine schaal, uitsluitend door inlanders georganiseerd. — Waarschijnlijk hadden reeds hongi-togten plaats vóór de komst der Portugezen op Ambon en hebben dezen en de Nederlanders dit gebruik in stand gehouden en geperfectioneerd (!).

Sengadji Kawasa, het heerschzuchtige en meer Ternataansch dan Nederlandsch gezinde hoofd van Toemalehoe, was aldaar de ziel van het verzet.

Op zekeren dag verscheen hij met eenig volk voor de Nederlandsche benteng te Toemalehoe, quasi om een brief te overhandigen aan den onder-koopman, Gerard Bonser, vervanger van den krankzinnig naar Ambon getransporteerden Comans, welke brief opzettelijk zoo zorgvuldig, — „wat klugtig", schrijft Rumphius, — was gesloten, dat het openen daarvan meer tijd dan gewoonlijk vereischte, welken tijd Kawasa wilde benuttigen om zijne volgelingen ongemerkt, één voor één, binnen de benteng te doen sluipen.

De vrouw van Comans, zuster van den in de Moluksche oorlogen wel bekenden kapitein Verheijden, zag, beneden in haar huis staande, het achtereenvolgens binnendringen van zoovele inlanders, waarom zij aan Bonser luide toeriep, dat hij op zijne hoede moest zijn.

Dit roepen deed de binnendringers begrijpen, dat het oogenblik om hun slag te slaan daar was, weshalve zij in de eerste plaats bedoelde vrouw aanvielen, die zich, zoolang mogelijk, met een korte piek verweerde, doch ten laatste op eene verschrikkelijke wijze vermoord werd (1). Hetzelfde lot trof Bonser en wie verder in de benteng aanwezig waren, behalve twee dochtertjes van Comans. De benteng werd in brand gestoken en voor de helft afgebroken, maar het beneden-werk (de benteng stond alzoo niet alleen) raseerden zij geheel.

Een dergelijk feit kon natuurlijk de Vlamingh, die in April 1651 van Batavia te Ambon was teruggekomen, niet ongestraft laten. Na eerst eenige dringende zaken ter hoofdplaats te hebben afgedaan, stevende hij den 10den Julij 1651 met 5 schepen en 350 militairen naar Manipa, waar hij voor de negorij Toemalehoe ten anker kwam.

---

(1) „Voorts het doode lichaam schandelijk mishandelende, de borsten afsnijdende, en seggende, datse een Hollands verken in stucken kapten". Rumphius, c. 30 in fine.

Alles had hier een even treurig aanzien; de benteng half vernield en vol geraamten van vermoorde en onbegraven Nederlanders; de negorij rondom de benteng verlaten.

Aan het strand geen weêrstand ondervindende, trok de Vlamingh landwaarts in, overal de vrucht- en nagel-boomen vernielende, welke hij bereiken kon.

Aan de noord-kust van Manipa scheepte hij zich weder in, maar keerde spoedig na een minder gelukkigen togt tegen Kambelo terug om de sagoe-bosschen, welke in grooten getale het noordelijke gedeelte van Manipa bedekten, om te vellen.

Hiermede tastte hij de voorraadschuur, de levensbron der bevolking aan, — iets, hetgeen die bevolking niet lijdelijk kon aanzien, wilde zij niet van honger omkomen. En zij, die, naar het schijnt, de Vlamingh tot nog toe ongemoeid had laten woeden, greep nu elke gelegenheid aan om hem, zooveel mogelijk, afbreuk te doen, waarbij haar de onvoorzigtigheid der waarschijnlijk eenigzins roekeloos geworden Nederlanders hielp. Want, op een steilen berg bij Masawoi geklommen, stuitten dezen plotseling op eene benteng, welke zij niet konden vermeesteren, zoodat zij onder het bestrijkend vuur des vijands moesten terugtrekken.

Ettelijke dooden en „een goede parthij" gekwetsten waren de gevolgen van deze schermutselingen ([1]).

De Vlamingh kreeg echter spoedig versterking, waaronder inlandsche hulp-troepen, door welke Manipa „zoodanig bedor„ven en van alle levensmiddelen ontbloot wierd, dat het in „weijnig weeken 't zelfste eijland niet geleek".

Kort daarna verliet de Vlamingh Manipa, waarvan hij de verdere vernieling opdroeg aan den kapitein Verheijden, den broeder van de vermoorde vrouw van Comans, — derhalve aan een wreker zijner eigene familie, — die dan ook Manipa niet

([1]) Volgens Valentijn, beschr. v. Amb., bl. 31, heette de berg Sameana. Eveneens spreekt hij op bl. 30 van een versterkten berg Sisia onder Toemalehoe. — Zich op steile bergen te verzamelen en te versterken was eene overoude tactiek der bewoners van Manipa en van de overige Ambonsche eilanden.

eerder den rug toewendde, dan nadat hij dit eiland „tot een „honger-berg had gesteld" (Rumphius).

Door gebrek gedreven, vloden de rampzalige bewoners van Manipa overal heen, ook naar Kajeli op Boeroe, waar Verheijden hen op nieuw vervolgde en o. a. een oud, van Manipa overgekomen man gevangen nam, die hem mededeelde, dat „de gemeene man op d' orang kaijen gantsch misnoegt „waren, vermitse door haar luijden schelmstucken haar land „mosten bederven zien en zij luijden in groote ellende swer„ven" (Rumphius). — Eene pokken-epidemie, „pestilentiale" koortsen en, — alsof dit niet reeds genoeg was, — eene buitengewone droogte, waardoor zelfs betrekkelijk groote rivieren opdroogden, voltooiden de verdelging van alwie aan de Nederlandsche furie ontkomen was ([1]).

Welke rampen Jonker te midden van dit alles troffen, wordt niet vermeld; maar het lijdt geen twijfel, dat de verschrikkelijke tooneelen, welke hij rondom zich zag, een diepen indruk op zijn nog jeugdig gemoed gemaakt en hem al vroeg geleerd hebben, dat hij en zijns gelijken de magt der Compagnie niet ongestraft konden trotseren, — eene opvatting, waarin hij later nog zoo dikwerf gelegenheid zoude hebben bevestigd en versterkt te worden.

Na door de Vlamingh van Ceram verdreven te zijn, vlugt-

([1]) Cynisch laat Rumphius hierop volgen: „dese slagen egter eenigsints versoet wierden door een rijke nagel mousson, de welcke gemeenlijk bij diergelijke „ziekte en droogte voorvalt". — Nagelen en nog eens nagelen waren het eenige, waarvoor toenmaals de Nederlanders op Ambon hart hadden. Dat negorijen bij tientallen verwoest werden; dat duizende inlanders door het zwaard of door gebrek omkwamen; dat geheele eilanden ontvolkt werden, dit alles deerde hen weinig. Eene merkwaardig kortzigtige koopmans-politiek bezielde hen, — zoo kortzigtig, dat deze hen onwaardig maakte als heerschers op te treden. Meenende hunne belangen te bevorderen, bedierven zij meer dan zij goed maakten. In hun brief aan de Heeren XVIIen van 4 Dec. 1656 komen de Gouv. Gen. en Raden van Indie er rond voor uit, dat hun streven was de Ambonsche eilanden, met uitzondering van Ambon zelf en de Oeliassers, „costelijcke peerlen aan Compe. „nagel croon", zoodanig te verwoesten en te ontvolken, dat die eilanden „van „niemant gesocht sullen worden ende niets in hebben, dat weerdich sij om met „soo groote costen te beschermen".

te in Julij 1652 de ex-kimelaha Madjira (bij contract met Ternate van 31 Jan. 1652 was de betrekking van Kimelaha over de Ambonsche eilanden afgeschaft) naar Manipa, waar hij de nog overgebleven bevolking gelastte op een schier ontoegankelijken berg bij de negorij Toeban, Heli besar geheeten, eene versterking op te rigten en wijders zijne terugkomst van Makasser af te wachten, waar hij hulp ging zoeken. — Een zoon van Kawasa — Jonker? — vertrok met hem derwaarts, — vrijwillig of als gijzelaar?

Maar de Vlamingh liet aan Manipa geene rust. Op 14 Nov. landde hij weder op de noordkust van dat eiland bij de negorij Loehoe en zond in alle rigtingen geheele kompagniën uit om het land te doorkruisen en te verwoesten, welke troepen „een ontelbare menigte van zagou- en clappusbomen, „nevens nog wel 3000 nagelboomen bedorven" (Rumphius, c. 33). — De voorraad boomen op Manipa schijnt toenmaals schier onuitputtelijk geweest te zijn. Curieus is ook, dat het vechten der Nederlanders niet alleen tegen de versterkingen en de menschen, maar ook tegen de boomen hoofdzakelijk gerigt was.

Eene dier kompagniën, onder bevel van den luitenant Frans Male, ontdekte al kappende en brandende de benteng bij Toeban, waarin de vijand zich „zeer trots verthoonde en „met spytige woorden de onse tergde" ([1]).

De Vlamingh besloot onmiddelijk die veste aan te tasten en rukte daarom den 4den Dec. 1652 met 150 soldaten en 166 Cerammers derwaarts op, terwijl hij door sloepen het overige zijner magt van Toeniwara liet afhalen. Eerst marcheerde hij,

([1]) Valentijn, beschr. v. Amb. bl. 30, sprekende van Toemalehoe, zegt: „zij »hadden mede een swaren vlugtberg in hun dorp, waarop Kimelaha Madjira in »'t jaar 1651 zijne hooftvastigheid maakte, die door den wakkeren Heer de »Vlaming in 't jaar 1652 verovert wierd". Hij vergist zich in het jaar 1651 en Rumphius zegt uitdrukkelijk, dat de bewuste benteng bij Toeban lag. — Eene behoorlijke kaart van Manipa bestaat nog niet, hoewel Nederland dat eiland ruim 200 jaren in bezit heeft. Het is derhalve onmogelijk deze en andere bijzonderheden op eenige kaart na te gaan. Het gebrekkige kaartje van Manipa, door Rumphius »wonderlijk fray afgeteekent" en door Valentijn gepubliceerd, — het beste, wat nog te vinden is, — laat dit niet toe.

op ongeveer eene halve mijl van de kust, westwaards op en sloeg daarna dwars het bosch in. Tegen den middag kwam hij op den rug van een hoogen berg, waar de doortogt door eene palisadering was versperd. Hierop volgde een diep en steil ravijn, waardoor een riviertje liep, en daarachter een nog hoogere berg met de bewuste benteng ([1]). De vijand had zijn voorwerk, de palisadering, in den steek gelaten, zoodat de Vlamingh zonder veel moeite daar doorheen drong, maar nu ontstelde hij bij het zien van de moeijelijkheden, welke nog overbleven. Reeds was hij voornemens terug te trekken, toen de vijand hem „met krioelen en scheldwoorden" zoozeer tergde, dat hij besloot te blijven, waar hij was, en nader te onderzoeken, op welke wijze de benteng kon ingenomen worden. Alras ontdekte hij, dat de berg, vóór hem gelegen, aan de achterzijde met een smallen rug aan een derden berg was verbonden, waarop eene hoogte lag, welke de benteng domineerde. Maar ook daar waren palissaden zigtbaar, welke den weg naar de bewuste hoogte afsneden. Desniettemin gelaste de Vlamingh aan de luitenants Laurens Keller en Frans Male gedurende den nacht eene omtrekkende beweging te maken, terwijl hij zelf den vijand in alarm hield.

Met het krieken van den dag (5 Dec. 1652) kwamen Keller en Male tusschen de benteng en de meerbedoelde hoogte te voorschijn, welke laatste zij stormenderhand innamen en van waar zij door geweervuur den vijand binnen de benteng bestookten. Ziende, dat deze, door eene paniek getroffen, over „pegge-pegge" ([2]) en pager de benteng verliet en zich „hol „over bol" van de steilten stortte, waar hij in zijne eigene, in drie rijen rondom de benteng geplante randjoe's verward

([1]) Volgens den atlas van Ned. Indië door Melvill van Carnbée is de hoogste berg op Manipa niet meer dan ± 100 Ned. ellen hoog.

([2]) Wat dit woord beteekent, heb ik niet kunnen ontdekken. Het komt meermalen voor als de naam van eene soort van versperring rondom bentengs. — Het gewone woord voor palisadering is *pekal*. Voor vasthouden, belemmeren gebruikt men *peki*. Het is niet onmogelijk, dat *pegge-pegge* eene verminking is van *peki-peki* of *pekal-pekal*, wanneer men in aanmerking neemt, dat Valentijn voor *laor* schrijft *wawo* (v. Hoëvell).

raakte, liepen Keller en Male met de hunnen, „het bloed „nog warm zijnde", zonder aarzelen naar de benteng, welke hun onmiddelijk in handen viel.

Niet meer dan 11 vijanden sneuvelden, doordien de overigen wisten te ontsnappen. Aan onze zijde viel niet één man.

Sengadji Kawasa bleef zoo lang in de „pegge-pegge" steken, dat hij bijna door den Bode van den Landraad gevangen was genomen. Maar met verlies zijner wapenen en hoofddoek ontkwam ook hij.

Minder gelukkig was zijn collega Kalaboe ([1]), die in onze handen viel, evenals een ijzeren kanon, hetgeen vernageld en in een ravijn gesmeten werd, een metalen stukje, dat men, als meer waarde hebbende, naar boord medenam, nevens 6 metalen lila's ([2]).

Nadat de benteng met den grond gelijk was gemaakt, zond de Vlamingh 12 detachementen uit om de vlugtelingen te vervolgen en af te matten.

Tevens liet hij den gevangen Sengadji Kalaboe voor zich verschijnen, aan wien hij niet alleen de vrijheid voor zich en zijnen zoon, benevens eene belooning van 100 rijksdaalders, maar ook de betrekking van hoofd-orang-kaja te Toemalehoe toezegde, indien hij Kawasa met diens aanhang wist te bewegen zich te onderwerpen.

Kalaboe beloofde hiertoe zijn best te zullen doen en kreeg de waarschuwing mede, dat, indien hij zijne belofte niet nakwam, zijn zoon opgehangen zoude worden, — „'t welk zoo „maar een drygement was", schrijft Rumphius, maar een dreigement, waarachter meer ernst schuilde, dan Rumphius wil doen geloven.

Na verloop van 8 dagen kwam Kalaboe terug, vergezeld van Kawasa en de meeste orang-kaja's, die, geene kans ziende

([1]) Waarschijnlijk *Karaboe* met de gewone Ambonsche verwisseling van r en l = karbau. Hoewel *boefra* meer gebezigd wordt, is *karabau* voor buffel ook bekend. Misschien muntte de man door eene zware gestalte uit (v. Hoëvell).

([2]) Uit al die stukken schijnt geen schot op de Nederlanders gelost te zijn. — de Vlamingh blijkt niet eenige artillerie bij zich gehad te hebben.

den strijd langer vol te houden, zich op genade of ongenade overgaven en in genade werden aangenomen. Want de Vlamingh vond, bij uitzondering op zijne gewone wijze van handelen in dergelijke gevallen, „doemaels niet goed eenige exemplaire straffe te oeffenen, eensdeels om in d' resteerende rebellen geen eeuwig afgrysen voor d'onse te verwecken, — zoodanig nogtans, dat hij haar lieden, insonderheyt Cawassa, van d'verdiende straffe niet quyd en scholt, — anderdeels om zoo weynig vijanden te hebben, als het mogelijk was, bij de aankomste van 't Maccassaarse secours, waar van groote gerugten liepen". — De genade van de Vlamingh was altijd eene berekende, politieke genade (1).

Nadat allengs ook de overige, nog in leven zijnde bevolking van Manipa zich had overgegeven, werd haar den 27sten Dec. 1652 geene andere straf opgelegd, dan dat zij met eigen handen zoude uitroeijen de nagel-boomen, welke nog ergens te vinden mogten zijn, en dat elk orang-kaja een zoon als gijzelaar naar de hoofdplaats Ambon zouden medegeven (2).

Kawasa, de Sengadji's van Toeban en Toeniwara, alsmede den bemiddelaar Kalaboe (3) nam de Vlamingh naar Ambon mede, waar hij hen door eene goede behandeling trachtte over te halen in dienst van de Compagnie over te gaan. Zelfs be-

(1) Hoe ruw en wreed de Vlamingh was, blijkt meer dan genoeg uit het feit, dat hij, ordinair Raad van Indië, zijn piek in den mond van een stervend inlandsch hoofd stak om dezen, die niet meer spreken kon, tot spreken te dwingen. — Zelfs zijn secretaris en lofredenaar, Levinus Bor, ontkent dit feit niet. — Amboinse oorlogen, bl. 299. — Volgens het dagboek der vorsten van Gowa en Tello vertrok Daeng-ri-boelekang den 29sten November 1652 met eene vloot van Makassar naar de Ambonsche eilanden.

(2) „Deselve Manipesen hebben...uytgeroeyt over de 4 duysent nagel boomen, meest nieu aengeplant (*). Het welck ingevalle niet bij tyts ware voorgecomen ende gestut geworden, het voors. eylandt Manipa alleen binnen 5 à 6 jaren 5 à 600 bharen nagelen soude hebben uytgelever". Missive van G. G. en Raden van Indie aan Heeren Bewindhebbers, 19 Januarij 1654.

(3) Rumphius noemt hem te dezer plaatse „Carbou."

(*) Zij waren dus toenmaals niet zoo lui en onverschillig als later. Zij hadden trouwens de gevolgen van een ruim honderdjarig monopoliestelsel nog niet ondervonden.

spaarde hij hun het zien eener gruwelijke, geheel op de toenmalige wreede wijze ingerigte executie van ettelijke gevangen inlandsche hoofden, om bij hen „door 't aansien van voorsz. „justitie geen ontijdige vrese te veroorsaken."

Hij nam hen daartoe mede op den togt, welken hij in Febr. 1653 tegen het bovenbedoelde Makassaarsche „secours" ondernam. Op dien togt kreeg hij bij Manipa berigt, dat vijf Makassaarsche praauwen te Waisama waren geland, weshalve hij derwaarts stevende en, geholpen door een pandeling van Kawasa, met name Moesa, de Makassaren verdreef.

Een verradelijke overval op Boeroe, waarbij kapitein Verheijden bijna het leven verloor en genoemde Moesa eene groote rol speelde, werd vermoed niet zonder voorweten van Kawasa gedaan te zijn, „maar deze vleijer wist zoo veele scheijn„reeden bij den Admirael [de Vlamingh] voor te brengen, „dat hij niet alleen van dit verraad, maar ook van de moor„drijen, voor twee jaren op Manipa gepleegt, onschuldig wil„de gehouden zijn."

Naar Manipa teruggekeerd, liet de Vlamingh Kawasa aldaar achter om — rusteloos, gelijk hij altijd was, — den vijand op andere punten te gaan opzoeken.

Intusschen kwam Madjira den 19[den] Junij 1653 met den zoon van Kawasa, 9 welbemande Makassaarsche coracora's en een sampan over de Bangai- en Soela-eilanden op Manipa terug, van welk feit Kawasa eerst vijf dagen later, — derhalve te laat, — kennis gaf aan de te Kambelo en Loehoe post gevat hebbende Nederlanders.

Rumphius, die bij deze gelegenheid Kawasa ironisch „den „goeden heer Cowassa" noemt, verdenkt hem van kwade trouw. Maar, hoewel Kawasa ongetwijfeld liever onder de bevelen van Madjira, dan onder die van de Vlamingh stond, mag men ook niet uit het oog verliezen, dat hij op dat tijdstip zoo goed als in de magt van Madjira was. Zijne kennisgave van de komst van Madjira, hoezeer niet geheel overeenkomstig den wensch der Nederlanders, is, naar het voorkomt, eer een

bewijs, dat hij tot de Nederlandsche partij begon over te hellen, dan van het omgekeerde.

Kawasa mogt zijnen zoon slechts eenige dagen bij zich houden, vermits Madjira dien zoon naar het nabij gelegen eilandje Kelang medevoerde.

De Nederlandsche krijgsmagt op de Ambonsche eilanden was intusschen door het aanhoudende strijden, door ziekten, enz. zoozeer verzwakt, dat zelfs de noodige wachten niet behoorlijk meer betrokken konden worden en aan terugslaan van de steeds meer en meer opdoemende Makassaren met die troepen niet te denken viel ([1]).

De Vlamingh besloot daarom den 22^{en} September 1653 naar Batavia te gaan om versche troepen te halen, na alvorens last gegeven te hebben op Manipa, nagenoeg ter plaatse, waar de vorige Nederlandsche benteng had gestaan, eene bezetting te leggen, vermits hij giste, dat de Makassaren vooral op Manipa het oog gevestigd hielden ([2]).

Maar in plaats van dezen, kwam wederom eene Papoesche rooversvloot in de wateren van Manipa, welke op dat ongelukkige eiland zoozeer huishield, dat een groot deel der gede-

([1]) Volgens het dagboek der vorsten van Gowa en Tello maakten in October 1653 niet minder dan 9413 Makassaren, — aanzienlijken en geringen, — zich gereed om naar de Ambonsche eilanden te vertrekken.

([2]) Omstreeks dezen tijd opperde de Vlamingh het plan van Manipa de rijst-schuur der Ambonsche eilanden te maken. In den brief van G. G. en Raden van Indie aan Heeren Bewindhebbers van 19 Jan. 1654 leest men ter zake het volgende:

»Rijs, schrijft zijn E., dat van de voorsz. eijlanden niet te trecken is. Ende »alsoo Amboina doorgaens jaerlicx groote quantiteijt van dat graen benodight, »die ons niet alle tijt even welgelegen comt uijt de magasijnen van Batavia te »verschaffen, soo stelt sijn E. voor, dat men het eijlant Manipa, rechtevoort »meest van inwoonderen ontbloot sijnde, daartoe soude connen cultiveren, daer»toe seer bequaem geoordeelt werdende, mits dat de resterende naturelle ingese»tenen daer voort uijtgejaecht souden moeten werden, seer luije menschen sijnde »ende die doch meer dan de doot verdient hebben, ende een ander slach van »menschen daer op brengende, die arbeijtsamer souden wesen, dat op Chinesen »soude moeten werden aangesien, een seer laborieux ende industrieux volck.... »......daer gelt mede te winnen is."

Dit plan, hetgeen niet pleit voor de Vlamingh's kennis van de rijstkultuur, is niet ten uitvoer gelegd.

cimeerde bevolking naar Kelang vlood en de rest zich op eene hoogte, Salati geheeten, te zamen trok.

Toen alzoo in Nov. of Dec. 1653 de majoor Verheijden gevolg wilde geven aan den door de Vlamingh achtergelaten last, vond hij Manipa nagenoeg verlaten. Hij rigtte desniettemin op eene halve mijl ten westen van de negorij Toemalehoe eene benteng op, welke hij van garnizoen en vier ijzeren kanonnen voorzag en waaraan hij den beteekenisvollen naam „Wantrouw" gaf (¹). De naar Kelang gevloden bevolking zocht hij aldaar op, welke bevolking hem vrijwillig volgde.

Nadat de Vlamingh den 29en Dec. 1653 van Batavia op Ambon was teruggekeerd, maakte hij in Febr. 1654 een „springtogtie", bij welke gelegenheid hij op Manipa bevond, dat elk orang-kaja een zoon als gijzelaar gebragt had aan boord van het aldaar voor anker liggende schip Leeuwarden en dat Sengadji Kawasa met zijn gezin in de benteng Wantrouw woonde.

Gedurende den loop van het jaar 1654 kwam de Vlamingh meermalen op Manipa, in den omtrek van welk eiland hij op Makassaarsche vloten loerde; evenzoo legde hij daar aan in 1656, waar hij den kapitein-luitenant, van Oudthoorn, met diens troepen in goeden staat en de Moorsche bevolking rustig vond, „hebbende hen heus en ijverich ten hofdienst ge„queten, haer opgeleide kalkovens volmaakt en het fluitschip „Hillegaersberch met dat stof volladen". Sengadji Kawasa, die zich hierbij gunstig onderscheiden had, kreeg tot belooning drie lasten rijst en een halven legger arak (²).

Kalamata, weêrspannige broeder van den Ternataanschen Sultan, trachtte zich in 1655 op Manipa te nestelen, maar

---

(¹) Valentijn, beschr. v. Amb., bl. 30, vergist zich, wanneer hij schrijft: „naderhant [scil. na het jaar 1651] in 'er [te Toemalehoe] het houte wambais, „Wantrouw, wat meer na 't Noorden gelegt, en in 't jaar 1657 is de Reduit „met dezelve naam van Wantrou weder opgebout."

(²) Bor, Amb. oorlogen, bl 269. — Volgens Valentijn, Amb. zaaken, bl. 203, is er slechts van één kalkoven, 30 vadem in het vierkant groot, sprake geweest en moest Manipa ook 150 ijzerhouten balken leveren.

werd met verlies van ettelijke dooden en gekwetsten afgeslagen ([1]).

Eindelijk, den 2den Febr. 1656, kwam te Ambon het berigt, dat met Makassar vrede was gesloten, waardoor het aanhoudende vechten op de Ambonsche eilanden een einde nam en de Vlamingh allerlei regelingen kon treffen, welke hij vroeger, te midden van het krijgs-rumoer, niet ten uitvoer had kunnen leggen.

Zoo bepaalde hij o. a., dat Sengadji Kawasa, dien hij niet vertrouwde, met zijnen zoon, Jonker, als gijzelaars bij den Rooden berg (Batoe-merah) ter hoofdplaats Ambon zouden wonen en dat Manipa gedeeltelijk op nieuw bevolkt zoude worden met lieden van Boano, Asahoedi en Kelang, onder hunne eigene orang-kaja's, „want den Admirael besloten hadde van „d'overheerde landen [scil. de evengenoemde] een woestijne te „maken." ([2])

([1]) Bor, bladz. 320. — Kalamata, dien wij later zullen terugvinden, ging naar Celebes, waar hij volgens het dagboek der vorsten van Gowa en Tello den 5den September 1656 te Boeloekomba voet aan wal zette. — Hoezeer de Ambonsche eilanden, jaren achtereen, eene lastpost voor de Compagnie waren, kan uit onderstaande getallen blijken, ontleend aan brieven van de Bataviasche Regering aan Heeren Bewindhebbers:

1653	uitgaven	f	321, 089: 1: 5
	ontvangsten	„	104. 347: 6: 2
	te kort	f	216, 741: 15: 3
1654	uitgaven.	f	249, 089: 19: 6
	ontvangsten	„	100, 067: 5: 7
	te kort	f	149, 022: 14: 1
1655	(Febr.) — 1656 (Febr.).		
	uitgaven	f	370, 989: 10: 12
	ontvangsten	„	107, 940: 16: 7
	te kort	f	263, 048: 14: 5

([2]) Valentijn, beschr. v. Amb., bl. 32, schreef ongeveer 50 jaren later. „het „[eiland Manipa] plagt voor dezen een vermakelijk eiland te zijn; dog is zedert „den oorlog met het omvellen van nagel, en andere vrugt-boomen, zoodanig ver„woest, dat het na 't vorige niet meer gelijkt: gevende na 't uitroeijen der na„gelen geen voordeel meer aan de E. Maatschappij (*), zo dat het guarnizoen, daar „alleen leggende, om op de inlanders, of anderen, die 'er komen mogten om nage„len te sluijken, te passen, nu maar een groote en vrugtelooze last is. Het

(*) Het nadeel der bevolking kon ook Valentijn niet deeren.

Zelf ging de Vlamingh in Maart 1656 naar Manipa tot het regelen der zaken aldaar, van waar hij den 30en Maart, met Sengadji Kawasa en Jonker in zijn gevolg, naar Ambon terugkeerde.

Hij koos op Manipa dertig manschappen onder de kinderen of „naaste maagschap" van de nieuwe bewoners van dat eiland om „onder Capt Radja [elders kapitein Tahalile genaamd] een „complete comp. te maken" — eene bijzonderheid, welke alleen aangehaald wordt, omdat Jonker weldra tot die kompagnie zoude behooren ([1]).

Op 24 Mei 1656 verliet de Vlamingh aan het hoofd van 600 man, in 12 kompagniën verdeeld, met eene „armade" Ambon om derwaarts nimmer terug te keeren, koers stellende naar Timor.

Tot zijne vloot behoorde het jagt de Haring, aan boord waarvan zich bevond kapitein Tahalile met zijne kompagnie, bij welke (volgens Valentijn, beschr. v. Solor en Timor, bl. 125) Jonker als vaandrig diende.

Nog in de baai van Ambon werd dit vaartuig door storm, tusschen de negorijen Alang en Liliboi, op de klippen verbrijzeld en de bemanning ter naauwernood gered.

„gansche eiland, over 't welke zig in vorige tijden het volk bij dorpen verspreit „had, legt, zedert hare bewesene ontrouw aan de E. Maatschappij, woest „en ontvolkt, alzo men daarna best gekeurt heeft, om ze allen, onder „het geschut van de vesting Wantrouw te plaatzen", — De cijfers, welke Valentijn voor de vroegere en latere sterkte der bevolking opgeeft, zijn zoo verward, dat daaruit geen resultaat te trekken valt. — Volgens v. d. Crab, de Moluksche eil., bl. 238 en 239, telde Manipa omstreeks 1860 ± 1000 zielen, onder welke ± 100 christenen, de rest Mohamedanen. Verder deelt hij mede, dat Manipa van tijd tot tijd door den Adsistent-resident van Hila bezocht werd om scholen na te gaan en kleine geschillen bij te leggen, ten einde „daardoor een blijk te „geven, dat het niet geheel vergeten wordt." — Een fraai resultaat, wanneer men in aanmerking neemt, dat Manipa in 1642 honderd bahra's nagelen kon opleveren. — Volgens v. Hoëvell, Ambon, bl. 9, was het omstreeks 1875 voor den ambtenaar, onder wiens toezigt Manipa heette te staan, „in 't geheel niet meer mo„gelijk" Manipa te bezoeken wegens de groote kosten, aan eene reis derwaarts verbonden, en de geringe som, welke aan dien ambtenaar voor reizen was toegestaan.

([1]) Valentijn, Amb. zaaken, bl. 196, maakt reeds op het jaar 1654 van deze kompagnie gewag, welke volgens hem uit „60 uitgezogte lieden van Bonoa, „Loehoe en Manipa" bestond.

De nieuwe gouverneur van Ambon, Hustardt, hielp de schipbreukelingen met eenig geld en kleedingstukken, waarna zij zich op nieuw inscheepten aan boord van het jagt Amsterdam en de vloot van de Vlamingh nazeilden.

Jonker liet alzoo zijn vader achter, die na in 1658 op Boeroe voor de Compagnie geageerd te hebben, in 1659 door den Raad van justitie te Ambon tot eene boete van 120 rijksdaalders werd veroordeeld, met bepaling, dat hij nooit meer zonder speciaal verlof naar Manipa zoude mogen terugkeeren, omdat hij 13 personen tot slaven gemaakt en 16 Kelangers ten onregte in zijne negorij getrokken had.

Dit is het laatste, hetgeen de geschiedenis omtrent dezen woelgeest vermeldt ([1]).

Jonker, vermoedelijk ± 25 jaren oud, begon alzoo in 1656 onder de bevelen van de Vlamingh, den verwoester van zijn vaderland, zijnen langen loopbaan als dienaar van de Compagnie, na onder zijn vader tegen die Compagnie gestreden te hebben.

Want het is wel waarschijnlijk, dat hij in 1651 aan de overrompeling van de benteng te Toemalehoe en aan het daarop gevolgde verzet heeft medegedaan. — Van Julij of Augustus 1652 tot 19 Junij 1653 was hij vermoedelijk niet op Manipa ([2]) en van 1653 tot zijn vertrek van Ambon werd op Manipa niet noemenswaardig meer gestreden.

Jonker's eerste veldtogt onder de vanen der Compagnie was verre van gelukkig.

Deze expeditie had hoofdzakelijk ten doel de bewoners van

([1]) In de Legoe Toemalehoe, het nationaal epos van Manipa, worden de namen van Sengadji Kawasa en Kapitan Jonker met betrekking tot den overval der benteng te Toemalehoe meermalen genoemd. Nog in 1871 bewaarde men te Toemalehoe als poesaka een koperen helm of stormhoed uit den Spaanschen tijd, welke gezegd werd aan Kapitan Jonker (of Sengadji Kawasa?) te hebben toebehoord [v. Hoëvell].

([2]) Zie boven bladz. 364.

het landschap Amarasi, — in het westelijke deel van Timor's zuidkust gelegen, — „die men seijde het met de Portugesen „te houden" ([1]), te straffen voor hunne herhaalde aanvallen op Koepang en op de bondgenooten der Compagnie op Timor.

Sedert lang was tot die strafoefening besloten en had men daartoe te Koepang naar een „suffisant secours" uitgezien, maar de onophoudelijke Ambonsche oorlogen maakten het verleenen van dat „secours" onmogelijk.

Nu echter de Vlamingh, die als ordinaris Raad van Indië eigenlijk te Batavia te huis behoorde, zijne taak op de Ambonsche eilanden volbragt had, nu kon hij op zijne terugreis naar Batavia „met een proper vermogen en passant de quartieren „van Solor ende Timor aenloopen om te sien, wat hij daer „tot restablissement van Comp^e. vervalle reputatie in haeste „soude doen mogen" ([2]).

Al dadelijk na het verlaten van de reede Ambon had hij met allerlei moeijelijkheden te kampen. Boven zagen wij reeds, hoe het jagt de Haring verongelukte. Ook een ander jagt raakte in de baai van Ambon aan den grond, werd afgebragt, maar verzeilde toch op de noordkust van Flores. De Vlamingh zelf worstelde, vooral bij Boeroe, met hooge zeeën, doch kwam den 1sten Junij 1656 ([3]) met een gedeelte zijner vloot behouden voor het fort Henricus op Solor.

In of bij dit fort vertoefde hij vijf dagen, nam eenige Solaresche hulptroepen in dienst en wendde daarna den steven naar Koepang.

Hier aangekomen, liet hij „sonder veel tijd met lanterfan„ten door te brengen" (Bor) zijne troepen aan wal brengen, ieder man voor eene week van levensmiddelen voorzien en

---

([1]) Brief van G. G. en Raden van India aan Heeren Bewindhebbers van 4 Dec. 1656.

([2]) Brief als voren.

([3]) 1 Januarij bij Valentijn, beschr. v. Solor en Timor, bl. 125, is een drukfout.

kruid, lood, lonten en wat meer noodig was, onder de koeli's verdeelen.

In tien à twaalf dagen was hij hiermede gereed, zoodat hij den 17[den] Junij 1656 naar het hem totaal onbekende, bergachtige binnenland kon oprukken, waarvan de eerste kaart nog gemaakt moest worden en waarheen vóór hem vermoedelijk nimmer een Hollander was getogen.

Reeds was hij, na eene marsch van een paar dagen, volgens de gidsen genaderd tot op ongeveer 4 mijlen van de plaats, waar de hoofd-vesting van den vijand gezegd werd te liggen, toen hevige regen hem noopte den togt voor dien dag te staken en naar zijn laatste bivouac terug te keeren.

Dit terugkeeren, hetgeen wegens den regen en den engen weg waarschijnlijk niet zeer ordelijk geschiedde, werd verkeerd begrepen door de hulptroepen en de koeli's, welke het expeditionaire korps volgden en als echte bergbewoners in dien regen vermoedelijk geen reden tot terugkeeren konden zien. Als 't ware omver geloopen door de regtsomkeerd makende troepen, meenden zij, dat de onzen op de vlugt sloegen, wierpen alles, wat zij droegen, weg om des te sneller te kunnen ontsnappen en lieten de soldaten aan hun lot over.

Onder die omstandigheden kon aan voortzetten van den togt, zelfs aan blijven op het reeds bereikte punt niet gedacht worden, weshalve de Vlamingh zonder vijand gezien te hebben te Koepang terugkwam.

Tien dagen later (27 Junij 1656) was hij weder gereed om voor de tweede maal op te rukken.

Na drie vermoeijende dagen kwam hij bij eene vijandelijke benteng, liet halt houden en zond den kapitein-luitenant Keller met zes patrouilles, twee aan twee, in verschillende rigtingen uit om de positie van den vijand te verkennen.

Twee dier patrouilles, waarbij Keller zelf zich bevond, geraakten op een sterk kronkelend pad onder een troep vijanden, die, tusschen het geboomte verscholen, op de onzen vuurden en ettelijken troffen.

De andere patrouilles, dit schieten hoorende, snelden dadelijk te hulp, maar vermeerderden slechts de verwarring, doordien het terrein niet toeliet behoorlijk te ageren.

Ook de Vlamingh kwam aanloopen en gaf, ziende, dat geene kans bestond de benteng te vermeesteren, onmiddelijk aan de patrouilles last tot den terugtogt.

8 dooden en 46 gekwetsten waren het treurige resultaat van deze gebeurtenis.

Gedurende den nacht werd gebivouakkeerd en zorgvuldig wacht gehouden, maar toch gebeurde een ongeluk. Een soldaat schoot in het duister den luitenant David de Koning dood.

Bij het aanbreken van den dag verdeelde de Vlamingh zijne magt in zeven troepen, plaatste de gekwetsten, die niet loopen konden en daarom in hangmatten gedragen werden, tusschen die troepen en trachtte, zoo schielijk mogelijk, het strand van Koepang weêr te bereiken.

Maar de vijand liet hem geene rust. Zonder ophouden harceleerde deze de langzaam terugtrekkende troepen. Doch laten wij liever het woord geven aan een ooggetuige:

„Wij mosten een groot bos doortrekken, daer hij [de vijand] sich allerwegen in verspreide. Het pad, datwe voer„den, was smal, gekronkeld en weersijds akelig steil: oorsaek „men veel tijd geen twintich personen lengte van sich kon „sien. Man after man, wilde men onverlet gaen, hadden wij „ons te voegen: nadeel, dat de vijand tot zijn vordeel nam „en, na 't uitwerpen van menichte hasagajen, ons schichtich op „het lijf viel, ook eenige op den rug stiet. Dit verwekte „groot geroep, getier en gewemel, d' een d' ander van verbaesd„heid onder de voeten lopende. De kapitein lieutenant, door „de sijne te neergestoten, had 'er het leven nabij gelaten, „maer seker soldaet schoot den swarte, die hem reeds op het „lijf sat en sijn hasagaij ten doodsteek vaerdich had, in den „voeten tred, dat Keller het leven bate. De vijanden, sien„de d' onse het gebruik van 'er geweer ten besten niet mach„tich waren, sijn tot die koenheid en op haer met geen ho-

„ger afschrik uitgeborsten, dan of de roers maer kennip-stok-„ken waren, nemende, nu dees dan gene, deselve van het lijf „en uit de handen, hun daer aen met hasagajen als onweer-„bare lammeren doorpriemende, ja, dat meer is, sij rukten „den vaenvoerder, Gerrit Gerritsen, met vaendel en al uit den „troep; ontweldichden ook een tromslager de trom, dat niet „geweerd kon worden. Maer de verbaesdheid onder d' onsen „weinich bedaerd, wierd de bespringer genoodrukt de vlucht te „nemen: wanneerwe wijder tot het strand ongemoeid reis hebben „gevorderd...... Aan het strand vonden wij onse roeijachten „op anker, daer hij [de Vlamingh] 'er snachts te voren door „een afgesonden bode bevel had laten toekomen; ook in orde „staen de vaentroppen van de lieutenanten Peter Wasch, Claes „Rutten, Joost Rootman en Dirk Hein, den 27 van Braek-„maend op Koupan met de bodems het Postpaerd en Griffioen „angeland........ De gequetste en vermoeide soldaten liet „de Super-intendent [de Vlamingh] in de roeijachten schepen; „met de rest is hij tot ons vestingje Eendracht gevoeteerd, „daer eenige tegen, andere diep in den avond angekomen sijn. „In dese uitsetting hebben wij 37 doden en 54 gequetsten, „doch van d' inlanders gants geen onderstand gehad" ([1]).

De Vlamingh liet 333 soldaten te Koepang achter — ter beschikking van het opperhoofd, den koopman Terhorst, die hem te vergeefs trachtte over te halen een derden togt te ondernemen ([2]), — en keerde naar Solor terug, waar hij den 8sten Julij 1656 wederom voor het fort Henricus het anker liet vallen.

In den avond van den 14den Augustus 1656 zag Jonker voor het eerst de stad Batavia van de reede, welke plaats hij den volgenden dag met de troepen van de Vlamingh binnentrok ([3]).

([1]) Bor, Amb. oorlogen, bl. 357—360.
([2]) Brief als voren.
([3]) Bor, bl. 368.

Lang behoefde Jonker op eene regeling zijner positie niet te wachten, want nog dienzelfden dag (15 Augustus) bepaalde de Regering: „aengemerct de vaillantise en goede diensten, „door den Amboinesen Orang-Caij, Tohallile, geseijt Capitein „Radja, sijne verdere officieren en soldaten in de Oosterse „quartieren gepresteert, onder het gesach van d' E. heer Ar„nold de Vlamingh van Outshoorn, die van deselve seer lof„felijck getuigende, haer oock herwaerts over gebracht heeft, „soo is met eenen verstaen gemelten Capitein (tot noch toe „20 realen smaants genoten hebbende) van nu af gelijcke „tractement als alle d' andere Capiteinen, sijnen vendrich ([1]) „veertich, de sergeanten twee- en twintich, ende alle de sol„daten sijner Compagnie, in plaetse van drij, voortaen vier „realen, nevens t' ordinarie rijs-rantsoen, ter maent toe te „leggen, waardoor wij vertrouwen, sij langhs hoe meer tot „weldoen sullen aengemoedicht werden".

Tot het „weldoen", zooals de Bataviasche Regering dit begreep, bestond reeds vijf dagen na de aankomst van Jonker te Batavia gelegenheid.

Op eenigen afstand van deze toenmaals ommuurde en zeer kleine stad hadden Chinezen suiker-riet-velden aangelegd, suiker-molens gebouwd en steenbakkerijen opgerigt, welke in den nacht van 8 op 9 Julij 1656 door Bantammers, die zoo dikwerf de omstreken van Batavia onveilig maakten, grootendeels verwoest en vernield werden.

Gebrek aan voldoende en geschikte troepen — de Europesche soldaten waren „inde bosschen ende ruijghten", welke Batavia omgaven, weinig waard, — en vrees voor een overval door den Mataram, met wien men op geen goeden voet was, maakten, dat de Bataviasche Regering die aanranding van haar gebied voorloopig lijdelijk moest aanzien.

Maar naauwelijks was het garnizoen van Batavia door de militairen onder de Vlamingh versterkt, of de Regering besloot aanvallenderwijze te werk te gaan.

([1]) Jonker.

Op den 18[den] Aug. 1656 waren de Bantammers, hunnerzijds ook versterkt door een groot aantal lieden onder bevel van zekeren Kiai Aria, zoo stout geworden, dat zij in de „Crocotse velden", waar „noch maer al te veel bosschagie of- „te ruijghte" was, — dus onder den rook van Batavia, — aanstalten maakten tot het oprigten eener versterking.

Langer kon noch behoefde dit gedoente van den vijand straffeloos te worden toegelaten en bepaalde dan ook de Regering in hare vergadering van 20 Augustus 1656, dat eene aanzienlijke, uit allerlei bestanddeelen zamengestelde magt, onder bevel van de Vlamingh, den volgenden dag uitrukken, in het gezicht van den vijand, doch buiten diens schot, eene versterking oprigten en bij eventuelen aanval den vijand weêrstaan, maar niet tot in zijn kamp vervolgen zoude om in geene hinderlagen te vervallen.

De Gouverneur-Generaal, Joan Maetsuijker, nam op zich met het lid in den Raad van Indië, Nicolaas Verburch, naar de fortres Batenburg te gaan om aldaar „van tijdt tot tijdt cund- „schap van 't passerende te connen hebben en in alle occu- „rentien op t' noodige parate ordre te stellen."

De leden in den Raad van Indië, Karel Hartzinck, J. Steur en van der Beeck zouden in het kasteel en hun collega, Joan Cunaeus, in de stad verzamelen „de borsten van de penne", de ambachtslieden, de burgers en de Compagnie's dienaren, „alle met hun geweer".

Eindelijk zouden de poorten van het kasteel en van de stad, behalve de groote, gesloten blijven (1).

---

(1) Als eene curiositeit laat ik hier volgen de zamenstelling der expeditionnaire magt, zooals die vermeld wordt in de resolutie van G. G. en Raden v. Indie van 20 Aug. 1656:

800 Europeanen, in 8 kompagniën verdeeld,

3 benden Mardijkers,

1 kompagnie Ambonezen onder kapt. Tahalile, het volk van den wijkmeester Jan de Britte, Compagnie's ruiterij, volontairen uit de stad, matrozen, werklieden om de gereedschappen aan te voeren, ter beschikking van welke manschappen werden gesteld:

5 stukken „handich" geschut.

Een gevecht had op de „Crocotse velden" plaats en het gelukte eene voorloopige versterking aldaar op te werpen.

Maar op raad van de Vlamingh verplaatste men die versterking eerlang een weinig zuidelijker, bij zekere brug over de Krokot-rivier, ongeveer een half uur gaans van de stad (¹).

Ruim eene maand later moest Jonker op nieuw tegen de Bantammers uitrukken.

Dezen hadden zich genesteld langs de kust beoosten Batavia, tusschen Tandjoeng-Prioek en Ontong-Djawa, speciaal aan de Maroenda, waar zij dagelijks met praauwen in- en uitliepen en alle voorbijkomende, naar Batavia bestemde kleine vaartuigen opbragten.

De Regering besloot daarom den 29en September 1656 tegen Maandag, 2 October, in gereedheid te brengen alle ter plaatse aanwezige oorlog-sloepen, tinggang's en praauwen, deze te bemannen met het noodige boots-volk, 100 uitgelezene soldaten en de kompagnie van kapitein Tahalilé, ten einde tegen het aanbreken van den dag van Batavia's reede naar de Maroenda te stevenen en den vijand, zoo mogelijk, onverhoeds te „bespringen". (²)

De Gouverneur-Generaal ging weder zelf mede, aan boord van een jagt en vergezeld door de Vlamingh.

---

1 ligt mortier,
handgranaten,
„vuirige stormpieken",
schoppen,
spaden,
horden „ofte blinden", van rotan gevlochten, om den vijand allengs te kunnen naderen en daarachter het kanon te plaatsen,
„soodanig toestel van verscheijde defensijf en offensijf oorloghs tuijgh, als tot „sulcken desseijn en expeditie vereijscht wordt".

(¹) Doordien het Dagregister van het Kasteel Batavia over 1656 niet meer aanwezig is, kunnen geene verdere bijzonderheden omtrent dezen strijd worden medegedeeld. — Bewuste versterking is het begin geweest van het fort Rijswijk, nagenoeg ter plaatse, waar nu het kavalerie-kampement is gelegen.

(²) Hoe weinig de omstreken van Batavia toenmaals nog bekend waren, blijkt uit de omstandigheid, dat men dien togt ook wilde benuttigen tot het opdoen van eenige kennis van de Maroenda en hare omgeving. — De Nederlanders waagden zich nog niet ligt buiten de poorten der stad, maar hokten binnen de enge wallen dier plaats en van het kasteel, — een treurig bestaan in een tropisch land.

Bijzonderheden nopens den afloop van dezen togt heb ik niet kunnen opsporen, maar dat die afloop niet ongunstig moet geweest zijn, leid ik daaruit af, dat de Bantammers zich al verder en verder om de Oost van Batavia terugtrokken.

Want een 18tal dagen later, den 20sten October 1656, besloot de Regering weder tot eene expeditie, grooter dan de vorige, en wel naar de rivier van Krawang, toenmaals de grensscheiding tusschen het gebied der Compagnie en dat van den Mataram.

De Vlamingh werd verzocht het opperbevel ook over deze expeditie te voeren, die „de opgelegde charge en vocatie son-„der eenige tergiversatie" aannam, maar bedong door geene instructie in zijne handelingen belemmerd te worden.

De kompagnie van Tahalile, 50 man sterk, ging mede, nevens 350 soldaten en een aantal ongeregelde troepen, Mardijkers, Maleijers, enz.

Deze expeditie mislukte. Want, nadat de Vlamingh de Kaaimans-spruit en de rivier Balaschian (*sic*) door het omkappen van boomen had laten versperren, wilde hij 2 oorlog-sampan's door sloepen de Japansche spruit, zoo hoog mogelijk, laten in boegseren, hetgeen de snelle stroom verhinderde. De groote schepen moesten wegens het ondiepe vaarwater te ver uit den wal blijven om eenig nut te kunnen doen; en al ras bleek, dat de menigte van kreken, spruiten, enz., waarin men verward raakte, den met het terrein beter bekenden vijand altijd gelegenheid tot ontsnappen zoude aanbieden, terwijl het hoogst gevaarlijk was zich in dien doolhof met kleine vaartuigen te midden van vijanden te wagen.

Deze mislukte togt gaf aan de Bantammers moed, die dan ook den 21sten December 1656 in de nabijheid van Batavia, bij de plaats Valkenburg, s' Compagnie's geweldiger, L. C. van Nieucoop, door den Fiscaal uitgezonden om een vagabond op te sporen, overvielen, vermoordden en de ooren afsneden.

Vol vreeze voor hare, digt bij Valkenburg gelegen houthakkerij, welke door slechts 70 of 80 Europesche soldaten en

de kompagnie van Tahalile beschermd werd, gelastte de Regering nog denzelfden dag het grootste gedeelte van het Bataviasche garnizoen, onder bevel van de Vlamingh, tegen den vijand uit te rukken.

Wat bij deze gelegenheid is verrigt, wordt in de resolutiën van den Gouverneur-Generaal en Raden van Indië niet vermeld en blijft daarom voor ons een geheim.

Ettelijke maanden mogt nu Jonker, vermoedelijk bij de houthakkerij, tamelijk rustig doorbrengen. Want aanvallen door Bantammers van eenige beteekenis hadden niet meer plaats, dank zij de forten, waarmede de Regering Batavia aan de west-, zuid- en oost-zijde had omgeven.

Maar den 9[den] Augustus 1657 bepaalde de Regering, dat de kompagnie van Radja Tahalile, toenmaals 80 man sterk, den E. Rijklof van Goens zoude vergezellen op diens togt tegen de Portugezen aan den vasten wal van Indië en op Ceilon.

Behalve verscheidene grootere en kleinere schepen kreeg van Goens ook mede 600 Europesche soldaten, verdeeld in 11 kompagniën.

In de eerste plaats moest hij trachten in te nemen Dioe bij Goa, „sijnde soo van natuurlijke situatie als fortificatie „een seer stercke plaets, maer die doorgaens vande vijanden „vrij achteloos bewaert wert", alsmede „een plaets, die d' E. „Comp. om veele en verscheijden hooghwichtige consideratien „ten hooghsten dienstich soude sijn".

Op den 5[den] September 1657 werd in Rade van Indië aan van Goens eene geheime instructie overhandigd, waarna hij den togt aanvaardde en den 19[den] November voor Goa kwam, welke plaats sedert eenigen tijd door eene Nederlandsche flottille werd geblokkeerd.

Hier vond hij echter de Portugezen door kort te voren uit Europa aangekomen schepen zoo magtig, dat hij aanstonds begreep op Dioe geen aanslag te kunnen wagen. Hij liet derhalve Goa door de flottille blokkeren en zakte zelf langs de kust naar Ceilon af.

Na eenigen tijd op afgedwaalde schepen zijner vloot gewacht te hebben, veroverde hij den 25sten Januarij 1658 Tutukorin op de kust van Madoera, den 21sten Februarij het eiland Manaar bij Ceilon en trok van daar over land naar Jafnapatnam, voor welke vesting hij den 6den Maart zijne vaandels plantte.

Het beleg dezer plaats duurde tot den 23ten Junij, toen zij capituleerde. Jonker kreeg tijdens dit beleg een schot door de linker hand, welk schot hem voor altijd van het gebruik dier hand beroofde. Ook blijkt hij toenmaals reeds den rang en titel van Kapitein gehad te hebben, hoezeer niet blijkt, wanneer en door wien hij tot Kapitein der kompagnie Ambonezen is benoemd.

Den 23sten Julij 1658 veroverde nog zonder strijd de onderbevelhebber, Jan van der Laan, de stad Nagapatnam, waarmede de oorlog op Ceilon vooreerst een einde nam.

Wanneer Jonker naar Batavia is teruggekeerd, blijkt niet,— waarschijnlijk den 20sten Maart 1659, toen ettelijke officieren uit het leger van v. Goens te Batavia aankwamen.

Hij kreeg vergunning naar Ambon te gaan, van welke vergunning hij echter op 30 Januarij 1660 nog geen gebruik had gemaakt. Want op dien dag verscheen hij in de vergadering van den Raad van Indië, waar hij, onder overlegging eener schriftelijke verklaring nopens zijne verwonding van Rijklof van Goens, eerbiedig eenige vergoeding voor het verlies zijner hand verzocht. — De Hooge Regering wees hem „vijf„tich slechte realen uijt 's Comp. cassa" toe.

Of hij werkelijk naar Ambon is teruggekeerd, blijkt niet en is twijfelachtig:

1° omdat Valentijn, Ambonsche zaken, bladz. 216, op het jaar 1660 vermeldt: „Haar Edelheden hadden ook Capitein „Jonker, met zijne soldaten opgekomen zijnde, afgedankt en „betaald, doch *twijffelden*, *of hij egter een tocht na Amboina „en Manipa doen zou.* Zij belasten, dat hij, zoo hij overquam, „aan 't kasteel [scil. ter hoofdplaats Ambon] blijven, en zoo „hij maar iet deed, dat men hem weder na Batavia zenden zou";

2° omdat van Jonker's verblijf op Ambon omstreeks dezen tijd niets bekend is;

3° omdat hij tegen het einde van 1664 te Batavia was.

Want, ingaande met primo Januarij 1665, werd hij door de Regering benoemd tot hoofd van de Ambonezen te Batavia, als hoedanig hem den 13den Maart 1665 op zijn verzoek een maandelijksch tractement van 20 rijksdaalders, zonder kostgeld, is toegelegd. In het tijdsverloop tusschen Januarij 1660 en Januarij 1665, — eene periode, waaruit overigens nopens Jonker niets bekend is, — verdween alzoo het weifelen der Regering nopens de vertrouwbaarheid van Jonker om plaats te maken voor zooveel vertrouwen in zijne persoon, dat zij hem de gewigtigste betrekking, waarvoor hij in aanmerking kon komen, opdroeg.

Behalve aan hunne officieren, tevens hunne landgenooten, waren gedurende de laatste helft der 17e eeuw de te Batavia woonachtige Ambonezen, Bandanezen, Javanen, enz., ondergeschikt aan Europesche ambtenaren, die dan eens conducteurs, dan weder voorspraken, opzieners of geleiders worden genoemd. Zoo was in Januarij 1658 Frederik Hendrik Muller conducteur over de kompagnie Javanen buiten de Nieupoort, die in 1665 tot luitenant en conducteur over alle Javanen binnen de jurisdictie van Batavia werd gepromoveerd. In 1663 waren de Bandanezen en Ambonezen te Batavia door het overlijden van Willem van der Beeck en van den proponent, Mr. Cornelis Senen, verstoken van opzieners, waarom de Regering in hunne plaats benoemde Josias Spillardus van Gorkum, oud-predikant, die vele jaren te Ambon had gewoond en „haere taele ende manieren" kundig was, met den titel van voordrager en onder genot van een tractement van ƒ 30.— 's mds. zonder kostgeld [1].

---

[1] Merkwaardig is de vergunning, door de Regering bij die gelegenheid aan Spillardus verleend, namelijk, dat hij „voorn. Amboinesen ende Bandanesen, soo „Christenen als Mooren, ende andere, die des begeren, dagelijcks in de beginselen „van de christelijcke leere sal mogen onderwijsen ende haer met een stightelijck „leeven voorlighten." Of van die voorlichting en onderwijzing veel teregt is

De werkzaamheden dier conducteurs, voorspraken of hoe zij anders mogen getituleerd zijn geweest, bestonden hoofdzakelijk uit het beslechten van „daegelijckse klaghten en querellen „van weijnigh belangh, die sij [Ambonezen, enz.] onder mal„canderen hebben". Wanneer die klachten en „querellen" zulks „meriteerden", werden deze door tusschenkomst van de conducteurs aan de Hooge Regering ter beslissing voorgedragen.

De instructie voor den conducteur Muller, den 1sten Dec. 1665 vastgesteld, kenschetst in menig opzigt den toestand der toenmaals te Batavia woonachtige, inlandsche vreemdelingen, waarom ik haar belangrijk genoeg heb geacht als bijlage op te nemen; ook omdat de beteekenis der betrekking, welke Jonker bekleedde, uit dat stuk eenigermate kan worden afgeleid (1).

Op 16 April 1666 vestigde de Gouverneur-Generaal, Joan Maetsuijker, de aandacht der leden van den Raad van Indie op de omstandigheid, dat het betrekken van wachten aan de rivieren Bekasi, Maroenda en Angke door Nederlandsche troepen tot veel ongerief aanleiding gaf, vooral door het maandelijks vervoeren van proviand naar die posten, weshalve hij aan de vergadering de vraag stelde, of het niet beter zoude zijn die wachten te doen betrekken door Ambonsche ingezetenen, onder welke vele wakkere soldaten gevonden werden, die alsdan het garnizoen van Batavia zouden versterken.

Dadelijk konden de „presente" heeren die vraag niet beantwoorden, waarom zij na eenige discussie besloten hun medelid, Laurens Pit, te committeren om de zaak met Jonker te bespreken.

Zeven dagen later rapporteerde Pit in Rade van Indie, dat hij het gevoelen van Jonker had ingewonnen, die niet de minste bezwaren tegen het denkbeeld van den Gouverneur-

---

gekomen, meldt de geschiedenis niet.

(1) Zie ook de resolutien van G. G. en Raden van Indie, 3 Jan.. 15 Maart en 17 Mei 1659; 7 September 1663; 20 Mei 1664 en 9 Aug. 1665.

Generaal maakte. De Regering had Jonker en de zijnen slechts te gelasten naar de aangewezen streek te verhuizen,— en zij zouden gaan.

Het besluit der Regering, naar aanleiding dezer mededeeling genomen, luidde, dat de bedoelde wachten voortaan door Jonker met zijne Ambonezen zouden worden waargenomen en dat om hen (t. w. de niet-gegradueerden onder die Ambonezen) te meer „tot devoir ende getrouwigheyt" op te wekken hun maandelijks 2 rijksdaalders soldij, zonder kostgeld. zoude worden toegekend, met vergunning tevens „aldaer het landt „tot haer gerief en verder sustentie tot thuinen en andersints „te gebruijken" ([1]).

Jonker woonde sedert aan de Maroenda, in eene streek, welke, bij zijne komst aldaar, nog geheel of nagenoeg geheel woest was; waar zwervende Bantammers telkens de weinige personen, die er brandhout en bamboe kwamen zoeken, overvielen en waar om die reden in 1659 eenige Europesche soldaten op post waren gesteld ([2]).

Niet lang, — slechts een drietal maanden, — verbleef Jonker vooreerst in de hem aangewezen streek, want rusteloos van aard en meer krijgsman dan landbouwer, greep hij de eerste gelegenheid aan om zich op nieuw, in weerwil van zijne verminking, te midden van het krijgsrumoer te werpen.

Die gelegenheid, waartoe wij den blik naar Sumatra's Westkust moeten wenden, werd op de volgende wijze voorbereid.

De Padangsche koopman, Jan van Groenewegen, kwam met den Vorst van Menangkabau overeen, dat diens onderdanen het goud, hetgeen in zijn gebied gevonden werd, naar Padang ter verkoop zouden brengen om dat kantoor wat „op te „queeken" ([3]).

([1]) Resol. G. G, en Raden van Indië, 23 April 1666.

([2]) Zie Resol als voren, 5 Mei 1759, 1 Nov. 1661 en 16 Mei 1662. Het land, waarop Jonker zich vestigde, heet thans nog Padjonkeran.

([3]) Wanneer die overeenkomst is gesloten, heb ik niet mogen uitvinden. — Volgens resol. G. G. en Raden van Indië van 26 Julij 1661 was Groenewegen toenmaals te Padang; in 1665 werd hem bij resol, van 14 April een tractement van *f* 100. — 's maands toegekend; maar in 1666 was hij overleden.

De Menangkabauers, die daartoe het gebied van Pau, in de onmiddelijke nabijheid van Padang gelegen, moesten doortrekken, werden telkens in hun voornemen belet door de inwoners van dat gebied, — ongetwijfeld daartoe aangezet door de Atjehers, die toenmaals nagenoeg al de stranden van de Westkust in hunne magt hadden.

De koopman en commissaris, Jacob Gruis, besloot daarom in 1665 dien hinderpaal uit den weg te ruimen, — een voornemen, dat niet alleen totaal verijdeld werd, maar ook den toestand der Compagnie ter Westkust van Sumatra zeer hagchelijk maakte.

Want door onvoorzigtigheid bij de uitvoering van dat voornemen werden zoowel Gruis, als de heer van Iperen, de kapiteins Bega en Pigge, drie luitenants, twee kooplieden en 130 militairen door die van Pau gedood.

„Om de gekrenkte reputatie van de Comp. op de Westcust „van Sumatra, met de hulpe Godes, weder te herstellen, „mitsgaders onse goede bontgenoten aldaar te beschermen en „meerder onheijlen voor te comen" besloot de Hooge Regering den 6den Aug. 1666 „metten eersten ende soo haest, als „mogelijk sij, derwaerts uijt te setten een macht van 300 „blanke militairen, onder het commando van den Capitein „Christiaan Poolman, benevens partije Bougijs, ende Amboi„nesen, onder haere respective opperhoofden, Radja Palacca „ende Capn. Jonker, die beijde haeren dienst daertoe hebben „gepresenteert. Tot overvoer van welke macht, sullende nae „gissinge bestaen in 5 à 600 coppen, ook verstaen is te ge„bruijken de jaghten Nuijsenburg, Jonker, Vlielandt, Cabel„lauw, en Ilpendam, alle redelijk cloek ende weerbaer sijnde".

Vier dagen later bepaalden de Gouverneur-Generaal en Raden van Indië:

1° dat elk der inlandsche soldaten (Boeginezen, Ambonezen, enz.), die de expeditie naar Sumatra's Westkust zouden medemaken, voor den duur van die expeditie zoude genieten 4 rijksdaalders 's maands;

2° dat hunne officieren hetzelfde tractement zouden ontvangen als de Europesche officieren;

3° dat aan officieren en manschappen het tractement over ééne maand in voorschot zoude worden gegeven om daarvoor „tot haer nodruft eenige provisien te coopen".

4° dat de 300 Europesche militairen moesten worden verdeeld in vijf compagniën, ieder 60 man sterk;

5° dat de raad van deze expeditie „om met ordre op alle „voorvallende saecken te delibereren en te resolveren" zoude bestaan uit:

den E. Abraham Verspreet, „gestadigh president,"
Cap^n. Christiaan Poolman,
Willem van Teijlingen, schipper op het jagt „de Jonker",
Herman Simonsz, schipper op Nuijsenburg,
den onder-koopman, Pieter van Brinkhof, „secunde persoon „op de Westcust",
den schipper op Vlielandt,
„ „ „ de Cabellau,
„ „ „ Ilpendam;

6° dat, „wanneer van militaire saecken ende exploicten ge„handelt wordt", mede in den raad geroepen zouden worden Aroe Palakka, Jonker en al de luitenants, zullende deze alsdan zitting nemen en stemmen, Aroe Palakka naast Poolman, Jonker naast van Teijlingen en de luitenants naast de overige schippers.

In tien dagen, volgens Valentijn, zeilde de flottille van Batavia naar Padang [1].

Onder weg trachtte zij Indrapoera aan te doen ten einde hulptroepen van den Sultan aldaar op te nemen, maar hooge zee en harde wind beletten zulks.

'S avonds, 14 September, te Padang aangekomen, zag alras de Commandeur Verspreet den Sultan van Indrapoera, Mahomed

---

[1] Volgens het dagboek der vorsten van Gowa en Tello vertrok de vloot den 16den Augustus 1666 van Batavia.

Sjah, voor zich verschijnen, die dadelijk bereid was de expeditie met zijn volk te steunen.

Lang werd niet getalmd en zelfs onder een hevigen slagregen de togt naar Pau begonnen.

Die regen echter maakte het gebruik der toenmalige, in vergelijk met de tegenwoordige, zeer onbeholpen vuurwapenen en derhalve den aanval onmogelijk, waarom Verspreet besloot zich binnen eene borstwering, digt bij Pau, te legeren en beter weêr af te wachten.

Reeds den volgenden morgen brak dit aan.

Om die van Pau te intimideren liet Verspreet al het geschut en de musketten losbranden, „dat sulken geluijt maeckte, „dat het gehoor verdoofde, even als het in groote oorlogen „toegaat, soodat die van Paddangh selve, dat hoorende, daer „over verschricktten en al het volck tot den Commandeur „quam".

De bevriende Padangers waren echter door dat geweld meer ontzet dan de vijandige Pauënaren.

Want, toen men op den derden dag der expeditie (16 September) in massa tegen Pau optrok, kwamen in den namiddag de bewoners dier plaats in zoo grooten getale naar buiten, dat de hulptroepen van Padang en Kota-tengah op de vlugt sloegen.

Verspreet zette echter met Jonker en Aroe Palakka den aanval door, drong binnen Pau, onthoofde Radja Pau en diens zoon, rigtte een groot bloedbad in die plaats aan en dwong alwie aan het zwaard ontkwam, naar de omliggende bosschen te vlugten (¹),

Toen de overwinning niet meer onzeker was, daagden de gevluchte Padangers met die van Kota-tengah op, aan wie Verspreet last gaf Pau te verbranden. Zelf legerde hij zich met zijne troepen wederom in bovenbedoelde borstwering, waar hij twee dagen vertoefde.

(¹) Volgens Valentijn bezat Pau „verscheide sterkten van 10 en 16 voeten „hoog en 15 voeten dik".

Nadat van de negorij Pau niets meer overig was gebleven, keerde hij naar de loge te Padang terug, echter om daarin niet langer dan ééne nacht door te brengen. Want in den vroegen morgen van den volgenden dag liet hij zijne troepen weder inschepen met het doel naar Tikoe en Priaman te zeilen.

Op reis derwaarts deed Verspreet Kota-tengah aan om zich met den Sultan Besar en diens volk nader te verstaan. Terwijl hij daar was, ontstond een tumult, ten gevolge waarvan vier menschen gedood en drie gevangen genomen werden. Wat de oorzaak van dit tumult is geweest, wordt niet vermeld, maar laat zich eenigzins raden uit de woorden: „daer „mede alle quaetwillige menschen in Cotta tenga uijtgeroeijt „blijven".

Verspreet veranderde nu van plan. Want in plaats van over zee ging hij te voet overland naar Priaman.

Jonker en den Padangschen regent, Orang-kaja Ketjil, zond hij naar het verder afgelegen Tikoe om die plaats te „bevredigen", hetgeen voornamelijk bestond uit het verdrijven van de zich aldaar genesteld hebbende Atjehers.

Zulks gelukte niet alleen daar, maar ook te Priaman (¹), waarna Verspreet naar Poeloe Tjingko, den ouden zetel der Compagnie ter Sumatra's Westkust, vertrok. Hier kwam hij met Orang-kaja Ketjil overeen, o. a. dat Aroe Palakka tot radja van Oelakan verheven en Jonker als panglima van Priaman erkend zoude worden.

De zonderlinge keuze van Jonker, — een vreemdeling, die naauwelijks den voet op Sumatra's bodem had gezet, — is een bewijs te meer, hoe weinig de toenmalige Nederlanders de Maleische huishouding kenden, — een feit, dat uit zoo menige misgreep hunnerzijds doorstraalt. Die huishouding kon hun gewoonlijk bitter weinig schelen, mits zij met hunnen handel slechts voordeel behaalden. Maar het verwaar-

(¹) „All de Aatchinders van Tieko en Priaman sijn geheel verstroyt en weck „geloopen, soo dat van haer niet geweeten off gehoort wert".

lozen der kennis van de Maleische huishouding heeft hun menig nadeel, ook in hunnen handel, bezorgd.

Practische gevolgen heeft de keuze van Jonker tot Panglima van Priaman waarschijnlijk niet gehad, want naauwelijks eene maand later waren zoowel hij, als Aroe Palakka te Batavia terug ([1]).

De expeditie liep zoozeer naar het genoegen der Hooge Regering af, dat deze in hare resolutiën van Woensdag, 3 November 1666, aanteekende: „soo sijn ook gelesen de advijsen, „etc., heden becomen van Sumatras westcust pr. de schepen „Jonker, Nuysenburgh, Vlielandt ende Vinck, van de gewenschte „victorie aldaer, Gode lof, voor de Comp. bevochten; in ge„volge van het welke dan goedt gevonden is de Cap. Pool„man met sijne wedergebrachte soldaten, alsook de Bougys, „etc. tegen morgen met haer geweer binnen te laten trecken „ende tegens den avondt tot welcomst, d' eerste met sijn of„ficieren aan des Generaels taeffel, ende d' ander in desselfs „thuijn, besijden buijten het Casteel, door gecommitteerde wat „lustigh te laten tracteeren, ende 't gemeene volck te vereeren „met 2 leggers van de beste arack".

De officieren kregen ieder afzonderlijk geschenken; Poolman 100 rijksdaalders en 25 kan Spaanschen wijn; Aroe Palakka en Jonker ieder:

„5 goude Coubans tot een eerpenningh,
„3 ellen scharlaken tot een rock of cleedt,
„18 ellen goude en silvere cant daertoe,
„3 dosijn goude en silvere cnopen,
„4 ornijs,

([1]) De expeditie onder Verspreet was tot nog toe slechts bekend uit het tiental regels, welke Valentijn, beschr. v. Sumatra, bl. 35, daaraan wijdt. De hier voor het eerst in druk medegedeelde bijzonderheden nopens die expeditie zijn ontleend aan brieven van Indrapoera en Padang, vertaald opgenomen in het Dagregister van het kasteel Batavia op 2 November 1666.

Opmerkelijk is, dat Jonker in die brieven niet alleen onder zijn gewonen naam, voorkomt, maar ook met den titel Radja Ambon wordt genoemd. Hij moet alzoo naar de schatting der Maleische briefschrijvers een voornaam heer zijn geweest.

"1 bethillje Ternatanes,
"1 cassa Bengale,
"2 atlassen."

De overige radja's, kapiteinen en luitenants kregen belangrijk minder, maar toch bedroeg de inkoops-waarde van al die geschenken gezamelijk ƒ 1146: 18: 14 (1).

Aroe Palakka kreeg den 12den Novenber 1666 nog 20 rijksdaalders voor elken krijgsgevangene, door hem gedurende de expeditie gemaakt en te Batavia aan de Compagnie overgeleverd. Jonker deelde niet in die gunst, waarschijnlijk omdat zijne Ambonezen, als echte koppensnellers, geen vijand gespaard hadden en Jonker derhalve geene krijgsgevangenen had medegebragt.

Naauwelijks te Batavia aan wal moest Jonker op nieuw zijne woning aan de Maroenda verlaten; want op den 18den dag na zijne terugkomst (23 November 1666) scheepte hij zich met zijne Ambonezen weder in om onder bevel van Corn. Speelman diens algemeen bekende en merkwaardige expeditie tegen de Makassaren mede te maken (2).

---

(1) De vijf gouden "Coubaus" (Kobang) waren Japansche, toenmaals te Batavia gangbare munten. "Eerpenningh" beteekent waarschijnlijk *gratificatie*, want eene penning om als eere-teeken gedragen te worden kreeg Jonker eerst verscheidene jaren later. Wat met "ornijs" bedoeld is, heb ik niet kunnen ontdekken. "Ternatanes, Bengale" en "atlassen" zijn ongetwijfeld soorten van kleedingstoffen; "bethillje" en "cassa" benamingen van toenmaals gebruikelijke verpakkingen.

(2) De voornaamste bronnen, waaruit de geschiedenis dezer expeditie zoude moeten zamengesteld worden, t. w. de resolutien van Speelman en zijnen raad, alsmede de brieven, door hen naar Batavia verzonden, zijn niet geraadpleegd kunnen worden. omdat deze in het archief te Batavia ontbreken en de resolutien waarschijnlijk nergens meer te vinden zijn.

Ik heb alzoo mijn toevlugt moeten nemen tot bronnen van den tweeden rang, welke hoofdzakelijk zijn geweest:

de resolutien van den Gouv. Gen. en Raden van Indie,
het dagregister van het kasteel Batavia,
brieven van de Hooge Regering aan Heeren XVIInen,
de instructie voor Speelman,
de memorie, in 1669 door Speelman voor zijne opvolgers te Makasser opgesteld,

Makasser's magt was in 1666 ten toppunt gestegen. Niet alleen had het de geheele zuidwestelijke landtong van Celebes aan zich onderworpen, de Boeginezen en andere volken op dat gebied ten onder gebragt, maar ook verre buiten Celebes zijn gezag uitgebreid.

Die magt — de grootste, welke toenmaals nevens die der Compagnie in den O. I. Archipel werd gevonden, — was allengs te lastig en te gevaarlijk voor de Compagnie geworden, dan dat zij niet zoude beproeven Makasser te fnuiken. Reeds had zij op de Ambonsche eilanden, op Boeton en op andere plaatsen de Makassaren te keer gegaan, ja zelfs in 1660 een met goed gevolg bekroonden aanval op de hoofdplaats gewaagd, maar die nadeelen hadden den Makassaarschen overmoed niet geschaad.

Aanleiding tot eene oorlogsverklaring van de Nederlandsche

Journaal of kort verhael van 't begin, voortgangh en eijnde des oorloghs tusschen den koningh en verdere regeeringe van Macassar en de Nederlantsche geoctroyeerde O. I. Compagnie, in de jaren 1666,1667,1668 en 1669 voorgevallen,. enz., enz. (Dit thans zeldzame boekje is kennelijk zamengesteld met behulp van de „Memoriën der nouvelles", eene soort van ongedrukte courant, welke de Indische regering in de laatste helft der 17de eeuw gewoon was geregeld naar de verschillende buiten-kantoren te zenden. — Valentijn, Macassaarsche zaaken, bladz. 153—169, drukt dit boekje woordelijk na, zonder het echter te noemen),

Dagboek der vorsten van Gowa en Tello, uitgegeven door A. Ligtvoet in Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van N. I. 4de volgreeks, 4de deel.

Het gevolg van het gebruik dezer soort bronnen is geweest, dat veel fragmentarisch is moeten blijven, wat ik gaarne tot een afgerond geheel had gebragt. Desniettemin is, voor zoo verre mij bekend, een zoo omstandig verhaal van Speelman's expeditie, als hier volgt, nimmer in druk verschenen. Dat onderwerp is echter door mij niet uitgeput. Want om niet al te uitvoerig te worden heb ik veel, wat mij van ondergeschikt belang voorkwam, onvermeld gelaten. Over Speelman's expeditie toch zoude men, des verlangende, een boekdeel vol kunnen schrijven. Ook moet die expeditie nog beschreven worden, gezien van uit het Makassaarsche standpunt, waartoe meer kennis van Celebesche toestanden, gebruiken, enz., enz. vereischt wordt, dan ik heb kunnen vergâeren. — De verhalen, welke du Bois, v. Kampen, Lauts en anderen van deze expeditie geven zonder zich de moeite te getroosten tot de oudste, nog beschikbare bronnen op te klimmen, het ik „oiseus" geacht in bijzonderheden te wederleggen. Eene vergelijking van hunne verhalen met het mijne levert bewijzen te over op voor de onvolledigheid en onjuistheid hunner verhalen.

zijde gaven de Makassaren genoeg. Want, hoezeer sedert 1660 een vredes-contract tusschen de Nederlanders en de Makassaren bestond, stoorden zich de laatsten daaraan niet, maar gingen voort met Nederlandsche schepen, als zij hunne kans schoon zagen, af te loopen en hunne magt al verder en verder over de Soela-eilanden, enz. uit te breiden.

Eindelijk ontzag zich een Makassaarsch edelman niet het Nederlandsche opperhoofd te Makasser een slag in het gezicht te geven, waarop deze begreep, zoo spoedig mogelijk, met een juist ter reede liggend Nederlandsch schip naar Batavia te moeten vlugten.

Zelfs deze beleediging was voor de Hooge Regering nog niet genoeg om den quasi-vrede met Makasser te verbreken. Want, hoewel de toestand der Compagnie op dat tijdstip in Indië over het algemeen niet ongunstig was, moest die toch financieel verre van gunstig genoemd worden (de Jonge, VI, bladz. LII); en aangezien geld maken, winsten behalen ten einde aan hare aandeelhouders groote dividenden te kunnen uitbetalen het voornaamste, ja eigenlijk het eenige doel was, waarnaar de Compagnie in Indië streefde, zoo had de toenmaals kwijnende handel der Compagnie in Indië zelve een grooten, veel te grooten invloed op hare politieke handelingen aldaar.

Met schier onverklaarbare bedaardheid ging dientengevolge de Bataviasche regering voort zich door Makasser te laten verguizen.

Op den 12den Januarij 1666 beproefden te Makasser de sergeant Jan Gerritsz en de bottelier Jan de Vries brieven van den Gouv. Gen. en de Raden van Indië aan den Makassaarschen vorst en rijksgrooten te bezorgen, maar uit naam van dien vorst werden zij door tolken gelast onmiddelijk met hunne brieven naar boord terug te keeren. Den volgenden dag kwamen zij weder met de brieven aan wal, welke toen door de tolken in ontvangst zijn genomen, doch Gerritsz en de Vries moesten naar hun vaartuig terug. Voor de derde maal gingen

zij aan wal en wel regtstreeks naar de verlaten Compagnie's loge, waar zij zoozeer bewaakt werden, dat zij geen voet buiten de deur zetten, noch met iemand spreken konden. Eindelijk trokken zij af, nadat de tolken hun uit naam van den vorst hadden aangezegd, dat geen Hollander binnen Makasser mogt verblijven (¹).

In weerwil van deze smadelijke bejegening zond de Hooge Regering, „om alle aanstoot tot rupture te vermijden", nogmaals een expressen commissaris, den licentmeester, J. van Wesenhagen, met den opperkoopman A. Verspreet, en een „cargasoen" ter waarde van ƒ 109,443. — naar Makasser, die den 13den Maart 1666 aldaar aankwamen, welke „besen„dinge even soo vruchteloos als de vorige is comen uijt te „vallen". Wel werd de Commissaris ter audientie bij den Makassaarschen vorst toegelaten; wel werden de brieven van den Gouv. Gen. en de Raden van Indië, welke hij medebragt, aangenomen en in het openbaar voorgelezen; maar onder voorwendsel (*sic*), dat die brieven wegens de poeasa niet beantwoord konden worden, lieten de Makassaren den Commissaris werkeloos aan boord van zijn schip op de reede liggen.

Dit verdroot v. Wesenhagen, waarom hij een geschrift in gereedheid bragt, bevattende de punten, waarover hij last had met de Makassaarsche regering te confereren, en het verzoek, dat verdere expeditiën om de Oost van Celebes gestaakt zouden worden.

Terwijl de tolken bezig waren dit stuk te vertalen, berigtte „als in 't secreet" zekere Ghosia Ebrahim, dat de Makassaarsche regering genegen was met de Compagnie in vrede te leven, indien de Compagnie aan Makasser liet behouden de landen, welke het veroverd had, en alle naar Batavia gevlugte Boeginezen aan Makasser overleverde, dan wel naar Ceylon

---

(¹) De lage, maatschappelijke positie van deze brieven-bestellers heeft ongetwijfeld op hunne ontvangst invloed uitgeoefend. Niet onmogelijk is 't, dat de Makassaarsche vorst zich beleedigd achtte door de zending van dergelijke lieden.

verbande; in dat geval zoude Makasser straffen de moordenaren der bemanning van het afgeloopen jacht, de Leeuwin.

Van deze mededeeling werd nota genomen en het bovenbedoelde stuk den 23sten Maart 1666 afgevaardigd.

Op antwoord wachtende, zag v. Wesenhagen Makassaarsche vaartuigen, „met geroofde menschen overcropt", van de Soela-eilanden terugkeeren (¹) en vernam hij van een debiteur der Compagnie, te Makasser woonachtig, dat de vorst en rijksgrooten reeds geruimen tijd geleden in het fort te Gowa besloten en met eede bevestigd hadden „met de Compe. weder „in oorlog te treden, sonder meer aan vreede te gedencken, „maer daer inne totter doot te continueren", — zijnde zij hiertoe aangezet door de weinige, te Makasser verblijf houdende Engelschen (²) en aangemoedigd door de ontevredenheid van den Sultan van Tidore, van welke zij gehoord hadden. Brieven waren verzonden aan de Sultan's van Ternate en Tidore om hen tot afval van de Compagnie te bewegen, — ook door Kalamata (zie boven bladz. 370), die te Makasser vertoefde, — op welke brieven elk oogenblik antwoord werd verwacht. Zeven Nederlanders, van welke vier op de Soela-eilanden waren gevangen genomen, hadden de Makassaren, terwijl v. Wesenhagen ter reede Makasser lag, op last van den vorst te Galesong gekrist.

Begrijpende, dat onder zulke omstandigheden voor hem te Makasser niets meer te doen viel, besloot v. Wesenhagen den 25sten Maart 1666 zijne reis naar de Molukken voort te zetten. Wel gaven de Makassaren hem te kennen, dat binnen weinige dagen zijn stuk in behandeling zoude worden genomen, maar hij zag hierin niets anders dan een middel om hem op te houden en zijne verdere reis oostwaarts onmogelijk te maken, vermits de West-moeson ten einde spoedde. Hij immers

---

(¹) Volgens het dagboek der vorsten van Gowa en Tello telde in 1665 de Makassaarsche expeditie naar de Soela-eilanden 10,662 man.

(²) De Republiek der Vereenigde Provinciën was toenmaals met Engeland in oorlog, 1664 — 31 Julij 1667 (vrede van Breda).

zou nu in de Molukken en elders berigten wat hij te Makasser had vernomen, en overal de lieden waarschuwen.

Wat ook de bovenbedoelde debiteur vertelde, toch wilde Makasser geen oorlog met de Compagnie, — althans vooreerst niet, — zooals blijken kan uit de laatste mededeeling aan v. Wesenhagen, welke deze in den wind sloeg, en uit de wijze, waarop eenige maanden later Speelman te Makasser werd ontvangen. Makasser wilde kennelijk een schijn-vrede behouden en inmiddels zijne magt, zooveel mogelijk, uitbreiden om, wanneer het daarmede klaar zoude zijn, de gehate Compagnie te weêrstaan en, kon 't wezen, uit de Molukken, enz., — de groote levensbron van den Makassaarschen handel, — te verdrijven. Wel geloof ik niet, dat v. Wesenhagen door onderhandelen zijn doel bereikt zoude hebben, maar het valt niet te ontkennen, dat hij wat al te haastig is geweest. Slechts acht dagen bleef hij te Makasser en dat tijdsverloop is niet lang voor een inlander — speciaal voor een inlander, die poeasa houdt.

Nog even moeten wij v. Wesenhagen naar Boeton vergezellen, omdat zijne bevindingen aldaar van invloed zijn geweest op hetgeen wij later moeten vermelden. Hij werd er den 1sten April 1666 „staetelijck ingehaelt" door den Sultan, die „ten hoogsten becommert" was, omdat hij voorzag, dat in de maand September zijn land aan de beurt zoude wezen om door Makasser aangevallen te worden. Zijne hoofdplaats had hij reeds „in posture van defentie" gebragt, maar dit achtte hij niet genoeg. De Compagnie moest hem bij tijds ter hulpe snellen, al ware 't slechts met de naar Batavia gevlugte Boeginezen, voornamelijk met Aroe Palaka, in welk geval hij zich in staat rekende, niet alleen Boeton te kunnen verdedigen, maar zelfs Makasser in zijn eigen land aan te tasten, „als vaststellende alle de resteerende Bougijs voorsz. Radja „Palaca te sullen toevallen".

Op den 17den Julij 1666 vernam de Bataviasche regering, wat zoo even is medegedeeld.

Reeds lang moet die Regering begrepen hebben, dat, hoe zij ook eene oorlogs-verklaring aan Makasser trachtte te verschuiven, zij toch ten slotte daartoe zoude moeten overgaan. Immers Makasser was een concurrent, die zijne magt al verder en verder uitbreidde en op het punt stond van het gebied der Compagnie aan te tasten. Zoo Makasser op Boeton herhaalde, wat het op de Soela-eilanden had verrigt, om vervolgens Ternate en Tidore, waarschijnlijk ook Ambon en Banda in hetzelfde lot te doen deelen, dan was het gedaan met het gezag der Compagnie in de groote Oost en met de voordeelen, welke zij daar behaalde.

Er bestonden alzoo wel redenen voor de Bataviasche Regering om naar de wapenen te grijpen; er lag zelfs gevaar in langer toeven. En toch ging de Bataviasche Regering niet dan schoorvoetend en op weinig energieke wijze over tot het aanvaarden van den Makassaarschen oorlog.

Behalve hare minder gunstige financiële positie moet op dien weerzin invloed hebben uitgeoefend hare meening, dat zij door een oorlog met Makasser slechts indirecte, geene directe voordeelen zoude kunnen behalen. Zuid-Celebes toch leverde voor haren handel in peper, noten en nagelen niets op. Wel bezat zij op dat schier-eiland geen voet grond en bij welslagen van den oorlog zoude zij daar vermoedelijk eenige streek voor zich kunnen behouden, maar op uitbreiding van haar elders reeds zoo uitgebreid gebied was de Indische Regering volstrekt niet gesteld.

De Bataviasche regering overhaastte zich vooral niet; want eerst in hare vergadering van 28 September 1666 besloot zij eene vloot „voor de Oosterse quartieren aen te leggen ende „af te laden", zamengesteld, als volgt:

de Kaneelboom Zierikzee Waterhoen Veldhoen	voor Ambon.

Tertholen		
Brouwershaven		
Loenen	}	voor Banda.
Breukelen		
Hoorn		voor Timor.
de Zeehond		voor Ternate.
eene galei		
vijf roeisloepen		

welke vloot tevens moest dienen om Makasser tot reden te brengen en derhalve, volgens toenmalig gebruik, zoowel een mercantiel en administratief, als een oorlogzuchtig karakter droeg ([1]).

In hare resolutie toch van 5 October 1666 liet de Regering aanteekenen: "ende nadien om de Makassaren in hare "apparente optoght nae Ternate, etc. te stutten ende wes meer "aldaer ende verder in de Ooster quartieren uijt te rechten "met de geresolveerde scheepen ende crijgsmacht, ten dien "fine aengelegt, nootsakelijk een persoon van qualiteyt, jae "selfs wel een uijt desen Raedt diende derwaerts gecommit- "teert te worden, om niet alleen de invasien der gemelte "Macassaren (meest in Ternate en van daer gevolglijk ook niet "min nae Amboina te duchten) tegen te staen, maer oock "de respective gouvernementen ende commanderijen aldaer tot "Banda incluijs, als Commissaris onder titul van Super-in- "tendent etc. te visiteren ende alle nodige ende vervallen "saecken te redresseren ende weder op een goeden vasten voet "te herstellen. soo draegt de Gouvern. Generael de vergaderingh "voor, of men daertoe niet en soude behoren te versoecken de "Hr. Johan van Dam, extraordinaris lit van dese taeftel, ende "dat, vermits desselfs volcomen ervarentheijt ende kennisse, "niet alleen van de quartieren meergemelt, maer ook van de "natuijr der voorgedachte Makassaren ende zoo voorts" ([2]).

([1]) Qui trôp embrasse, mal étreint, is op deze vloot geheel van toepassing.

([2]) v. Dam had in 1660 met goed gevolg de hoofdplaats Makasser getuchtigd. — Volgens Speelman was hij te vroeg naar Batavia teruggekeerd.

De Raden van Indie keurden de keuze van den Gouverneur Generaal „collegialiter" goed; maar wegens zijne „vastgestelde ende langh voorgenomen t' huijs reijse" verzocht de heer van Dam van de hem toegedachte, eervolle commissie verschoond te mogen blijven, „waerommedan, de sake van „seer hogen belangh sijnde, sonder dat dezelve ook eenigh „uijtstel velen mach (¹), ende dies nootshalven op een ander „habil persoon dient gedacht, de Gouverneur Generaal voor„werpt de persoon van d' E. Cornelis Speelman, jongst Gou„verneur geweest van de cust Cormandel ende wiens tijdt van „suspence nu eerlang sal gepasseert wesen (²), zijnde een per-

(¹) Deze overweging is eenigzins vreemd voor eene regering, die zelve ruim twee maanden (van 17 Julij tot 25 September 1666) liet verloopen zonder, voor zoo verre blijkt, ter zake iets te verrigten. — Eerst na afloop der expeditie kwam men tot de ervaring, dat ten allen tijde van Batavia naar de Molukken en vice versa kan gezeild worden, — iets, dat men vroeger onmogelijk schijnt geacht te hebben. Waarschijnlijk heeft de meening, dat de Molukken slechts in de Westmouson van Batavia uit bereikbaar zijn, invloed uitgeoefend op de schijnbare traagheid der Regering.

(²) In 1661 of 1662 waren in Nederland onderschept particuliere brieven van Speelman, „sprekende van particulieren handel", welke brieven ten gevolge hadden klachten van de Heeren Bewindhebbers bij de Indische Regering, die zich mitsdien genoopt zag bij resolutie van 21 Julij 1665 Speelman, destijds Gouverneur en Directeur over „de emportante negotie en ommeslagh op Cor„mandel", naar Batavia op te roepen. Hij kwam aldaar den 30sten Nov. 1665 terug, verzocht dadelijk „een corte expeditie, etc. van 't geene te sijnen laste „mogte sijn" en werd den 1sten Dec. 1665 door de Regering verwezen naar den Raad van justitie. Tevens kreeg die Raad de vermaning om Speelman's zaak „soo haest en cort als mogelijk sij t' expedieren". Reeds den 19den Dec. daaraanvolgende velde de Raad vonnis en wel, dat Speelman schuldig was aan particulieren handel door het verzenden van een diamant naar Nederland, weshalve hij veroordeeld werd tot eene suspensie van 15 maanden en eene boete van *f* 3,000. — Bij een langwijlig rekest wendde zich Speelman den 29 Dec. tot de Regering, waarin hij o. a. trachtte te betoogen, dat de bewuste diamant door hem naar Nederland was gezonden om, na geslepen te zijn, tot sieraad voor zijne vrouw te dienen. Dit rekest werkte niet meer uit, dan dat de Regering aan Speelman liet behouden het tractement, hetgeen hij als Gouverneur van Koromandel had verdiend, „latende de rest van zijn verzoek wijders gerenvoijeert aan „de Heeren Majores in 't Vaderlandt". — De Indische Regering durfde kennelijk niet verklaren, dat de Heeren Majores zich geërgerd hadden aan eene zaak, welke eigenlijk de moeite eener bespreking niet waard was. — Eenige jaren later is Speelman betrapt op het bezitten van eenige noten-muskaat-boompjes in den tuin achter zijn huis, welke boompjes natuurlijk op hooger last onmiddelijk „ge„extirpeerd" zijn.

„soon van goede capaciteijt ende die de maximen van de „Compe. genoegsaam door lange ervarentheijt bekent sijn; „het welke dan nader in bedenken genomen sijnde, is sulks „voor goedt aengesien ende eenstemmigh vastgestelt sijn E. „daertoe te nomineren, onder de titul van Admirael, Super„intendent, Crijgsoverste ende Commissaris over alle de ge„melte Oosterse quartieren; de welke het selve dan door de „Heer Gouverneur Generael aengeseght sijnde, heeft hij sich „ten dienste van de Compe. allenthalve bereijtwilligh getoont, „behoudens dat hij met dese commissie te aenveerden niet „mogte werden verhindert in sijne voorgenome reijse 't aen„staende jaer naer 't vaderlandt."

Behalve de reeds genoemde schepen kreeg Speelman nog eenige andere ter zijner beschikking, zoodat hij den 24sten November 1666 de reede van Batavia verliet met eene vloot van 20 grootere en kleinere vaartuigen, aan boord hebbende 560 Europesche en 300 inlandsche (Ambonesche en Boeginesche) militairen, de laatsten onder de bevelen van Jonker en van Aroe Palakka. De krijgsmagt, welke in 1660 onder van Dam en Truijtman tegen Makasser was afgezonden, bestond uit 33 zeilen met 1200 Europesche en 400 inlandsche militairen, — eene magt, welke alzoo vrij wat meer te beduiden had dan de betrekkelijk geringe magt, waarmede Speelman Makasser tot reden moest trachten te brengen. Later erkende de Regering zelve, dat de vloot van Speelman niet „ge„provideert ende met soodanig arthillerije ende verdere am„monitie op 't vertreck was voorsien, als tot sulcken gewich„tigen desseijn [aanval op de hoofdplaats Makasser] wel vereyscht „was". Het is mij niet mogen gelukken eene opgave te vinden van de krijgsmagt. waarover de Indische Regering toenmaals kon beschikken, ten einde na te gaan, of de onvoldoende uitrusting van Speelman's expeditie al dan niet het gevolg van onvermijdelijke omstandigheden is geweest.

Als hoofd van de geheele militie ging mede de kapitein Poolman, die echter in de laatste helft van 1667 naar Ba-

tavia terugkeerde en vervangen werd door den kapitein Jan France.

Na eene reis van 26 dagen kwam den 19den December 1666, terwijl het weder „goed handsaam" was, Makasser in het gezigt, welke plaats toenmaals een vrij wat krijgshaftiger aanzien had dan tegenwoordig. Waar thans het fort Rotterdam wordt gevonden, lag de noordelijke benteng, Oedjoeng pandan (ook Djoepandang) geheeten; zuidelijk hiervan, aan het strand, op een afstand van ± 2½ mijl, tusschen de beide uitmondingen der Gowa-rivier, de zwaar versterkte kraton van den Vorst van Gowa, Sombopoe geheeten; en verder zuidelijk van de kraton de benteng Panakoke (Panakkoekang). Een muur verbond Sombopoe zoowel noordwaarts met Oedjoeng pandan, als zuidwaarts met Panakoke. — De hoofdplaats Makasser of eigenlijk het complex van honderde kampongs, waaraan vermoedelijk vreemdelingen den naam Makasser hebben gegeven, was derhalve in de 17de eeuw belangrijk uitgebreider dan de tegenwoordige zetel van den Gouverneur van Celebes en onderhoorigheden. Slechts een klein gedeelte van het oude Makasser werd beschut door de reven, waarachter zich het tegenwoordige Makasser heeft zamen getrokken.

De schijnbaar magtige, Nederlandsche vloot, welke de Makassaren tamelijk ver in zee onder klein zeil zagen liggen, stemde hen tot nadenken en wetende, hoezeer de Nederlanders op geld gesteld waren, wilden zij met behulp daarvan beproeven de voortzetting hunner oneerlijke politiek te koopen. Zij zonden daarom, vóór dat iemand uit de vloot aan wal was gekomen, zoo spoedig mogelijk — reeds den 20sten December, — een paar afgezanten naar buiten, die aan Speelman aanboden 1057 Makassaarsche goudstukken tot „breucke" voor op Saleijer vermoorde Nederlanders en 1425 rijksdaalders, welke gevonden waren in het wrak van het gestrande en afgeloopen schip, de Leeuwin.

Hiermede was echter Speelman niet tevreden; en aangezien de afgezanten te kennen gaven niet gemagtigd te zijn om

over iets anders te spreken of te onderhandelen, ja zelfs geen brief voor hunnen Vorst durfden aannemen, zond Speelman eene sloep naar den wal met een "brieffken", houdende, dat hij door den Gouverneur Generaal en de Raden van Indie te Batavia afgezonden was om "op het land en de onderdanen "van Maccasser te revengeeren het quaat ende ongelijk, dat "haar Hoogheden ende haare onderdanen den staat van de "Comp., mitsgaders den Koning van Ternaten en andere bond"genoten hebben aangedaan; met hoope en vertrouwen, dat "de groote God, die een rechtvaerdig regter is van hemel en "aarde, de desseijnen met sijne Almagtige hand sal bijwoo"nen; off ten waare sijne Hoogheid en de groote heeren tot "Maccasser van haar doen hadden berouw gekregen ende ge"neegen mogten sijn daar van prompte reparatie ende satis"factie te doen", zullende hij hun "expedite" antwoord en eenige personen van kwaliteit "om de intentie te verstaan" afwachten achter den hoek van Laikan (den meest zuid-westelijken hoek van Celebes), "alzoo daar voor Macasser na te "wagten te periculeus soude sijn" (¹).

De brenger van den brief, een Nederlander, bleef 's nachts aan wal, maar kwam den volgenden dag (21 Dec. 1666) vroegtijdig in de vloot terug met een open geschrift, waarin beweerd werd, dat de Makassaarsche expeditie naar de Soela-eilanden in 1665 noodzakelijk was geweest om "geleden on"gelijcq van den Conincq van Ternate op Pantsiano (het eiland Moena bij Boeton)" te vergelden. Overigens bleek uit dat stuk, dat Makasser volstrekt niet voornemens was zich te verootmoedigen, — iets, dat de Bataviasche Regering niet ongaarne zoude gezien hebben om "tot geen extremiteyt te koo"men, soolange het g' excuseert kan worden" (²).

'S namiddags gaf Speelman aan de afgezanten, die inmiddels aan boord van zijn schip waren gebleven, zijne oorlogs-ver-

(¹) Men was midden in de West-mouson, wanneer Makasser een lager wal is.
(²) Volgens Speelman was te Batavia "gesustineert, ja genoegsaam vastge"stelt", dat Makasser het hoofd in den schoot zoude leggen.

klaring over, liet de schepen met de bloed-vlag aan de gaffel tot vlak voor Makasser verzeilen, bleef daar wegens stilte tot 's avonds ten anker liggen en vertrok eindelijk zuidwaarts.

De verschijning van Speelman voor Makasser mogt, in gevolge zijne instructie, aanvankelijk niet meer dan eene „ver„thooninge" zijn om te onderzoeken, of Makasser zich goedschiks aan de eischen der Compagnie wilde onderwerpen. Veel kans op welslagen van deze „verthooninge" bestond niet en de aftogt der vloot, zonder een schot te doen, moest den moed der vijanden aanwakkeren, hun aanleiding en gelegenheid geven de verdedigings-werken van Makasser te versterken en wat al niet meer. Maar deze bezwaren telde de Bataviasche regering blijkbaar niet.

Den 23sten December 1666 lag Speelman, veilig voor het woeden der west moeson, achter den hoek van Laikan in de Toeratea-baai.

Getrouw aan zijne instructie, welke hem voorschreef: „ter„stont op UE. verscheijninge aan d' een of ander bequame „plaats parthye volk te landen, soo veel schade ende afbreuk „te doen, als in UE. vermoogen sal wesen ende sonder mer„kelijck gevaar te loopen sal kunnen geschieden", zette Speelman hier zoo snel mogelijk 2 Europesche en 2 inlandsche kompagniën, alsmede de Boeginezen van Aroe Palakka aan wal om „soo veel als in passant, sonder veel verhinderinge, „en onder 't nodig waater haalen konde geschieden", het land te verwoesten.

Tegen den avond kwamen die troepen aan boord terug met 14 gevangenen en evenzoovele afgehouwen hoofden, nadat zij 10 groote en kleine negorijen, alsmede eene nieuwe oorlogspraauw vernield en verbrand hadden ([1]).

([1]) Volgens het dagboek van de Vorsten van Gowa en Tello verbrandde Tonisombaja (Aroe Palakka) op 23 December 1666 Kaloempang keke. — Op weg naar Makasser had hij, den dag vóór zijne aankomst aldaar (28 Dec.), Badjorezen op het eiland Tanakeke opgepakt en alzoo den oorlog begonnen, voordat deze verklaard was.

Nopens landingen komen in de instructie van Speelman eenige voorschriften voor, welke mij belangrijk genoeg toeschijnen om ze hier mede te deelen.

Uit niets blijkt, dat de Bataviasche Regering aanvankelijk dacht aan het veroveren en bezetten van eenige streek op Celebes. Door den loop van zaken en waarschijnlijk niet minder door het streven van Speelman, om zijne overwinningen niet ijdel te doen zijn, is de Compagnie er toe gekomen zich in Zuid-Celebes het land toe te eigenen en te behouden, wat aldaar thans nog het gouvernements gebied uitmaakt. Ware de Compagnie eene veroverings-politiek op Celebes toegedaan ge-

»De inlanders, onder Radja Palacca ende de Cap[n]. Jonker bescheijden, meenen wij, dat tot die stroperijen bequaamst sullen konnen werden gebruijkt om dat se soo swaar niet gewapent en sijn als ons volk, mits dat altijds een troup Nederlandse musquettiers agter haar hebben om, als 't de noot quam te vereijschen, op te konnen retireeren. Maar ver landwaart in achten wij, dat ongeraden sal sijn haar te waagen, alsoo niet konnen sien, dat de saken daar omtrent van soo grooten importantie sullen weesen, dat daarom noodig sal weesen eenig merkelijk perijkel van geslagen te konnen werden uijt te staan".

. . . .

»Alsoo nu eenige reijsen vermaan gedaan hebben van invallen in 't land te doen, soo moeten wij UE. recommandeeren sorghvuldig te letten, als resolutie daertoe genomen is, dat die, om geen perijkel te loopen van geslaegen te worden, soo verseekert moeten genomen werden als mogelijk volgens krijgsmaximes, dat is, dat altijt goede troupes de reserve geordonneert werden, te leggen omtrent de negerijen off plaatsen, die men plunderen off ravageren wil, het sij een off 2 off 3, nadat de stroperijen verre ofte nabij de strand, daar de vaartuijgen leggen, gelegen sijn en ook na dat de weegen, die men passeeren moet, gestelt sijn. Want passagien, die door bosschen, ruijchte, schuijlplaatsen heen loopen, meer troupen van retraite vereijsschen als sodanige, die vreijen uijtkijk hebben. Ende al soo deese reserves dienen om te ontfangen en te beschermen de losgaande parthijen, als die mochten van den vijand verrast worden, moet dan aan deselve wel strengelijk belast worden, dat niemandt van deselve buijten sijn rijen off gelederen aftrede, dat anders al veel gebeurt om de minne van de buijt, en dikmaal dus bijkomt, dat men schandelijk uijt het velt geslagen word, daar dan beswaarlijk verantwoording aan vast is.

»Tot meerder versekerheijt nog van onse buijtgangers, waartoe meest de inlanders, Bougijs en Amboineesen, etc. gebruijkt dienen, blijvende onse Duijtschen tot de retraicte te ontfangen, hebben wij UE. mede gegeven.... houte ribben en... baije planken om sodanige schermen onderwegen door scheepstimmerlieden van te laaten maaken, als het patroon daar van aan UE. selfs vertoont is. Dese sullen dienen om de troup de reserve te beslaijten en uijt deselve haar te verweeren met pieken en schiet geweer, etc. tegens den sterken aanloop van vijanden, sijnde bevrijdt van haar spatten en werpen van hasegaijen, dat al een groote defensie is, behalven dat zij ons volk beeter bij een houden en daarom seer noodig is, dat die altijt gereet moeten sijn, wanneer velttochten te doen vallen, zijnde dog de toestelling van weijnig moeijten, als maar parthije ma-

weest, dan zoude het roemloos vernielen van weerlooze negorijen en van zoovele menschenlevens moeijelijk te verdedigen zijn. Zij beoogde met dat vernielen het verzwakken van haren vijand, het gedeeltelijk voorzien in het onderhoud harer militairen, het bevredigen van de roofzucht harer hulp-troepen en stellig niet minder het verkrijgen van slaven, op welke de Compagnie tuk was ([1]).

Den 24sten December 1666 verzeilde Speelman met zijne vloot uit de Toeratea-baai naar het oostelijk gelegen Bonthain, waar hij den volgenden dag, zijnde de eerste kersdag, op grooter schaal herhaalde, wat hij in de Toeratea-baai had verrigt. Ruim 30 negorijen, ± 100 vaartuigen en meer dan 3000 lasten rijst en padi werden hier aan de vlammen prijs gegeven. Vernield werd o. a. de negorij Bonthain, „niet veel „cleinder als Batavia ende met wel 1000 huijsen betimmert". Het verlies aan onze zijde bestond slechts uit 2 soldaten en 2 matrozen, die om te plunderen te ver waren gegaan. Aroe Palakka bekwam 8 gesnelde koppen, doch werd aan een been gekwetst, zoodat hij „afgeleyt" moest worden.

„Met de Maccassaren niets beslooten sijnde", las Speelman in zijne instructie, „en na dat eenige sulke morscopperijen [rooftogten] als voorgeschreven is, sullen aangerecht sijn, is „onse intentie, dat de vloot na Bouton toesteeken sal".

Aan dien last meende Speelman te eerder gevolg te moeten

„troosen te vooren daar toe genoemt worden ende bevoolen, wat werk elk te doen „heeft, en eens à tweemaal tot een preuve aangeweesen is, hoe dat te stellen is, „wanneer dan haast te sien sal sijn, hoe veel schermen men behoeven sal om „een troup van 100 man in te sluijten, maakende 10 reijen en 10 geleeden in „'t vierkant en soo voort na proportie" (*).

([1]) Hoe Speelman zelf over het vernielen van negorijen dacht, blijkt eenigzins uit de volgende, in zijne Memorie aangetroffen woorden: „de negrij Cassij, „soo ick gelove, 't eerste viertje [was], dat op Celebes gestooct wiert".

(*) Opmerkelijk is, dat de proeven met de schermen niet te Batavia genomen waren, maar al vechtende tijdens de expeditie genomen moesten worden. Opmerkelijk is ook, dat die schermen niet kant en klaar medegegeven werden, maar aan boord gemaakt moesten worden.— De zorg, waarmede toenmaals Indische expeditien werden uitgerust, zoude thans tot gegronde kritiek aanleiding geven. Veel scheelde 't niet, of men ging zoo maar op den vijand los.

geven, omdat hij te Bonthain van gevangenen vernomen had, dat de Makassaren in het laatst van November eene groote vloot naar Boeton hadden afgezonden om dit eiland, hetgeen sedert 1626 dan eens onder Ternataansch, dan weder onder Makassaarsch gezag had gestaan, te straffen voor zijn afval en voor het verleenen eener schuilplaats aan gevlugte Boniren (¹).

Op weg naar Boeton veroverde Speelman twee Makassaarsche praauwen, met padi en rijst beladen, waarop hij 17 man gevangen nam.

Waarschijnlijk wist Speelman niet, toen hij van Bonthain naar het eiland Boeton overstak, dat de Makassaarsche vloot uit ± 450 vaartuigen met ± 10,000 man bestond; want anders zoude hij zich vermoedelijk niet gewaagd hebben met zijn 20tal vaartuigen en 800 militairen te midden van zoodanige overmagt (²). Maar, hoe dit zij, den 31sten December 1666 kreeg hij Boeton in het gezigt en den 1sten Januarij 1667 zeilde hij met zijne kleinere, zoo zwaar mogelijk bemande vaartuigen, vermits de grootere door windstilte weinig vorderden, het naauwe vaarwater tusschen de eilanden Boeton en Moena in, totdat hij, aan het ruimere gedeelte van Straat Boeton gekomen, in eene baai bij Boengi de Makassaarsche vloot, deels vlot, deels op het strand gehaald, alsmede een groot Makassaarsch kampement zag. Onmiddelijk bezette hij die baai zoodanig, dat geen vaartuig meer in of uit kon gaan, tastte de vijandelijke praauwen aan, waarvan na een scherp gevecht een 60tal in brand werd gestoken, en deed zijne troepen landen om de vijanden te verdrijven, „voor soo veel „haer omtrent de vaertuygen hadden vast gemaekt". Den volgenden dag bereikten de groote schepen de reede, waar

---

(¹) Nevens vele anderen was Aroe Palaka derwaarts gevlugt alvorens zich naar Batavia te begeven, — volgens het dagboek der vorsten van Gowa en Tello, op den 20sten Augustus 1663.

(²) „Nogh ten desen dage [1669] weet men te seggen, datter uijt Maccas„sar noijt rijcker equipagie geschiet is." — Zij was voor 7 maanden „gevictua„lieert".

deze zich in bataille tegenover het vijandelijke kampement rangschikten en hun vuur op de werken van den vijand openden.

Om het vijandelijke kampement te bereiken moest een weg over het gebergte door een bosch gekapt worden. Maar de vijand, die van Speelman's oorlogsverklaring moeijelijk iets kon afweten en blijkbaar geen aanval verwacht had, verloor allen moed, stak 's nachts zijn kampement in brand en vlugtte naar het binnenland.

„Geen acht dagen" schreef de Hooge Regering aan Heeren XVIInen, „langer hadde dienen vertoeft, ofte de stadt ende „de Coninck van Boeton souden sich uyt gebreck van leeftocht „in handen van sijne vijanden hebben moeten overgeven".

Bij troepen kwamen nu en op de volgende dagen, zoowel bij dag, als bij nacht, Boeginezen, Mandharezen, Soppengers en anderen, die vernomen hadden, dat Aroe Palakka in het Nederlandsche leger aanwezig was, naar Speelman overloopen. Want de Makassaarsche magt bestond voor het grootste gedeelte uit gepreste, aan allerlei aan Makasser onderworpen staten ontleende troepen, meestal onder hunne eigene, aanzienlijke aanvoerders. „In desen generale toeloop", schrijft Speelman, „bleecken actiën van lieffde, die veele Bougys over vreughde „van Sijn Hoogheijt [Aroe Palaka] in sulcken [goeden] staat „te rencontreeren met tranen betuyghden". Het aantal Boeginezen, welke met 86 praauwen op die wijze overkwamen, schat Speelman op ruim 4500 man; dat der Mandharezen op 700 à 800 man. Niet weinig droeg tot dit deserteren bij, dat zij „al op den eersten dagh en voor het aanvangen van „de naght sagen, dat wij door de ingebraghte lichte schepen „al haer vaertuygen en victualien in ons vermogen en maght „hadden en deselve t' elcker ure in koolen conden leggen naer „ons welgevallen en believen. Sulcx spoeijden sij hun te meer „met naght en dagh over te coomen, ten aensien sij anders „souden sijn moeten vervallen in de aldergrootste armoede en „miserie".

Terwijl van de Nederlandsche zijde aan den bovenbedoelden

weg gearbeid werd, zond de vijand den 3[den] Januarij 1667 gezanten, die echter, als van te geringe afkomst, tot driemalen toe werden teruggezonden.

Ziende, dat hunne magt dagelijks zwakker werd en geene kans op ontvlugten overbleef, kwamen den 4[den] Januarij 1667 de drie voornaamste aanvoerders van het vijandelijke leger, Karaëng Bonto-marannoe, de vorst van Bima en die van Loewoe, in persoon, ongewapend en zonder gevolg af om zich aan boord van het jagt Nuijsenburch op genade of ongenade aan Speelman over te geven, welke overgave door een schriftelijk bewijs bezegeld werd, hetgeen o. a. Jonker als getuige met een „mercq" onderteekende (¹).

Nu ging 't aan een plunderen en rooven, voornamelijk door de troepen van Aroe Palaka en de hem toegevoegde overloopers, met een succes, zooals zelden behaald wordt. Want doordien zoovele aanzienlijke hoofden in het overwonnen leger aanwezig waren, was de buit buitengemeen groot. Speelman schat alleen de massa goud, welke in den vorm van krissen, gemunt geld, enz., enz. aanwezig was, op minstens 2 pikol's, „daer de Comp. niet met alle van in handen is gecoo„men". Voor haar behield Speelman twee van de beste oorlogs-praauwen, de aanzienlijkste Makassaarsche aanvoerders en 195 vaandels en wimpels. Aroe Palakka eigende zich 10 praauwen toe en aan den Sultan en de rijksgrooten van Boeton werden 30 praauwen gegeven. Nagenoeg 300 stuks werden, alleen in de baai van Boengi, in den grond gehakt. Slaven roofde of maakte men bij honderden. Nagenoeg 5500 ontwapende vijanden werden op een onbewoond eilandje tusschen Boeton en Moena aan wal gezet, „daerse oock meest alle „van honger (vermits deselve geene genoegsame quantiteyt rijs

(¹) Deze bijzonderheid leert, dat Jonker de schrijfkunst niet magtig was. — Het contract komt voor in de Memorie van Speelman. Merkwaardig zijn daarin de woorden, dat de overwonnenen zich overgaven „ter discretie van den „overwinnaer, die uijt puijre goetheijt haer verseeckert van haer leven en oock „te bevrijden van mishandelinge en misbruijcq, naer volgens de Christelijcke „maniere en zeligheijt".

„conde werden bestelt) sijn comen te vergaen, excepto die met „swemmen aen 't landt van Pangesane [Moena] nog geraeckt „ende ook veele, die verdroncken sijn" ([1]). 200 door de Makassaren op Boeton geroofde mannen en vrouwen werden aan hunnen Sultan teruggegeven. Jonker en de zijnen zullen aan die algemeene roofpartij ongetwijfeld braaf medegedaan hebben. „De clachten" over dit plunderen, rooven en stelen, schrijft Speelman, „dagelycx oneyndich mij te vooren quamen, ja de „Boutonders gingen oock niet vrij. Radja [Palakka] en de „andere bevelhebbers hadden tot verhinderinge van dit be„drijff op haer volcq niet veel gehoor; dan sij sochten almee„de wat te doen."

Bij het contract van overgave was ook bedongen, dat de Makassaarsche aanvoerders door een gelastigde „sonder eenigh „dilay" zouden bewerken, dat zekere Daëng Mangaga, die met 60 praauwen en 1500 man naar de oostkust van Boeton was gezeild om dat eiland aan dien kant aan te tasten en volgens gerucht zich aldaar aan land had „vast gemaekt", zich zoude onderwerpen. Maar deze, door geen dadelijk gevaar bedreigd, gevoelde daartoe natuurlijk weinig lust en wist zich met zijne magt uit de voeten te maken. Het is vreemd, dat Speelman geene poging deed om ook dezen Makassaar te over-

[1]) Met deze weinige woorden deelde de Hooge Regeering aan Heeren XVIIen mede een feit, dat wel verdiende nader toegelicht te zijn. Want heeft Speelman willens en wetens zoovele menschen aan een langzamen hongerdood prijs gegeven, dan is hij niet beter geweest dan zoovele wreedaards, van welke de geschiedenis gewaagt. Maar gemis van allerlei bijzonderheden, welke tot eene juiste en volledige beoordeeling van dit feit noodig zijn, maakt, dat thans aan een iegelijk vrij staat daarvan te denken, wat hij het waarschijnlijkste acht.

Op eene zee-reis iemand aan wal te zetten, ook op een onbewoond eiland, zonder voor zijn behoud voldoende te zorgen, was in de 17e eeuw eene gebruikelijke straf. Oude journalen leveren daarvan menig voorbeeld op.

v. Kampen, de Ned. buiten Europa, II, 187, die het feit bij Valentijn, Mac. zaaken, bl. 153, had gelezen, beweert, dat Valentijn zijne eigene landslieden belastert.

„Deze onbewezene beschuldiging", schrijft Lauts, gesch. der Ned. in Indië, II, 84, „is grievend voor de nagedachtenis van Speelman".

Verbaasd staat men over de koelbloedigheid, waarmede de predikant Valentijn het feit vermeldt.

Speelman zelf maakt van het gebeurde in zijne memorie met geen woord melding.

vallen, hetgeen waarschijnlijk zoo moeijelijk niet zoude geweest zijn, indien hij een gedeelte zijner vloot om de Noord en een ander gedeelte om de Zuid van Boeton had gezonden. Dat hij hiertoe plan heeft gehad, blijkt uit het Dagregister van het kasteel Batavia, waar gezegd wordt, dat hij voornemens was „daer op een uytsetting" te doen. Welligt had hij 't te druk met de menigte van menschen, die hem in handen vielen ([1]).

De onderwerping of liever het trouw zweren van zoovele Boeginezen en anderen aan Aroe Palakka ging met zekere plegtigheid vergezeld, namelijk met het uitvoeren eener krissen-dans op de muzijk van Aroe Palakka's vorstelijke gong's, waarbij zijne zijden pajoeng omhoog werd gehouden. Die eed werd echter verbroken door een Mandhareesch hoofd, die zich aanvankelijk zeer verheugd had betoond over de nederlaag der Makassaren, maar van een donkeren, regenachtigen nacht gebruik maakte om, tusschen de Nederlandsche schepen door, te ontsnappen. Een der Bimanesche vorsten, die de Makassaren gevolgd waren, maakte amok aan boord van de praauw, waarop hij zich bevond, doodde zijne vrouw en kind, kwetste en doodde nog verscheidene andere personen, sprong daarna in zee en verdronk. — Wanhopige daden, welke allezins verklaard worden door het wantrouwen, hetgeen de marteldood van zoovele duizenden moet veroorzaakt hebben.

De tijding van de Boetonsche overwinning werd eerst den 11[den] April 1667 door den hoekerboot, de Pimpel, die al schietende op de reede kwam, te Batavia aangebragt. Geene geringe vreugde en blijdschap verwekte aldaar deze geheel onverwachte victorie. Naauwelijks had de Hooge Regering het berigt ontvangen, of zij besloot: „om nu God de Heere voor „dese weldaet onse schuldige dancbaerheyt toe te brengen, soo „is goet gevonden de predicanten, die heden [Maandag] voor

---

([1]) Volgens de resol. van Gouv. Gen. en Raden van Indië van 11 April 1667 bedroeg hun aantal „niet min dan 11.000 coppen".

"de middagh den dienst sullen doen, daer van terstont ken-"nisse te geven om nogh desen morgen een publieke danck-"segginge te doen ende den Heer om de continuatie van sijn "genade en zegen te bidden. Voorts dat des avonds door het "afbranden van 't canon, etc. onse bleydtschap en vreugde sal "bekent gemaeckt werden". Voor de woningen van Speelman, van den koopman, D. van der Straten, van den kapitein Poolman, van den schipper, C. de Wit, "die de blijde tijdin-"ge gebragt heeft", en van Aroe Palakka werden voor rekening van de Compagnie vreugde-vuren aangestoken.

Men had veeleer een boete dag moeten uitschrijven.

Nadat de vreugde-roes een weinig over was, zette de Hooge Regering zich weder neder om bedaard en kalm te overleggen, wat haar te doen stond. Zij begreep, "dat het nu "wel den rechten tyt soude wesen om den vijandt, mits de "ontfangene nederlage voor Boeton, op 't lijf te vallen", alias de hoofdplaats Makassar aan te tasten, maar zij zag ook, helaas te laat, in, dat de magt, welke zij aan Speelman had toevertrouwd, daartoe bij lange na niet "suffiçant" was. Nu kwamen al de nadeelen van hare te groote zuinigheid op eenmaal aan den dag. Maar nimmer verlegen om hare verzuimen onder een tal van drogredenen te begraven, liet zij zulks ook nu niet na. In hare vergadering van 15 April 1667 overwoog zij:

"*aen de eene sijde*, dat de vijandt, vermits de notabile "nederlagen, die sij op Buton hebben gehadt, vrij minder "macht, oock veel minder moet sal hebben dan te vooren ende "dat daerom het ijser wel soude dienen gesmeet te worden, "terwijl het heet is, om hem voort te verdelgen, nadien niet "te weten sij, of de Comp. daertoe al oijt weder soo goede "gelegentheijt sal hebben;

"*aen de ander sijde*, dat sij haer buijten twijfel tegen de "wedercomst van onse crijgsmacht (1) seer ende met alle cracht "sullen versterct ende soo veel volk van alle canten sullen bij

(1) Te weten uit de Molukken, enz., werwaarts Speelman zich moest begeven alvorens den oorlog voort te zetten. — Ok eene groote fout in zijne instructie.

„een getrocken hebben, als haer doenelijk sal sijn geweest om „ons tegenstant te doen ende het hooft te bieden, waerdoor „wij dan bij quaet succes van onse sijde wel souden connen „pericul lopen van weder te verliezen de heerlijcke victorie, „die wij rede op haer hebben ende die haer ongetwijfelt wel „soo smerten sal, datse ons wel een gewenschte vrede sullen „accorderen, sonder daertoe meerder vernedering van node te „hebben, sijnde veelmalen gesien, dat een overwonnen vijandt, „al te wreet vervolgt sijnde, door desperatie nieuwe couragie „geschept ende sijn saken herstelt heeft ([1]), dat ons in de pre„sente tijdt gansch niet nodigh en is te wagen".

Op grond van deze overwegingen besloot de Hooge Regering met eenparige stemmen Speelman te gelasten, dat hij, „weder met de macht omtrent Macasser gecomen sijnde, de „vijanden allerwegen, so te water als te lande, so veel af„breuk ende schade sal trachten te doen, als sonder evident „gevaar sal connen geschieden, mits dat de Nederlandse crijgs„macht niet landewaart in en sal worden gehasardeert, veel „min geattenteert op de castelen ende forten van de stad, of „ten ware het werk soo gelegen mogte sijn, dat de Bougijs „ende verdere inlandse bijstandije daer wisten meester van te „worden, in welken gevalle de onse haer ook veerdig en ge„reet souden connen houden om uijt de schepen te landen „ende van 't veroverde possessie te nemen, gelijk bij de mis„sive breder sal worden geëxtendeert; wel te verstaen, of ten „ware de Coningh op de verschijninge van de macht datelik „gesanten aen zijn E. afzond ende met ernst liet blijken tot „vrede ende een billik accoordt genegen te sijn, gelijk t' „enemael te verhopen is, ende dat wij wel goede conditien „sullen connen bedingen. Want wij dan niet souden connen „nalaten met haer in gesprek te comen om geen meer bloedt „te vergieten, als nodig sij. Maer alsoo onse saken met de „voors. segen, op Bouton behaelt, nu vrij een ander aensien

([1]) Maar „al te wreet" behoefden de Makassaren niet vervolgd te worden. Est modus in rebus etc.

„hebben dan te voren, soo sullen sij ons ook al wat meer „voordeels moeten inwilligen, als het concept condition, sijn „E. mede gegeven, heeft ingehouden. Ende is na resumptie „van hetselve dienvolgens goedt gevonden daer wat verande„ringh in te maeken ende noch eenige pointen bij te voegen".

Veel meer ruimte tot handelen dan vroeger kreeg Speelman niet, want, terwijl hij volgens zijne primitieve instructie de hoofdplaats Makassar in geen geval mogt aantasten, werd hem zulks nu veroorloofd, indien de „inlandse bijstandije" daartoe kans zag, — eene onmogelijk te vervullen en daarom belagchelijke voorwaarde, slechts te stellen door lieden, die niet op de hoogte waren van hunne taak en zich door allerlei illusiën lieten begoochelen.

Jammer is, dat de „poincten", welke aan Speelman's instructie werden toegevoegd, niet meer bekend zijn. Want met behulp daarvan zoude uitgemaakt kunnen worden, wie de schuldige is geweest aan de overdrijving in het later met Makasser gesloten contract. De Hooge Regering verweet die overdrijving, zooals wij nader zullen zien, aan Speelman. Maar hare eigene resolutie geeft grond om te vermoeden, dat zij zelve aan die overdrijving schuld heeft gehad.

De geheele maand Januarij 1667 bleef Speelman bij Boeton liggen. Waarom hij daar zoolang vertoefde, valt niet meer na te gaan, doordien zijn resolutie-boek verloren is en andere, nog beschikbare bronnen over die periode zwijgen. Alleen blijkt, dat hij den 31sten Januarij 1667 aan boord van het jagt Tertholen een accoord aanging met den vorst van Boeton, La-Simbatta, waarbij deze zich verbond om tegen genot van 100 rijksdaalders 's jaars alle nagel- en noten-boomen, welke in zijn gebied mogten gevonden worden, uit te roeijen.

Het aangaan van dit accoord was een gevolg van Speelman's instructie, waarin de Bataviasche regering had opgenomen: „wij verneemen, dat op de eijlandjes Pinonko [Binongko] en „Kailoupe [Kaledoepa], sijnde van de Toucabessijs [Toekang-

"bĕsi] eijlanden omtrent 5 à 6 meijlen besuijden Bouton ge-"leegen, notenmuscaat boomen gevonden wierden. Hier moet "UE. op Bouton met vlijt sigh op informeeren, onder wie "die eijlanden resorteeren. Indien onder Bouten, sal UE. trag-"ten bij den koning, onder een matige vereeringe, die te doen "uijtroeijen; maar soo den Macassaer daar heer over is, moet "overleijt worden om die met gewelt te ruijmen, 't sij nu off "op des vloots weederkomst, alsoo de E. Comp. daar veel aan "geleegen is, gelijk UE. weet, dat die specerijen alleen besitten".

De Bataviasche Regering verloor zich blijkbaar in allerlei kleinigheden, zooals het uitroeijen van eenige noten-boomen, en zorgde daardoor niet genoeg voor de hoofdzaak, tuchtiging van Makasser.

Op welken datum Speelman Boeton verliet om, ingevolge zijne instructie, den steven naar Ternate te wenden, blijkt niet. Aroe Palaka met diens troepen en de kapitein-luitenant David Steijger met eenige schepen bleven aldaar achter. Jonker en diens soldaten gingen naar Ternate mede.

Langs de Oost-kust van Celebes zeilde Speelman naar Ternate, waar hij, volgens Valentijn (Molukse zaaken, bl. 326), den 13den Maart 1667 aankwam.

Tusschen de Sultan's van Ternate en Tidore bestond eene "bedenckelijke verwijdinge, al soo lange gefluctueert hebbende "en van slimmer tot arger voortgaende". Onhandigheid van den Ternataanschen resident, van Voorst, was de voorname oorzaak van die tweespalt, waarom Speelman, overeenkomstig den last der Bataviasche Regering, begon met dien resident af te zetten en te vervangen door den opper-koopman, Maximiliaan de Jongh. Hierna viel 't hem, die met zooveel luister wegens de Boetonsche victorie voor de oogen der inlandsche vorsten en grooten schitterde, niet moeijelijk de beide Sultan's te verzoenen. Eerst sloot hij den 25sten Maart 1667 een contract met den Sultan van Batjan; vervolgens den 29sten Maart een contract met den Sultan van Tidore, — met wien, als staande vroeger onder de protectie van Spanje, de Compagnie

nog geen schriftelijk contract gesloten had, — en eindelijk den volgenden dag een contract met den Sultan van Ternate ([1]).

De Moluksche vorsten verzochten Speelman met aandrang aan hen over te leveren de Makassaarsche hoofden, die hij medegebragt had en zich „soo cleen" gevoelden, „als luyden „in haren staet en soo vervaert als de deese voor de doot or„donnarie sijn". Had Speelman aan dit verzoek gehoor verleend, dan zouden zijne gevangenen ongetwijfeld aan de wraakzucht der Ternatanen en Tidorezen zijn opgeofferd. Maar hij deed zulks niet, want „dit verboot ons de Christelijcke „bescheijdenheijt en teffens de belofte aan de 3 oppervoogden, „maer niet aen de andere [bij het contract van overgave op Boeton] gedaen" ([2]).

Deze weigering nam niet weg, dat de Moluksche vorsten van begeerte brandden „soo gevaerlijcken vijant [Makasser] in „soo wel gelegen tijdt" te helpen bevechten. Zelfs vermogt Speelman niet aan den Sultan van Ternate, Mandarshah, te ontraden den verderen togt in persoon mede te maken. Hij verzocht dus de Sultan's hunne praauwen en krijgsvolk in gereedheid te brengen om zich bij zijne vloot te voegen, wanneer hij weder in de wateren van Celebes zoude zijn teruggekeerd.

([1]) De zucht der O. I. Compagnie om met inlandsche vorsten en vorstjes, die van het volken-regt meestal bitter weinig afwisten, contracten te sluiten is zoo groot geweest, dat men die zucht ziekelijk mag noemen. Zelfs met onbeduidende, nagenoeg wilde hoofden, die nimmer een geschreven stuk hadden gezien, werden schriftelijke contracten aangegaan. Het aantal contracten, door de Compagnie of namens haar gesloten, is dan ook legio. Een groot deel dier contracten moest ongetwijfeld dienen om vreemden, speciaal Europeanen, te weren uit het gebied van den vorst of het hoofd, met wien een contract werd gesloten. Maar, hoe zwak dat middel was, had reeds in het begin der 17e eeuw Matelief aangetoond door te schrijven: »als men in Indië eenich accoort maeckt, moeter een „casteel terstont bij gemaeckt worden" (Scheffer en Obreen, Rotterdamsche historiebladen, 3e afd., 1e deel, bl. 256). Misschien ook sloot de Indische regering zoovele contracten om de Heeren Bewindhebbers te believen en een groot denkbeeld van hare magt, enz. te geven. Want telkens teleurgesteld, moet zij het nuttelooze van menig contract hebben leeren inzien.

([2]) De christelijke bescheidenheid verbood echter Speelman niet, de gevangenen op eene onbeschofte wijze door den Sultan van Tidore te laten behandelen. Zie bijlage II.

Van Ternate ging Speelman naar Banda. waar hij tusschen den 5^{den} en den 20sten Mei 1667 ettelijke besoignes presideerde. Hier trad hij niet op als Admiraal en krijgsoverste, maar in zijne kwaliteit van Super-intendant en Commissaris over de Oostersche kwartieren. In 1626 hadden de Heeren XVII^{nen} eene uitvoerige instructie vastgesteld voor de Commissarissen tot de generale visite van de gouvernementen, directiën, kantoren en residentiën in Indie, welke instructie de Bataviasche Regering in afschrift aan Speelman had medegegeven en waarnaar hij zich zoo trouw mogelijk „reguleerde". Hij bemoeide zich dientengevolge op Banda met nagenoeg alles; maar aangezien dit „alles" van zuiver lokaal en temporair belang was, komt het overbodig voor zulks in bijzonderheden mede te deelen. Wie ter zake meer mogt wenschen te weten, wordt verwezen naar het „extract uijt de besoignes 't „mijnen aanwesen in Banda tusschen den 5^{den} en 20^{en} Meij „1667 gehouden", als aanhangsel gevoegd achter de Memorie van Speelman.

Na op Banda verrigt te hebben, wat daar voor hem te doen viel, herhaalde Speelman zulks op Ambon; en, aangezien Jonker hem overal volgde, zag deze na 11 jaren zijn vaderland, Manipa, terug. Ik vermoed, dat hij dit eiland ook bezocht, terwijl Speelman ter hoofdplaats bezig was. Want onder de troepen, welke Speelman van Ambon mede nam, was volk van Manipa; en wie zoude dat volk beter hebben kunnen enroleren dan de landgenoot Jonker? Het is echter ook mogelijk, dat hij zelfs op Ambon geen voet aan wal zette, omdat Speelman zoo naauwgezet was in het opvolgen zijner instructie, welke hem o. a. voorschreef: „alle inlandse soldaten, Amboijnesen, Bandanesen, Mardijkers, Bougijs, moeten „weder herwaarts na Batavia gevoert worden, doende wel toe„sien, dat in de provintiën, daar aancomende, geene der selve „sig komen te verschuijlen, nog groot, nog kleijn".

Nopens de verrigtingen van Speelman op Ambon staat het een en ander opgeteekend bij Valentijn, Ambonsche zaaken,

bl. 223 — 225, — niet belangrijk genoeg om hier te herhalen.

Alvorens zich op nieuw in te schepen liet Speelman den 16den Junij 1667 ter hoofdplaats Ambon een bede-dag houden, waarna hij vermoedelijk den 17den Junij de ankers ligtte om Boeton op nieuw op te zoeken en den oorlog tegen Makasser te hervatten.

Zijne vloot bestond toenmaals uit 16 schepen en jachten, benevens 14 sloepen; zijne troepen had hij niet onbelangrijk versterkt door eenige honderde Ternatanen, Tidorezen, Batjanners, enz. in dienst te nemen en over zijne schepen te verdeelen.

Wanneer Speelman voor de tweede maal op Boeton voet aan wal zette, is niet bekend. Alleen blijkt, dat hij aldaar, aan boord van het schip 't Hoff van Zeeland, den 25sten Junij 1677 een contract met den Sultan sloot, ten overstaan van den Sultan van Ternate, als suzerein van Boeton.

Gedurende zijne afwezigheid waren de zaken op Boeton niet geheel naar den zin van Speelman behandeld. Wel had de kapitein-luitenant Steijger het eiland Moena veroverd en met den Radja van Tioro, „dat leelijke rooffnest" (het noordelijkste gedeelte van Moena), op 29. Maart 1667 een zeer gunstig contract gesloten, maar Aroe-Palakka had in Mei 1667 eigenmagtig, tegen de bevelen van Speelman in, zendelingen naar Boni, Sopeng, enz. gezonden om die rijken tegen Makasser in opstand te brengen, welke missiën totaal mislukten en de ontevredenheid van Speelman niet weinig opwekten.

Ook de Sultan van Boeton deed, wat hij kon, om de krijgsmagt van Speelman te versterken, door in 34, op de Makassaren in Januarij 1667 veroverde praauwen een duizendtal manschappen onder bevel van zijnen kapitan-laoet en van eenige aanzienlijke Boetonnezen in te schepen. Veel nut had echter Speelman van deze en andere hulp-troepen niet. Daartoe was de krijgstucht onder die troepen te slap, werkten zij te slecht en te langzaam, wanneer 't aankwam op het spoe-

dig opwerpen van aardwerken en dergelijke, deserteerden te velen en plunderden en roofden allen, wanneer zij niet hieraan, maar aan het bestrijden van den vijand of aan het herstellen van rust en vrede moesten denken. Intusschen "fecere "numerum"; en dit had ook zijne waarde. De manschappen van Jonker maakten dikwerf onder dien bandeloozen troep eene gunstige uitzondering ([1]).

Meenende Aroe-Palakka met zijne Boeginezen voor "Con-"beijna" strijdvaardig te zullen vinden, trachtte Speelman in het laatst van Junij 1667 van Boeton naar Bonthain over te steken, maar weêr en wind noodzaakten hem naar de Boucheronnes af te houden: en aangezien de inlandsche vaartuigen niet volgden, zond hij den kapitein Poolman met de sloep, de Eendracht, om hen tot vertrekken te nopen. Zij hadden vermoedelijk gelijk met te blijven, waar zij waren, en niet naar Speelman's bevel te luisteren. Want het weder, waarmede Speelman's vloot te kampen had gehad, was voor hunne praauwen waarschijnlijk veel te ruw om zee te kiezen. Maar door Poolman en door vrees voor Speelman's ongenoegen gedrongen, verlieten zij toch hunne veilige ankerplaats. Een hevige weste-wind en holle zee joegen hen spoedig in alle rigtingen uit elkaâr. De Sultan van Ternate verdwaalde met eenige zijner vaartuigen naar Saleijer, van welke gelegenheid hij gebruik maakte om op dat eiland te rooven en te branden. Van zijne flottille, welke uit 4 sloepen en 66 praauwen had bestaan, vergingen 1 sloep en 24 praauwen met ± 1500 man. De kapitan-laoet van Boeton leed schipbreuk, evenals eene andere Boetonsche praauw, waarbij 26 opvarenden verongelukten. Twee Boetonsche praauwen geraakten benoorden den hoek van Lassa (de zuid-oostelijkste punt van Z. W. Celebes) op strand en verloren 76 opvarenden, die door de bewoners van Bira werden gedood. Aroe Palakka met de zijnen kwam in berooiden staat nog noordelijker, bij Tiro of Patiro, teregt.

([1]) De Sultan van Ternate getuigde van zijne eigene volgelingen: "schoon wij "de stoutste niet en sijn, soo hebben wij evenwel konnen steen en hout draegen".

Oogenschijnlijk is 't eene groote fout van Speelman geweest op Boeton geen beter weder af te wachten, maar toe te geven aan zekere drift om de hoofdplaats Makasser zoo spoedig mogelijk te bereiken, — eene drift, welke ook uit zijne volgende handelingen blijkt en welke, voor zoo verre wij, onbekend met een tal van bijzonderheden, thans nog een oordeel mogen vellen, te minder gepast was, omdat hij in de Molukken, enz. eenige maanden had moeten verknoeijen. 'T was toch te laat om van de Boetonsche victorie nog vruchten te plukken. Zelfs hij kon met zijne Europesche stuurmans-kunst en Europesche schepen zijn doel, Bonthain, niet bereiken, laat staan de zooveel gebrekkiger toegeruste inlandsche praauwen.

Poolman schijnt de eenige geweest te zijn, die Speelman en zijne vloot inhaalde. Maar naauwelijks had hij den treurigen toestand, waarin Aroe Palakka verkeerde, berigt, of hij moest met de Eendracht en de Dolphijn terug om dezen te helpen. Bovendien kreeg hij eene proclamatie („acte de se„gourance") in de Hollandsche en Maleische talen, voorzien van 's Compagnie's zegel, mede, waarin Speelman aan de Boniren de verzekering van 's Compagnie's goede bedoelingen ten hunnen opzigte gaf en hen opriep om hunnen vorst, Aroe Palakka, te helpen. — Poolman kon Aroe Palakka, die vooreerst genoeg van de zee had, niet bewegen om naar Bonthain te verzeilen. Zij bleven derhalve te Tiro op toeloop van Boeginezen wachten en trokken eindelijk, nadat vele uitgewekenen zich bij hen hadden gevoegd, westwaards langs het strand op, onder weg alles vernielende, wat zij tegen kwamen.

Speelman zette intusschen zijn togt naar Bonthain voort, hetgeen hij bezet vond door eene vijandelijke magt van ± 7000 man, in verschillende benteng's gelegerd, onder bevel van Karaëng Bonto-madjannang, die reeds in April 1667 van Makasser derwaarts vertrokken was.

Hier zoude alzoo voor Speelman de strijd eigenlijk beginnen; want de merkwaardige, doch al te gemakkelijke victorie, in

Januarij 1667 op Boeton behaald, mag naauwelijks het resultaat van een strijd genoemd worden. Maar ook nu was 't voor hem niet moeijelijk den vijand te verslaan. Na verscheidene „heete rescontres" gelukte het hem, zonder noemenswaardig verlies, de Makassaren op één dag uit al hunne stellingen te verdrijven en Bonthain voor de tweede maal te verwoesten.

Zonder op Poolman en Aroe Palakka te wachten, omtrent welke Speelman vernomen had, dat zij nog 12 à 15 dagen noodig zouden hebben om Bonthain te bereiken, verzeilde hij naar de Toeratea-baai, waar hij op nieuw verwoestingen aanrigtte. Bij de hoek van Tanahkeke ontmoette hij de hoekerboot, de Gekroonde Haring, welke hem de boven omschreven, nadere instructie bragt. Veel wijzer werd hij door die instructie niet, maar in allen gevalle zag hij er uit, dat zij in zoo verre geene wijziging in zijne primitieve instructie bragt, waar deze hem voorschreef, nadat hij Boeton voor de tweede maal zoude verlaten hebben, naar de hoofdplaats Makasser te gaan, „soo na bij, dat met het canon daer gemackelijk inschieten „kondt, 't welck dan daer op inbranden sult, soo dicht en soo „furieus, als doenelijck, — aensnoerende, ruineerende en weg„neemende sodanige scheepen off vaertuijgen, als op de rheede „off daer omtrent vind, niets verschonende, 't zij van inlandse „off Europise natiën, behalve Portugeese, Deensche en Fran„sche, dewelcke dog gevisiteert sullen moeten worden, off oock „goederen van contrabande in hebben."

Waarschijnlijk verlangde Speelman niets liever, omdat hij wel ingezien moet hebben, dat in de hoofdplaats Makasser de cardo quaestionis lag. Hij kwam den 14de Julij 1667 voor die stad, welke hij natuurlijk in staat van tegenweer bevond (1).

In plaats van die stad „soo furieus als doenelijck" te beschieten bleef hij vijf dagen werkeloos daarvoor liggen. Wat

(1) Volgens het dagboek der vorsten van Gowa en Tello bestond Speelman's vloot op dien dag uit 17 schepen, 20 djoewangan's (?), 10 sloepen en 41 kleinere vaartuigen.

hem hiertoe heeft genoopt, is raadselachtig. Misschien wilde hij zijne Ternataansche, Boetonsche en andere hulptroepen afwachten alvorens te beginnen. Maar, indien dit zijne bedoeling is geweest, dan heeft de vijand hem in zijne plannen gestoord. Want op den 19den Julij 1667, met het aanbreken van den dag, opende Sombopoe, de versterkte kraton van den Makassaarschen vorst, „seer furieuselijck" zijn vuur op het admiraalschip Tertholen ([1]), hetgeen, evenals de overige schepen, dit vuur onmiddelijk beantwoordde. Totdat 's avonds de duisternis inviel, werden „wel 4000 stucken soo op de caste„len als de stadt gelost", — men zou vermoeden, dat Makasser een puinhoop moest geworden zijn; maar dit had er niets van, — waarna de schepen zich tot buiten het bereik van het vijandelijke geschut lieten afdrijven, — eene soort van vlugt, waaruit de Makassaren al te voorbarig afleidden, dat Speelman gesneuveld was.

Welk nut deze canonnade opleverde, wordt niet vermeld; wel het nadeel, dat Speelman bemerkte ruim een derde van zijn buskruid verschoten te hebben. Met voldoende zekerheid kan thans niet meer uitgemaakt worden, of die canonnade al dàn niet voordeel aan de Compagnie opleverde, doch oogenschijnlijk was zij niet meer dan een nutteloos verspillen van kruid en kogels en een roekeloos wagen van schepen en manschappen. — De Bataviasche Heeren hadden zulks zóó gewild.

Zij hadden nog meer van dien aard gewild. Want in de eerste instructie voor Speelman lieten zij aanteekenen: „dit „trouven [beschieten van Makasser] soo drie à vier dagen ge„duurt hebbende met een gelaat, als off van meening ware „te landen en ten storm te loopen ('t welk egter op de stad „off de forten niet geschieden moet en wij geensints begeeren), „daar sij sonder twijffel van ouds nog op denken ([2]) en wan„neer ongetwijffelt meede al haar magt daar heen getrocken

([1]) Geen linie-schip, maar een jagt.

([2]) Deze woorden doelen op de expeditie tegen Makasser onder van Dam in 1660, toen geland en storm geloopen is.

„sullen hebben, soude UE., de krijgsmagt off parthije in de „kleijne boodems en vaertuijgen overgescheept hebbende, bij „nagt en ontijden, als de vijand sulx niet te weeten kan ko„men, van daar [Makasser] doen afsteeken na d' een off d' „ander kant om daar in te vallen en landroverijen aen te „stellen op sodanige manieren, als hiervoor meermaal gedagt „hebben, wanneer daer na weeder aen een ander kant dit moes„koppen kan worden hervat, komende nu en dan weeder voor „de stad en daar all weeder uijt alle de scheepen, uijtgeson„dert die met specerijen vollaaden sijn, welke wat buijten schoots „gehouden moeten worden, als te kostelijk sijnde (¹), op spe„lende en vuijr geevende, so lang als denkt, dat den vijand „schade en afbreuk geschiet off dat tot tractaten te maaken „uijtkomen".

Maar Speelman dacht niet aan eene voortzetting van dit „trouven", zoowel omdat hij zijn kruid beter kon gebruiken, als omdat op zijne ankerplaats bezuiden Makasser de Sultan van Ternate met 19 coracora's en ± 1000 Boetonnezen met verscheidene vaartuigen zich bij hem voegden, die gebrek aan drinkwater en victualiën hadden en wegens den slechten toestand hunner touwen en ankers, bij den dagelijks doorstaanden harden wind, op die ankerplaats 't niet gaande konden houden.

Eene landing moest derhalve in den nood der hulp-troepen voorzien, waarom Speelman de kleinere vaartuigen digt onder den wal liet loopen om de strand-negorij Batoe-batoe te veroveren, hetgeen gelukte.

In den nacht van den 26sten op den 27sten Julij 1667 ging hij verder zuidwaarts langs de kust tot voor de negorij Barombong. Over en weder werd den 27sten Julij veel met kanon

(¹) Speelman werd in zijne bewegingen belemmerd door schepen, welke hij op Ambon en Banda had moeten beladen met nagelen en noten. Waarom deze schepen niet naar Batavia werden doorgezonden, blijkt niet. Oorlog voeren en handel drijven laten zich moeijelijk vereenigen. Waarschijnlijk moesten die schepen, zoo verre de ruimte binnen hunne volgeladen kielen zulks toeliet, dienen tot berging van volk.

geschoten, doch zonder eenig afdoend resultaat. In eene benteng te dier plaatse zagen de Nederlanders weinig, maar in het veld des te meer vijanden, welke hen van eene poging tot landen deden afzien.

'S nachts alweder den togt zuidwaarts voortzettende, kwam het grootste gedeelte van de vloot in den morgen van den 28sten Julij voor de negorij Galesong, waar de Nederlanders ongemoeid aan land traden, vermits de Makassaren tot buiten het bereik van het vuur der schepen waren teruggetrokken. In een »beslooten pallisaet-werck" werden de hulp-troepen ijlings geborgen. Want het duurde niet lang of de vijand kwam met ± 10,000 man aanzetten. Tot den avond duurde de strijd voort, waarbij aan onze zijde een luitenant en 24 Europesche soldaten sneuvelden. Eenige Ternataansche hulptroepen lieten zich door de Makassaren verlokken te ver te gaan, waardoor zij »lustigh in de clem" geraakten, »dat haer »de cleene couragie, diese hadden, noch al verminderde" (1).

Terwijl dit gevecht aan den gang was, vernam Speelman, dat de Makassaren, onder bevel van Kraëng Leengkesé, aan Poolman en Aroe Palakka, die nog altijd bezig waren met hunnen landtogt, den weg versperden.

Sedert hun vertrek van Tiro hadden Poolman (wiens geheele magt uit slechts 27 soldaten en 2 prinsen-stukjes bestond) en Aroe Palakka (bij wien zich ± 6000, slecht gewapende Boniren hadden aangesloten) weinig moeijelijkheden ondervonden. Boelekomba bood geen weêrstand; Bonthain vonden zij door Speelman verwoest en de weerlooze strand-negorijen van Boeleboele waren eene gemakkelijke prooi geweest. Nu echter stonden zij voor een hinderpaal, welke zij geene kans zagen uit den weg te ruimen. Wel deden zij een woedenden aanval op Kraëng Leengkesé, ten gevolge waarvan deze een weinig wijken moest, maar doordringen vermogten zij niet. Op ongeveer

(1) Terugtrekken om, wanneer het geschikte oogenblik gekomen was, onverhoeds aan te vallen was eene gewone tactiek der Makassaren. We zullen later daarvan nog een merkwaardig voorbeeld leeren kennen.

een halve mijl van de zee maakten zij zich derhalve vast, welk voorbeeld door den vijand „met verscheijde pallisaet-„wercken" gevolgd werd. — Om hen af te halen zond Speelman ettelijke schepen en kleine vaartuigen, waarmede zij op 14, 15, 16 en 17 Augustus 1667 te Galesong aankwamen.

Inmiddels had Speelman op den 2den Augustus weder een hevig gevecht geleverd, waarin hij 56 gekwetsten bekwam, doch ook de vijand, die week, groote verliezen leed (¹).

Toen op 18 Augustus Aroe Palakka na eene langdurige afwezigheid weder zitting kon nemen in den raad, welken Speelman presideerde, werd besloten de beide vijandelijke benteng's te Galesong in den volgenden nacht te overrompelen. Een overlooper zoude als gids dienen en tot steun van Aroe Palakka's Boeginezen werden 100 man keurtroepen aangewezen.

Reeds te 3 ure 's nachts kreeg Speelman de aangename tijding, dat ééne der twee benteng's was bezet. Maar Aroe Palakka vroeg dringend om versterking, want de vijand dreigde zijn verlies te herwinnen. Die hulp stond gereed en werd grif verleend. Noodig was die ook, want van 's morgens 6 uur tot 's namiddags 5 uur deden de Makassaren vijf „desperate uijtvallen" uit de tweede benteng, en hun laatste uitval was zoo woest, dat de kans twijfelachtig begon te worden.

(¹) In het dagboek der vorsten van Gowa en Tello wordt op 1 Augustus 1667 vermeld, dat de Nederlanders zuidwaarts naar Manalo trokken, waar gevochten en aan 34 Nederlanders het hoofd afgehouwen werd. — Dit berigt komt in Nederlandsche bronnen (met opzet?) niet voor. — Uit een brief van Speelman van 6 Aug. 1667 maakte de Hooge Regering den 16den Augustus daaraanvolgende op, „dat het daer noch soo haest geen gedaen werk en staet te wesen, „maer dat Compˢ. crijgsmacht, soo wij de Bougijs, die haer onder onse bescher„minge hebben gestelt, niet willen verlaten ende aen de wreetheijt der Macassa„ren overgeven, daer noch voor eerst sal moeten verblijven, wanneer deselve eer„langh van veele nootlijcheden, als vivres ende voornamentlijck buscruydt, staet „gebreck te crijgen. Soo is, om haer niet verlegen te laten, maer het werk met „vigeur te vervolgen, goet gevonden ende geresolveert gereet ende veerdigh te „doen maeken de fluijten Gulde Leeuw ende Blauwe Visscher om metten eersten „derwaerts gesonden te werden". — Toevoer van Batavia, Japara en Ambon van troepen, ammunitie en vivres had bij herhaling plaats, maar toch niet in voldoende hoeveelheid; telkens met klein vaartuig. — Niet onbelangrijk is het misschien aan te teekenen, dat aan Speelman eene massa steenen kogels werd toegezonden.

Door het werpen van vuurpotten en handgranaten werden zij aanvankelijk in hun aanloop gestut; vervolgens dreven hen eenige van Speelman's oppassers, gevolgd door Aroe Palakka en de zijnen, tot voorbij de tweede benteng, welke benteng daarna tot de overgave werd gedwongen ([1]).

Aan kapitein Poolman, eenige Europesche soldaten en de Boeginesche hulptroepen werd de bewaking der veroverde versterkingen toevertrouwd. Laatstgenoemden waren na ± 12 uren strijden zoo weinig vermoeid, dat zij 's nachts naar het kamp, hetgeen de Makassaren hadden opgeslagen, oprukten en dit met 8 veld-stukjes in alarm hielden.

Maar de vijand wist ook van geen vermoeidheid. Want den volgenden morgen (20 Aug. 1667), met het aanbreken van den dag, was hij weder op de been. Hij omsingelde de bentengs, deed een hevigen storm, doch het geschut der benteng's en de buiten deze gelegerde Boeginezen "scheurden ha-"ren omtreck". In den namiddag verliet hij het veld.

Behalve deze twee benteng's, welke in de nabijheid van het strand moeten gestaan hebben, aangezien ze van geschut waren voorzien, met het doel daarmede de Nederlandsche schepen te beschieten, waren bij Galesong nog twee versterkingen, waarvan de eene "de zuijtlijckste vesting" en de andere "'s koninghs "fort" wordt genoemd. De eerste verlieten de vijanden den 21sten Julij, omstreeks 8 uur, waarna de Boeginezen derwaarts liepen, alles, wat branden kon, in brand staken en bij troepen, digt langs "'s koninghs fort", met vrachten padi beladen, huiswaarts keerden. Dit laatste vonden de Makassaren wat al te brutaal, waarom zij de plunderaars achterna zaten, 2 à 3 uren met hen streden, doch "sonder roem van d' een of d' "ander" het veld verlieten.

Na dit voor hen nuttelooze gevecht begrepen de Makassaren, dat Galesong verloren was. Zij staken daarom hunne wer-

([1]) Van Speelman's oppassers wordt meermalen melding gemaakt. Zij waren soldaten, vermoedelijk de beste, die onder Speelman's manschappen gevonden werden.

ken in de nabijheid dier plaats in brand en maakten een nieuw kampement, ongeveer ruim een kanonschot — wel te verstaan een kanonschot der 17[de] eeuw, — dieper het land in. Bij wijze van bravade schoten zij, alvorens te vertrekken, al hunne musketten op eenmaal af en gaven daarna nog eenige zware kanonschoten ten beste.

Gedurende vijf dagen heerschte nu rust rondom Galesong, maar in den nacht van den 26[sten] op den 27[sten] Augustus 1667 zond Aroe Palakka twee troepen uit om de nieuwe vijandelijke legerplaats aan te tasten. De voorsten dier troepen stuitten op eene vijandelijke wacht-post, uit 10 mannen bestaande, die onmiddelijk opvlogen om de hunnen te waarschuwen; maar de troepen van Aroe Palakka volgden hen zoo op de hielen, dat zij te gelijker tijd binnen het kampement kwamen, waar de Boniren in den donker in een oogenblik 30 Makassaren doodden en zulken schrik veroorzaakten, dat een „sauve „qui peut" bij den vijand ontstond. 11 vaandels, 30 krissen en houwers, 60 pieken, 20 blaaspijpen („spatten"), vier koppen en een aantal kleederen en rijst werden veroverd. Vervolgens werden noordwaarts, in de rigting van Makasser, over een afstand van ± 2 uren en zuidwaarts, zoo verre men komen kon, alle huizen en negorijen verbrand ([1]).

Vermits bij Galesong niets meer te doen — scil. te vernielen — viel, liet Speelman op den 2[den] September alle door zijne troepen en hulp-troepen bezette versterkingen slechten en verzeilde 's nachts tot bezuiden de rivier Aëng, — derhalve een weinig noordwaarts van Galesong, — waar hij zich tegenover een sterk gefortificeerd bosch achter schanskorven, enz.

([1]) In eene „secreete ofte aparte" missive, gedagteekend 29 Aug. 1667, beklaagde Speelman zich bij de Hooge Regering, dat hij door zijne jongste instructie „all wat te strict" was gebonden. Geen toenadering van den vijand was, volgens hem, te verwachten, zoo niet één zijner „casteelen" werd veroverd. — Na het lezen van dit stuk had de Hooge Regering hem gaarne van andere bevelen voorzien, maar vóór het kenteren van de west-moesson zag zij geene kans hem die andere bevelen te doen toekomen. Zij liet „oversulx alles op sijn beloop ende de „goede overlegginge van sijn Ed. ende den Raad aldaer toevertrouwt". Maar Speelman vernam intusschen niets van die veranderde zienswijze zijner meesters.

kampeerde, zonder dat de vijand zulks in het minst belemmerde.

Hier bleef hij met het gros zijner troepen tot in de maand November 1667 liggen, terwijl de schepen achter het eiland Tanakeke eene schuilplaats voor de west-moeson vonden. Bij herhaling werden vijandelijke, meer of min naburige versterkingen aangetast, meestal met gunstig gevolg en voornamelijk door Aroe Palakka en de zijnen, nu en dan door eenige Europesche troepen ondersteund. De nacht was gewoonlijk de tijd, waarop de aanval onzerzijds werd ondernomen. Want aanvallenderwijze gingen de Makassaren niet meer te werk, meenende, dat de west-mouson Speelman zoude noodzaken op te breken en derhalve voor hen het werk zoude verrigten.

Ook de meeste officieren van Speelman waren van oordeel, dat de oorlog gedurende de west-mouson in de nabijheid van Makasser gestaakt moest worden, en gaven zulks zelfs schriftelijk aan Speelman te kennen.

Waarom deze niet actiever optrad en, terwijl het weder zulks nog toeliet, een aanval op de hoofdplaats Makasser deed, laat zich grootendeels uit zijn al te getrouw naleven zijner instructie verklaren. Wat hoofdzakelijk Aroe Palakka en de zijnen voor hem deden, bragt hem wel voordeel aan, maar geen beslissend voordeel. Ook ging natuurlijk elke overwinning met eenig verlies aan menschenlevens onzerzijds gepaard. Welligt rekende hij op den steeds toenemenden afval der Makassaarsche bondgenooten, — eene tactiek, waardoor Makasser wel klein gemaakt, maar niet ten onder gebragt kon worden, zooals de uitkomst leerde. In geenen deele mag ook over het hoofd gezien worden, dat de magt, waarover Speelman beschikte, niet berekend was voor het doel, dat hij daarmede moest trachten te bereiken. „Och arme!" roept hij ergens in zijne memorie uit, „het quam ons soo ruijm niet om, dat wij soo „veel uijt ons Nederlantsche off inlants volk conden affsteec-„ken". Elders schrijft hij: „het Hollandsche militaire en „varens volck in verre noijt bestant is geweest om daar met „ietwes boven de besettinge der noodige posten te connen

„verrichten. — In het oorlogh, hier op Maccasser, staande „dees commissie, gevoert, sal men doorgaens ondervinden, „dat wij, hoewel bespringers, altoos meest gevochten hebben „in staet van defendeurs off verseekert van een vaste post van „retraicte tot vermijdinghe van groote hachelijckheijt, dat nogh „te noodiger was, omdat ons vermogen veeltijdts heel niet „groot is geweest." — Omstreeks den 12den October 1667 had Speelman over niet meer dan ± 250 „gesonde [Nederlandsche] „coppen" te beschikken.

Niet Makasser, maar Speelman opende de rij der onderhandelingen, vermoedelijk daartoe genoopt, niet alleen door zijn soberen staat, maar ook, omdat hij had vernomen, dat Makasser de hulp van Bantam had ingeroepen, ja zelfs aan den Sultan aldaar had aangeraden Batavia aan te vallen ([1]). Op 29 October 1667 vaardigde Speelman twee Boeginezen naar den vijand af met een brief, waarin hij voorstelde aan het bloed vergieten een einde te maken. Het antwoord was een voorstel tot een wapen-stilstand gedurende drie dagen. Deze schijnt toegestaan te zijn; althans den 1sten November 1667 bragten aanzienlijke Makassaarsche gezanten, gevolgd door ± 200 man, een brief in het Nederlandsche leger, welke gezanten in het veld onder een tent ontvangen werden. De inhoud van dien brief is onbekend, evenals die van Speelman's antwoord, hetgeen den volgenden dag door Nederlandsche gecommitteerden naar het vijandelijke leger werd gebragt. Alleen weet men, dat die gecommitteerden zonder eenig bevredigend berigt terugkwamen.

De wapen-stilstand bestond alzoo niet meer, toen Speelman in persoon, vergezeld van Aroe Palakka, kapitein du Pon, 200 Nederlandsche soldaten en Jonker met de zijnen, in den avond van den 7den November oprukte naar eene groote, vijandelijke versterking aan het einde van het bovenbedoelde bosch, vlak achter Barombong, welke versterking aan Kraëng

---

([1]) Bantam zond naar Makasser 5000 ponden kruid.

Leengkesé ter bewaring was toevertrouwd. Na onder weg de negorij „Bonaije" in de asch gelegd te hebben, bragten zij eene half vernielde vijandelijke versterking in orde, met het doel om van daaruit de versterking van Kraëng Leengkesé te bestoken en bij goed succes Barombong aan te vallen ([1]).

Dit plan schijnt op den vijand een diepen indruk gemaakt te hebben, — waarom is niet duidelijk ([2]), — althans de Makassaarsche vorst zond weder een brief met zeven geldzakken, waarin 3394 rijksdaalders werden gevonden. Eene vernieuwde correspondentie en wapen-stilstand volgden, welke eindelijk, den 18den November 1667, te Boengaja in het Gowasche gebied tot het sluiten van een contract leidden ([3]).

Nopens de onderhandelingen is zoo goed als niets bekend ([4]), maar het resultaat bewijst, dat de vredes-partij — voor het

---

([1]) In zijnen brief aan de Hooge Regering van 8 November 1667 meldde Speelman, dat sedert den 12den October te voren op den vijand veroverd waren „seven vastigheden ofte paggers, 2 stucken ijser geschut en 54 soo groot als „cleene bassen". Ook was in het begin van November de bevolking der Tooratea-landen tot ons overgekomen (Dagregister van het kasteel Batavia op 31 Januarij 1668).

([2]) Volgens Speelman heeft „het overslaen [scil. tot de Nederlandsche partij] »der Touratse volkeren het vercrijgen van de vreede tot Bonaaije seer gefacili»teert en se overhaest".

([3]) In het contract staat aangeteekend, dat zulks gesloten is „in een veldt-tent „op Vrijdag den 18 Nov. 1667 ontrent Barronbon op Comps. eijge grond". — De laatste woorden zijn merkwaardig.

([4]) Het eenige, wat ik nopens die onderhandelingen heb mogen vinden, is het volgende, ontleend aan de Memorie van Speelman, hoofdstuk Bima:

„Crain Lincques en andere Maccassaeısche coningen off commissarissen, den „17 9ber 1667 voor ons gecompareert sijnde tot een finale affhandelinge van „het contract, [hadden] last om een teecken van welmeenentheijt ter negotiatie „te thoonen, met een den conincq van Biema, Dompo en Montemerano aen ons „over te geven, wesende al eenige dagen te vooren op gedane advertentie van „onsentwege bewaekt; maer als wij sonden om deselve te gaen verneemen, waerense ter vlucht wegh gereeden, dat een groote alteratie in onse handelingen „toebracht, schijnende de voors. Commissarissen daer over ten hooghsten ont„stelt, doende stontsaen dieswegen besendinge aen hare coningen, met advertentie, „dat wij declineerden voort te vaeren, de fuge houdende voor gepremeditteert en „niet sonder haer voorweten; daer de affgesondenen groote protestatien tegens „meedebrachten, met soo veel belofften en verseeckeringen deselve off levende off „doot in weijnigh [tijd] te brengen, dat wij ons daer met wel conden vergenoe„gen, naerdiense andere poincten te minder beknibbelden. Echter, ten aensien

oogenblik de magtigste binnen Makasser, — geene opofferingen te zwaar achtte om den vrede te koopen. Want in een dertigtal artikelen legde Makasser zich o. a. de volgende verpligtingen op:

a. geene andere, Europesche handelaren binnen haar gebied te dulden dan de dienaren van de O. I. Compagnie, welke aldaar absoluut tolvrij mogen handel drijven;

b. Oostersche handelaren mogen te Makasser niet meer ter markt brengen Koromandelsche, Soeratsche, Perzische en Bengaalsche lijnwaden of andere koopmanschappen, noch Chinesche goederen;

c. Makasser zelve mag slechts handel drijven op Java, Bali, Oostkust van Sumatra, Djohor en Borneo, en dit nog wel onder zekere voorwaarden;

d. behalve de versterkte kraton van den Makassaarschen vorst, Somboepo, moeten alle benteng's langs de zeekust afgebroken worden; Oedjoeng-pandan wordt aan de Nederlanders afgestaan;

e. Makasser levert aan de Compagnie 1000 slaven en slavinnen, "jonge, ghesonde, volwasse menschen", dan wel de waarde dier slaven in kanonnen, goud of zilver;

"op den 18 [November] deselve noch niet waren gevonden, is met een nader "28e articul [scil. van het contract] de regeringhe verbonden, bij gebreecke van "de persoonen zelve, dan hare outste-soonen te moeten tot borge in Comps handen stellen, 't gunt al mede niet is geschiet."

Vóór zijn vertrek van Batavia kreeg Speelman het concept van een tractaat met Makasser van de Hooge Regering mede, welk concept, wat de hoofdpunten betreft, in het Boengaische contract wordt teruggevonden, maar overigens in dat contract volstrekt niet op den voet gevolgd is Zeer verstandig schreef dan ook de Hooge Regering aan het slot van het bewuste concept: "aengaende het voorstellen van dit en andere poincten sullen wij seer gaarn veel gedefereert laten "aen UE: wijs en voorsichtich overlegh, nae dat haer gedisponeert ofte gestelt "sult vinden en nae dat oordeelen zal deselve te konnen lijden, dit wetende, dat "wij uijt den oorlogh met Maccasser geen voordeel voor de Comp. konnen te "gemoet en daerom niet geern souden sien, dat de onderhandelinge tot vreede "om 't een of 't ander poinct, dat haer te hart soude mogen schijnen, soude "worden geinterrumpeert, al souden wij liever wat van ons goet recht moeten "laten vallen." — Boven zagen wij reeds, dat het concept later door de Hooge Regering is gewijzigd en in sommige opzigten verscherpt.

f. Makasser ziet af van alle aanspraken op Bima, Boeton, Boni, enz.;

g. al het land, gedurende den oorlog door de Compagnie veroverd, blijft haar eigendom;

en nog een aantal andere, voor Makasser meer of min bezwarende verpligtingen. Eigenlijk is het zoogenaamde Bongaische contract niets anders dan een leeuwen-contract.

Merkwaardig is, dat zelfs in de door beide partijen geteekende en bezegelde exemplaren van het contract oningevuld bleef de datum, waarop de Portugezen en Engelschen, te Makasser aanwezig, die plaats zouden moeten verlaten.

Speelman liet in het contract ook opnemen, dat zulks „een „eeuwighduerende, vaste en goede vrede, vriendtschap en bondt„genootschap" moest ten gevolge hebben. Zonder glimlagchen kan hij moeijelijk die woorden gelezen hebben. Want hij, die blijkens zijne Memorie de Makassaarsche toestanden zeer goed kende, hij moet geweten hebben, dat Makasser nog bij lange na niet zoozeer ten onder was gebragt, dat het zich voor altijd een strop om den hals liet leggen, als het contract bedoelde. Het sluiten van dat contract was voor Makasser het begaan van een zelfmoord; en zoo wanhopig stonden op 18 November 1667 de Makassaarsche zaken nog niet.

De eenige, die blijkt de waarde van het contract al dadelijk goed begrepen te hebben, is de Sultan van Bantam geweest. Want toen hem dat contract was medegedeeld, zeide hij: „op Macassar is „meer beloofd, alsser kan en apparent sal worden gepresteert."

Intusschen was men te Batavia, wel wat voorbarig, uitgelaten verheugd over „dese heerlijcke victorie (soo mag men „se wel noemen). — Daerinne [scil. in het contract] meer „uijtbedongen ende gacontracteert, als wij ons selven oijt „hadden konnen beloven", schreef de Hooge Regering aan de Heeren XVII[nen]. Vreugde-vuren werden aangestoken, kanonschoten gelost, een dankdag uitgeschreven. Zelfs gelastte de Regering in de pas opgerigte drukkerij het contract „terstont" ter perse te leggen.

Ruim eene maand, voordat men te Batavia kennis droeg van het Boengaische contract, den 7^{den} Februarij 1668, benoemde de Hooge Regering Speelman tot „Commissaris ofte „Gouverneur" van Ambon, — eene zonderlinge benoeming, welke nooit gevolg heeft gehad. Aan die benoeming verbond de Regering het voorschrift, dat Speelman van Makasser naar Ambon zoude gaan „om daer na over Macassar weder her„waerts te keeren ende alsoo den Macassaer in vreese te hou„den, als off hij van daer ende van hier tegen 't aenstaende „te gelijck en te eerder soude cunnen overvallen worden". — De Hooge Regering stelde zich kennelijk den toestand te Makasser verkeerd voor. Trouwens, toen zij op 14 Maart 1668 het sluiten van den vrede vernam, had zij sedert minstens twee maanden hoegenaamd geen berigt van Speelman ontvangen.

Nog waren de kanonnen van Batavia's wallen niet bekoeld van de vele vreugde-schoten, of de Hooge Regering besloot reeds eenige vaartuigen gereed te maken „omme daerin„ne voor Macassar te doen laden soo veele materialen ende „provisien, als in deselve sullen cunnen gebergt worden, doch „voor eerst maer wat van de gevorderde cleden tot een preu„ve, dewijlder ook noch geen bequame pakhuijsen zijn om „zoo veele koopmanschappen wel te bergen ende dat de han„del, vermits desen oorlogh, ook voor eerst soo grif niet zal „gaen". — *Ex ungue leonem!* In plaats van koopmanschappen moesten eerlang soldaten, kogels, kruid en dergelijke bij herhaling gezonden worden.

Naauwelijks was het contract gesloten, of Speelman begaf zich naar de hem afgestane vesting Oedjoeng-panden, welke hij den 21sten November 1667 voor de Compagnie in bezit nam en naar zijne geboorteplaats met den naam Rotterdam herdoopte. „Al ten eersten" liet hij ook de Engelschen, die te Makasser woonden, „lighten" en naar Batavia vervoeren.

De versterkingen te Barombong en Panakoekang werden geslecht.

Door zijne verplaatsing naar Oedjoeng-pandan geraakte nu

Speelman benoorden Makasser, — iets, dat op den verderen loop van zaken niet zonder invloed bleef, — en wat meer zegt, achter de reven, welke die plek beschutten, zoodat zijne schepen veilig waren voor de west-moeson. Hij, die tot nog toe altijd in vaartuigen langs de kust of in tijdelijke kampementen in het veld had vertoefd, kreeg nu een vast punt aan den wal ter zijner beschikking, welk punt, wel is waar, aanvankelijk zeer gebrekkig versterkt was ([1]), maar toch in Europesche handen een groot voordeel opleverde.

Aan goud, kanonnen, enz. bragten de Makassaren „niet „sonder groote moeijte ende persuasie" eene oorlogschatting op van meer dan ƒ 200,000 — ([2]).

Een van de eersten, die zich bij Speelman kwam onderwerpen, was Kalamata, de naar Makasser gevlugte broeder van den in Speelman's leger aanwezigen Sultan van Ternate (zie boven bl. 396). Aan hem en zijne volgelingen, nog 96 man sterk, werd den 26sten November 1667 eene acte van pardon uitgereikt, nadat zij den eed van getrouwe gehoorzaamheid hadden afgelegd.

In alle rigtingen werden boden uitgezonden om den vrede bekend te maken en de vroeger aan Makasser, maar nu, ingevolge het contract, aan de Compagnie onderworpen (zoogenaamd verbonden) vorsten op te roepen ten einde voor Speelman te verschijnen. Maar velen, o. a. Wadjo en Mandar, gaven aan die oproepingen geen gehoor, waaruit blijkt, hoe betrekkelijk weinig het gezag der Compagnie nog op Zuid-Celebes te beteekenen had.

Ten overstaan van Speelman werden verscheidene nadere

([1]) De gracht b. v. rondom Oedjoeng-pandan was slechts 1 roede 3 voeten breed, zoodat »die seer gemackelijck over te comen soude weesen, ja selfs oock »met ofte sonder pols over te springen".

([2]) Volgens art. 29 van het contract moest Makasser betalen 250.000 rijksdaalders, in vijf »moussons naest aen een volgende", te voldoen met kanonnen, koopmanschappen, goud, zilver of juweelen, elck naer sijn waerde". — Dit alles moest slechts dienen om de „onkosten ten oorloge" te vergoeden, want „het de „Comp. soo seer niet te doen en is om gelt ofte rijckdom, als wel om een eque»tabile, eerlijcke vreede" (Concept-contract).

contracten gesloten, deels tot aanvulling van het Boengaische contract, deels als bewijzen van adhaesie aan dat contract. Zoo diende eene op 10 December 1667 afgegeven verklaring tot verduidelijking van de bepalingen nopens de Boeginezen, welke in art. 18 van het Boengaische contract waren opgenomen. Op 1 Februarij 1668 kwam tot stand eene nadere regeling van hetgeen Makasser aan de Sultan's van Ternate en Boeton, alsmede aan de hoofden van de Toeratea-landen verschuldigd was. De vorst van Tello, die reeds door het Boengaische contract was verbonden, verbond zich den 9den Maart 1668 schriftelijk nog vaster aan de Compagnie; evenzoo zijn rijksbestuurder, Karaëng Leengkesé, den 13den Maart daaraanvolgende (1).

Speelman rustte inmiddels niet op rozen. Want behalve dat honderde zaken regeling vereischten en tallooze conferentiën met allerlei hoofden gehouden moesten worden, noopte hem de minder gunstige stand van zaken aan de oostzijde van het schiereiland, waarop Makasser ligt, zich tot een togt derwaarts voor te bereiden.

Reeds had hij hiertoe besloten, toen de woelingen, welke hij overal rondom zich ontwaarde, hem noodzaakten van zijn plan af te zien (2). De oorlogspartij binnen Makasser, die slechts overvleugeld, niet ten onder gebragt was, stak weder het hoofd op, voornamelijk door toedoen van den rijksbestuur-

---

(1) Blijkens een brief van den Radja van Tello aan de Hooge Regering, zonder datum, doch geschreven vóór 30 April 1668, is wel de Vorst van Gowa, maar niet de Radja van Tello bij het onderteekenen en bezegelen van het Boengaische contract tegenwoordig geweest. Dit contract is bij den laatsten „gebraght „en vertoont door de Japanse [*sic*] Capitein, waermede Radja Tello doen niet „alleenigh wel tevreede en vernoeght is geweest, maer 't gem. contract in alle sijn „deelen oock heeft bevestight" (Dagregister van het kasteel Batavia op 13 Mei 1668). — Volgens het dagboek der vorsten van Gowa en Tello had de overgang van Karaëng Leengkesé tot de Nederlandsche partij reeds op 29 December 1667 plaats, tot straf waarvoor de vorst van Gowa hem eenige erflanden afnam. Later (16 Maart 1668) werd hij de zwager van Aroe Palakka.

(2) Zeer teregt rekent de heer Ligtvoet, Bijdragen t., l. en v. kunde v. N. I. 4e volgr. 4e deel, bl. 128, tot die woelingen het beëedigen door den vorst van Gowa op 13 Maart 1668 van alle prinsen en andere hoofden.

der van Gowa, Karaëng Karoengroeng, een zeer ondernemend man, die een veel bewogen leven had geleid (¹). Overal zond deze soeroehan's heen om de volkeren van Zuid-Celebes tot het vernieuwen van den krijg voor vrijheid en haardsteden tegen de gehate Nederlanders aan te zetten; en schier overal vond de roepstem dier soeroehan's gehoor. Als tijdstip voor het wederom losbarsten van den oorlog bepaalde hij Speelman's vertrek van Makasser om in de bogt van Boni de orde te herstellen (²).

Den laatsten stoot tot het verbreken van den pas gesloten vrede schijnt gegeven te hebben de onwil van Makasser om volgens het contract aan den Sultan van Ternate en aan de overige, „beledigde" bondgenooten der Nederlanders „contentement" te geven. Maar dit was slechts de druppel, welke den emmer deed overvloeijen. Want uit allerlei gegevens had Speelman reeds kunnen opmaken, dat zijn „eeuwigduerende" vrede slechts kort zoude duren.

Om niet voorgekomen te worden besloten hij en zijn raad den vijand te voorkomen, hoewel hunne Europesche troepen tot ± 500 man waren verminderd, onder welke 175 soldaten, die te velde onbruikbaar waren. In den avond van den 13den April 1668 liet daarom Speelman zijne hulptroepen, ondersteund door 4 kompagniën Europesche soldaten, uitrukken met het doel om, terwijl de schepen Sombopoe beschoten, de Maleische kampong, tot digt bij Sombopoe zich uitstrekkende, te verbranden. Te vroeg, d. w. z. vóórdat men verre genoeg was doorgedrongen, werd een huis aan de vlammen

(¹) Speelman, die, evenals de geheele Nederlandsche partij, niet zonder reden erg op hem gebeten was, noemt hem: „den valsch en boosgeboren Crouron, „van kintsbeen aan een walge voor zijn vader en een schrik voor 't heele volck".— Beziet men hem echter uit een Makassaarsch standpunt, dan valt wel iets op deze omschrijving aan te merken en af te dingen.

(²) Curieus zijn de bewoordingen, waarmede de Radja van Tello in zijn bovenbedoelden brief den afval van Karaëng Karoengroeng aangeeft. „De gesijde „articulen", leest men daar, »door de veelheijt bij Craijn Crongron vergeten zijn".— eene niet onaardige, meer of min piquante toespeling op het 30 artikelen bevattende Boengaische contract. — Inlanders maken niet zulke lange contracten.

prijs gegeven, waardoor de Makassaren op hetgeen in de duisternis was gebeurd, opmerkzaam werden gemaakt. Bovendien viel Aroe Palakka, aan den arm verwond, van schrik ter aarde, waarop zijne manschappen, meenende, dat hij dood was, zonder verder naar hem om te zien aan den haal gingen. Gelukkig hielden Europesche, met snaphanen gewapende troepen, alsmede eenige Ternatanen, stand, waardoor Aroe Palakka gered en het doorbreken der Makassaren verhinderd kon worden. Voor dien avond was echter het plan mislukt.

Den volgenden dag (14 April 1668) wilde Speelman zich nestelen in het afgebroken fortje „Marisson" ten einde al digter en digter bij Sombopoe te komen, hetgeen ook mislukte, doordien de Boeginezen zich nog slechter hielden dan den vorigen avond. Op den middag herstelden echter de Sopengsche hulptroepen het nadeel en dreven de Makassaren tot in de voorwerken van Sombopoe.

Twee dagen later bestormden de Makassaren, door hunnen vorst in persoon aangevoerd, het Boeginesche kampement „Bon„tuale", nagenoeg van 's morgens tot 's avonds, maar zonder het door hen gewenschte resultaat.

Terwijl de Makassaren de voorwerken van Sombopoe versterkten, liet Speelman drie paggers in het veld oprigten, zonder daarbij door den vijand gehinderd te worden. Nu en dan vielen meer of min hevige schermutselingen met de Makassaren voor, maar veel kon Speelman niet uitrigten, vermits zijne troepen door zulke hevige koortsen werden geteisterd, dat alleen in de maand Mei 1668 meer dan 100 Europesche soldaten ten grave werden gedragen ([1]). Hem zelven tastte die ziekte in de maand Junij aan, weshalve hij met het jagt Hogenlande zee koos om door verandering van lucht herstelling van zijne „pijnlijcke qualen" te zoeken. Ook de Makassaren werden door dezelfde ziekte tot werkeloosheid gedoemd.

([1]) „Selfs niet één Nederlandse compagnie meer conde werden te velde ge„bracht".

Een vijfhonderdtal Boeginezen kwam zich onder de vanen van Aroe Palakka scharen, evenals op den 10den Julij 1668 een veertigtal, met musketten gewapende Boetonners; maar deze versterkingen wogen niet op tegen de verliezen, welke het Europesche gedeelte, de kern van Speelman's leger, had geleden. Hulp moest van Batavia, Ambon, en Banda gevraagd worden; en die kwam in den vorm van ± 650 versche soldaten eerst in Julij en Augustus 1668 opdagen.

Radja Tello en Karaëng Leengkesé schreven nog in April 1668 aan de Hooge Regering: „wij ons niet en willen ver„mengen met luijden, die niet opreght sijn", — daarmede de Gowasche partij bedoelende, — maar geene maand duurde het, of zij waren door schoone beloften en door geweld gedrongen neutraal te blijven (¹).

„Geen vaertuijgen connen uijt gaen en oock niet veel te „eeten is", getuigden zij in hun meerbedoeld schrijven. Mondeling en schriftelijk gaven zij aan den vorst van Gowa den raad niet te luisteren naar Karoengroeng's inblazingen, „alsoo „hij, nogh kleijn sijnde, gewoon is geweest quade dingen „te doen"; en toch moesten zij wijken voor de magtigere oorlogs-partij.

De ellendige toestand van Speelman's leger gaf aan de Makassaren hoop het verlorene te kunnen herwinnen. Maar Speelman zat in het fort Rotterdam; en dit door geweld terug te krijgen, zelfs van Speelman's zieke soldaten, ging de magt van Makasser te boven, welke magt alras, niet minder dan de Nederlandsche, van de uitgebroken epidemie te lijden had.

De Bataviasche regering, die zoo blijde was geweest met het vredes-contract, was zeer ontsticht over het hervatten van den oorlog en gaf zulks in hare missive van 13 Mei 1668

(¹) „De coninck Tello in sijn casteel (3 à 4 mijlen benoorden 't onse gele„gen) genoegsaam is overweldigt, immers soo, dat hij sijn excuse [heeft gemaakt] „met protest, dat hij sich in dit oorlogh neutrael, ende aen 't contract wil blij„ven houden, begeerende ook niet dat sijn volck, voor sooveel als hem noch ge„hoorsamen, met de Macassaren te velde sullen comen".

zoo ondubbelzinnig mogelijk aan Speelman te kennen. „Het „contract, tot Bonaaije gesloten", schreef zij, „schijnt haer seer „tegen de borst te weesen, sustineerende datselve van onsen „cant eerst verbroocken te sijn, gelijck wij moeten seggen, „dat ons tot nogh toe niet anders en zij gebleecken. Im„mers, dat UE. geen nootsaecken hebben gehadt tot het her„vatten van soo swaren ende becommerlijcken oorlogh, die de „Compe. soo veel goet en bloet gecost heeft; en waerom wij „oock wel hadden gewenscht, dat UE. juijst soo stipt op „hetselve contract niet en hadde gestaen, als buijten dat op „nieuws equitable conditien hadde connen bedingen, al ware „het oock, dat UE. van de voorige [contracten] al 't een of „'t ander hadde moeten laten vallen ofte toegeven, alsoo ons „dat, nu de vijant tot soo groote ellende en miserie gebraght „sij, geensints tot schande soude connen werden gereeckent. „En dat UE. oock wel behooren te conne considereren, dat „wij het dus niet langer connen gaende houden ofte oock van „ons gemoet vercrijgen, telckens op UE. begeeren weeder „nieu secours van volck aff te steecken naer eene plaets, daer „de derde man niet weder van daen en comt. Soodat UE. „hoe eer hoe liever op d'een off d'ander wijse een eijnde aen „die lastighe oorlogh sal moeten maecken".

Na het lezen van dezen brief moet Speelman wel bij zich gedacht hebben: „de beste stuurlui staan altijd aan wal!" — Intusschen had die brief, — nog meer de aanvoer van versche soldaten, — ten gevolge, dat een einde kwam aan den oorlogstoestand, welke voornamelijk wegens de „grasseerende" ziekte eigenlijk geen oorlog was.

Den 13den Julij 1668 liet Speelman op nieuw Batoe-batoe bezetten, waardoor Makasser om de zuid, althans langs het strand, werd afgesneden van de bevolking der Toeratealanden, die aan de Nederlanders was trouw gebleven. Een wapenstilstand voor eenige dagen werd hierop door Makasser aangevraagd en werkelijk werden vredes-onderhandelingen aangeknoopt, maar spoedig van de Makassaarsche zijde afgebroken,

nadat de Makassaarsche vorst had vernomen, dat eenige duizende manschappen uit het gebergte hem ter hulpe snelden, de Nederlandsche versterkingen uiterst zwak bezet waren en geen „secours" van Batavia meer werd verwacht, — welk laatste hem wijs maakte de op Boeton in Januarij 1667 gevangen genomen, maar den 4[den] Augustus 1668 naar de Makassaren overgeloopen Radja Loewoe.

Op den 5[den] Augustus 1668 lokte dientengevolge eene vijandelijke magt van ± 3000 man Aroe Palakka en Jonker uit hunne versterkte legerplaatsen om een gevecht te beginnen. Steeds terugtrekkende, wist die magt hen onder zeker geboomte in eene ongunstige positie te brengen, waarna zij haar wijken in een plotseling aanvallen veranderde en 't met Aroe Palakka, Jonker en de hunnen zeker gedaan zoude zijn geweest, indien de Europesche soldaten, Boetonners en Ternatanen, die in Aroe Palakka's kamp in achterhoede lagen, hun niet te hulpe waren gesneld. Zij moesten desniettemin gezamelijk terugtrekken, waarbij de Makassaren hen zoo op de hielen zaten, dat dezen, vlak voor de poort van Aroe Palakka's kampement, aan een Boegineschen vaandeldrager het hoofd afsloegen. Met musketten en enkele kanonnen werd nu uit het kampement op den aandringenden vijand gevuurd; in allerijl verzamelden Speelman en prins Kalamata een driehonderdtal soldaten, Boetonners en Ternatanen, zoowel uit het fort Rotterdam, als uit het kamp van den Ternataanschen Sultan, aan het hoofd van welken ongeregelden troep zij zelve naar de plaats van het gevecht oprukten. Dit ziende en intusschen door een geweldig vuur duchtig gehavend wordende, trokken de Makassaren af.

Op voorstel van Aroe Palakka werden in den nacht van den 7[den] op den 8[den] Augustus Sombopoe en de stad Makasser wederom door de schepen beschoten, gedurende welke canonnade Aroe Palakka eene kampong nabij Sombopoe in brand stak. Bij het dertigste schot, hetgeen het jagt Purmerland deed, is dit vaartuig „Godt betert, door sijn eijgen cruijt „subijt comen te springen, sonder dat men can weten, hoe

„het is bijgecomen". 8 man van dit scheepje, alle gekwetst, werden „uijt 't waeter gesalveert", maar 19 opvarenden, onder welke de schipper, Jan Verhulst, verongelukten.

Er heerschte groot gebrek aan levensmiddelen bij den vijand, doch uit het Noorden, uit Maros en omstreken, „die „groote en costelijcke spijscamer", kreeg hij toch van tijd tot tijd rijst. Om hem dien toevoer af te snijden zond Speelman derwaarts Aroe Palakka met zijne Boeginezen, die het land bezette en den 12den Augustus 1668 eene belangrijke overwinning behaalde op Maleijers en Makassaren, uitgezonden om hem van daar te verdrijven. „De vijant", schrijft Speelman, „voor de vuijst cloeckhertigh wiert wegh gejaeght door Luij„tenant Loebato, die daer oock bleeff, in welcke rencontre de „Bougijs alleen zijn geweest sonder eenigh support als het „ontsagh der schepen, die in besettinge lagen".

In de maand September, terwijl Speelman het vorstelijke verblijf Sombopoe voet voor voet met aanvals-werken naderde, schreven de vorsten van Gowa en Tello, vreemd genoeg, een brief aan den Gouverneur Generaal, de Raden van Indië en „alle de grooten van Batavia", welken brief zij met een Makassaarsch vaartuig naar Bantam zonden, waar de brief het eerst in handen van den Bantamschen Sultan geraakte ([1]).

Volgens dit schrijven was de reden, „waerom dat wij weêr „oneens geworden zijn, de Admirael [Speelman] selve, alsoo „hij ons veel groote lasten opgeleijt en afgevordert heeft, 't „geene in 't contract van vrede niet beslooten was." Als be-

([1]) De zonderlinge wijze, waarop deze brief besteld werd, alsmede de gelijktijdige verzending van een brief aan den Bantamschen Sultan leiden tot het vermoeden, dat de vorsten van Gowa en Tello, evenals vroeger, eigenlijk bedoelden de hulp van den Sultan van Bantam in te roepen; en dat de brief voor de Hooge Regering slechts dan aan zijn adres bezorgd moest worden, wanneer het inroepen van die hulp was gebleken ijdel te zijn. Verscheidene malen liet de Nederlandsche resident te Bantam te vergeefs naar laatstbedoelden brief vragen en ten slotte verklaarden hem de overbrengers van dien brief, dat zij „door die van „Bantam waeren opgeruijt om den brief eerst aan den Sulthan te verthonen, ge„lijck sij oock hadden gedaen". Maar deze verklaring kan wel een voorwendsel geweest zijn. — De Nederlandsche resident te Japara rapporteerde vernomen te hebben, dat Makasser hulp aan den Soesoehoenan had gevraagd.

wijzen voor dit beweren wordt aangevoerd: „ten tijde, wan-„neer gemelte contract gemaeckt en beswooren was, soo is „Daijen Magagahan en Radja Senarbone wegh geloopen, die „bij den Admirael Cornelis Speelman, die nu in 't fort „Oudiong padangh woont, opgehouden zijn. Ende doen heb-„bense naderhandt alle de steetjes, die buijten en benoorden „'t fort Oudiong padangh gelegen waeren, in den tijt van vre-„de afgelopen en vermeestert, als met namen Boelekan, Pa-„djou, Konka, Malakaija, alwaerse alle de vruchten en bomen „omgekapt en al het vee, padij ende de goederen van de „luijden naer haer genomen ende de huijsen gedestrueert en ge-„broocken hebben, soo datse alles, wat aen de noordt van Oudiong „padangh was, gedestrueert en genomen hebben. Ende noch aen „de zuijdt kant van Oudiong padangh dese getelde steden, als „Parmrangan, Sompowangh, Pahouter, Bougis, Mangepit ende „Panhouter Macassaer, dicht bij 't Borbos, diese bij daegh „en bij nacht gedestrueert hebben en 't volck haer buffels, „peerden en koebeesten genomen hebben. En in 't landt de „steden Houtuale, Boija tot Morowangin toe, daerse alles heb-„ben omgekapt, sonder eens te vragen, wat het volck daer „geplandt hadde. Ende nogh soo sijnse in de huijsen van de „negotianten van Macassar gegaen en hebben haer de slaven „afgenomen. Ende noch soo sijnse veel malen in 't fort Sam-„boppo gekomen en hebben de slaven van de luijden naer „haer eijgen believen weghgenomen. Alsmede in de forten Tel-„lo en Goa hebbense insgelijcks 't volck haer slaven ontno-„men. Doch dit hebben Sierij Sulthan en 't volck van Ma-„cassaer stilswijgende laten doorgaen en verdragen, schoon „wij al de Bougis, die voorhenen genomen, weder gegeven „hadden, diese naer haer genomen hebben, nevens alle de ge-„ne, die haere tollen gehouden zijn op te brengen met de-„geene die van haere vrunden zijn en diese maer kennen. „Ja selfs die aen de Macassaren of negotianten verkoght zijn, „heeft hij altemael genomen. Ende daer naer sijnse verdeelt „omtrent de stadt op 't landt van Poulongh Banckin, alwaerse

»niet een huijs hebben laeten staen, maer afgebrandt; en 't »volck van die plaats hebbense oock genomen, even ofte met »de wapenen aengetast waeren, sonder onderscheijdt; soo wel »die gene, die lange uijt haer landt geweest, als andere heb»bense wegh genomen; als mede de mannen, die aen vrou»wen getrout waeren, ofte de vrouwen, die aen mans getrout »waeren, hebbense alle mede genomen; gelijck oook die haer »heere hadden en in de thuijnen gingen om padij te planten. »En noch soo sijn naer de verdelinge, die wegens de onderda»nen van Turata geschiet is, ende die haer heeren hebben on»der de Macassaerse zijde, oock haer slaven genomen. Ende »dit is soo al het gedoente; en rekenen 't voor haer gedeelte; »maer alle degene, die komen te sterven, werden voor onse »gedeelte gereeckent. Ende die noch in 't leven zijn van de »afkomst van Turata aen de Macassaerse zijde, werden met »alle vriendelijckheijt ons afgetrocken. — Vorders op nieuws »is Kraijn Linckes met sijne broeders en kinderen van selfs »overgegaen, die hij oock aengenomen heeft; en al het quaet, »dat hij tot nadeel van Sirij Sulthan seght, wordt van »hem aengenomen. Daer naer soo zijn Craijn Boutojene, »Daijn Maturon en Geleran Soumatta met zijn huijsgesin en »kinders weghgeloopen en zijn van hem aengehouden. Ende »soo heeft hij oock Radia Tello stilswijgende naer hem ge»trocken en met hem geaccordeert en gesworen, dat hij Tello, »zijn eijgen landt, niet soude konnen in acht nemen, daer hij »van geboorte was. Noch eens gelijck als daer zijn de steden »Boulo-boulo, Lamantratia, Tsiampacko, Banaboangh, Limau, »Panganglabou, Lamoero, Patoeson, alle dese steden met den »Coningh van de stadt Adja Taparangh, de steden Labackan, »Tanete en alle de steden Mandhar sijn alle met de vrede aen »de Macassaerse zijde gebleeven; ende naderhandt, soo wanneer »de vrede gemaeckt was, soo heeft hij de Coningen van alle »dese plaetsen soecken te verleijden, opdatse van ons afwijc»ken souden; en alle, die genegen zijn geweest, zijn afge»weecken; ende de ongenegene heeft hij met alle vriendelijcke

„beloften daer toe getracht te krijgen. In dit alles hebben „de Macassaren geswegen, alsoo Sirij Sulthan maer eenelijck „trachte te besorgen, dat het gelt ingesamelt wierdt om de „betaalinge volgens het bedingh te konnen doen. Ende al „het goudt, dat wij in handen van den grooten Nederlander, „genaemt Admirael, gegeven hebben, is volgens reeckeningh „in Macassaers goudt 159057 masen. Dit heeft dese Admi„rael ontfangen. Ende noch is aen 't volck van de Molucco's „betaelt 6778 masen en aen de Boetonders 1756 masen ende „aen 't volck van Sopin 3730 masen. Buijten dese betaa„linge soo heeft Sirij Sulthan noch doende geweest met te „overleggen, hoe hij het gelt tot de vordre betalinge noch „uijtvinden souw. Buijten dit soo heeft hij [Speelman] ge„last door den Molucsen Zee-Admirael met de wapenen in de „handt bij nacht te waecken ende in 't fort [Sombopoe?] te „slaepen. Ende daerenboven soo heeft hij niet alleenigh geeijscht „al 't groot geschut, dat in Macassaer was, maer oock gelast, „dat wij Craijn Crongron uijt het landt van Macassar soude „sende. Ende dit is al 't gedoente naer eijgen wil en be„geeren, niet naer luijt van de vrede-articulen. Na den 9den „dagh van April soo heeft hij Craijn Linckes gesonden naer „een stadt in Tourata, genoemt Poelongbankis, die den 10den „dach van April daer verschenen is. Soo zijn met eenen alle „de schepen voor Macassaers rheede geleijt tot den 14den van „de maendt April, als wanneer op Saterdach naghts uijt de „schepen geschoten is naer landt door Sombangh Java en Ba„lang baroe; en alle, die aen landt waeren, quamen oock „aen; ende hierdoor is 't weder tot een geveght en dooden „van menschen gekomen. Hierom soo is Sirij Sulthan ver„seeckert, dat zij het verbondt niet gebroocken en hebben."— Ten slotte roepen de vorsten van Gowa en Tello de regtvaardigheid en billijkheid in, niet alleen van den Gouverneur-Generaal en de Raden van Indie, maar ook van „alle de groo„ten, die de justitie op Batavia oeffenen."

Deze brief, welke eerst den 18den Maart 1669 in handen

van de Hooge Regering kwam, hoezeer reeds in September 1668 van Makasser verzonden, leidde tot niets. Althans in de resolutiën van de Hooge Regering wordt van dit stuk met geen woord gewag gemaakt, zoodat men mag aannemen, dat het niet eens in vergadering is voorgelezen, veel minder behandeld. Het eenige resultaat van dezen brief schijnt geweest te zijn, dat de Bataviasche Regering daaruit „wel konde bemerken, dat hun [scil. aan de Makassaren] het vuur al vrij „na aan den voeten lagh".

Desniettemin is die brief een merkwaardig stuk, omdat deze, — wat ook van het daarin beweerde waar of onwaar moge zijn, — bewijst, dat de Hooge Regering goed had gezien, toen zij in Mei 1668 aan Speelman schreef: „wij oock wel „hadden gewenscht, dat UE. juijst soo stipt op hetselve con„tracts niet en hadde gestaen."

Speelman, door zijn succes waarschijnlijk verleid, heeft zijn overwonnen vijand te min geacht en dientengevolge zich meer regten aangematigd dan het contract hem verleende. Uit al te ver gedreven zucht om de belangen zijner Meesters te behartigen bleef hij, naar het voorkomt, niet gematigd genoeg, noch verplaatste hij zich voldoende op het standpunt van zijnen vijand. Het lag zeker in het belang der Compagnie overloopers aan zich te verbinden of, zooals de vorsten van Gowa en Tello zulks noemen, op te houden, maar het is ook zeker, dat eene dergelijke handelwijze door het Boengaische contract niet gewettigd wordt en den overwonnen, doch nog niet vernietigden vijand tot vernieuwd verzet moest aansporen. Zonder pressie zoude Makasser stellig niet geleverd hebben de massa slaven, welke het bij contract had aangenomen te leveren, maar die pressie schijnt wat al te ongegeneerd uitgeoefend te zijn. Het nader-contract tusschen Speelman en Radja Tello, waarbij deze laatste, in strijd met de adat, de regeling der erfopvolging binnen zijn gebied aan de Compagnie overdroeg, ging ongetwijfeld te verre. Veel van de plunderingen en verwoestingen, over welke de vorsten van Gowa en

Tello klaagden, moet voorzeker geweten worden aan de bandeloosheid van Speelman's hulp-troepen, — eene eigenschap dier troepen, welke Speelman zelf meermalen in zijne Memorie erkent en betreurt ([1]), — maar dit neemt niet weg, dat die plunderingen en verwoestingen, terwijl men in vrede heette te leven, niet te pas kwamen en de Makassaren tot het uiterste moesten verbitteren. De eisch, dat al het grove geschut uitgeleverd en Karaëng Karoengroeng verbannen zoude worden, berustte op overmagt of overmoed, niet op de bepalingen van het Boengaische contract.

Intusschen had de bewuste brief hoegenaamd geen effect — al ware het slechts, omdat deze te lang onder weg was, — en ging Speelman inmiddels zijn gang.

Op den 2den October 1668 veroverde Aroe Palakka de benteng te »Barras", benoorden Makasser gelegen, waar hij 300 vrouwen en kinderen gevangen nam en 36 koppen snelde.

Negen dagen later beproefde Speelman nog eens, voor de laatste maal, door een briefje den vijand tot onderhandelen over te halen, maar te vergeefs.

Zoowel door branden, als door schieten was nu het rondom Sombopoe, althans aan de landzijden, zeer begroeide en bebouwde terrein voldoende open gemaakt om uit de Nederlandsche aanvals-werken een voorwerk van dat vorstelijke verblijf, tot versterking waarvan niet minder dan ± 30,000 klapper-boomen waren gebruikt, te bereiken. Speelman besloot daarom den 12den October 1668 te beproeven dat voorwerk in te nemen, terwijl de Boeginezen de pagger van Karaëng »Jeremica" en zijne oppassers nog eene andere pagger souden aanvallen. Toen allen hiertoe gereed stonden, werd eerst een gebed gehouden; en toen dit was afgeloopen, gaf het jagt Hogelande met een paar kanon-schoten het sein, waarop allen,

(1) »De Bougijs niet anders deeden als steelen, rooven en moorden, waerover »men mij noijt met vrec liet te clagen, sonder dat daerin, niettegenstaande alle »mijne reproches en recommandatien, ijets ten minste werde voorsien."

ieder in de hem aangewezen rigting, storm liepen. Bij het bewuste voorwerk vond men weinig tegenstand, vermits de zorgelooze bezetting deels slapende, deels etende was. Bij de paggers was echter de weerstand grooter. De Boeginezen gingen, onder gewoonte, onmiddelijk aan het plunderen van „oude vodden, paerden ende buffels", maar werden gelukkig bij tijds hierin „gestut" en aan het werk gezet om de bewuste paggers te vernielen en het voorwerk in verdedigbaren staat aan de naar Sombopoe gerigte zijde te brengen. Want in den namiddag deed de vijand een verwoedden aanval op dat voorwerk, waarbij het „all crap soude hebben gestaen", zoo niet zijn eigen, pas veroverd geschut op hem gerigt had kunnen worden. Speelman bleef alzoo meester van de positie, waarin men tusschen gesneuvelde vijanden ook het lijk van een, 9 dagen te voren, overgeloopen Nederlander vond.

Op den 13den October 1668 zette men het brandstichten, enz. voort, tot aan het plein. waar vroeger de Compagnie's loge had gestaan en de vijand, — in weerwil van een gestadig kanonvuur uit het jagt, de Kaneelboom, dat voor het plein ten anker lag, — bezig was met alle magt een nieuw voorwerk op te werpen.

Speelman wilde hen van hier verdrijven, maar de Boeginezen weigerden en de Europesche magt, waarover hij beschikken kon, was daartoe te gering. Hij bepaalde zich derhalve tot het maken eener batterij van vijf stukken „ten midden „velts" en van een dito met vier stukken „aen de zeecant", waaruit den 14den October, nadat de „vendels" daarop waren geplant, „wacker" op 's vijands verdedigings-werken werd geschoten. Nog eene derde batterij kwam gereed „tegens het „werck, dat op den storm dagh van 12 October ongedeert „hadde moeten gelaten worden, om te sien deselve uijt dien „hoeck te verdrijven".

Intusschen was het in Augustus veroverde Maros, waaraan den vijand voor zijne voeding zooveel gelegen lag, weder verloren, maar op 14 October door onze bondgenoten van Tanet-

te en Sopeng op nieuw veroverd, die daarna, ten getale van ± 3000 man, in de rigting van Makasser op weg gingen. Naauwelijks had de vijand zulks vernomen, of hij zond Karaëng Karoengroeng met nog verscheidene andere Karaëng's en ± 1000 zijner „valiantste" manschappen en Maleijers derwaarts. Zijnerzijds gaf Speelman aan Aroe Palakka last op te rukken, die tot de negorij Pamadingan achter Gowa doordrong, maar hier door de Makassaren *en échec* werd gehouden.

Speelman vermaande hem niet nutteloos te Pamadingan te blijven liggen, maar zich door den vijand heen te slaan om zich met hem voor Sombopoe te vereenigen. Doch dit durfde Aroe Palakka niet ondernemen.

Sedert geruimen tijd had zekere Kraëng „Jeremica" bergvolk te zamen getrokken. met hetwelk hij zich in het gebergte van Maros nestelde en op 20 November 1668 zonder eenige moeite het zuidelijke deel van Maros veroverde, waardoor hij de Boniren van Speelman's leger zoo goed als afsneed. Schrik en ontsteltenis bragt dit feit onder de weinig gedisciplineerde Boniren, van welke een groot deel verliep, deels om een goed heenkomen te zoeken, deels om den verkregen buit in veiligheid te brengen. De toestand te Maros werd zoo gevaarlijk, dat Speelman zich genoodzaakt zag „uijt het cleene vermogen, „dat ick hadde", 14 Nederlandsche en 16 Bandasche soldaten, onder bevel van den kapitein Jan Franssen, derwaarts af te zenden. Op 13 December 1668 kreeg hij het berigt, dat de vijand uit Segeri verjaagd en tot Labakan teruggedreven was, waarom hij nogmaals 12 Nederlandsche en 13 Ternataansche soldaten met den vaandrig de Vos ter ondersteuning zond. Maar dit berigt bleek onwaar te zijn geweest. Intusschen gaf de aanwezigheid van Europesche troepen, hoe luttel ook in aantal, weder moed aan de Boniren, zoodat de Makassaren op 16 Februarij 1669 uit de negorij Maros en uit 6 kleine benteng's verdreven werden.

Op reis naar Ternate deed de nieuw benoemde president voor die plaats, Abraham Verspreet, Makasser in Maart 1669

aan, waar hij door Speelman gebruikt werd om met den vijand in onderhandeling te treden. Verscheidene dagen was hij daarmede bezig, — naar het schijnt, op eene echte koopmansmanier. Want de Sultan van Ternate schreef aan de Hooge Regering: „in de vergaderinge......... niet anders als ge„looft en geboden wiert, gelijck men in de negotie doet: „ende dit heeft 5 à 6 daegen geduurt". Maar al zijn loven en bieden leidde tot niets (1).

In weerwil van deze mislukte poging tot herstel van den vrede waren er voorteekenen genoeg aanwezig, waaruit kon afgeleid worden, dat de oorlog niet lang meer zoude duren. Bij de Makassaren heerschte groot gebrek aan levensmiddelen, zoodat velen van honger stierven. Slechts enkele hoofden, speciaal Karaëng Karoengroeng, wisten nog door hun invloed den kleinen man, die naar eten, orde en rust haakte, te nopen den strijd voort te zetten. Speelman begon een geregeld beleg van Sombopoe en naderde met zijne „wercken" (loopgraven? paralellen?) die vesting al meer en meer. Reeds op den 5den April 1669 was hij die vesting zoo digt genaderd, dat men een steen daarin kon werpen. Op den 16den Mei was die afstand „tot op omtrent een roede na" verminderd; en „met de siecte „en sterfte begon het vrij wat te verbeteren". Toch duurde het tot den 17den Junij, voordat het springen eener mijn eene groote bres in den muur van Sombopoe maakte, welke bres echter door de Makassaren, zoo goed en zoo snel mogelijk, met schans-korven, enz., enz., gestopt werd. Herhaalde malen werd nu storm geloopen, hetgeen ten gevolge had, dat de Nederlanders ten laatsten den muur van Sombopoe beklom-

(1) Het is niet onwaarschijnlijk, dat Verspreet van Batavia den last medekreeg op zoodanige wijze te onderhandelen. Bewijzen voor dit vermoeden zijn echter niet meer aanwezig. — Volgens een brief van Verspreet aan de Hooge Regering van 17 Maart 1669 spaarde Speelman „arbeijt noch ijver" om den oorlog tot een goed einde te brengen. — De Bat. Regering kon zich in Mei 1669 niet genoeg verwonderen over de halstarrigheid, waarmede Makasser de onderhandelingen had afgeslagen, „niet connende bedencken, wat toeverlaet sij „hebben connen".

men en bezetten. Maar hier wachtte hen een zoo verwoede tegenstand, dat zij niet verder konden doordringen. Eerst den 24sten Junij 1669 gaf de vijand kamp, vlugtte hoofdzakelijk naar Gowa en viel het vorstelijke verblijf Sombopoe in handen van de Nederlanders. De Maleische troepen, in dienst van den vorst van Makasser, wisten over zee te ontsnappen. Meer dan 200 ijzeren en metalen kanonnen, lilla's, steen- en kamer-stukken, nevens eene groote menigte musketten en andere wapenen werden in Sombopoe veroverd, welke alle achtereenvolgens naar Batavia vervoerd werden.

Hoe meer de val van Sombopoe dreigde, des te meer inlandsche hoofden trachtten zich in de gunst van Speelman te dringen. Zoo onderwierpen zich:

op den 29sten Mei de vorst van Simba of Simbang,

op den 3den Junij de inwoners van Pakale

en meer anderen. Ook Tello trachtte door tusschenkomst van den Sultan van Ternate in onderhandeling te treden. De vorsten van Tanette en Sopeng hadden na het sluiten van het Boengaische contract de Nederlandsche zijde niet verlaten, maar integendeel door Segeri en andere plaatsen te tuchtigen krachtdadig geholpen.

Tello was de eerste, met wien op 15 Julij 1669 „binnen „het logiment van den Admirael" een contract werd gesloten, waarbij alles werd toegestaan, wat de Compagnie begeerde, — overgave van al het geschut, ontmanteling van de negorij Tello, uitlevering van Karaëng Karoengroeng, indien deze zich niet vrijwillig mogt onderwerpen, enz., enz. Gowa volgde op den 27sten Julij, nadat „brieven van genade" aan dien vorst waren afgegeven. Bovendien stelden de vorsten van Gowa en Tello, alsmede Karaëng Leengkesé Maleische brieven, gerigt aan den Gouverneur-Generaal en de Raden van Indië in handen van Speelman, welke brieven, in de meest onderdanige termen vervat, den 13den Augustus 1669 te Batavia ontvangen werden.

Bij het sluiten der laatstbedoelde contracten dronk de te-

genpartij het water, hetgeen van hare krissen afdroop, "weesen-"de dit ten allen tijde in het heijdendom en voor de aanvangh "van de Mahumetise secte onder dit volck en oock tot nogh "heden toe het alderswaerste, waer met de overwonnen sich "aen den overwinnaer can verbinden", — eene formaliteit, welke bij het sluiten van het Boengaische contract niet blijkt in acht genomen te zijn ([1]).

Na het regelen van eene massa zaken, waarin hij door ziekte, — welligt gevolg van overspanning, — belemmerd werd, verliet Speelman den 28sten October 1669 het door hem zoo-zeer gefnuikte Makasser, gevolgd door den vorst van Tello en een groot aantal andere vorstelijke en niet vorstelijke Makas-saren, die met hem naar Batavia togen om aan de Hooge Regering aldaar voor Gowa en Tello vergiffenis af te smeken en bekrachtiging der laatstelijk gesloten contracten te verzoe-ken. Deze "groote sleep van Coningen", zooals Speelman hen noemde, bedroeg meer dan 1000 personen.

Radja Tello en Karaëng Leengkesé met een gevolg van on-geveer 400 personen arriveerden den 5den December 1669 te Batavia, waar zij met twee groote schep-praauwen door eene commissie zeer deftig van boord gehaald en aan de westzijde van de stad in een daartoe ingehuurd nieuw huis gelogeerd werden, "tot datter beter gelegentheijt voor haer gemaeckt "ofte uijtgevonden soude worden".

Speelman zelf kwam eerst in den namiddag van den 15den December over Japara op de reede van Batavia, terwijl de Gouverneur-Generaal en de Raden van Indië bezig waren met de brieven te collationeren, welke den volgenden dag met

([1]) Hoeveel blijdschap te Batavia over het beëindigen van den oorlog heersch-te, blijkt niet alleen uit de »vreughde-vieren", welke aldaar de Regering, Compagnie's dienaren en burgers ontstaken, uit de talrijke kanonschoten, welke gelost werden, uit feestmalen, enz., enz., maar ook uit de volgende, quasi vrome bewoordingen, ontleend aan het Dagregister van Batavia op 16 Augustus 1669: »de Heere wil dese vrede bestendigh maecken en ons verlenen danckbaere herten, »opdat wij soo veele zegeningen en weldaden niet en komen te vergeten". — Zoo luidde het gebed van menschen, die duizende inlanders straffeloos hadden laten verhongeren.

de tweede bezending naar Patria zouden verzonden worden. Onmiddelijk werd Speelman, vergezeld van Aroe Palakka en Jonker, in de hooge vergadering toegelaten en op de meest hartelijke wijze verwelkomd.

Jonker bragt eene aanzienlijke Makassaarsche als zijne vrouw mede, die natuurlijk ettelijke landgenoten in haar gevolg medevoerde. Moeijelijk kon toen Jonker vermoeden, dat die Makassaren 20 jaren later de naaste oorzaak tot zijnen val zouden worden.

Speelman was over Jonker en zijne Compagnie ten zeerste tevreden, ja erkende ronduit, „dat wij ons sonder dit groote „behulp van dees inlantsche militie niet alleen grootelijcx sou„den hebben verlegen gevonden, ne maer oocq absoluyt on„vermogens tot uijtvoeringe van het werck". — „De Ambon„sen Capiteijn Joncker al doorgaens is geweest van goede, „prijsselijcke debvoiren en van geen minder couragie". — „Aen „de inlanders van Jonkers compagnie, die christen waaren, is [gedurende de expeditie] even 't selve randsoen van vleesch, „speck en aracq verstrekt, als aen de Nederlanders ([1]); geen „gelt, omdat te Batavia door ouders, vrouwen, broeders, „susters, concubijnen of andere vrinden maendelijx haer gelt „of heel ofte. halff wiert ontfangen, sonder dat men daervan „alhier [Makasser] ooijt regte kennisse gekregen heeft. De „Mahumetaanse hebben haer ordinaire met de enkele rijs-rand„soenen behelpen moeten, maer sijn evenwel, bij voorraad van „visch, boontjes, catjan, etc., altemet weder gecompenseert. „Capiteijn Joncker, zijn luijtenant en vendrig zijn als voren „getaxeerd; maer op mijn vertreck [naar Batavia] staende en „al seedert een ruijmen tijd niet veel van belang hebbende „gehad, docht mij goed hem al sijn verloopen costgeldt als „vol capitaijn tegens $6\frac{1}{2}$ Rd^s. en 7 kannen wijn ter maendt „en gelijck hij gewoon was elders te genieten, item oock sijn

([1]) De gelijkstelling van Ambonsche soldaten aan Europesche is derhalve wel oud.

„vendrig, zedert ick hem daertoe hebbe gevordert, insgelijk „5 Rd'. en 4 kannen ter maendt tot erkentenis haerer, voor„namentlijck Jonker's bethoonde vigilantie te laaten voldoen".

In Maart 1670 had Jonker dat kostgeld, enz. nog niet ontvangen, waarom hij zich ter zake tot de Regering wendde. Deze erkende, dat hij zich „tot het laetste toe seer wel" had gedragen, maar bedenkende, dat de pretensie van Jonker „al „een goede somme soude comen te belopen", vond zij goed: „sulcx aff te maken met een vereeringe van 200 Rd[s]. ende „een halve legger wijn, met continuatie van sijn persoon in „Comp. dienst onder het tractement van 20 Rd[s]. ter maent, „hem 13 Maart 1665 bij resolutie toegevoegt, sonder meer". Jonker heeft gedurende 37 maanden onder de bevelen van Speelman gestaan en had alzoo volgens diens even vermelde regeling moeten ontvangen:

37 × 6½ rijksd. = 240½ rijksd.
37 × 7 kan wijn = 259 kannen.

Hem is alzoo, naar het voorkomt, door de Regering niet onbelangrijk te kort gedaan.

Toen Aroe Palakka in September 1669 een eenigzins gewaagden togt naar Pare-pare zoude ondernemen, wilde Speelman hem Jonker en zijne compagnie ter bescherming medegeven, — voorzeker een groot bewijs van vertrouwen, — maar de togt had geen voortgang.

(*Wordt vervolgd*).

NASCHRIFT.

Onder het afdrukken van het vorenstaande is in het archief te Batavia toevallig tusschen kerkelijke, Ambonsche stukken aangetroffen de „ordre voor den E. Aernold de Vlamingh van „Outshoorn, Raedt van India, waer naer hem in het wtvoeren „van onzen last tot naerder redres van de zaeken in Amboina „ende Molucco zal hebben te reguleren", gedagteekend „in

"'t Casteel Batavia dezen 7 Februarij Anno 1652" ([1]), uit welk stuk ten overvloede blijkt, dat de ruwe en wreede wijze, waarop de Vlamingh te werk ging, geheel strookte met de zienswijze der toenmalige Bataviasche Regering.

Want, indien men zich op de Ambonsche eilanden niet vrijwillig en volkomen aan de bevelen van de Compagnie onderwierp, "zoo is", volgens bedoelde ordre, "onse intentie ende "besluijt, — het gunt de Coninck Mandarshah [de Sultan van Ternate] bij geseijde contract ([2]) oocq wel expresselijck ac-"cordeert, — zij luijden allerwegen, te water en te lande, zoo "lange zullen werden geprosequeert, tot dat niet alleenlijcq "het restant nagelen noch mede zal geruijneert, maer besijden "dien oocq alle haere landen gehelijck zullen wesen geraseert "ende tot woeste plaetsen gebracht.

. . . .

"Wijders zult alle plaetsen, waer dat verneempt eenige nae-"gelen zijn, al was de quantiteijt noch zoo cleen, trachten "daer van t' ontblooten, ten eijnde daerdoor bij ijgelijcq ken-"nelijcq werde, dat wij nergens van meer als de naegelen "jaelours zijn, ende zij gevolgelijcq van het cultiveren der "zelver te bet g'abhorreert ende mitsdien als geperst mogen "werden haerren cost voort aen met andere middelen, gelijcq "als daer is de lantbouw en dergelijcke, te soecken.

"Wat voornaeme rebellen in handen becompt, moeten alle "de clingh passeren om anderen tot een spiegel te dienen, off "souden het zelve naders wel voor een spelletie houden, het "gunt wij, als ons te lastich vallende, zoo niet en begrijpen."

Met betrekking tot de Timoresche expeditie bevat de "Or-"dre" de volgende voorschriften: "nu al van eenige jaeren her-"waerts zijn ons van onze ministers, op de quartieren van Zolor

---

([1]) De Vlamingh vertoefde te Batavia van November 1651 tot Febr. 1652. Hij heeft viermalen de reis van Batavia naar Ambon en terug gemaakt.

([2]) Het contract, gesloten te Batavia den 31sten Januarij 1652 tusschen de Compagnie en den Sultan van Ternate. — De Sultan wordt in de "Ordre" genoemd: "de snedichste niet ende daer toe oocq noch joncq zijnde."

„ende Timor varende, als oocq door onse bondverwanten, die „van Sabo, Amarang ende d' eijlanden van Coupan, als „daer zijn de Servianders ende die van Amopome ende meer „andere volcken, langhs de Binnen-Cust van Timor woonach„tich, swaere clachten voorgecoomen over de quaede comporte„menten van de Portugesen ende haer g'allieerden, de Sonne„baijers, in verlet van onsen handel ende tot merckelijcke last „van voornoemde, onse goede bontgenooten aen haere perzoonen „ende goederen, omdat sij met ons in aliantie waeren gecoo„men, tot distincte malen zeer onlijdelijcq gepleeght, versoec„kende van ons daer inne met onse wapenen te mogen werden „beschermt, naerdien sij haer laeten bedencken, dat haer het „zelve nergens anders als om onzent wille (gelijcq geseijt) is „ontmoetende, ofte protesteren anders, dat genootdrucqt zullen „werden, als voorz. gewelden niet langer connende sufféreren, „andere middelen t' haerer behoude t' emploijeren, zonder dat „zij daeromme schuldich souden willen werden gehouden aende „rupture, welcke zij daer door aen den contracte, onderlinge met „de Comp. gemaeckt ([1]), zouden mogen coomen te geven; welcke „haere voorn. versoecq, naer dien geheel in redenen is bestaende, „vermits haer de Comp. bij contracte specialijck verobligeert „heeft haer luijden tegen alle gewelden, die haer omde wille „ende in opsicht van de Comp. door ijmant quaemen aengedaen „te werden, te beschermen; als oocq mede om dat d'E. Comp. „door geseijde mishandelingen, niet alleen in haere negotie, „maer oocq daer benevens dapper in haere eere, luijster ende „reputatie wert vercort, zoo zijn al voor lange van wille ge„weest voornoemde Portugesen ende haere g'allieerden, de Son„nebaijers voormelt, over haere outragiën tot maintenue ende „reputatie van onse negotie, mitsgaders in faveur van onze „vrienden, vooren geciteert, aensienelijck te hebben gecorrigeert, „maer zijn daerinne doorgaens door dit off geen incident ver-

([1]) Welk contract hier bedoeld wordt, is niet duidelijk, vermits een contract met de bovengenoemde „bondverwanten" niet is aangetroffen.

„hindert geworden; ende alzoo ons daer toe nu, in U keeren „wt de quartieren van Molucco ende Amboina herwaerts, ge- „voegelijck gelegentheijt zoude connen presenteren om haer op „het lijff te storten ende eens voor al vergeldingh naer ver- „diensten te laeten toecoomen; zoo zijn voornemens deswegens „metten eersten aen den coopman Terhorst, onsen resident „aldaer, naerder te schrijven, met belastingh, dat, zoo bij „aldien hij blijft persisteren bij de voorgenoemde nootwendich- „heijt om het wercq daer te herstellen, zoo als hij tot dis- „tincte maelen ende oocq nu jonghst noch bij zijne missive „aen ons gedaen heeft, U daer van per expressen in Amboi- „na pointuelijck t' adviseren, waertoe UE. dan gebieden, onse „maximen in de landen van Molucco ende Amboina tot ge- „noegen hebbende verricht, en passant, in het coomen te sij- „ner tijt herwaerts, met een requisite macht voornoemde plaet- „sen aen te doen ende daer, het gunt met advijs van raade „ten dienste van de generale Comp^{e}. acht nodich te wesen, „soo reputatieus te bestellen, dat andere aen de gene, die onse „wapenen coomen te smaeken, mogen nemen zoodanich exem- „pel, dat sij daer door gedeterreert mogen werden oijt ons „weder in eeniger manieren t' offenceren, zijnde de Coopman „Terhorst voorsz. van gevoelen, dat de Comp^{c}. de costen, die „sij daer aen coomen te doen, door becoominge van vele ge- „vangenen als slaeven wel weder rijckelijcq sal te goede coo- „men, daer op UE. belasten aendachtelijcq te letten, alzoo „wij rechtevoort door gans Indiën nergens om meerder als „slaeven zijn benoodicht. Doch moet UE. om de Portugesen „zoo weijnich fondament van clachten te geven als eenelijcq „doenelijcq zij, naerdien noch met haer tot geen openbaren „oorloch zijn gecoomen, geduerich voorgeven, dat, al wat „daer t' haeren onbenoegen compt t' ondernemen, eenelijcq „maer geschiet ten versoecke van onse g' allieerde, die van „haer tot meermaelen schandelijcken zijn g' affronteert ende „mishandelt geworden, aen de welcke UE. als geleent zijt. „Invoegen niet onze, maer onse bontverwanten wapenen voe-

»ken, gelijck als wij dan oocq aen de andere sijde begrijpen, »dat wij ende onse g' allieerden niet door haer, maer van de »Sommebaijers, haere vrunden, zijn beschadicht geworden; met »welcke excusen haer zullen moeten houden te vreeden, ofte, »zoo bij aldien sij haer daerinne meijnen te wesen g' affron-»teert ende van ons mishandelt, zoo mogen daer tegen doen »en laten zoo te raede werden, dat wij ons, als haer in het »minste niet ontsiende, in Godes naeme gaern willen troosten »ende affwachten."

De Bataviasche Regering ontzag zich derhalve niet, hoofdzakelijk ter wille van hare negotie en van hare behoefte aan slaven, eigenmachtig eene vreemde mogendheid te »affronteeren", met welke de Republiek der Vereenigde Provinciën in vrede leefde. Hare opvatting van het volken-regt was al zeer curieus.

Curieus is ook, dat zij in het onderhavige stuk de »Castilianen" in de Molukken noemt: »seer deurtrapte, vuylle »menschen van weijnich gelooff ende gans geen conscientie »omtrent ons gelooffs-genooten sijnde."

Uit de »Ordre" blijkt wijders, dat naar de meening van de Bataviasche Regering de Makassaarsche vorst »altoos met een »brandende ijver naer de besittingh van de Amboinse landen »heeft gehaeckt."

In gevolge van het in 1652 vigerende contract tusschen de Compagnie en Makasser moest, blijkens de »Ordre", de Compagnie jaarlijks met haren »ommeslagh" van de hoofdplaats Makasser »opbreecken, het gunt nu door dese ende gene in»cidenten al twee jaeren naer den anderen is overgeslagen". Geen ander contract met Makasser, ouder dan 1652, is bekend dan het contract, den 26sten Junij 1637 door A. Caen, extra-ordinaris Raad van Indië, gesloten. Maar in dat contract komt geene bepaling als de bovenbedoelde voor.

De Vlamingh stevende in 1652 voor de derde maal naar Ambon, voorzien, niet alleen van schepen, soldaten, kanonnen, enz., enz., maar ook van eene speciale regtbank. Want,

"om dat wij somwijlen coomen t' ervaren, hoe onse Com-"missarissen door de zonderlinge familaeriteijt, welcke de mi-"nisters, in de gouvernementen ende comptoiren residerende, "veeltijts te samen hebben, belet werden onse goede meninge "gerechtelijcken wt te voeren, zoo hebben goet gedacht UE. "tot preventie van het zelve bij te voegen eijgen raaden, ne-"vens een appart fiscael, voor welcken raat dan oocq finalijc-"ken termineren sult alle zaaken, rakende perzoonen, in de "gouvernementen respective bescheijden, zonder begeren daer "van andermael ijetwes herwaerts sal werden gevoert."

Niet alleen in humaner tijden, maar reeds in de 17de eeuw, tijdens het leven van de Vlamingh, werd geklaagd over de wijze, waarop hij op de Ambonsche eilanden heeft huis gehouden.

Die klachten, hoogstwaarschijnlijk aangeheven door aanzienlijke personen, — want aan klachten van burgers en soldaten zoude te dien tijde een ordinaris Raad van Indië zich vermoedelijk niet gestoord hebben, — die klachten zijn hem ter oore gekomen en wogen bij hem zoo zwaar, dat hij zich genoopt gevoelde den 13den Januarij 1652 het navolgende rekest in Rade van Indië over te leggen:

Aenspraecke gedaen bij Arnold de Vlamingh van Outshoorn, Raet van India, aen mijn Heeren den Gouverneur Generaal, Carel Reniersz. ende zijn Eds. presente Raden.

Ede. Heeren mijn Heeren.

Vermits mij van verscheijde persoonen is ter oiren gecomen, hoe door de stadt geruchten loopen, dat ick mij, onderwijle de landen van Amboina in UEds. name voor de Generale Compe. heb gegouverneert, in het zelve niet wel sonde hebben gequeten, dat is, dat ick de landtsaten daer niet affabel bejegent, maer deselve bij wijlen met groote onredelijcheijt onbeschoftelijck gerescontreert en voor het hooft gestooten ende daer door in deselve een ongenegentheijt ende groote affkerichheijt tot de staet van de Compe. veroorsaeckt, mitsgaders bij

sequele grote invectiven tot de jongst geresen troublen soude hebben gegeven, het welcke, naer dien ick wete, maer vuijle verdichtselen sijn, gesmeedt door een loutere jalousie ende vuijle, oneerlijcke afkericheijdt van eenige, mij niet gonstich sijnde ende die mijne uijterste ruine met een onversadelijcken haet sijn naerjagende. Want mij daer noijt anders in alle mijne actien heb aengesteldt ende gecomporteert gehadt, dan als het een discreet, voorsichtich ende getrouw Gouverneur ende Directeur betaemt ende toecomt te doen. Waer door mij dan oock laet bedencken ende vast voorstaen, dat ick daer van de lantsaten in het generael ten minsten soo wel (indien niet meer) als oijt ijmandt van mijne voorsaten ben bemindt geworden. Welcke voorschreve uijtstroijingen dan naerdien grotelijcx tot mijne kleenachtinge ende in verkortinge van mijn goeden naem en faem sijn tenderende, het gunt het eenigste goedt is, dat ick voor als noch met mijne lange diensten (om soo te spreken) van de Generale Comp[e]. heb geproufiteert ende mitsdien daeraen oock qualijck tegen waerheijt mach werden geraeckt, soo heb goet geacht mij door desen, om daerinne te werden voorsien, tot UEd. te transporteren, ootmoedich ende gedienstigh versoeckende, UEd. gelieve (?) sij, alle mijne affaijren, handel ende wandel, van den beginnen aen, dat ick voorschreve landen heb gegouverneert, het gunt geweest is van 7 September Ao. 1647 tot in April deses jaers, dat ick daer van aen den Gouverneur, Willem van der Beecq, door UEd[s]. ordre heb transport gedaen, voor mijn scheijden noch van hier (alsoo mijnen goeden moet ende nodige couragie daer door merckelijck werdt onderdruckt) te laten examineren ende daer onder specialijck te letten, off ick oock oijt ijmandt anders als behoorlijck heb getracteert ende bij consequentie daerdoor ofte door eenige andere middelen, se sijn hoese sijn, tot dese geresene beroerten eenige de minste oorsaeck off redenen gegeven, niet twijfelende off sullen UEd., sulcx doende, gewaer werden ende seeckerlijck comen te blijcken, dat ick mij, is het niet volcomentlijck wel (gelijck alle menschen haere faulten ende ge-

breecken hebben), ten minsten onberispelijck ende naer het gewoon, discreet gebruijck van de Comp[e]. omtrent hare ministers, in cas van hare bedieningen, loffelijck heb g'acquiteert gehadt, ofte, indien UEd. contrarie ondervinden, soo ben ick bereijt ende versoecke bij deesen daer vooren te dragen sodanige correctie, als de qualiteijt van mijne misdaden op het scherpste sullen hebben gemeriteert. Doch anders ondervonden werdende, soo implorere daer tegen allernederigst, dat mij dan, aengaende mijne voorschreve comportementen, door UEd. een verklaringh in forma, soo dat behoordt, mach werde ter hande gestelt ende deselve, benevens dit mijn billick voorstel, in UEd[s]. resolutie boeck geregistreert, om daer door voor mijne Meesters te doen blijcken, dat mij, als steunende op mijne gerechtige cause, niet en ontsien ter purge te stellen.

Het welck doende, sullen UEd. mij meer en meer verobligeren te sijn ende blijven.'

UEd[s]. ende Comp[s]. getrouwen, jverigen,
dienstwilligen dienaer

(w. g.) Aernoldt de Vlamingh van Outshoorn.

De toenmalige, Bataviasche Regering, die o. a. blijkens het aangehaalde uit bovenbedoelde „Ordre", van denzelfden aard, aanleg en zienswijze was als de Vlamingh zelf, kon zich natuurlijk niet vereenigen met het gevoelen van hen, die de Vlamingh's handelingen afkeurden. Zij, die de Vlamingh slechts uit de verte had kunnen gadeslaan, liet daarom, — en vermoedelijk ook om verschillende, andere bij-redenen, — zonder nader onderzoek, in hare resolutie van 13 Januarij 1652 (door de Vlamingh *niet* mede onderteekend) het volgende opnemen: „welck request in Raade geresumeert ende op den inhoudt „aendachtelijk geleth sijnde, mitsgaders overwogen alles, wat „ter materie sij dienende, is goetgevonden het selve in het „ordinarie resolutie-boeck van woort tot woort te registreren; „ende wijders sijn E. tot verclaringe te voegen, dat ons tot „noch toe geene redenen voorgecomen ofte gebleecken sijn ende, „soo vertrouwen, oock niet voorcomen ofte blijcken sullen,

„waeromme wij in sijn E. gouverno, doen ende verrichten, „geduirende het selve niet en' souden hebben volcomen genoe- „gen ende contentement, veel min, dat wij souden oordeelen, „dat sijn E. totte geresene troubles ende revolte van 's Co- „nincx onderdanen in Amboina soude oorsaeck oft motiven heb- „ben gegeven, vertrouwende dat sijn E. met dese onse ver- „claringe sal nemen satisfactie, sonder hem veel te stooten aan „het contrarie gevoelen van dese oft geene quaetgunstige, „veel min om de selve te verflauwen in sijn goede couragie „ende jver tot uijtvoeringe onser vordere desseijnen, in genoem- „de quartieren ende Ternaten nodich."

Met een vonnis, geveld na een zoo vlugtig of liever in het geheel geen onderzoek, kan de geschiedenis moeijelijk genoegen nemen, terwijl het „adoe Vlamingh" nog in den mond van het mishandelde volk leeft.

Ordre voor den luijtenant Frederik Hendrik Muller, hooft der Javaense natie alhier [Batavia].

UE. sal doorgaens naerstigh gade slaen en acht nemen op alle het doen en laten van gemelte Javanen; en jaerlijks de publijcke monsteringe, ten overstaen van seekere gecommitteerdens door den Landtdrost geschiedende, bijwoonen en daer van een copie-rolle vorderen.

Eenige van haerluijden comende te sterven, sullen de naeste vrienden daer van binnen acht dagen daer nae UE. derselver getal en namen opgeven.

IJder van haer sal gehouden wesen in sijn bescheijden negerije of quartier te wonen, ten ware UE. daer van alvoorens kennis gedaen wierde, altijdt nochtans haere gewoonlijke Javaensche kleedinge gebruijkende.

Die, met meeninge van eenige weeken of langer uijt te blijven, nae Carawan of elders voornemen is te vertrekken, sullen daer toe van UE. schriftelijke ordre en verlof versoeken.

Van gelijken suldt ook naerstigh toesien, dat niemandt, 't sij Comp^{e}. dienaers of vrijeluijden, sonder onderscheijdt van natie, eenige Javanen in sijn dienst en hebbe sonder UE. kennis en consent van de Heer Gouverneur-Generael.

Dat ook niemandt dier natie, behalven de officieren, tot serganten incluijs, in de voorstadt en kome met krissen, op verbeurte derselver en personele apprehensie.

Van gelijken, dat men alle Bantammers, hier comen vluch-

ten, tot UE. brengen omme ter rolle gesteldt te worden en degene, die men sonder lootjes bij haer te hebben bevinden, apprehendere om den Landtdrost aengedient of overgelevert te worden.

De weghloopers sal men tot UE. moeten brengen om nae oudt gebruijk mede te handelen en volgens becomen last aen degene, die 't behoort, over te geven.

Sult mede achtnemen, dat alle vreemde Javanen, te lande hier aencomende, haer bij UE. bekent maeken, met de goederen, diese aenbrengen, of, vertrekken willende, voornemens sullen sijn mede te nemen, het welke, opdat te beter moge werden achtervolght, sullen alle Javanen, maer voornamentlijk de officieren UE. daer in behulpsaem wesen.

Om verscheijden insichten sal mede dienstigh wesen, dat sorge gedragen worde, dat bij niemandt eenigh ander wegh boven Campon Boeton gebruijkt en werde, als de gene, die gereets aengewesen is, en dat alle andere wegen gestopt werden.

'T geene dus verre van de Javanen gesproken is, wordt verstaen ten opsichte van de Baliers en Boetonders mede plaets te hebben, ten eijnde deselve onder UE. gesach mede sullen in derselver voegen als die luijden resorteren.

Wat nu van 't voors. noodigh wesen sal om de luijden bekent te maeken, sal eerst door UE. aen de officieren en door den selven voort den gemeenen volken der Javanen aengekundight werden.

Verhael van Radia Bima wegens 't gene tusschen hem en den Admirael gepasseert is zedert datse malckanderen op Bouton ontmoet hebben.

Ten tijde, wanneer alle de Macassaerse prauwen, die buijten des Macass^{rs}. pagger [op Boeton] laagen, verbrandt waeren, soo is Radia Bima buijten sijn waght plaets gegaen naer de plaets van Crain Bontamorana, die rhede al gesanten afgesonden had, soo dat Radia Bima oock gelast heeft een witte vaen op te steecken. Daerna so zijn de gesanten van Crain Bontamorana weder gekomen van den Admirael, met last, dat Macass^{rs}. Admirael souw bij hem komen, opdatse mochten accorderen ende de saecken afdoen; wanneer des anderen daeghs Radia Bima, Crain Bontamarana en Crain Loewoe, van 't landt willende gaen, vonden den Admirael aen landt; wanneer de Admirael vraeghde: „wat is Ul. begeren, datje hier komt?"; daer op Radia Bima antwoorde: „omdat de Admirael ons gis„teren avondt met onse afgesondene heeft laten weten, dattet „goet was de Admirael van Macassar bij hem quam om te „vereenigen en alles af te doen, van 't gene datter gepasseert „is." Daer op de Admirael diende: „soo dat uwe wil is, 't „is wel. Laet ons dan op het schip gaen, alsoo wij hier door „'t geraes, datter onder soo veel volck is, niet wel sonde „konnen resolveren". Waer op wij, nevens Tundro en den Ternaetsen Cap^{n}., aen boort gegaen zijn ende in de cajuijt geseten zijnde, soo heeft de Admirael weder gevraeght, wat onse begeerte was. Daer op Radia Bima en de Macassaerse

Admirael dienden, datse quamen om vrede te maecken, doch daer en sal niet in begrepen wesen onse Macassaerse Heer ende anders niemandt, als die met ons daertoe genegen zijn; die sullen in dese vrede getrocken worden. Welck seggen de Admirael seijde te accepteren, vraegende met eenen daer op aen den Admirael van Macassar, of hij sijn vrouw en kinders medegenomen hadt. Daer op de Macassaerse Admirael antwoorde: „ick heb geen vrouw medegebraght, maer eenelijck „een kint, zijnde een soon". Radia Bima seijde insgelijcks geen kinderen of vrouw te hebben, maer die in Macasser te wesen, alsoo de Coningh daer gehouden hadt. De Admirael hierop: „'t is wel. Stelt u geweer in mijne handen, vaer„tuijgen, goederen, eten en alle slaven. Oock soo en sullen „Radia Bima en Radia Loewoe niet meerder onder Macassars „Coninck staen. Ende ick sal Ul. uwe steden weder geven, „opdat die als voor desen geregeert werden, sonder datje „eenigh ander Coninck sult subject zijn, maer Ul. eenelijck „in goede vrundtschap aen de Comp^e^. houden". Daer op de Macassaerse Admirael, Radia Bima en Loewoe dienden: „'t is „goedt, bij aldien de Admirael ons verseeckert geen quaet te „doen; doch slaven en hebben wij niet gebraght, maer 't zijn „alle soldaten en anders niet, die nevens ons nu onder den „Admirael gehooren. Als wij maer niet van den anderen ge„scheijden ofte scheep gebraght worden en om een anders mis„daet daer niet in getrocken of aen onsen Heer weder moogen „overgegeven worden"; dat de Admirael accepteerde, vraegende vorders, of wij oock begeerden, dat hij ons op Jaccatra braght, daer Radia Bima op diende: „waght vooreerst nogh, „alsoo wij eerst in ons landt gaen willen, alsoo mijn vrouw „en kinders in Macassar zijn ende daerom genegen ben eerst „Macassar aen te doen met den Admirael, of ick mijn vrouw „en kint kost steelen uijt Macassar ende door mijn broeder „daer met pratijck kan uijt gewerckt worden; en soo 't daer„om niet en was, soo soudt ick bevreest en beschaemt zijn „'t landt van Macassar te betreden of 't wesen van den Co-

„ninck aen te sien, omdat ick niet heb konnen doen 't gene „hij gelast hadt; schoon ick niet uijt mijn selven desen oor„logh met de Nederlanders begonnen heb. Want ick noijt „aen de Comp. misdaen heb, maer door onsen geringen staet „en vreese voor den Macassaersen Coningh zijn wij gehoor„saem geweest." Daer op de Admirael diende: „'t is goet. „Ick sal u weder op 't landt van Bima brengen." Ende op dese wijse in dit contract beslooten, beschreven ende onderteijckent bij de handt van den Admirael ende alle Capitaijns, die nevens hem waeren, als oock bij Sitienero (is Radja Bougijs) en ons drijen. Hier op soo heeft de Admirael geseijt: „'t is wel. „Gij, Radja Bima, gaet nu eerst na landt en versamelt al 't „geweer, goederen, eten en al 't volck, die tot Radia gene„gen zijn, soo van u eijgen, als een anders volck; ende die „niet willen, daer sullen wij dan in sien, hoe wij daer in „gaen konnen". Op alle dit verhaelde is Radja Bima naer landt gegaen ende heeft al 't geweer versamelt ende is 's achter middags weder aen 't schip gegaen ende heeft den Admirael bekent gemaeckt, dat hij volgens zijn eijsch alle oorlogs gereetschap versamelt hadt. Daer op de Admirael zeijde: „'t is goet, dat Radja Bima wederkeert. Op morgen „dien dagh sal ick een Capitain senden, om dat te aenvaerden". Soodat des morgens de gesonden Capitain, wiens naem is Poolman, quam, heeft al ons geweer, goederen, eten aenvaert, seggende, dat het goet soude zijn, dat het alles opgeschreven wiert en dat daervan een memorie bij Radja blijft en dat hij een hielde, gelijck geschiede. Ende daermede soo is het alles naer boordt gebraght, nevens de memorie. Daer naer heeft hij gelast al onse vaertuijgen van landt te water te brengen, nevens al ons volck en Bimanesen, ijeder met zijn vaertuijgh, daermede ick aen 't schip van den Admirael gekomen ben, daer deselve geteijckent wierden. Daerna soo is des anderen daeghs ons volck op andere vaertuijgen gestelt en op een eijlandt geworpen ende zijn met de prauwen wegh gevaeren. Hier na is de tolck, geheten Sibangman bij mij

gekomen, wien ick vraaghde, wat reden datter waeren, dat al ons volck op dat eijlandt geworpen wierden; daer de tolck op zeijde: „wij hebben op een Bougijse vaertuijgh geweer „gevonden, dat daer in verborgen was, ende daerom soo hadt „de Admirael gelast nu al 't volck op dat eijlandt te werpen"; daer ick seer over verbaest en verwondert ben geworden, alsoo onse conditie, met den Admirael gemaeckt, niet seght, dat al ons volck sullen lijden om de misdaeden van anderen; doch ick heb stil geswegen. Wanneer eenige daagen hier na Radja Mandar met zijn vaertuijgh gevlught is, ende de rest van zijn overgebleven volck hebben alle amock gespeelt. Daer naer is de tolck in mijn vaertuijgh gekomen en heeft de riemen daer afgenomen en 't vaertuijgh gevisiteert onder 't pretext, off er eenigh geweer verborgen was, 't gene ick oock heb laaten geschieden en zijn de riemen overgegeven, daer over ick met vrese ben verwondert geweest, alsoo dat niet is volgens ons contract, met den Admirael gemaeckt. Eenige daagen hier na heeft de Admirael mij gelast een brief te schrijven om al mijn volck van 't landt van Bima te roepen, met seggen, datse op Saleijer of op Macasser tegens de maent Junij souden maecken te wesen om aldaer bij ons te verschijnen, dat met de komste van een schip uijt Solor, willende in passant Bima aendoen, geschiet is; anders soo soudt ick Boma Pitjounij, mijn broeder, met een chaloup gesonden hebben.

Hier naer is de Admirael naer Moluco geseijlt ende ben ick mede t' scheep gegaen, wanneer mijn broeder en al ons volck en prauwen in handen van Radia Bougijs gegeven en op Bouton gebleven zijn, soodat wij maer twintigh sterck, waeronder zeven vrouwen en mijn broeder, Radja Dompo, bij den anderen waeren, daer over ick aen den Admirael versoght, dat wij twee personen niet moghten gescheijden worden, of ten waere, dat ick naer mijn landt gesonden wiert. De Admirael, op een ander schip overgaende, heeft ons mede naer de Molucos gevoert; ende daer verscheijnende, sijn wij aen

landt gegaen om den Coningh van de Moluco te sien, en dat volgens gebruijck van gevangenen. Soo wiert ons oock 't een en 't ander van den Molucxsen Coningh gevraeght: en daer naer gelaste hij ons arrack te drincken, dat wij niet wilden doen, alsoo 't volgens onse religie niet goet en is ende wij het oock niet gewoon en zijn. Daer op soo heeft de Coninck van Tidor ons arack geven willen ende, wij sulcx weijgerende, heeft hij veel vuijle reden, in presentie van den Admirael tegens ons gebruijckt. Daer na soo hebben zij ons koeckjens en fruijten gegeven, die wij gegeten hebben. Ende doen soo zijn wij weder nae 't schip gesonden, daer wij met Radja Loewoe en ons volck gebleven zijn. Eenige tijt hier na de Admirael naer Amboyna zeijl gegaen zijnde, zijn wij op ons geordonneert schip gebleven ende Crain Bontomarana op 't zijne. Als wanneer eenigen tijt hier na met den Gouverneur van Ternaten, die verlost was, gesamentlijck naer Bouton t' zeijl gegaen zijn. Ende wij aldaer gearriveert zijnde, hebben wij na al ons volck vernomen, die daer waren verbleven. Want ten tijde de Admirael na Amboyna t' zeijl gingh, hadde hij geseght, soo wanneer wij op Bouton quamen, dat de Coningen haer volck souden roepen en weder tot haer nemen, in voegen alsse voor desen geweest waeren. Doch sij waeren alle verstroijt, eenige onder de Nederlanders, Boegijs en Boetonders. Nu eenige tijt op Bouton geweest zijnde, is de Capitaijn Poolman van Amboyna daer mede gekomen, seggende, de Admirael volgde. Wanneer eenige daagen daernaer de Admirael mede verschenen is uijt Amboyna; ende, wij hem de verdeelinge van ons volck bekent gemaeckt hebbende, gaf ten antwoort, dat hij dieselven wilde laeten opsoecken om aen de Coningen weder te geven. Daar op soo heeft hij gelast, dat mijn broeder Boma Partijha met een tolck naer Boeton soude gaen, volck opsoecken; en weder gekomen zijnde, hebbense twee à drie persoonen gebraght, die ons gegeven zijn. Soo dat de voorsz. personen 's anderen daegs weder na Bouton gaende, wij na Macassar t' zeijl gingen. Ende bij Klalakanko ten ancker ko-

mende, is mijn broeder, nevens den . . . tolck, daer oock gekomen, medebrengende drie personen, die ons oock weder gegeven zijn. Ende toen naer Cabintaijen 't zeijl gaende ende daer aengekomen zijnde, versoghten wij aen den Admirael, dat wij ijemant mochten zenden aen onse vrouwen en kinders, ofwe die uijt handen van den Macassaersen Coningh konden verlossen, dat de Admirael toestondt. Waer op wij drie personen met onze brieven gesonden hebben. Daer naer soo is 't gebeurt, dat een persoon, zijnde een Bougijs, gen. Radia Lamonte, op dien naght buijten boort gesprongen en weghgeloopen was, wanneer des anderen daeghs de Admirael selve bij ons quam, ons afnemende 't volck, dat hij ons weder gegeven hadt, die hij op een ander schip braght. Ende 't geveght op Bintaija gedaen zijnde, zoo seijlden na Macassar en zijn aldaer voor Samboupo ten ancker gekomen, wanneer wij andermael aen den Admirael versoghten, dat wij moghten naer onse vrouwen en kinderen zenden ijemandt met een brief om ofse misschien ons een teijcken konden geven met eenige vier op te steecken uijt Macassar of ijets anders, opdat ons geen ongeluck ontmoete, dat de Admirael toestondt. Ende hebben wij een persoon nevens onsen brief gesonden, dogh deselve, weder komende, seijde, dat hij onse kinderen niet en hadt konnen ontmoeten, alsoo de Coninck van Macasser die dede bewaeren en waght daer op gestelt hadt: „dogh uw „vrouw heeft mij ontmoet ende gelast dese surij pienangh aan „u te brengen", die ick aen den Admirael verthoond heb. Daerna op Glisson gelandt zijnde, is Craijn Bontomarana mede gelandt en geweer gegeven. Hebben gesamentlijck gevoghten, dogh was ick met Radia Lomboe aen boort gebleven, wanneer mij gelast wiert een brief te schrijven nae Bima om te handelen, dat ick gedaen en dien gesonden heb met 5 personen en den tolck, Intchie Mahomet; seggende vorders tot mij: „gaet, Radia, en soeckt krissen voor uw volck, die „ghij nu naer Bima sent". Dogh vertreckende, is de brief, niet alleenigh in mijns volcks handen niet gegeven, maer

selfs oock de krissen niet, daer hij van geseght hadt. Op zeeckeren naght Craijn Bontamarana wegh geloopen zijnde, zijn daerna geordonneert op de hoeck van Glisson te leggen. Ende eenige tijt daer nae Glisson ingenomen wesende, ben ick met Radia Loewoe geroepen, ons seggende, dat het goet was, dat ick met Radia Loewoe en Radia Bone aen landt quamen woonen. Soo dat wij een naght in de pagger van......geweest zijnde, wierden 's anderen daegs wederom geroepen aen 't schip van den Admirael. Ende soo wanneer bij den Admirael verschenen, seijde hij tegens mij, dat het goet soude wesen, ick een brief schreef, alsoo hij na Bima en Loewoe ijemandt wilde senden. Ende doen is Radia Loewoe na landt gegaen, heeft geweer gekregen en nevens den Admirael gevoghten; dogh ick ben op het schip gegaen, daer ick voor desen op geweest was, als wanneer Radia Loewoe bij mij aen boort quam om de brieven te samen te schrijven, die naer Bima souden gesonden worden, waghtende vorders na den Admirael. Onderen tusschen is mijn goet weder doorsoght, voorgevende, dat ick geweer verborgen hadt, nemende mij vorders 't mes ende paringh, die mij voor desen gegeven was, weder af. Dogh en was de Admirael nogh niet aen boort gekomen, waer door de brief ongeschreven gebleven is ende wij seer bevreest geworden zijn, als oordelende door sulcken doen in 't eijnde geen goet te volgen stondt. Hier naer is het schip van Bima gekomen, medebrengende soo rijs, als schapen, bocken, hoenders en andere eetwaeren; wanneer ick van den Admirael geroepen en met een chaloupe gehaelt ben, dogh en was de Admirael niet aen boort, maer aen landt in 't geveght, soo dat ik Intche Mahometh aen den Admirael sont om hem van mijn komst kennisse te doen; wanneer hij, Mahomet, wederkerende, raporteerde, dat de Admirael gelast hadt, ick waghten sou, soo dat ick tot 's avonts, wanneer de Admirael van landt quam, in de chaloup gebleven ben, tot dat de Admirael mij riep in 't schip, seggende: „Radia Bima, „schrijff een brief om rijs en andere eetwaren, nevens twee à

„drie paerden". Daer op ick aen den Admirael diende, dat ick geen papier hadt ende oock niet schrijven kon, versoeckende om den Bimanesen schrijver, die 't selve doen sou, dat de Admirael accordeerde. Ondertusschen bleef ick in de chaloup. En des morgens, de Admirael aen landt gaende, nam ick al mijn goetje, dat mijn volck uijt Bima aen mij hadden gesonden. Des avonts quam de Admirael weder aen boort, wanneer mij geroepen ende papier gegeven heeft, nevens den Bimanesen schrijver, die met mij in de chaloup gegaen is. Ende soo als wij weder na ons schip soude vaeren, soo is gelast een Macassaerse vrouw met ons te nemen, wanneer onder zeijl gingen. Ende midden weegs gekomen zijnde, heb ick het naer landt geset ende doen heb ick negen Nederlanders doot gesteecken om mijn vrijdom te bekomen. Oock soo heb ick ses stucken genomen en seven houwers. 4 metale stucken heb ick in de zee gesmackt ende ben ick aen landt gekomen, laetende de chaloup op die plaetse leggen, die door de Macassaeren in brandt gestoocken is; wanneer ick bij den Macassaersen Coningh verschenen ben. — Ende dit is het verhael van 't gene mij van Bouton tot Macasser wedervaeren is. Vorders soo hebben alle mijne raetsheeren, soo groot, als kleen, nevens al 't volck van Bima, mij geseght, ten tijde, wanneer ick van Mandar was gekomen, dat ick al 't gene tusschen mij en de Nederlanders, zedert dat ick op Bouton en Macasser hebbe geweest, was voorgevallen aen den Gouverneur-Generael soude bekent maecken en sij, soo wel als ick, soude gedencken aen het contract, dat tusschen den Admirael en ons in 't fort Soma was gesloten om dat in 't geheel, sonder eenige veranderinge, te onderhouden. Ende daeromme soo hebben wij gesamentlijck geresolveert dit gepasseerde aen den Generael bekent te maecken, alsoo des Comp^nies. en Generaels zegel bij ons is. Nu wat is des Generaels geliefte. 'Noch eens, nu soo is onse heer broeder, genaemt Boma Pertijka, nogh gebleven onder de regeringe van den Admirael. En soo de Generael nogh gedenckt aen het

verhaelde contract, gelijck wij doen, soo wilt de Generael hem, niettegenstaende daer nogh veel andre zijn, wederom geven; en soo de Generael de andere oock met haer goet en geweer wilt largeren, 't zal een teijcken van vrintschap zijn.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN

INGEZONDEN DOOR

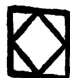
ARNOLD SNACKEIJ.

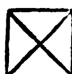
1. Het vervaardigen van den lappendeken, die naar een der figuren *belah ketoepat* of *râmarâma bertangkap* genoemd wordt en *f* 5 kost, is ter Sumatra's Westkust een belangrijke tak van nijverheid. De keuze van figuren, teekening en kleuren pleit soms voor den goeden smaak der schoone naaisters. De figuren zijn samengesteld uit langwerpig-vierkante of driehoekige stukken, tot welke laatste de 4 eerstvolgende figuren behooren. De gelamei, een zeer geliefde versnapering uit de Bovenlanden, vooral uit het Agamsche dorp Gadoet, is een combinatie van suiker, rijst, meel en kokosmelk. Zij komt ter markt in een kegel van bamboebloemschede en op tafel in vier- en driehoeken gesneden.

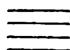
1. *Sáit gelamei* of gelamei-snede en

2. *Tempoeng manggis* of vruchtkroon der manggistan zijn figuren, die elk uit een of vier teekeningen en kleuren bestaan. Het vierkant in 't midden wordt ingenomen door twee figuren, die slechts in het aantal teekeningen en kleuren van elkander

 verschillen. Bij 3. *Belah ketoepat* of ketoepat-scheiding, naar den vorm, waarin men de vierkante ketoepats snijdt, genoemd, hebben elke twee elkander met het toppunt rakende driehoeken, de zelfde teekening en kleur; terwijl bij de 4. *Râmarâma bertangkap* of elkander aangrijpende kapellen, elke driehoek een eigen teekening en kleur heeft.

De langwerpig-vierkante figuren zijn:

 5°. *Teboe-teboe* of suikerrietjes, een reeks dwarsbaantjes van verschillende teekeningen en kleuren, dienende om de vier opgemelde figuren te scheiden van de

 6°. *Semanis* of versiering, bestaande uit drie overlangsche banen, elk van een eigen teekening en kleur, en die als het randversiersel zijn van den lappendeken.

---

2. Iets over het Koerintjisch. Ofschoon Koerintji genoemd wordt het „voorportaal van Minangkerbau", zijn er velen onzer nog zoo goed als onbekend met het Koerintjisch.

De volgende vergelijkende lijstjes zijn ontleend aan gesprekken met Malen Boerahen, geboortig uit Penewòh nabij Tanah Jang of de grens van het Benkoeleesch landschap Moekamoeka.

Het Moekamoekasch legt den klemtoon op de laatste lettergreep en wel in die mate dat de voorgaande lettergrepen zeer kort zijn. De invloed dier eigenaardigheid op het Penewòhsch onderdialect blijkt ook uit het laatste lijstje.

Uitgangen.

Maleisch.	Koerintjisch.	Minangkerb.	Aanmerkingen.
ah	oh	ah	
ang	eng	ang	

ap	og	og
ar	a	a
as	eh	eh
ĕra	o	o
ih	eh	iĕh
im	en	in
ir	e	iĕ
oe	o, au	oe
oeh	oh	oeĕh

Woorden.

Maleisch.	Koerintjisch.	Minangkerb.	Aanmerkingen.
ajir	ajè	ajiĕ	water.
amas	mèh	amèh	goud
bagitoe	gitoe	bag itoe	zoo gelijk. Jav: gitoe.
bèntèng	bintèng	bèntèng	sterkte. Atjasch: bintèng.
êlog	ilog	êlog	schoon. Atjasch: ilog.
oerang	oera	oerang	mensch. Niasch Mal: oera.
ririt	lirig	ririg	zij.
sadja	bae	sadjo	slechts. Jav: bae.
tiada	idag	indag	niet. Moekamoekasch: idag.

---

3. Indĕrapoera. De inlanders beweren, dat het in de Zuidelijke Afdeeling van Padang gelegen Kambang hetzelfde zou zijn als de stad Kĕmbajat, bedoeld in de Bidaseri. Ik geloof, dat zij tot die bewering gekomen zijn zoowel door den klank der woorden als door het feit, dat zoowel in dat heldendicht als zuidelijker van Kambang een plaats gevonden wordt, bekend als Indĕrapoera.

Moeten wij veronderstellen, dat Indĕrapoera (het Minangkerbaasche Indopoero) of Indĕrastad door vrome Indoesche Boedisten werd gesticht en ter eere van den volksgod Indĕra genoemd; inlandsche geleerden beweren, dat de ware plaatsnaam is Batangajirpoera d. i. Beursrivier: *batangajir* = rivier, stroom; *poera* = beurs, stad. Men zou namelijk in de rivier een visch gevonden hebben, en in die visch een gouden beurs.

Naar inlanders mij mededeelen zou niet alleen in Palembang, maar ook in Koerintji en Indĕrapoera een letterkunde bestaan in Rentjongschrift en rijk aan zuivere Sanskritwoorden. Soetan Selim, neef van den regent van Indĕrapoera en aangehuwde neef van dien van Padang, wendt thans pogingen aan om eenige boeken in dat schrift te verzamelen en in het Maleisch te vertolken.

---

4. Uit Solog (Padangsche Bovenlanden). In der tijd moet er een rijk Tjermin Toran bestaan hebben op den Boekit Boentag (ronden heuvel) aan de noordelijke helling van den Piek van Indĕrapoera. Is dit Tjermin Toran d. i. gezicht op (het eiland?) Toran, of van waar uit Toran zichtbaar is, — hetzelfde als dat bedoeld in het heldendicht Si Toenggal?

Men zegt, dat Koerintji in vroeger tijd een verbond heeft gesloten met de XII Kota.

De stammoeder der vorsten van Pesimpei was de prinses Nig Tan Daro (Ninig Intan of Toean Bendahara), die in een ronde matras over zee uit Palembang vertrok om haar broeder Badjanggoeig sirah, bagombag poetiĕh d. i. Roodbaard Witkuif, stamvader der vorsten van Soengei Pagoe, op te zoeken.

---

5. Van de boete *Sekati lima*, door de Minangkerbausche

adat gesteld op echtbreuk en moord, is een derde of *f* 266 2/3 voor den rechter en 2/3 of *f* 533 1/3 voor de beleedigde partij.

Se kati lima = Se kati, lima tahil of één kati en vijf taels.

1 kati Melajoe = 20 tahil.

1 tahil = 16 rêal.

1 rêal = *f* 2.

---

6. Inlandsche goden ter Sumatra's Westkust. Grond: Djoembalang; vuur: Si Koelambei; planteurijk: Malim Kerimoen en godin Roebiah Randei; rijst: godin Sinang Seri, op Bali Seri, de Grieksche Ceres; hanenkloppers: godin Tenindei en haar broeders: Djoeara en Djoeandang; ziekte bij de Batags: Matemoelas en Pengoeloe Balang en geneeskunde: de zeven gebroeders Gedombei.

---

7. Kippenteelt. Wil de Maleier het aantal eieren zijner kippen vermeerderen, dan wordt tegen den tijd dat het leggen eindigt en het broeden begint, de hen drie dagen achtereen gebaad. Om zich te verwarmen laat zij de eieren liggen, neemt veel beweging en zoekt hanengezelschap, en vóór dat de broedtijd afgeloopen is, legt zij nieuwe eieren.

Om het vuil worden te voorkomen, worden de eieren van de buitenlucht afgesloten, door ze, mits niet diep, in padi te leggen en ze er in onbewegelijken stand te houden.

Om de eieren zonder hen buiten den broeitijd te doen uitbroeden, worden zij diep in padi, bvb. 6 eieren in een gantang, begraven.

Maar wie bemoeit zich met de arme van de moeder beroofde kuikens?

De kapoen is niet alleen een sieraad der rijsttafel, maar ook een uitstekende kindermeid.

Een seroengkap ofte kippenhuisje is een op den grond staande bamboe, waarvan de onderhelft in stokjes gespleten en met rotan doorvlochten, een — o, pardon! — een crinoline of een omgekeerden trechter voorstelt.

's Nacht slaapt de kapoen op den grond onder het kippenhuisje, en onder hem legt men de kuikens.

Wil de kapoen het baantje van kindermeid niet goedschiks aanvaarden en gaat hij er toe over de weezen te bijten, te pikken of te slaan, dan in het bad met hem! Een enkel bad is voldoende. Dit en de vochtigheid van den grond maken dat de kapoen het zoo koud krijgt, dat hij blijde is iets warms onder zich te hebben. Hij en de kuikens dringen zich bijeen en verwarmen zoo elkander. Ten laatste hecht de kapoen zich zoo aan de kleintjes, dat hij hen zorgvuldig grootbrengt en bij hen met succes de kloek vervangt.

(*Wordt vervolgd.*)

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN.

ONDER REDACTIE VAN

J. E. ALBRECHT

EN

D. GERTH VAN WIJK.

DEEL XXVIII.

AFLEVERING 6.

BATAVIA,
W. BRUINING & Co.

's HAGE,
M. NIJHOFF.

1883.

KAWI-OORKONDEN

(Vervolg)

DOOR

K. F. HOLLE.

Sedert de laatste uitgave (Tijdschrift deel XXVII bladz. 538) is weder een nieuwe vondst van koperen platen gedaan en wel in de desa Kebowan pasar, district Djenggolo I, assistent-residentie Sido Ardjo ten getale van zes (zie Notulen Bat. Genootschap 7 Februari 1882 II § *f*).

Vier van die platen maken een geheel uit en handelen over een vrij rechtsgebied met name Gandha Koeṭi te Kambang Çri

De oorkonde dateert van 964 van Çaka of 1042 A. D. De vorst, onder wiens regeering de oorkonde werd verleend, wordt niet met name genoemd.

Het schrift is het gewone Kawi-type en duidelijk, zoodat ik gemakkelijk van een afdruk in drukinkt de hieronder volgende transscriptie kon maken.

Om der wille van de deftigheid denkelijk, heeft de schrijver bij de spelling van enkele woorden een verwante letter gebruikt, b. v. een ꦟ in plaats van de ꦤ; iets wat meer gebeurt en vooral in Oud-Soendasche Kawi mss. dikwijls het geval is.

Ofschoon de voorwaarden, waaronder de vrijbrief is verleend, grootendeels overeenkomstig zijn met die van reeds bekende oorkonden, zoo bevat de tekst niettemin, in nieuwe woorden of uitdrukkingen, weder eene bijdrage tot de kennis van het Kawi.

Van de twee overige platen hoop ik later eene transscriptie te geven, zoodra ik de originelen ter inzage zal hebben ontvangen.

TRANSSCRIPTIE.

PLAAT I.

a. Swasti Çaka warsha titta. I Çaka 964 marga maça tithi, nawami soekla paksha, toeng, pa, boe, wâra, woejai, oeta ashta deça, oettara bhadoe wadana ksatra, ahi boeddha dewâta wâra ika ta di waça toeroenya noegraha nira adji pâdoeka mpôe ngkoe sapinaka tjatra ning bhoewana, çewaka saptati mpoe Mogha mĕrthanakĕn kahakahajwakna ning bhoewana. 'Tlas karoehoen dirgha joera rogya hadji padoeka, toemoeroen tanpa hâmbâl toeroenya noegraha nira, matĕkĕta ([1]) sira lĕmah, irikang râma i Kambang Çri, ma soê 10, mâ 10 ri lmah ning paniklan Soêsoêr mpoe Bhoma, toeroenya noegraha nira, wka nira innahaknira ri dharma Gandha Koeṭi ing Ka-

b. mbang Çri, denira adji pâdoeka mpôe ngkoe, ika oemgoe (ng?) ri dh. G. K. ing K. Ç. wka nira wnangângângggwa pajoeng koet limo, wnang pajoeng-ngapagoet sôesôen poetih, wnang angânggwa sawatĕk-i djro nâgara kabaih, wnang agilang-gilang gading, wnang ngamangangana radjâ mangça, kadjangga ning wdoes goenting, badawang, karoeng poelih, karoeng mating gantoengan, taloewah, asoe sĕr, awawara sĕmpal, apalangka binoeboet ring balai marabya dajang, anhoeloen dajang, poedjoet, djeunggi, amoepoehangrahana anggoentinga moepoeheng toempĕr, tan sikaran dening airadji, wnang aringring bantĕnan awidha nâga bantĕnan, apa tarana bantĕnan, asoeraga marĕmpwa, adjeun walang askar-atoengdjoeng sinawak mawidja koening, anâ

PLAAT II.

a. aingawali, doelang panḍarahan, adodota toenjdjoeng idjo, koenjit sadangan, nawagraha, pasilih galoeh, praswatang a-

([1]) Zie Platen Kĕbantenan, deel V van dit Tijdschrift bladz. 88: »Ini pitĕkĕt en noe di pitĕkĕtan."

ngoengkoe ngatjoering tloeng wngi, praswatang sili asih, boenĕr, madjnoê kanakas moeta doeloer, maskarathatya, djaroedjoe koenang, apajoengakĕt limo pagoet, tan sikaran ta de rakryan-âwali, apan wkanira adji pâdoeka mpoengkoe, inastityakĕn moenggwa ring dh. G. K. ing K. Ç., wnang katmwananing stri larangan, boerwan sakisangkoenya koenang, sakawwanganya, mwang anhoeloen-âraksan, râdja poetra, râdja poetri, koela poetra, koela poetri, tan sikarana sanghyang dh. G. K. ing K. Ç., sôesôek dharma adji pâdoekâ mpôengkoe, apan parṇnah sanghyang pathâ ni gilang-gilang parṇnah sanghyang dharma

b. inanakĕn de bhaṭâra prâdja pati, tan kahawata sira deni doshanya sangke sangkanya, mangkana tingkah sanghyang dh. G. K. ring K. Ç., soesoek dharma paniklan soesoerira adji pâdoeka mpoengkoe katmwa de santâna prati-santâna nira, anak poetoe boejoet tjetjik moening pitoeng angça (¹) siradji pâdoeka mpoenkoe sang moenggoe ing dh. G. K. ing K. Ç., nihan toeroeni anoegraha nira paningkahnira ([illegible]) adji pâdoekâ mpoengkoe koenĕng ri sdĕnganyan para soejananing-ahoetang sangke-sangkanya, jan satahil hoetang nikang wwang, mâ 2, panatalanya, ja sor sangkerika sajata samoewa panatalanya, mangkana rashanya djnjâ pâdoeka Çri maha râdja adji pâdoeka mpoengkoe wnanganggoenting rarai ring palangka soesoe —

PLAAT III.

a. n binoeboet, tan kaknanawoeloe para woeloe, loedan toetan, ḍampoelan, lanjtjoeran hopan, kipah-kipah toeloebyĕt, pinta palakoe, angça pratyaksa, ḍanḍa koe ḍanḍa, skar tahoen, pamawashya, soêngsoêng pangoerang, soêngsoêng partaja nâjâka, kring limbakawah, paḍĕm limoes galoeh, manimpiki, salyoet,

(¹) In een Soendaasch ms. van de 15e eeuw lees ik »sija ngawarah ĕntjoe, oempi *tjitjip*, moeen.ng angga-santana, koela-santana, prĕti-santana, angga sang parigal enz.

tangkil, trĕpan, lĕbĕlĕb, sipat wiloet, pdjah lek, palamak, tpoeng kawoeng, misra para misra, misra hino, hoeloen hadji, tapa hadji, sambal soemboel, karĕngrĕngan, singgah pabrĕsi, ramanang, rakâdoet, bhoepati, panara pati, waloe roemambating natar, rah kasoewoeran ing natar, wangkai kaboenan, palih koewoe, amidjilakĕn woerjya ning kikir, malandang, lĕtja, koetak, tangkil, katanggaran, pininglai, mangoegai, magoenjdjoeng, makalâ-kalâ, ma —

b. nahab manambĕr manoek doehitĕk, wli hawoe, whi panjdjoet, wli kadoet, djoeroe djaloe, djoeroe koeroeng, djoeroe goesali, djoeroe nambi, djoeroe koeṇḍi, mati tiba, mati kalĕboe, mati sinahoet-i oela mati sinanghat-ing sapi, matya ngi(m)pi, mati sinambĕr ing glap, manjawring, mangoeri, mangilâla, maṇiga, maṇoengkal, woengkoeḍoe, amahang pahawoe-hawoe, awaroega, inantoen, pobhaja, parâdja bhaja, pangin-angin, angloepoeta knamoek, tanpa langoetakna mastaka jan polih maling, wnang apagenga, angoelang sapi, satoehan, angoelang kbo, satoehan, angoelang wḍoes, satoehan, angawari satoehan,

PLAAT IV.

a. parahoe satoehan, apadagaṅga satoehan, adrĕwya paṇḍe satoehan, am (?) alantîn satoehan, oeṇḍahagi satoehan ityawamadi, salw (ir) mageunggĕ (ꦥꦤ꧀ ꦥꦤ꧀) karm̄a, tjatang paḍa satoehan sowang, japwan lĕwih sangkerikâ, ana naja drĕwyadji, deni baṇigra-mabanigrami mangkana rashanyanoegrahadji padoeka mpoengkoe katmwa̦dening santana prati-santâna nira, ika ta kabeh, wnang sawateuki djro nâgâra kabeh, tan sikshan de sanganagata wali. Tlas karoehoen sanganagata prabhôe, japwan hana tanpa misinggah sharasha ni toeroenya noegraha hadji pâdoeka mpoengkoe, tan woeroeng daṇḍan de sanghyang tjatoer loka phala, Indra, Jama, Baroena, Koewaira, agneja, neriti, bajabya, aisanya, koenang jan hana mabakamibika, djoh tasmat kabwat karm̄aknanya, kadi bwat ning akâsa lawan prathiwi mangkaṇa bwata —

b. na papânya, jan padyoesa mare (ng?) bangawan sanganana woehaja, toewaran jan pareng sagara katarahana boentilĕni tarahan, sahoetĕning oelâ lĕmpe, oelâ boejoetan, oelâja loemaktja ring oedan samběrĕn ning glap, hoedan tan hoedan ja jan samběrĕn glap loemaka ring goenoeng kalboe ring djoerang parang, tan tike oemahnya, lbwakna ring tambra, kawah, poepoehĕn-ing gadâ wsi, harwakna ring tjoeriga, de sang kingkarabala, dalihĕn tan pakolahnya pabangbang ngĕtwĕk pâdoeka nira oedjyar hadjyakna, tadahĕ (n) sanghyang Jama râdjade, panganĕn-ing pisatja panganĕn ni raksasa, kaṭa poeṭanadi, sakwehning kang awamâna ngawaghata ngâpakâra pakarih, i sharasani toeroenya noegraha adji pâdoeka mpoengkoe.

Ong nâmo Boeddhaja, nama Çiwaja, manamarshaja, namo Brahmaṇaja.

Na het schrijven van bovenstaande regelen, ontving ik de twee andere Soerabajasche platen.

Heel opwekkend zagen ze er niet uit, daar ze grootendeels met een dikke korst koperroest (vermengd denkelijk met uit de aarde opgeloste bestanddeelen) bedekt waren, die het veel moeite kostte te verwijderen zonder door afsplintering tevens de letters te beschadigen.

Ofschoon enkele plaatsen onleesbaar bleven, zoo gelukte het mij toch het grootste deel te ontcijferen, waartoe mij onderlinge vergelijking en vergelijking met andere oorkonden hielpen.

Beide platen toch handelen over dezelfde persoon, zekeren Sanghadyan Koeloeptiroe, die een door hem ontgonnen stuk grond met name Waharoe of aldaar gelegen, vermaakt of overdraagt; alleen ben ik er niet zeker van, dat de tweede plaat over denzelfden grond handelt. Daar o. a. de oppervlakte verschilt, handelt de tweede plaat denkelijk over een ander (gekocht) stuk grond.

Plaat I is compleet en dateert van 795 van Çaka of 873 Ao. Di. en is dus, op één na, de oudste van de bekende Kawi-oorkonden. Bij plaat II ontbreken minstens nog twee platen.

TRANSSCRIPTIE.

I.

a. 1 Swasti Çaka warsha tita 795 dewata masa tithi panj-
tjami çoekla paksha mâ po $\frac{\text{ra}}{\text{wa}}$ manahil moela *nakshatra* ([1])
2 *siddhi* paraga, ta| tkala sanghadyan Koeloeptiroe kapwânakan rakryan kagalo . . . manoesoek sîma mah Waha-
3 roe, pinda ni oekoernya 7 tempah hinganya we| tan irikang
ing kaler hinganya kidoel tngahi lmah hinganja koelwan
satapĕl watĕs lawan.i.*nting* hinganya dalan ing *Koeloer* par-
4 nnaha . . sima . . . . ra *kalilira* n dening-anak boe-
joet santâna prati-santâna sanghadyan K. oemadĕga siran
5 panoesoek sî|ma, samgat *Rawa* mpoe Pâdji anak . . .
. . . . wdi (han)
6 . . . . . . n . . ngan prana toe (nggal-*wyar* . . .
sawah . . . . matanda *sakati* . *n*,
7 sinoengan mâ 8 sewang sewang moewah drĕbya ra|kryan
mangaran Ganti. . . . . . . *rya*, manoesoek . . . .
n, *ma* . . nnihan . . . . . . pangoenang pangkoer
8 mangaran . . poe Kira|mangaran rakryan kabeh manga-
ran Gintoe . . . . . ntal *panoedjan* pakih sinoengan
mâ 2, widhan sajoegala, ... ri| wi $\frac{\text{ka}}{\text{naka}}$ *sa*
9 liniran, panoesoek sîma, i Pan . . n winkas mangaran
Sandi mapangiring . . . ra (ng?) ka Boekit . . , halas
10 manga| ran . . ja i Pa . . majan winkas mangaran
Moerah mapangiring Soeroehan mangaran . . n, para
11 pinggir siring i Koewoe winkas boejoet| Baloga mapangi-
ring mangaran Soeratha, soeroehan mangaran Manoe, i Pa-
masangan winkas mangaran Dhishanâ, mapangiring soe-
12 roehan mangaran Lagwan| . . . Gajan mangaran Madas
mapangiring mangaran Samoeroe . . *koe mong* ing Kĕnaran
kabajan mangaran Galanggang mapangiring soeroehan ma
13 (ngaran) . . . . bajan . . . . soeroehan pa . .

([1]) Wat cursief gedrukt is, is onduidelijk.

b. 1 nikan maniga sikpan *roe* mban (wi) la wanwa, widji ka-
wah, tingkîs, mawi . . ânghiran, toeha dagang, djoeroe
2 goesali, mangroembai, toeha namba, toeha djoe| di, toehan
hoenjdjĕman, djoeroe djalir, pabsar, pawoengkoenoeng,
poeloeng paḍi, miçra hino, wli wadoeng, wli tambang, wli
panjdjoek, wli harĕng, wli lamak, pakaloengkoeng, tpoeng
3 ka|woeng, soengsoeng, pangoerang, pasoek-alas, pajoengan,
sipat wĕloet, djoekoeng panginangin, pamâwasja, hopan,
4 panoengan, skar tahoen, kḍi walya, widoe ma| ngidoeng,
mapaḍahi, sambal soemboel, hoeloen hadji watĕki djro
ityemadi kabeh tankatamâna ikanang sîma, mangkana
5 soekha doehka ka| dyanggaming majang *tanpa* wwah,
(wipati wangkai) kaboenan, rah katĕmoe ring awan, wak-
6 tjapala *hasta tjapala* doehilakĕn amidjilakĕn woerjya ning
kikir (m) amoek amoengpyang (amoempang) loedan, toe-
tan *angça pratyangça* daṇḍa koe daṇḍa mand (ihaladi) .
7 . . . . sakoepang satak palawang pahawoe ha-
woe oeng *kana* bhoepati bhoepati pabh/bog aja saprakara
kabeh, tka ring soekha doehka . . . . . . an *tan*
8 *katapaka* atah, sima sanghadyan K.| irikâ koenang ikang
miçra . . . . manglaka, mangapoes, mamahang, ma-
9 *dra*ban, ... pagoela, manghyoen, mahapoe, ma .
. . . . |ki, pajoeng wĕl*oe*, mopih, makadjang,
maboeboet, manganam-anam, . . . nawa . . . . ma-
misaṇḍa paroet, pakalangkang, . . tka ring paṇḍai wsi,
10 paṇḍai mas, paṇḍai (dang) pa| ṇḍai kawat, an sang-
hadyan K., keh pramaṇa ri drĕbya hadjinya tka *ni pa-
noesoek* (sawka?) nira, irika(ng) kala mangassikĕn ta sang-
11 hadyan K. taḍah irika pagla| ran ([illegible]) maweh
manaḍaha irika sang sama hinanâkĕn . . . . . mana-
ḍahing da . . ma *skar* djnoe skar kabeh mapaḍahi,
12 mangkana rasa ning prasasti sanghadyan K.| koenang ri
sdanganyan hantilamlam mapakarih loemĕboe kasoetan-
traning sîma sanghadyan K., salĕboe pratyaksha (ksaja . .

13 . . . . jawat| *ja doe* $\frac{\text{tjara}}{\text{raka}}$ oemoelahoelaha kasoetrantan sima sanghadyan K. sa . . ni panjtja mahâ pâtaka bhoektinya ring-ahatra . . . . . pdjahikan panggiha *sama* . . . . wr (oehanira) kabeh prajatna.

II.

Begin ontbreekt.

1 apak Panjarikan mangaran Brakoe kanḍoet pawarta, *djam*.. ahoe ler mangaran Adoe çagale mangaran Lapan makadi winkas, mangaran Panḍawa samangkana kwa (kweh). .

2 i Waharoe prasiddha saksat astangara, toemarima ikang pirak pangoembas sanghadyan Koeloeptiroe ikang lmah mahâ pinḍa mâ kâ 38 wariga ikang kâla . . la . . apa-

3 ḍahi| mangaran Noelad pangasin mâ kâ 2 wdihan sajoegala sewang sewang tinakwakĕn ramanta i Waharoe makabehan tan wîl donya tan sanganroeginya tke . . . ta

4 wasanya kabaih ma . . . |r hati hatekang s$\frac{a}{i}$ma kasoetantran tankatamana de ni sakweh nira ngilala drĕbya hadji, woeloe para woeloe, boenjtjang hadji, saprakara ni mangilala drĕbya hadji ring dangoe pangkoer . . . |wa

5 toe tirip, patih wahoeta râma, miçra para miçra, pangoerang kring, paḍĕm mangimpiki, paranakan, limoes galoeh, marinjtji, mahoeri, soengka dhoera, pabawoekan hadji, wa-

6 toe tadjĕm, soekoe|u, hoeloe warak, rakadoet, pingilai, katanggaran, er hadji, malanang, lĕtja lĕbilĕb, kalangkang, koetah, tangkil, salyoet, watoe kalang, pamaṇikan, maṇiga,

7 sikpan, roemban |wila wanwa, widji kawah, tingkis, mawî sanghiran, toeha dagang, djoeroe goesali, mangroembai, mang. oengdja, toeha . . . . toeha . . hoenjdjĕman, djoeroe djalir, pabsar, pawoengkoenoeng, poeloeng paḍi,

8 miçra hino| wli wadoeng, *wlitamra*, wli panjdjoet, wli harĕng, wlilamak, pakaloengkoeng, oeroetan, tpoeng kawoeng, soengsoeng, pangoerang, pasoek-alas, pajoengan sipat wĕloet, djoekoeng panginangin, pamawasya, hopan, pa(n) oe-

9 ngan, skar tahoen, kḍi, walyan, mapaḍahi widoe mangi-
doeng, sambal soemboel, hoeloen hadji, pabrĕsi *watĕki* djro
ityewamadi kabeh tankatamâna ikanang sima, mangkana
10 ikang soe | kha doeka kadyangga ning majang (*tampa wwah*)
(kadal ?) mati ring natar, wangkaj ([illegible]) kaboe-
nan, rah katĕmoe ring awan, waktjapala hastatjapala
doehilakĕn amidjilakĕn woerjya ning kikir, *amoen*) *pang*
11 loedan toetan angçapratyangça daṇḍa koedaṇḍa *mandihaladi*
. . . . . ngkir sagĕm sarakoet, sakoepang satak, pala-
wang, pahawoe hawoe, | . . . . bhoepati bhoepati pa-
12 bhaja kabeh, tka ring soekha doeka sakeng alaranya . .
tan katapaka atah sima sanghadyan K. irika, koenang-
13 ikang misra man. . . . . . . manglaka, mangapoes,
manahang, *pangoel* mabaroeb magala, manghyoen, maha-
poe, manoela woengkoedoe, mangloeroeng, maboeboet ma
14 . . . mom) marawang, manahib, mamapa . . . doe
. . t, maka . . . tka ring . . . . . . ri mapaṇ-
ḍai mas, mapaṇḍai dang mapaṇḍai kawat, an sanghadyan
15 K. atah | . . drĕbya hadjinya tka ri sawka nira, irikang
kâla mangasyakĕn . . sanghadyan K. tadah irikang pa-
glaran maweh manaḍaha irika sang sama inanakĕnira, sakal
16 mana (ḍah) ring dangóe . . mangseu . . djnoe s. . .
. . . . . mapaḍahi mangkana rasa ning prasasti sang-
hadyan K., koenang ring sdanganyan ana sira lamlâm ma-
17 ngapakarih loemĕboe kasoetantran| ning sîma sanghadyan
K. jan brahmana ksatria waishya, ... ja doeratjara
oemoelahoelaha kasoetantran sîma sanghadyan K. | . .
18 panjtja mahâpataka bhoektinya ri (ng) ahatra . . tra .
ha panggiha . . . . wroehanira kabaih
prajatna.

KOPEREN PLATEN VAN 'T BRITSCH MUSEUM.

De hieronder volgende transscriptie geeft den inhoud terug van twee koperen platen, afkomstig uit de collectie Raffles, van welke platen voor rekening van het Genootschap electrotypische afbeeldingen werden gemaakt. Zie Notulen Bat. Gen. 1882 2 Sept. II*a*.

Zij bevatten slechts een stuk formulier, betreffende voorrechten en belastingen en voorrechten op een stuk grond rustende of daaraan verbonden, en passen, voor zoover ik heb kunnen nagaan, niet bij de reeds uitgegeven incomplete oorkonden.

De platen zijn ongenummerd.

EERSTE PLAAT.

a. 1 han marga ikang Paboeharan sapahinganan moeang Pija pija, loemaris mangoelon anoetoeg koelon sapahinganan
2 moeang Wadihadi, midĕrangalor anoenggali marga ikang
3 Paboeharan sapahinga | nan moeang wadi hati, loemaris mangalor toemoeroen ing Loeah angalihi Loeah sapahingan
4 moeang Dari | jas, loemaris mangetan angalihi Loeah ikang Paboeharan toetoeg tkeng pasir sapahingan moeang Wi-
5 naja, samangkana parimâna nikang lmah Hasinan soesoekan sima i Paboeharan, sampoen̥ katamra pra | çastya pa-
6 gĕh de ḍangatjarya Oegra, toemadah raçanya, noegraha lboe padoeka çri maha râdjâ, atarâ. h kaswatantra.

b. 1 n i. sawka dangatjarya Oegra inanoegrahan de lboe padoeka çrî maha râdjâ, senanggoning brahma koela ksha-
2 tri | ja koela, koenang pratyeka ning wka ḍangatjarjya doeging djah Katajot, djah Narijama, ika ta maka drabya
3 ikang kapoetrawangçan, loekat, tampah 1 moeang kamoela

dharman, loekat, ki, 1, makamoekya sawah bhaṭara ka-
4 naktin, an loekat, djĕng, 1, irikang kâla mangasĕan ta
ḍangatjarjya Oegra pasĕk pasĕk i rake pamgat, mâ soe,
5 1, mâ 4, wdihan tapis joega, 1, rake anakbi najaka i
Kalaḍi, moeang boe rake maboewoer, wineh mâ soe, 1, |
6 mâ 4, ken sawlah, rake âir botang djah Pangheran wineh
mâ soe, 1, mâ 4, ken sawlah samgĕt akoedoe.

TWEEDE PLAAT.

a. 1 (ḍa)ngatjarjya Oegra, ikâ tapa dângat goehaknikanang soe-
soekan lmah Hasinan i Paboeharan, âpan atyantâ rēṇa pa-
2 doeka çrî ma |ha râdjâ, i ḍangatjarjya Oegra, an. itya pi-
naka çrija ri kaswaswani brât, moeang ri langginganiran
3 siniwi, an mangkana kaswatantrani kasoesoekan, sima lmah
Asinan i Paboeharan tan katamana deni sang winawa ka-
triṇi, pangkoer, tawat, tirip, moeang saprakarâ ning man-
gilala drabya hadji, woeloe woeloe prakâra, misra, para
misra, pangoerang kring, padĕm, manimpiki, para parana-
5 kan, limoes galoeh pangaroehan, kadji, watoe tadjĕm, soe-
koen, haloe warak, rapanang, pining le, katanggaran, tapa
6 hadji | herhadji, malandang, lĕlĕb, pkalangkang, koetan,
tangkil, twapan, salioet pamanikan, maniga, sikĕ-
pan *sa.*

b. 1 tiroean, wilang wanoea, widji kawah, *tingkès*, $\frac{\text{m}}{\text{p}}$awi, ma-
nambangi, tanghiran, toewa dagang, djoeroe goesali, mang-
2 roembe, manganjdje toeha na *nambi* toeha noenjdjaman,
pawoengkoeṇoeng, poeloeng paḍi, misra hino, misrangina,
ngin, wli tambang, wli (wa) doeng, wli hapoe, wli padjoet-
3 pakaloengkoeng . . dampoelan tpoe (ng) kawoeng, soeng-
soeng pangoerang, sipat wiloet, djoekoeng, panginangin,
4 pamawas (ya), hopan, | panrangan, sĕkar.tahoen, garihan,
pinta palakoe, bobhaja, tampa tirik, toeloeng *hoetang kapa*

5 kipa, ... magĕngadĕmit, pagoeloeng, widoe ma-
ngidoeng, kḍi walian, sambal soemboel, hoeloenadji, djang-
gi, singgah, pabrĕsih watĕki *djro ityewamadi*, tka ri soe-
6 ka doehka, majang tanpa wooh, waloeh roemambati natar,
wipati, wangke kaboenan, rah kawoering natar, doehilatan

INSCRIPTIE NABIJ DE DESA SĔMEN,

residentie Kediri.

De Heer G. P. Servatius vestigde mijne aandacht op deze steeninscriptie en op verzoek van het Genootschap vervaardigde de Heer G. C. A. van Daalen daarvan een fraaijen papierafdruk en deelde tevens mede welke legende aan de inscriptie verbonden is. (Zie Not. Gen. 8 Februari 1881 II*o*).

Daar die legende, — als zoovele andere, welke later in de wereld kwamen, nadat de werkelijke feiten vergeten waren, — hoegenaamd niet op den inhoud der inscriptie past, ga ik haar hier stilzwijgend voorbij.

Volgens den Heer van Daalen bevindt zich de steen op $1^1/_2$ paal westwaarts van de desa Sĕmen, die op den linkeroever van de Brantas, ongeveer $4^1/_2$ paal ten zuidwesten van het residentiehuis ter hoofdplaats Kediri gelegen is.

Hij heeft de gedaante van een zeer onregelmatig prisma van 9.39 m. omtrek en 1.26 m. hoogte, waarvan het bovenvlak het opschrift bevat; het grondvlak heeft ten naastenbij den vorm van een bolvormig segment.

De letters zijn in haut relief, evenals nog eenige weinige andere uit die streken afkomstige inscriptiën en wijken die in zooverre af van de inscriptiën, elders gevonden, daar de laatsten zoover mij bekend is, allen in basrelief zijn.

De letters, circa 12 cm. hoog, zijn op een paar kleine uitzonderingen na, netjes gebeiteld en behooren tot de ietwat gefigureerde letters, waarvan in het voormalige rijk van Daha voor inscriptiën veelvuldig gebruik is gemaakt. De vorm is echter niet zóo verfigureerd als op enkele inscriptiën uit die streek, die nog niet goed zijn kunnen worden gelezen, weshalve het zeer wenschelijk is, dat er nog meerdere worden gevonden en bekend gemaakt, opdat door vergelijking de nog duistere letterteekens tot klaarheid worden gebracht.

Ik maakte van den papierafdruk een facsimilé, dat ik aan Professor Kern zond, die mij ten zake het hieronder volgende mededeelde:

„De inscriptie van Kediri is zeer belangrijk, hoe kort ze ook zij.

Ik lees evenals gij doet, behalve dat in den 3den regel m. i. *panjdi* ([Javanese script]) staat, in den 4den bepaald *boddhi*, niet *bodwi*.

Het laatste woord natuurlijk *waringin*, gelijk reeds door u is ingevuld, want als er geen letter gestaan had, kon er geen *paten* voorkomen. (1)

De meeste woorden zijn bekend.

Tĕwĕk, ook *tĕwök* gespeld, beteekent in het Redjangsch priem, Skr. Çûla, ook Jav. *tuwĕk;* van waar *nuwĕk*, doorpriemen, doorsteken. (2)

Zonder twijfel is er dus een grensnaald, obelisk, spitse paal als grensteeken bedoeld.

Bij slot van rekening is het niets anders dan een soort

(1) De ꦔ in de laatste lettergreep van waringin ontbreekt.

H.

(2) Soend. *nĕwĕk*, zoo als 't Kawi; echter alleen in de beteekenis van *steken, doorsteken met een wapen.*

H.

spitse lingam, niet in den zin van phallus, maar zoo als dikwijls in Indië het geval is, eenvoudig als mijlpaal, grenspaal.

Misschien komen er nog wel op Java of in de Soendalanden zulke spitse palen voor?

Tĕpi is het gewone oud Javaansche woord voor grens; trouwens thans nog dichterlijk = *pinggir*, anders vervangen door *tĕpiswiring*, een belachelijke fout voor *tĕpi siring* (niet *tĕpis iring*), hoewel de fout verklaarbaar is. (¹)

Damĕl komt in oud Jav. voor, al is het zeldzamer dan in 't nieuw Jav.; het zal wel Krama Inggil in 't oud Jav. zijn, niet Krama.

Wat *Samĕgat lawĕ* is weet ik niet precies. Zooals u bekend is, komt samĕgat herhaalde malen voor; naar den vorm van het woord te oordeelen, is het marktgenoot, vrij wel hetzelfde als *sanak*, natuurlijk in den zin van iemand met burgerrechten in een dorp, niet een onvrije, en dus altoos een notabele.

Lawĕ houd ik voor een andere spelling van *lawö* of *lawĕn*. Beide deze woorden komen in 't Kawi voor; ik ken ze alleen in een afleiding *pahalawö* (actief *mahalawö*, of *wĕn*,) volharden; ook koppig zijn.

Dat komt ten naastenbij overeen met wat Oosting van 't Soend. *lawĕn* opgeeft; = *lojor*. In 't Jav. W. d. W. staan verschillende beteekenissen opgegeven; o. a. *loewih*, dat hier wel passen zou, doch het is onzeker. (²)

In allen gevalle schijnt de Heer Lök, mpoe Lök, een man van gezag geweest te zijn.

Het opmerkelijkst is de *boddhi-waringin*. De *bodhi* is bij

(¹) Vergel. ook het Mal. *tĕpi laoet* = strand; In 't Soend. is *tĕpi* ook = *toengtoeng*, rand van een saroeng b. v.; *nĕpi* = ergens aankomen, komen tot, bereiken (ook met de hand); *nĕpi* ka = tot aan. Zie verder ten deze bldz. 470.
H.

(²) Kan *lawĕ* hier niet een plaatsnaam zijn? De *samgat* van *Lawĕ* met name enz. Ik geloof dit te eerder, omdat de [illegible], gelijk mij later bleek, de heeft, zooals ik op het fs. thans aangeef. Het zou dan zijn: de samgat van Loewĕ." Het Soend. *lawĕn* is ook gelijk badeur.
H.

de Buddhisten quasi de boom der kennis, maar in den grond van de zaak niets anders dan een als baken dienende boom.

Daar *de* Bodhi-boom, ook wel Bo-boom genoemd, der Buddbisten *geen* waringin is, maar een pipal, *ficus religiosa*, is het duidelijk, dat op de inscriptie de Bodhi-waringin wel de heilige boom van het dorp is — in Europa was het in de middeleeuwen de heilige linde — en dat het woord niet op Buddhistischen invloed wijst, en juist het tegendeel, wegens het bijgevoegde waringin.

Panjji is vlag, vaan, teeken; de titel is uit vlag ontstaan; vgl. een vlagofficier, vaandrig en dgl. en in het oud en nieuw Jav. *toṇḍa* (ꦠꦺꦴꦤ꧀ꦝ) teeken en koningsbeambte. (1)

Ik vertaal het stuk aldus:

Anno 924 *is de wegpaal* (*wegspits*) *hersteld* (*? of: in orde gebracht*), *hetgeen gedaan is door den Samegat Lawĕ*, (Loewĕ) *Heer Lök, als altijd blijvend* (*sada voor sadâ*) *grensbaken van het planten des heiligen waringins "of" baken om de grens aan te duiden, van den kenmerkenden Waringin, dien men geplant heeft;" Eig. staat er: "van dat men den kenmerkenden Waringin plantte."*

Ik houd die *tĕwĕk ning hnû* dus voor een grenspaal van den weg. Laat mij er bijvoegen dat het Sanskrit çûla niet alleen een spies, priem, spitse paal, maar ook een baken aanduidt; dat klopt dus."

Tot zoo ver de Heer Kern, wiens gissing omtrent de beteekenis hier van *tĕwĕk* wel met de vorm van den steen overeenkomt. Ik voeg hierbij een fs., hier op hout gesneden, en een transscriptie, waarbij ik de verbeterde lezing van den Heer Kern heb gevolgd.

Alleen ben ik niet geheel voldaan met de lezing der 3 letters, volgende op *panjdji*.

---

(1) Vgl. ook 't Soend. *oemboel* = vlag en ook districtshoofd in den tijd van Mataram.
H.

TRANSSCRIPTIE. „924 *Tĕwĕk ning hnŏe binĕnĕrakan damĕl samgat loewĕ (Loewĕ?) mpoe Leuk sada (l. sadā) panjdji tĕpi ti (of tĕpĕt-i)pananĕm boddhi (l. bodhi) waringin.*"

Iklas daaruit *těpěti*. Beteekenen de twee eerste letters *ţĕpi*, wat moet er dan van dat *ti* worden gemaakt?

Daargelaten dat de papierafdruk vrij duidelijk *těpěti* heeft, zoo ben ik te eerder geniegd těpět-i te lezen, omdat dit geen slechten zin geeft.

In de oud-Soendasche Mss., o. a. de Sanghijang Siksa kandang karěsian, kwam ik het woord meermalen tegen naast běněr en toehoe.

„Als gij al die goede lessen opvolgt, heet het op een plaats, zal men u noemen si běněr, si těpět enz."

Op een andere plaats:

„Katoedjoe(h) beunang kami laboeh siloka, lamoen ka beet (klein) basana oetoen, eten, denok, anaking; ka kolot ma (nu mah) basana lantjeuking soemangdjeur intjoeing, toeing; pangwastoena ma soemangdjeur teuing amat sakitoe dasa sapanta, geus ma goenana asih karoenja, moepoeroe djoelas, njětjěp ngala angěn, nja mana soeka boengah, padang tjaang noe di piwarang, ja sinanggoeh pari geui ngarana.

Silokana: *mas pirak kombara intěn.* Jata sinanggoeh jogya ngarana. Ini kalingana: mas ngaranya *saba toehoe těpět byakta* enz."

Elders:

„Kangkěn rěsi nja mana tratangtoena, pamanggoeh ning bwana, trang warga hoerip ning djagat. Jata sinanggoeh tratangtoe di noe reya ngaranya. Těgoehkeun, pageuhkeun pahinganing *toehoe těpět* byakta warěta manah ma kratana bwana manah hajoe ikang djagat. Kitoe keh sang pandita pageuh di kapageuhaning krěta, di kapanditaañana, si pangdjoejoe pageuh di kapageuhañana krata, sang aměng pageuh di kaaměngañana krata, en zoo gaat het voort: Sang tete, sang wasi, sangebon, sang tyagi, sangwalaka, sang wong tani, sang euwah (sic), sang goesti, sang mantri, sang masang, boedjangga, tarahan, disi, rěsi; praboe kalawan sang dewa ratoe pageuh ngrětakenna bwana; nja mana krěta ikang lor kidoel, koelon wetan, sakasanggoep dening prětiwi, sakakoeroeng ning akasa,

pahi manghoerip ikang sarwo djalma kabeh ngaranya: djalma toemoewoeh (sic), djalma tryak, djalma sing wong enz."

Nemen wij dus onderwerpelijk *tĕpĕt*, in de beteekenis van bĕnĕr en 't Mal. bĕtoel, dan krijgen wij hier hetzelfde als 't Soendasche mĕnĕran, *bij*, *omtrent;* Mal. bĕtoelan, Jav. kabĕnĕran; en kan de zin „sada panjdji tĕpĕt i pananĕm bodhi waringin" geloof ik zonder dwang aldus vertaald worden: als altijd blijvend baken bij het planten van den (of bij den geplanten) heiligen waringin.

Ik geef deze uitlegging gaarne voor een betere.

Blijkt uit het voorgaande, dat zelfs oud-Soendasche mss. inlichting kunnen geven omtrent het Kawi, hoe veel te meer zal dit niet het geval zijn met de oude Kawi mss. uit de Soendalanden; daargelaten nog het licht, dat zij kunnen verspreiden omtrent de godsdienstige denkbeelden der vroegere bewoners van Java; en ten zeerste betreur ik het, dat zich nog niemand heeft aangegord, om die mss. onderhanden te nemen.

Bij het toezenden van het fs. aan den Heer Kern maakte ik de opmerking, dat het vreemd is, dat bij de Javanen de in het Kawi vroeger voorkomende en nu nog in het Soendasch dikwerf gehoord wordende (nasale) *eu* klank verloren is, wat meer zegt, dat de Javaan dien, evenals de *ai* of [illegible] (wel te onderscheiden van de *ai* in 't Soendaasche *tjai*, dat als tweelettergrepig moet worden aangemerkt) (¹) niet meer goed kunnen uitspreken.

Al is een Javaan nog zoo lang in de Soendalanden, hij zal de *eu* als *oe* of *o* blijven uitspreken en de woorden *raraj* (²)

(¹) Vgl. ook *deui*, ook wel *deuhi* geschreven (tweelettergrepig) met *heureuj*, *tĕmbĕj* enz. Kawi *tambaj*.

(²) In Kawi stukken vond ik een enkele keer de ai ([illegible]) weergegeven door a [illegible] o. a. [illegible], hetgeen in 't Soendaasch regel is. [illegible] evenzoo [illegible] dat de Javaan ook verkeerdelijk *toeloeï* uitspreekt. Het is dus de *j* als sluitletter, die hem thans moeielijk is.

paraj, *koeraj* enz. uitspreken als *rarai*, *paraï*, *koeraï*, tot groote hilariteit van den Soendanees.

De Heer Kern antwoordt daarop: „Dat de Javaan zooveel moeite heeft om *gawai* (*gawaij*) uit te spreken, is zeer verklaarbaar, daar die klank sinds eenige eeuwen bij hem in onbruik is geraakt. Zoo kunnen de Engelschen niet dan met moeite *cht* bijv. in zocht, macht, uitspreken, hoewel ze vóór 400 jaar den klank nog hadden, en de Schotten dien thans nog bezitten. Zoo is het ook met de oud Jav. *ŏ*, die overal is vervangen door de stompe *o*, b. v. in [Javaansch schrift] of zelfs *ah; kĕdah* of *kudu*, Kawi *kĕdö*, [Javaansch schrift] ([3]), soms door *u*."

Het is te hopen, dat uit het Kedirische meer inscripties bekend worden met gefigureerde letters; wellicht leidt dit er toe, dat de reeds bekende, doch nog niet verklaarde, eindelijk zullen kunnen worden ontcijferd.

Waspada, 12 December 1882.

([3]) Oud Soend. *kĕdeu* Nieuw Soend. *koedoe*. Waar 't Soendaasch nu de *eu* heeft, heeft de Jav. dikwerf *doe: weuteuh* Jav. *woetoeh; meungpeung* Jav. *moengpoeng* enz. Reeds in de 11de eeuw had er verwisseling van de *eu* en *oe* plaats, zooals o. a. kan blijken uit het woord *poepoeh* (bladz. 493) = het Soendaasch *peupeuh*, slaan.

BEITRÄGE ZUR KENNTNISS

DER

BATTARELIGION

VON

Dr. B. HAGEN.

Wenn ich mir in den nachfolgenden Zeilen erlaube, einer wissenschaftlich so hoch angesehenen Gesellschaft wie die Bataviaasch Genootschap es ist, einige Resultate meiner Studien über die Batta's vorzulegen, so wage ich dies nur im Hinblick auf die ermunternde Aufforderung Ihres Mitgliedes, des Herrn Dr. L. W. G. de Roo, welche in dem an mich gerichteten Briefe der Direction vom 28 Juni 1882 wiederholt ist. Vollständige, erschöpfende Abhandlungen kann ich Ihnen nicht bieten, da ich, fern von allen literarischen Hülfsmitteln, für jetzt noch an und in den Grenzen der Battaländer lebend mit dem Sammeln von Material beschäftigt bin. Die in nachfolgenden Zeilen niedergelegten Mittheilungen können und sollen deszhalb nur Bausteine sein für ein später in Angriff zu nehmendes Gebäude einer umfassenden anthropologisch-ethnologischen Abhandlung, und machen deszhalb wegen ihrer Unvollkommenheit und Dürftigkeit Ansprach auf wohlwollende Nachsicht.

Tandjong-Morawa, Deli, den 8 November 1882.

Ist es für den Europäer an und für sich schon schwierig, wie uns die gesammte Reiseliteratur beweist, das Geistesleben, speciell die Religionsbegriffe eines tropischen Naturvolkes in Wahrheit kennen und verstehen zu lernen, so gilt dies im höchsten Grade von den Batta's, bei welchen sich mancherlei Schwierigkeiten zusammenhäufen. Erstlich kamen die Europäer bis jetzt fast nur mit den Grenzstämmen in nähere Berührung; so ist besonders das culturell hochwichtige Plateau von Tobah mit Ausnahme eines kleinen südlichen Theiles kaum von einem halben Dutzend Europäer bereist worden. Die Grenzstämme haben natürlich von den Malaien, welche einer fanatischen Proselytenmacherei huldigen, schon so viel malaisch-muhamedanische Elemente in ihren Gedankenkreis aufgenommen, dasz von ihnen ein reines, unverfälschtes Bild der ursprünglichen Battareligion nicht mehr erwartet werden kann. Beiläufig erwähnen will ich nur die gar nicht zu unterschätzenden Schwierigkeiten, welche die Sprachverhältnisse bereiten; beide, sowohl die malaische als die batta'sche Sprache, sind zu Nichts weniger geeignet als zu abstracten Definitionen und subtilen Begriffsunterscheidungen. Ein anderes Hemmnisz liegt im Nationalcharacter der Batta's selbst: Es gibt nicht leicht ein Volk, welches verschlossener ist in Bezug auf gewisse Dinge, wozu auch ihre Religion gehört, so mittheilsam und zutraulich sonst der Batta bei näherer Bekanntschaft auch sein kann. Er fürchtet durch offenes Erzählen seiner religiösen Vorstellungen einerseits sich dem Fluch der Lächerlichkeit auszusetzen, andertheils hat er noch zu gut die sogenannten Padrikriege im Gedächtnisz, Kriege, in denen (1826—1832) fanatisch-muhamedanische Malaienbanden in die Battaländer einbrachen und Alles, was nicht den Islam annahm, über die Klinge springen lieszen (nach Junghuhn's Schätzung über zweimalhunderttausend Menschen). Zurückhaltung und Misztrauen ist also nach solch' bittern Erfahrungen wohl zu verzeihen. So wie der Batta gern den Fremdling über seine Hei-

math im Unklaren läszt und sogar absichtlich täuscht, so geschieht dies auch in Bezug auf seine Religion.

Während Junghuhn, der berühmte Forscher, auf Grund seiner gerade in dieser Richtung unvollständigen und unrichtigen Beobachtungen bei den Batta's „einen eigenthümlichen Polytheismus" annimmt, und sie den Völkern des Archipels zuzählt, bei denen die Buddha-Doctrin keinen Eingang fand, haben neuere Forschungen so ziemlich das Gegentheil dargethan.

Waitz (Anthropologie der Naturvölker, 1865) hat im 5. Band seines herrlichen Werkes S. 192 ff. eine gedrängte Uebersicht dessen gegeben, was wir bis jetzt durch tüchtige Forscher, wie Burton und Ward, F. G. Willer, Andersen, Olivier, von Kessel u. A. über die Religion der Batta's erfahren haben. Danach bleibt kaum ein Zweifel darüber bestehen, dasz dieselbe ihren Ursprung auf buddhistische, oder sagen wir allgemeiner, indische Religionslehren zurückführt. Da mir die Schriften der eben genannten Forscher, zum groszen Theil in der „Tijdschrift" und den „Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van N. I." niedergelegt, augenblicklich nicht zugänglich sind, so musz ich mich darauf beschränken, den betreffenden Abschnitt aus Waitz anzuführen. Er sagt: „Die Batta's glauben an einen höchsten allmächtigen Gott, Diebata, an dem sie den allweisen Willen und die Schöpfer- und Erhaltermacht unterscheiden. Er wohnt im siebenten Himmel, hat aber nach der Schöpfung die Regierung der Welt hauptsächlich andern Göttern überlassen, dem Bataraguru, Sri Padi und Mangala Bulan, von denen der erste im Himmel regiert, Vater der Menschen ist und zur Bildung der Erde mitgewirkt hat, die von Anfang an auf dem Haupte der gehörnten Schlange Naga Padoha ruhte, von diesem aber abgeschüttelt wurde, so dasz sie versank; der zweite beherrscht den Luftkreis, der dritte die Erde. Diese drei, welche auch beziehungsweise als Gott der Gerechtigkeit, als Gott der Gnade und als das böse Prinzip bezeichnet werden, haben aber die

Sorge für das Einzelne in der Welt wieder niederen guten und bösen Geistern, Diebatas und Begu's aufgetragen, von denen die einen vorzugsweise im Himmel, die ander mächtigeren und daher häufiger verehrten in der Unterwelt wohnen. Die Dreiheit der Götter, über denen ein ursprünglicheres selbständiges Wesen steht, deutet nebst mehreren der angeführten Namen, wie W. von Humboldt (I, 246) bemerkt hat, bestimmt auf indische und zwar auf buddhistische Lehre hin. Auf dieselbe Quelle führen auch die geringen Reste von alten Bauwerken und Bildern zurück, die sich im Lande finden. Es gehört dahin zum Theil auch was Willer über die Götter der sechs niederen Himmel erzählt: Im sechsten wohnt Diebata's Tochter, die Göttin des Lichtes, und der Richter über die Menschen, im fünften der Gott der Ernte, des Viehes und des Bergbaues, im vierten der Gott des Pflanzenreiches und der Arzeneien, im dritten die Götter, welche über die Lebenszeit des Menschen bestimmen, im zweiten der oberste böse Geist mit seinem Begleiter, dem Vogel Garudu, im ersten der weibiche böse Geist und sein Diener. Dann folgen die Geister der Berge, Wälder, Höhlen, Gewässer u. s. f. Vorzüglich hoch verehrt werden aber von den Batta's die Geister der Vorfahren, die sie bei einigen ihrer Eidesleistungen anrufen, während der höchste Schwur bei Diebata geschieht und an heiligen Gräbern vollzogen wird. Zu den guten Geistern gehören auszer den abgeschiedenen Seelen grosser Häuptlinge, die auf den Bergen in einem unsichtbaren Lande leben, auch die Seelen derer, die keines natürlichen Todes gestorben sind; die bösen werden nach den hauptsächlichsten Krankheiten unterschieden, welche die Menschen heimsuchen und durch Talismane und Zaubermittel bekämpft. Priester, Tempel, einen regelmäszigen Kultus und Idole haben die Batta's nicht, wohl aber Zauberärzte und Geisterbeschwörer von zweierlei Art. Die Bilder, bei welchen Eide geleistet wurden, sind schwerlich Idole, wie Burton und Ward sie nennen, sondern stellen wohl nur die Ahnen vor. Fast nur in Unglück

und Gefahr wendet man sich an die Götter und bringt ihnen Opfer, das für die wohlthätigen Götter stets in einem weiszen Thiere bestehen musz. Der Glaube an Vorbedeutungen, Wahrsagerei, Glücks- und Unglückstage u. dgl. ist sehr verbreitet.

„Nach dem Glauben der Batta's gelangen die guten Menschen, d. h. diejenigen, welche Diebata geopfert, ihre Eltern geehrt, mit Andern in Frieden gelebt und ihnen Gutes gethan haben, in den Himmel, doch nur in den dritten, wenn sie nicht von Adel sind, denn für diesen ist der sechste bestimmt; die Seelen der Bösen dagegen müssen zu ihrer Qual auf Erden umherirren."

Soweit Waitz. Hören wir nun noch einige weitere Autoren. Ein ausgezeichnetes Schriftchen ist die Inaugural-Dissertation: „Die Batta's in ihrem Verhältnisz zu den Malaien von Sumatra", von Dr. A. Schreiber. Dieser Herr brachte, wenn ich nicht irre, als Missionär sieben Jahre unter den Batta's zu, und wäre demnach wie kein zweiter im Stande, ein competentes Urtheil abzugeben. Um so bedauerlicher ist es, dasz er gerade über das Kapitel der Religion sehr flüchtig hinweggeht, nur um so weniger begreiflich, als gerade auf diesem Felde sich viele Berührungspuncte zwischen Batta's und Malaien (wenigstens denen der Ostküste) ergeben. Was er sagt ist Folgendes:

„Als Eigenthümlichkeiten der Batta'schen Religion seien hier nur angeführt, dasz sie keine Tempel und keine eigentlichen Priester haben, nur Zauberdoctoren — Datu — und Media, bei ihnen Sibaso genannt, d. h. Personen, in welche die Geister (begu) während eines eigenthümlichen Tanzes hineinfahren, um dann durch ihren Mund Rede und Antwort zu stehen bei Krankheitsfällen oder bei andere Kalamitäten. Götzenbilder spielen nur eine sehr untergeordente Rolle, desto mehr sind allerlei Zauberbilder im Schwange, sei es zu Schutz und Trutz gegen Feinde, sei es zur Vertreibung oder Ueberlistung der bösen Geister, die Krankheiten verursachen. Opfer finden sich mancherlei, sonderlich an den Gräbern der Voreltern, wobei

aber immer sehr naiv das Geopferte schlieszlich durch die opfernde Menge selbst verzehrt wird, nachdem es eine Weile auf dem Grabe gelegen hat. Im ganzen tritt dié Religion bei den Batta's ziemlich in den Hintergrund. So lange Alles nach Wunsch geht, denkt der Batta nicht an seine Ahnen und Geister.

„Beiden (nämlich den Malaien und Batta's) ist die ganze Natur, sonderlich aber alle geheimniszvollen Orte, wie dunkle Wälder, feuerspeiende Berge, heisze Quellen etc. mit allerlei Geistern bevölkert, beide haben einen groszen Reichthum von Beschwörungs- und Zauberformeln, durch die man sich unverwundbar machen kann" etc.

Ein Büchlein: „Nacht und Morgen auf Sumatra, oder Schilderungen und Erzählungen aus dem Heidenthum und der Mission unter den Batta's" von Dr. G. Warneck, Barmen 1872, ist beachtenswerth, weil es Originalberichte und Schilderungen der Missionäre enthält. Darin heiszt es:

„Zwar die Batta's kennen auch eine oberste Gottheit Debata, eigentlich eine Dreigötterherrschaft, einen in der höchsten Höhe thronenden Gott Bataraguru, einen unter ihm seinen Sitz habenden Soripada und einen in den unteren Regionen hausenden Mangalabulan, — aber diese Obergötter existiren nur in der Theorie und haben sich zurückgezogen, in Praxis haben es, wie gesagt, die Batta's nur mit den Geistern zu thun.

„Von den Begu's, denen die Verursachung der Krankheiten „zugeschrieben wird, haben wir bereits gehört. Weiter reden „die Batta's aber auch von Sombaon's und Sumangots. Bei „der Willkür, mit der sie diese drie Namen durcheinander „gebrauchen, ist es kaum möglich, einen Unterschied zwischen „den Geistern, die sie bezeichnen sollen, festzuhalten. Man „kann nicht sagen, die Begu's sind böse, die Sombaons gute „Geister, denn auch die letzteren können sehr böse sein, wie „wiederum die Begu's nicht selten zu Hülfe gerufen werden. „Zuletzt ist die ganze Geisterwelt für die armen Batta's ein „Gegenstand der Furcht und des Schreckens, wenn es auch

„einige gutmüthige Geister gibt und man ihre Hülfe zur Abwehr „von allerlei Schaden in Anspruch nimmt. So scheint es, als „seien alle die genannten Bezeichnungen im Allgemeinen Aus„drücke für dieselbe Sache, nur dasz den Einzelnen ein ver„schiedener Wohnsitz und Wirkungskreis zugeschrieben ist."

Alle bisher angeführten Quellen behandeln ausschlieszlich die südliche Hälfte der Battaländer Mandēling, Ankola, Silindung, Biela, wo überall erstlich der Muhamedanismus schon festen Fusz gefaszt hat, und wo man zweitens mit Junghuhn (Bd. II, S. 276), welcher gerade die südlichen Battaländer ausschlieszlich von der Hindukultur gestreift werden läszt, ein Verwischen der ursprünglichen Battareligion durch buddhistische Lehren annehmen könnte. Wir müssen deszhalb suchen, uns Zeugnisse aus der nördlichen Hälfte des Battagebietes zu verschaffen, namentlich aus dem fast noch jungfräulichen Plateau von Tobah, nördlich vom gleichnamigen See, dem Ur- und Stammsitz der Batta-Nation, wie von allen Batta's einmüthig angegeben und von allen Forschern anerkannt wird. Wenn irgendwo, so dürfen wir dort eine reine, unverfälschte Kenntnisz der ursprünglichen Religionslehre zu erlangen hoffen. Bei der mangelhaften Kenntniss gerade des Nördlichen Theiles der Battaländer sind jedoch die Queller hierüber fast Null. Nur dreimal haben Europäer diese Landstriche betreten, die Herren Cats baron de Raet 1866/67 und de Haan 1870. In dem Reisebericht des Ersteren, welcher mir im Manuscript vorlag, finde ich nichts Einschlägiges erwähnt, und der letztere berührt unser Thema nur ganz flüchtig, während sein trefflicher Bericht (in den Verhandelingen Bat. Genootschap, Theil XXXVIII) über religiöse Gebräuche und Feste sonst viel Wissenwürdiges enthält. Namentlich gibt er einen interessanten Bericht S. 14: „Scheppingsverhaal der Battakers" ([1]).

([1]) Eine von obiger vollig abweichende Schöpfungsmythe gibt Warneck a. a. O. S. 48 Anm. Die kurze Erzählung von Waitz a. a. O. weicht wieder von beiden ab. Ich kann mich der Vermuthung nicht verschlieszen, dasz solche Erzählungen von Einzelnen improvisirt sind, um den fragelustigen Europäer zufrieden zu stellen, und möchte deszwegen diesen Mythen keinen besonderen Werth beigelegt wissen.

Darin heiszt es: „In den beginne waren er in den hemel (boven) „een vader en eene moeder. De vader heette Oempang Oe„tara guru diatas en de moeder heette Boetara diatas. Zij had„den drie zonen: Toean Boenoea Kolieng, deze was de oudste, „en Toean Samsah Hienei, deze was de middelste, en Toean „Padoeka Niadji, deze was de jongste." Nun folgt die Schöpfungsgeschichte und am Schlusse heiszt es wiederum: „Nog „altijd rigten de menschen hun gebeden tot dien boven is, die „beneden is en die in het midden is, namelijk in eens aan alle „drie te zamen. De vader of de moeder der drie goden worden „daarentegen niet aangeroepen."

Dies ist Alles, was ich aus der Literatur über die Religionsbegriffe der Batta's erfahren konnte ([1]). Auf meiner im August 1881 von Deli aus noch dem Tobahsee unternommenen Reise habe ich keine Gelegenheit versäumt, mich auch in dieser Hinsicht authentisch zu informiren. In meinen demnächst in den Gothaer geographischen Mittheilungen erschienenen Reisebericht bin ich über dieses Kapitel hinweggegangen, weil ich mir die Mittheilung für diese Gelegenheit versparen wollte. Was ich durch persönlichen mehrjährigen Umgang mit Karo- Timor- und Tobahbatta's erfahren habe, ist Folgendes:

Der Batta denkt sich die Erde als eine aus sieben übereinander liegenden Lagen bestehende Scheibe, auf deren oberster wir Menschen wohnen. Ueber derselben befindet sich wiederum eine siebenfache Luftschicht. Die Erde wird im Osten und Westen von zwei Riesen gehalten, im Osten vom Radja Kambalbossi, im Westen vom Radja Kambaldonia ([2]). Ueber der siebenfachen Luftschicht ist der Himmel, in welchem eine dreifaltige Gottheit wohnt: Bataraguru, Sori und Balabulan. Der Bataraguru kann Schweinefleisch genieszen, die beiden anderen nicht. Diese Dreifaltigheit zusammengenommen bildet den Begriff Neibata oder Debata. Auszerdem wohnt im Himmel noch ein Gott, Nabi Mohammad, der Vater und Richter

([1]) S. die Anmerkung am Schlusse.

([2]) Wer diese 2 Riesen zu bezaubern versteht, kann nach Belieben Regen oder Sonnenschein machen.

der Menschen, und Padi Allah, der Vater der Stürme und Regengüsse. Den beiden letzten Göttern ist ihr islamitischer Ursprung deutlich genug auf die Stirn geschrieben, und ihre Verehrung selbst im Herzen von Tobah am gleichnamigen See beweist das unaufhaltsame Vordringen des Muhamedanismus unter den Batta's, welcher nunmehr fast den ganzen südlichen Theil der Battaländer, den gröszten Theil der Orang Timor, und am Norden die Stämme der Orang Allas und Gajo sich unterworfen hat, also weit über die Hälfte, beinahe zwei Drittel aller Battas.

Debata ist zugleich der Inbegriff des Weltalls, das sich der Batta als aus drei Theilen bestehend denkt, das was über der Erde, das was auf derselben und das was unter derselben ist, und in diesem Sinne spricht er von Nebata atas (N. in der Höhe), N. stonga (N. in der Mitte i. e. auf der Erde) und N. torru (N. unter der Erde). Nebata stonga hat einen weiblichen Gefährten, den Inbegriff aller weiblichen Wesen, N. hasihasi, wie denn der Batta stets auch seine Geister strenge in männliche und weibliche theilt. Nebata atas wird mit einem andern Namen auch Radja Tantantonia genannt, der Nebata stonga auch Tuan gading, und Nebata Torru mit Naga Padoha (Niadji) ([1]). Letzterer Name stimmt mit dem Namen der von Waitz (sehe oben) angeführten Weltschlange völlig überein. Die Stimme der Naga (auch Radja) Padoka offenbart sich im unterirdischen Rollen bei Erdbeben und vulkanischen Ausbrüchen ([2]).

([1]) Auf meine Fragen nach näherer Erklärung des dreifaltigen Begriffes Nebata atas, stonga und torru, erhielt ich von allen Battastämmen übereinstimmend folgende Antwort: Oben (in oder jenseits der blauen Luft) wohnen Leute, auf der Erde ebenfalls (die Menschen) und ebenso auch unter der Erde. Diese zusammengenommen bilden den Begriff Neibata. Die Leute jenseits der blauen Luft unterscheiden sich von ihren Erdenbrüdern dadurch, dasz sie ihren Magen oben im Hinterkopfe (nach den Erzählungen einiger Timorleute in der Brust) und die unter der Erde, dasz sie ihren Magen in den Waden sitzen haben.

([2]). Auch in den malaischen Sagen von Deli Serdang spukt eine solche riesige Schlange. Am Sungei Tawang im Sultanat Serdang liegt ein kleiner Malaienkampong Nagatimbul. In dessen unmittelbarer Nähe zieht sich längs des Flüszchens

Der gemeine Mann und selbst mancher Radja kennt von dem dreifaltigen im Himmel thronenden Gotte nur den Bataraguru, über den ich unten noch weiter sprechen werde. Sori und Balabulan sind ihm unbekannt. Dagegen führt er stets den dreifaltigen Neibata atas, stonga und torru im Munde, und ruft ihn bei verschiedenen Gelegenheiten an. So erwähnt z. B. de Haan a. a. O. einer Redensart bei Gelegenheit der Eidesablegung: „Hoort, gij Drieën als ik lieg etc. dat de rijst, het zout etc. mij den dood berokkenen." Eine Beschwörung von begu's wird, nach demselben Autor, eingeleitet durch die Bitte:

„Die de Bovenste zijt, daal neder!
„Die de Onderste zijt, stijg op!
„Die de Middelste zijt, zet u neder. Leer en zegen mij!

Ich gebe hierfolgend den Anfang dieser langen, weitverbreiteten Zauberformel im Originaltext:

Turun mahamu, Debata di atas, manangki kamu, Nebata torru, kumundul hamu, Nebata di stonga. Turun kamu pangulu balangku pangulu balang nagurunku pangulu balang nepangulakunku etc.

Es ist wohl zu beachten, dasz nach Debata auch die pangulu balang's, die Geister der Ahnen, angerufen werden.

Diese Formel ist, selbst in den Augen der Batta's, nur leere Redensart, da nach ihrer eignen Aussage der Nebata atas nie herab-, und der Nebata torru nie heraufsteigen kann. Weiterhin durch Gebet verehrt oder um Hülfe angefleht wird

ein hoher, schmaler, offenbar künstlich angelegter, mehrere hundert Fusz langer Damm hin, der offenbar die Bestimmung hatte, die dahinter gelegene weitaus gedehnte Niederung vor Ueberschwemmung zu schützen. Die Malaien, denen die Erinnerung an die alten Erbauer dieses Dammes längst entschwunden ist, erzählen, darunter liege eine riesenhafte Schlange (Naga) begraben, die früher hie und da zum Vorschein gekommen sei. In dem Damme sei vor noch nicht sehr langer Zeit ein unergründlich tiefes rundes Loch zu sehen gewesen, aus dem die Schlange hervorkam, oder wenigstens ihren dampfenden Athem herausblies. Hie und da regte sie sich auch unten in ihrer Höhle: dann erzitterte die Erde. Der Dato von Nagatimbul bannte sie schlieszlich mit Zaubersprüchen fest.

meinen Erfahrungen nach Neibata nicht. Der gemeine Mann hat nur noch einen ganz verschwommenen nebelhaften Begriff von seinem dreieinigen Gott, und kümmert sich viel mehr um die Legionen von Geistern, welche die ganze umgebende Welt bevölkern und gegen die er stets mit Zaubersprüchen gerüstet stehen musz, als um ihn. Dafür sorgen schon die schlauen guru's mit ihren schamanistischen Betrügereien, denen es gar nicht im Plan liegt, den Batta so direct und ungehindert mit seinem Herrgott verkehren zu lassen. Bei allen Gelegenheiten, wie wir noch hören werden, haben sie sich mit ihren Geisterbeschwörungen und Zauberformeln eingedrängt und fast das ganze Feld der Religion monopolisirt, wobei ihre Bestrebungen durch die natürliche Indolenz der Batta's bedeutend unterstützt wurden.

An practischer Bedeutung weit über dieser Dreigötterherrschaft steht ein ausgeprägter Ahnencultus. Gleich den Vedda's auf Ceylon ([1]) sind auch bei den Batta's die Seelen der abgeschiedenen Kinder in hervorragender Weise Gegenstand der Verehrung. Die Geister derjenigen kleinen Kinder, welche entweder schon im Mutterleib sterben oder wenigstens bevor sie noch „Zähne bekommen" haben, werden von Debata zu sich in den blauen Himmelsraum genommen und heiszen dann Bataraguru ([2]). Dieser Name wird bei den Tobah-, Karo- und Timorbatta's stets nur in diesem Sinne für die Seelen der Säuglinge gebraucht. Bataraguru stellt also eine Ahnengottheit dar. Halte ich damit zusammen, dasz alle Leute, die ich darum befragte, hochgelehrte guru's nicht ausgenommen, mir zwar diesen Begriff auf's Beste in obiger Weise erklären konnten, von Sori und Balabulan meist aber gar Nichts wuszten, geschweige denn eine Erklärung zu geben

([1]) Die Anfänge der Cultur, von E. B. Tylor, übersetzt von Spengel und Poske, Bd. II S. 116.

([2]) In Tobah Tinging musz eine Frau, welche während der Schwangerschaft oder bei der Geburt mit ihrem Kinde stirbt, nach dem hadat verbrannt werden, gleichviel welche Bestattungsweise bei ihrer marga vorgeschrieben ist. Ihre Asche wird in den See gestreut.

im Stande waren, halte ich ferner damit zusammen, dasz allen Anzeichen nach der Ahnenkultus längst vor der Ausbreitung indischer Religionslehren bei den Batta's heimisch war, und dasz nach dem oben Angeführten der Bataraguru ausdrücklich Schweinefleisch genieszen darf, was die beiden andere Götter nicht dürfen, so glaube ich nicht mehr ganz leichtfertig zu handeln, wenn ich die Vermuthung ausspreche, dasz Sori (Sri) und Naga Padoha für indische Zuthaten (worauf schon ihre Namen hinweisen) zu halten sind, der Bataraguru jedoch eine der ursprünglichen vorindischen Battareligion angehörende Gottheit darstellt.

Allmonatlich einmal an einem vom guru hiefür bestimmten Tage musz dem Bataraguru ein Opfer dargebracht werden, bestehend in einem weiszen Huhn und etwas Reis, welche man auf ein weiszes Tuch in einem Winkel des Hauses hinstellt. Auch die Mutter des oder der kleinen Verstorbenen kauert sich, ganz weisz gekleidet, in der Nähe nieder, und fordert dieselben auf, herbeizukommen und zuzulangen. Werden sie einmal vergessen oder wird das Opfer nicht genügend dargebracht, so rächen sich die Kindergeister unfehlbar, indem sie Krankheit und Tod in die Familie senden.

Eine weitere Art des Ahnenkultus erstreckt sich auf die Manen der Vorfahren. Sie sind es hauptsächlich, an welche sich der Batta mit seinen Wünschen und Hoffnungen wendet, von denen er Wohlthaten, Glück und Segen erbittet, und insofern grenzt dies in etwas an den auf die Spitze getriebenen buddhistischen Ahnenkultus der Chinesen. Ja, der Batta, der sonst weder Götterbilder, noch Idole kennt, geht sogar soweit, seinen Vorfahren steinerne Bilder zu errichten, freilich nur rohe, unbeholfene Figuren. Diese steinernen Ahnenbilder heiszen pangulu balang, und scheinen bei sämmtlichen Battastämmen im Gebrauch zu sein, denn ich glaube mit Waitz, dasz die steinernen „Idole", bei welchen Eide geleistet wurden, wie die Missionäre Burton and Ward erwähnen, blosze Ahnenbilder gewesen sind. In Tobah wurde mir dies

auf meine Fragen allerseits direct bestätigt, ebenso theilweise bei den Orang Timor und Karo; doch erhielt ich hier auch zum Theil Antworten, welche deutlich erkennen lieszen, dasz der gemeine Mann oft nicht mehr recht wuszte, was er eigentlich unter dem pangulu balang verehrte. Für Viele war der Begriff des einfachen Ahnenbildes schon in den des Idols übergegangen. Ursprünglich scheint jede Familie ihre eigenen pangulu balangs gehabt zu haben, und ist dies in den nördlichen mir bekannten Gegenden auch jetzt noch theilweise der Fall. Meistens gehören diese Steinbilder jedoch dem ganzen Kampong gemeinschaftlich. Dann stellen dieselben nicht mehr die Ahnen jeder einzelnen Familie, sondern den Collectivbegrift, die ganze Generation, vor. Oft genug mag sich jedoch auch der Einzelne seine speciellen Ahnen darunter denken; bei der groszen Schwierigkeit, richtige Antworten über solche subtile Fragen zu erhalten, ist das schwer zu sagen. Die Hauptaufgabe des pangulu balang ist die des Schutzes vor Unglück und Gefahr; er ist ein Schutzgeist. Positive Wohlthaten oder Gnadenbezeigungen kann er nicht erweisen und wird auch wohl kaum darum angegangen. Auf der kriegslustigen Hochebene von Tobah hat der pangulu balang auch die Aufgabe, das Dorf vor nächtlichem Ueberfall durch Feinde zu schutzen. Naht sich ein solcher des Nachts, so ruft der pangulu balang laut und mit heller Stimme: „Musuh" [Feind!] so lange bis die Schläfer erwachen.

Dem Ahnenbild musz allmonathlich seine Opfer, bestehend in einem farbigen Huhn, Reis und Siri etc. vorgesetzt werden, und ebenso bei jeder einzelnen Bitte, die etwa an ihn gerichtet wird. Wird der pangulu balang einmal übersehen, so hört sein Schutz sofort auf, und der Schuldige wird zur Strafe von Krankheit und Tod heimgesucht. Hat man jedoch seine Schuldigkeit gethan, regelmäszig geopfert, und der pangulu balang erhört trotzdem die Bitten um Schutz nicht, oder fällt sonst etwas mit demselben vor, so ist das

Bild schlecht, und es wird vom guru ein neues verfertigt. Das abgelegte Bild aber bleibt auf seiner alten Stelle, Niemand getraut sich dasselbe anzurühren, weil man die Rache des Geistes fürchtet, der immer noch seine Wohnung darin behält. Als ich einst zwei solcher abgelegter pangulu balang (siehe T. III F. 2 und 3) in meinen Besitz bringen wollte, und den mich begleitenden intelligenten, durchaus nicht orthodoxen Battahäuptling bat, mir dieselben herauszunehmen und zu meiner Wohnung zu tragen, war er mit keinen Mitteln zu bewegen, dies zu thun, obwohl, wie er selbst sagte, die pangulu balang „schlecht" und schon längst auszer Gebrauch waren. Wenn ich Muth genug besäsze, um sie selbst wegzunehmen, so solle ich dies nur thun; er seinerseits fürchte die Geisterrache viel zu sehr, und wolle durchaus nichts mit der Sache zu thun haben. So sprach der Treffliche und salvirte sich, nachdem er mir aber doch den Ort gezeigt hatte, wo die pangulu balangs sich befanden.

Dieser Ort ist, nach meinen bis jetzt gemachten Erfahrungen, stets auszerhalb des Dorfes dicht an der Auszenmauer oder der Umzäunung. Ringsum sind gewöhnlich Pisangstauden, Ziersträucher und Blumen gepflanzt. Hier verrichtet der guru seine Zaubereien, und so haben wir, wenn wir wollen, dort, wo die Ahnenbilder stehen, einen „heiligen Platz." Ich lasse hier eine dieszbezügliche Stelle aus meinem oben erwähnten Reisebericht folgen: „An der Seitenwand einer Ausgangspforte (im Kampong Tinging am Tobahsee) sah ich ein roh gearbeitetes Steinbild eingefügt; es stellte in halber Lebensgrösze eine sitzende Menschenfigur dar (s. d. Abb. T. III F. 1); auf dem Hinterhaupt befand sich im Oval das Bild einer Eidechse (oder eines Krokodils). Dies war ein sogenannter pangulu balang etc. Ganze Menschenfiguren sind übrigens selten. Gewöhnlich ist nur ein Kopf gearbeitet mit einem achtkantig zugespitzten Sockel, welcher in die Erde gesteckt wird, so dasz nur der Kopf hervorsieht. Als ich nach den noch in Gebrauch befindlichen pangulu balangs fragte, führte man mich auf

die Auszenseite der Dorfmauer an ein Plätzchen, wo ein paar schöne, knorrige Bäume wuchsen. Zwischen ihnen war mit einiger Sorgfalt eine niedrige, altarähnliche Steinsetzung hergestellt, und hinter dieser stacken 3 bis 4 solcher ganz roh gearbeiteter Steinköpfe im Boden; sie waren fuszhoch mit Gras und Ranken überwachsen, so dasz es selbst den Dorfleuten einige Mühe kostete, sie aufzufinden und bloszulegen, was gerade nicht für eifrigen Gebrauch seitens der Einwohnerschaft zeigt." Bei Niederschreibung meines Reiseberichtes wuszte ich allerdings noch nicht, dasz in Tobah der pangulu balang nur einmal im Jahre sein eigenes Fest hat, wobei alle Dorfbewohner in Procession zu ihm hinausziehen, ihm Speiseopfer darbringen und gemeinschafttlich ihn um Schutz gegen Unglück und Gefahr bitten. Nur an diesem Tage ist der pangulu balang für Bitten zugänglich, das ganze übrige Jahr hindurch nicht.

Die Steinbilder werden aus irgend einem weichen Steine vom guru verfertigt, in oben erwähnter Form, gewöhnlich einen roh gearbeiteten Kopf mit einem fuszlangen kantigen wie ein Pfahl spitz zulaufenden Ende darstellend. Soll der pangulu balang besonders kräftig und stark werden, so bohrt der guru irgendwo, gewöhnlich in das untere spitze Ende, ein Loch, füllt dasselbe mit einem Zauberbrei, den er aus den Eingeweiden, den Lippen, der Nase, den Augen und Ohren eines im Kriege gefallenen Menschen componirt hat, und verschlieszt es wieder sorgfältig. Auf diese Weise erhält der pangulu balang seine Seele. Abbildungen verschiedener Formen von pangulu balang siehe Tafel III.

Näheres siehe in der Erklärung der Tafeln.

Er musz noch des Glaubens an einen andern Schutzgeist gedacht werden, welcher, ebenfalls im Ahnenkultus wurzelnd, gewissermaszen eine traurige Verirrung desselben darstellt. Diesen Schutzgeist gewinnt man dadurch, dasz die guru's einen halbwüchsigen Knaben einfangen und auf gräszliche Wiese abschlachten, nachdem sie ihn durch grausame Martern

zu der Erklärung gezwungen haben, dasz er (resp. sein Geist) nach dem Tode als Vorfechter und Schutzgeist dienen wolle. Den abgeschnittenen Kopf begräbt man (laut von Rosenberg) unter einem „Waringin" (Ficus benjamina) und entnimmt nach Bedarf von Zeit zu Zeit der faulenden (oder auch mit noch andern Zauberingredienzien gekocht aufbewahrten) Masse kleine Stückchen, welche man (das heiszt stets nur der guru) in einer Höhlung der Zauberstöcke oder Kriegspaniere (tonkat baléhat, nicht pangulu balang, wie von Rosenberg sagt) verschlieszt, wodurch der Stock seine „Seele" erhält. ([1]). Beschreibungen solcher Kriegspaniere finden sich bei Junghuhn und (mit Abbildung) bei von Rosenberg. Die Stöcke dienen jedoch nicht blos als „Kriegspaniere" (ein unglücklich gewählter Name, da sie auch im Kriege nichts weiter als Zauberstöcke sind, welche die Seele des unsichtbaren Vorfechters einschlieszen), sondern auch, und noch viel häufiger, in den Händen der guru's zur Vertreibung von Krankheiten. Wer genau hinhört, soll die summende Stimme der „Seele" im Innern des Stockes vernehmen können.

Die alte, im Archipel weit verbreitete, Sitte des Schädelraubes, welche in früheren Jahrhunderten bei den Batta's geherrscht haben soll, beruht ebenfalls nur auf dem Gedanken, an dem Getödteten einen Schutzgeist zu gewinnen. (S. Peschel, Völkerkunde, S. 379).

([1]) Die Erzählung lautet bei von Rosenberg (Der mal. Archipel S. 59 f.) „Die Sibasso's bemächtigen sich eines elternlosen Buben von 8—10 Jahren, graben ihn bis zum Hals in die Erde ein und stopfen ihm als Speise einen Brei in den Mund, der aus geschnittenen Djahe (die Wurzel von Zingiber officinale), spanischem Pfeffer und Salt besteht. Da dem Kinde dabei kein Tropfen Wasser verabreicht wird, so geräth dasselbe in einen solch' überreizten Zustand, dass es, wenn man ihm augenblickliche Erlösung aus seinem qualvollen Zustand verspricht, nicht viel Mühe kostet, ihm das Versprechen zu entlocken, nach seinem Tode den Dorfbewohnern als Vorfechter dienen zu wollen. Kaum ist das Versprechen gegeben, so wird der Junge dadurch getödtet, dasz man ihm geschmolzenes Blei in den Hals gieszt, den Kopf abschlägt und so weiter. Diese ganze Erzählung ist wörtlich wahr, und herrscht dieser Gebrauch auch in den von mir durchforschten Gegenden.

Da der Ahnenkultus naturgemäsz aus dem Glauben an die Unsterblichkeit der Seele entspringt, so will ich die Bemerkungen über das Leben im Jenseits hier anfügen. Nach einer Anmerkung bei Warneck S. 43, hat der Mensch nach dem Glauben der Batta's nämlich sieben Seelen, eine im Leibe, eine im Himmel und fünf auszerhalb des Körpers, die ihn aber nur auf Augenblicke verlassen dürfen, wenn der Mensch gesund bleiben soll." Ich habe stets nur von drei Seelen gehört, von denen zwei beständig im Körper bleiben, während die dritte stets auszerhalb des Körpers, aber trotzdem im innigsten Zusammenhang mit ihm verbleibt. Diese drei Seelen heiszen mit Namen: Dondi Siguliman oder Sipargongom, Dondi Siantahara, und Dondi Sichorchor. Diese letztere ist die auszerhalb des Körpers verweilende. Stirbt dieselbe, wo sie sich auch gerade befinden möge, so ist auch der Mensch noch in der nämlichen Stunde todt. Die zwei im Körper befindlichen Seelen werden frei, und steigen als Sumangot vom Niedergang der Sonne, von Westen her, den Pfad empor zu Debata's Wohnung, wo sie ein paradiesisches Leben in ewigem Wohlergehen und Lustbarkeit genieszen. Doch kehrt der Sumangot noch 3 bis 4 Tage lang zu bestimmten Zeiten zum Leichnam zurück, um das dort für ihn hingestellte Essen zu verzehren. Das ist das Leben des guten Menschen nach dem Tode. Ist der Mensch jedoch ein böser, und das Masz seiner Uebelthaten gefüllt, so wird seine Dondi Sichorchor im Westen (durch Nabi Mohammad?) verbrannt, worauf auch der Mensch sofort todt niedersinkt. Die zwei andern Seelen können den Pfad, der zu Debata führt, nicht finden, sondern müssen ebenso wie die Seelen der Gemordeten und Gefallenen unstät auf Erden umherirren, fahren bald in den Körper reiszender Thiere, bald in Baumstämme, bald in Felsen oder Wasser, kurz, sie führen ein sozusagen ahasverisches Dasein, Niemandem zur Freude, Allen zum Leid, da sie auch die Macht besitzen, den Menschen zu schaden. Die Seelen derjenigen, welche weder gut noch böse gelebt haben, wohnen auf Baum-

wipfeln, Berggipfeln etc., aber nicht für immer und ewig, sondern nachdem Debata (oder Nabi Mohammad?) „siebenmal die Form, in welche die Seelen gefahren, zerbrochen hat", können auch sie zu den ewigen Freuden eingehen. Diese Sätze sind nur Eigenthum weniger guru's und radja's, das gemeine Volk weiszt hievon so viel wie Nichts. Entsprechend der hervorragenden Rolle, welche die Verehrung der Ahnen in der Battareligion spielt, finden wir auch sehr entwickelte Ceremonien bei den Leichenbegängnissen. Die groszen Abschnitte im Menschenleben, Geburt, Pubertät und Heirath gehen beim Batta ohne besonders grosze Feierlichkeiten vorüber, beim Tode jedoch bietet er seinen ganzen Vorrath von Ceremonien und Festlichkeiten auf. Der Körper des Todten ist Gegenstand besonderer Fürsorge, und auch die geschiedene Seele wird reichlich mit Geld, Speise und Trank füt die grosze Reise in's Jenseits versehen. Es verlohnt sich deszhalb wohl, und hängt mit unserm Zweck zusammen, wenn wir die Begräbniszfeierlichkeiten einer etwas eingehenderen Betrachtung unterziehen.

Ich halte es für überflüssig, die Beschreibung der pompösen Leichenbegängnisse groszer Radja's der südlichen Battaländer zu wiederholen, wie sie uns Junghuhn, von Rosenberg, F. G. Willer bekannt gemacht haben, und führe in Folgendem blos das an, was ich über Leichenbestattung vornehmer und geringer Leute der nördlichen Battaländer in Erfahrung gebracht habe.

Die Leichenbegängnisse finden auf dreierlei Art statt: Verbrennung, Beerdigung und Aufbewahrung der Leiche im Hause. Die verschiedenen Marga's (Familienstämme) huldigen entweder der einen oder andern Art, wenigstens die Vornehmen und Radja's, während der gewöhnliche Mann meist seinem Belieben und seinem Geldbeutel folgt ([1]). Man kann also in

([1]) Im Wiederspruch hiemit steht, was ich von einem Timor-Batta vernahm. Wenn ein kranker Radja sterben musz, so offenbart sich ihm dies einige Nächte vorher im Traum, und er sieht darin auch die Art und Weise, wie sein Körper

einem Kampong, dessen Bewohner verschiedenen marga's angehören, verschiedene Bestattungsweisen finden.

Ist der Verstorbene ein Radja oder reicher Mann, so müssen seine Leute unentgeltlich einen Sarg aus Durian- oder Kambiriholz in Form eines plumpen Kahnes zimmern. Die Leiche, in weisze Tücher gehüllt, wird hineingelegt, ihr je nach der Wohlhabenheit ein bis mehrere span. Dollar's in den Mund gesteckt („damit seine Seele sich auf dem Weg in's Jenseits etwas kaufen könne") und schlieszlich noch Reis, Siri, Esztopf, Löffel, Schirm etc. etc. in den Sarg gegeben. Als conservirende Mittel werden Kampfer, Salz, garam sindawa, über die Leiche gestreut und der Sarg geschlossen, nachdem man noch einen rothen Hahn geschlachtet und dessen Blut hat hineinträufeln lassen. Nun stellt man noch vier Nächte lang dem Todten Essen neben seinen Sarg. Weiters errichtet man nahe beim Sterbehaus einen leichten Schuppen mit Idjukdach, in welchen der Sarg gebracht wird. Sofort nach dem Ableben des Betreffenden wird allen seinen Freunden und Verwandten Nachricht gegeben, welche sich im Lauf der nächsten Tage einfinden. Bis dahin halten die Frauen unter Schreien und Weinen stete Todtenklage, die Männer nicht. Sind alle Leidtragenden vollzählig erschienen, so versammelt sich der ganze Kampong mit ihnen zum Begräbniszfest. Es wird vor dem Todtenhaus musicirt, auf Kosten der Erben gehörig geschmaust, Schwertertanz aufgeführt, Gewehre werden abgebrannt, und schlieszlich kommt das kuda-kuda- und Topingspiel, welches nur bei Todtenfesten aufgeführt wird.

---

bestattet werden soll. Dies theilt er den Verwandten mit und genau nach seinem Wunsch wird dann mit der Leiche verfahren. Wie stricte diese letzten Anordnungen befolgt werden, zeigt folgende Erzählung: Ein groszer Timor-Radja (deren es nur vier gibt) hatte beim Tode befohlen, dasz seine Leiche nicht vor der Ankunft des Radja Mangĕli beerdigt werden solle. Niemand aber kannte einen Radja dieses Namens, und so steht die Leiche schon Jahr und Tag auf ihrem Gerüst, und der neue Radja ist schon fast ein armer Mann geworden durch die Auslagen, welche ihm die ununterbrochen fortgesetzten Leichenfeierlichkeiten machen, denn dieselben müssen nach dem hadat bis zum Beerdigungstage andauern.

Der eine, der Topingspieler, stülpt sich einen Flaschenkürbis mit 2 Augenlöchern über den Kopf, der andere, der die kuda darstellt, überdeckt sich mit einem rothen Tuch und schiebt sich ein oben und unten offenes viereckiges Kästchen aus Bambulatten über, welches ihm vom Nabel bis unter die Arme geht. In der Nabelgegend ist eine lange, bewegliche Stange angebracht, an deren Spitze der Kopf eines Rhinocerosvogels (Buceros rhinoceroides) befestigt und mit zwei Schnüren versehen ist, welche der Spieler in der Hand hält und damit die Stange und den Vogelkopf dirigirt. Hinten hat sich der Spielende aus alten Lappen einen Schwanz befestigt, so dasz die ganze Figur in etwas an einen Rhinocerosvogel erinnert. Der Topingspieler heiszt das Männchen, der andere das Weibchen. Beide treiben nun unter den Versammelten ihre Possen, verlangen Siri, Tabak, erschrecken die Frauen u. s. f. Von Zeit zu Zeit lösen andere Burschen die Spielenden ab.

Dieses Todtenfest dauert 3 bis 4 Tage. Alles geht auf Kosten der Erben, die häufig ein schönes Stück Geld für die geschlachteten Karbauen, Kühe, Schweine, Ziegen, Hühner etc. ausgeben müssen.

Zwei Monate nach dem Todestage ist abermals ein groszer Fest, mandungo oder mandungaui genannt, welches 4 Tage dauert und wobei man dem Todten wiederum Speise vorsetzt. Nunmehr bleibt der Sarg mindestens fünf, öfter aber 10 Jahre und länger stehen, bis die Verwandten oder Erben eine genügende Summe entbehren können, um die Gebeine zu verbrennen. In diesem Fall wird vom guru ein bestimmter Tag festgesetzt und es findet wiederum in Gegenwart aller Verwandten ein dem vorbeschriebenen sehr ähnliches Fest statt. Man ebnet einen Platz, legt eine Lage Idjuk (die schwarzen Fasern der Arengpalme) und stellt darauf den feierlich herbeigeholten Sarg mit allen Beigaben (nur die Dollars hat man fürsorglich wieder aus dem Munde des Todten herausgenommen). Ringsum schlichtet man Holzscheite und überdeckt schlieszlich Alles wieder mit Idjuk. Nunmehr wird der Scheiter-

haufen in Brand gesteckt. Die Aschenrest und Erde werden nach vollzogener Verbrennung zusammengekehrt und in einen runden hölzernen Behälter gethan, den man im Wald begräbt, ohne sich weiter viel darum zu kümmern. Nur der Platz wird rein gehalten.

Soll die Leiche nicht verbrannt, sondern begraben werden, so findet nur ein einziges anfängliches Todtenfest statt, welches 3 Tage dauert. Nach Ablauf derselben macht man eine 3 bis 4 Depa (1 Depa etwa = 6 Fusz) breite Bahre von Niebung oder Bambu und stellt den Sarg darauf. Ringsum setzen sich die anak boru und sanina des Verstorbenen, einer der ersteren hält einen Schirm über den Sarg, und so wird das Gestell, zu dessen Fortschaffung oft 50 — 60 Träger erforderlich sind, nach dem Wald zum Begräbniszplatz getragen. Dort wird der Sarg einfach begraben, an das Kopfende der paiong (Schirm) gesteckt, und an Kopf- und Fuszende lange Stangen mit weiszen Wimpeln angebracht. Dem Todten wird noch vier Tage lang Essen an seinen gewöhnlichen Platz im Hause, und danach noch 4 Tage lang auf sein Grab gestellt mit den Worten: „Hier ist dein Reis; isz!" Fast die nämlichen kurzen Worte gebrauchen nach Tylor a. a. O. die turanischen Tscheremissen, wenn sie bei Darreichung von Speiseopfern an die Manen sagen: „Das ist für dich; hier hast du Speise und Trank."

Die Erzählungen über diese Leichenfeierlichkeiten bei den orang timor fand ich im Allgemeinen gleichlautend; doch wurde mir auch einmal gesagt, beim Topingspiel binde sich Jemand anstatt der Kürbisschale eine geschnitzte Holzmaske vor, der man so gut als möglich die Züge des Verstorbenen zu verleihen sucht. Die zum Besuch kommenden Radja's seien gehalten, die erforderlichen Rhinocerosvogelköpfe mitzubringen. Auch ward mir in einem Falle eine Erzählung mitgetheilt, die ich jedoch nur mit Reserve mir zu geben erlaube: Wenn die gewöhnlichen Feierlichkeiten beim Tode eines Radja vorüber sind, und der Sarg vor dem offenen Grabe angekommen ist,

so bezeichnet der neue Radja zwei Sclaven, welche die Verkleidungen des toping und der kudakuda anlegen und vor dem Grabe noch einmal Possen treiben müssen. Plötzlich ergreift man sie und schneidet ihnen sammt der Verkleidung den Hals ab. Die Leichen legt man zu unterst in 's Grab querüber an's Kopf- und an's Fuszende, und stellt den Sarg darauf. So nimmt der todte Radja seine Bedienung, nie mehr als zwei, mit in's Jenseits. Ueber die gleiche Sitte bei den Kajanen auf Borneo vgl. Tylor a. a. O. S. 451 Bd. I.

In Tobah herrschen ebenfalls je nach den verschiedenen marga's verschiedene Gebräuche. Die Feierlichkeiten sind im Groszen und Ganzen die nämlichen, besonders bezüglich des toping- und kudakudaspiels. Nur darf die Leiche eines Radja vor ihrer Beerdigung nicht den Boden berühren. Bis zu dieser Zeit wird sie gewöhnlich auf einem einfachen Sarggestell oder selbst im Hause aufbewahrt. Geld, Essen und Blumen werden dem Todten ebenfalls mitgegeben. Karbauen spielen beim Leichenschmaus die Hauptrolle. Jeder derselben wird an einen mit Zweigen und Blumen verzierten Pfahl gebunden, und ihm mit der Lanze das Herz durchbohrt. Aus der Art, wie der Karbau fällt, weissagen die guru's, ob dem betreffenden Kampong, welcher den Büffel zum Todtenschmaus gestellt hat, Glück oder Unglück droht. Fällt das Thier auf die linke Seite, so bedeutet dies Glück, fällt er auf die rechte, so droht Krieg oder Krankheit.

Gewöhnlich bleibt die Leiche eines Radja einen Tag und eine Nacht auf dem Sarggestell, währenddem Frauen und Kinder wehklagend zu Hause bleiben. Dasz am Todestage Reis gesät würde und die Leiche bis zur Reife desselben auf dem Gestell bleiben müsse, ebenso dasz der Sohn des Verstorbenen bei der Beerdigung an den Sarg trete (nach Junghuhn) und die denkwürdigen Worte spreche: „Nun siehst du, Vater, zum letzten Mal die Sonne, die du nun nie mehr sehen wirst," das wurde von all' meinen Gewährsmännern entschieden verneint. Das Verzieren der Sarggestelle mit unzüchtigen Bild-

werken, Menschenfiguren mit riesigen, theilweise im Coitus begriffenen Genitalien, welche an den indischen Sivadienst erinnern, ist in dem nördlichen Theil der Battaländer, bei den orang timor und karo, nicht im Gebrauch und in Nordtobah zwar bekannt, aber wenig im Schwange.

Im Dorfe Tinging am Tobahsee wurde mir Folgendes erzählt: Stirbt hier ein Radja, so wird er unter den vorerwähnten Ceremonien nach drei Tagen beerdigt, seine Knochen jedoch nach 3 Jahren wieder ausgegraben und in einem kleinen, geschnitzten Sarge im Hause entweder für immer oder nur für ein bis anderthalb Jahre aufbewahrt. Hierauf begräbt man sie wiederum unter einer schönen, groszen Gruppe von Feigenbäumen unmittelbar am Seeufer. Diese Baumgruppe ist auf einer Ansicht von Tinging des Feilberg'schen Photographie-Albums, Views from Deli and the Battakcountry" schön zu sehen. Einen solchen Sarg, in Form eines Rhinocerosvogels geschnitzt und mit schwarz-weisz-rothen rohen Malereien bedeckt, habe ich selbst an einer Reisscheune zu Tinging aufgehängt gesehen. Eine Zeichnung desselben nach einer an Ort und Stelle aufgenommenen Scizze habe ich auf Taf. I, Fig. I wiederzugeben versucht. Diejenigen Radja's in Tinging, welche aus andern marga's stammen, sollen nach glaubwürdigen Aussagen ihre Todten verbrennen, und die Assche in einem irdenen Topfe auf einem benachbarten Hügel beisetzen, indem sie von losen Steinen einen Hügel darüber errichten. Hier hätten wir also Leichenbrand und Hügelgräber!

Bei den orang karo und lussun wird die Leiche, der man u. A. auch einen pangulu-balang-Stein zu Häupten mit in den Sarg gibt, so lange in einem eigenen Todtenhäuschen oder auch im Hause selbst aufbewahrt, bis der Leichnam vollständig vermodert ist. Die Knochen werden sodann gesammelt, und in einem kleinen Miniaturhäuschen, welches auf einem mannshohen Pfahl befestigt ist, beigesetzt. Ich gebe auf Taf. I, Fig. 2, 3, Abbildungen solcher Häuschen, welche ich auch schon gleich einem Taubenschlag über dem Dachfirst

angebracht gesehen habe. Ich habe ein solches in meinem Reisebericht ausführlich beschrieben:

„Gegenüber dem balé an der Strasze, also ebenfalls auszerhalb des Kampong (Gunong Sinombah) stand das Todtenhäuschen eines früheren Dorfhäuptlings. Dasselbe war einem gewöhnlichen Battahaus en miniature nachgebildet, etwas über 2 Fusz lang und über 1 Fusz breit, aus Holz mit Idjuk gedeckt, und stand auf einer hölzernen 7 Fusz hohen achteckigen Säule. Ein Theil der Wände war durch den Einflusz der Witterung zermorscht, und liesz den Inhalt offen zu Tage treten: ein wohlerhaltener Schädel nebst Arm- und Beinknochen, ein mürbes Siritäschchen aus Grasgeflecht, und ein alter Regenschirm." Herr Cats de Raet erwähnt in seinem Reisebericht ebenfalls einer sehr schönen „graftombe" im Kampong Bukum, welche sehr reich mit Schnitzwerk verziert war und die Gebeine der Mutter des Sipaiak enthielt.

Herr de Haan, welcher in seinem Reisebericht ebenfalls die vorkommenden Begräbniszfeierlichkeiten berücksichtigt, erzählt über die Beisetzung der guru's (Zauberer) Folgendes: „De goeroe wordt zonder kist, in witte kleederen en in zittende houding, begraven. Op het hoofd draagt hij een omgekeerden schotel en voor zijn knieën een maal toebereide spijzen. Boven zijn hoofd worden pisang aboe, boeloe minjak, daoen salindjoeang en tangkei-sempieliet (geneeskundige kruiden) geplant. Bij zijn graf wordt drie dagen feest gevierd met muziek, geweerschoten en maaltijden. De ziel (kĕsak) van een goeroe stijgt op tot den vader der „Drie (goden) bij wie alle geluk is."

Stirbt ein Batta in fremden Landen, z. B. in den malaischen Gebieten von Deli-Serdang, so suchen, wenn auch erst nach langer Zeit, seine heimkehrenden Kameraden mindestens seinen Kopf mit in die heimathlichen Berge zu nehmen, um ihn seinen Verwandten zu bringen, eine Sitte, die während der Choleraepidemie des letzten Jahres gar manche schlimme Folgen nach sich zog. Um einen fremden, unbekannten Batta

jedoch kümmert sich Niemand, wie ich in Deli selbst zu beobachten Gelegenheit hatte. Ein alter, fremder, kranker Mann lag tagelang ohne Hülfe unter einem Battahause, und verreckte dort im vollen Sinn des Wortes, ohne dasz sich Jemand um ihn kümmerte; ja nicht einmal begraben wollten ihn die Leute, und muszten chinesische Kuli's die Leiche einscharren. Stirbt ein gewöhnlicher armer Mann, so wird er einfach begraben und bekommt drei Tage lang Essen an das Grab gesetzt. Wenn seine Verwandten in späteren Jahren Geld erübrigen, so können sie ihn immer noch beisetzen oder verbrennen. Oft müssen die Verwandten dies auch mit Aufwand ihrer letzten Mittel thun, da laut de Haan die Seelen der Todten die Ueberlebenden öfters mit allerlei Krankheiten und Gebrechen heimsuchen, so lange, bis ihr Wunsch nach einem richtigen Begräbnisz, den sie durch des guru's Mund kundgeben, erfüllt ist. Auf das Grab wird ein Pfahl gesetzt, mit aus Holz geschnitzten Messern und Parangs, alten Reistöpfen etc. behangen, da die Leute gewöhnlich zu arm sind, um werthvolle Sachen zu opfern. Doch findet man auf den Gräbern solch' armer Leute gewöhnlich einige Ziersträucher gepflanzt, eine Sitte, der ja bekanntlich auch die Malaien huldigen. Aus Holz geschnitzte grosze Reiterbilder, wie sie von Rosenberg a. a. O. abbildet, oder die Hörner und Kinnbacken der aufgegessenen Büffel auf dem Grabe aufzustellen (Junghuhn II S. 142) ist in der nördlichen Hälfte der Battaländer nicht Brauch.

Eine eigenthümliche Sitte, die in grellem Contrast zu der zartsinnigen Sorgfalt für den Leib der Gestorbenen steht, herrscht in der marga Sembiring in den Karolanden. Des groszen Interesses wegen, das dieselbe erregt, theile ich hier den Wortlaut des Reiseberichtes von de Haan, dem wir die Mittheilung verdanken, mit:

„In de marga Sembiring moeten de lijken verbrand worden. In Soekapiring houdt men zich streng daaraan, daar buiten zooveel mogelijk; als de middelen ontbreken, dan begraaft

men ze slechts. Maar wanneer de *begoe* daarover verstoord wordt, bezoekt hij zijn afstammelingen met buikpijnen, braken en andere ziekten....... Het verbranden heeft plaats op de vlakte in de nabijheid van de kampong, in tegenwoordigheid van een groote menigte toeschouwers.

„Bij de armen wordt het lijk op eenvoudige wijze, bij de rijken met een grooten lijkstoet en met muziek naar den brandstapel gebragt en worden maaltijden gegeven. De brandstapel is ook grooter of kleiner naar de gegoedheid der erfgenamen en is zamengesteld uit een bijzonder houtsoort dauwkoen genaamd. Het lijk wordt op een derde van de hoogte midden in den stapel geplaatst. Als het vuur er in gebragt is, roepen de verwanten en de andere omstanders: „Verbrand snel, opdat de golven u spoedig medevoeren totdat de beenderen tot asch zijn vergaan. De asch wordt verzameld en in een pot bewaard voor de Pakoealoeh.

„De goeroes uit de marga Sembiring worden na hunnen dood begraven, evenals die uit andere marga's. Zij worden niet verbrand en varen niet af. De lijken der panghoeloe's worden in deze marga ook in een kist bewaard en bij gelegenheid van het Pakoealoeh, op den heuvel Kalaban, nabij Sibraja, verbrand. Eindelijk, op het feest van Pakoealoeh, wordt de asch der dooden in schepen gedaan om af te varen naar de verblijfplaats der geesten. Zulk een schip bestaat uit een plank of balk, zeven esta of nagenoeg drie el lang, van onderen wigvormig uit het midden naar de uiteinden zich verheffende en scherp toeloopende. De voorsteven draagt het beeld van een leeuw. Op de bovenzijde zijn de dooden afgebeeld, en nu wordt elks asch bij zijn beeldtenis geplaatst en daarnaast aan een mast zijn wapenen en kleederen, zijn goud en zilver en wat hij meer gedurende zijn leven in gebruik had opgehangen; zoo toegerust wordt het schip in optogt rondgevoerd en eindelijk met stutten op een bamboevlot bevestigd. De masten en wat zij dragen worden teruggenomen, ieders urn onder zijn beeldtenis op het vlot gezet en, voorzien van allerlei spijzen,

varen de schepen af, twintig en meer te gelijk, elke ondersoekoe op een zelfde schip vereenigd. Hun bestemming is Mekka, maar niet dat van den Islam, een ander Mekka, dat ver over de zeeën gelegen is en de namen draagt van Sanggarpoera of Sanggarapi."

Diese merkwürdige, unter allen Batta's vereinzelt dastehende Sitte ist, wie mir ein alter, wohlunterrichteter Tobahmann mittheilte, eine Strafe, der betreffenden marga angeblich vom Sultan von Atjeh auferlegt. Früher beerdigte dieselbe ihre Todten ebenfalls wie die andern. Nun zogen aber einst die Leute mit ihrem Radja nach Atjeh. Sie wurden vom Sultan freundlich empfangen und lange Zeit bewirthet, stahlen aber schlieszlich bei ihrer Rückkehr des Sultans Elephanten, welchen sie grosze Tücher überwarfen und unter dem Vorgeben, es seien Karbauen, mit sich führten. Zu Hause angekommen, gewahrten sie beim Lösen der Tücher mit Entsetzen, dasz sich die Elephanten in wirkliche Karbauen verwandelt hatten. Zugleich war ihnen der Sultan von Atjeh nachgesetzt, hatte die Schuldigen überführt, und ihnen als Strafe zuerkannt, dasz fortan die Asche ihrer Todten den Wellen übergeben werden müsse. Nur die guru's blieben ausgenommen.

So sehen wir, mit welch' rührender Sorgfalt der Batta seine todten Lieben behandelt, wie er sie bis über das Grab hinaus ehrt, ihnen eigene Wohnungen baut, ja sie sogar in seinem eignen Hause aufbewahrt, und ihnen, so lange er lebt, Speiseopfer darbringt. Nunmehr werden wir aber auch verstehen lernen, wie ein so hoch entwickeltes Volk, welches wir fast ein Kulturvolk nennen möchten, zu der scheuszlichsten aller menschlichen Verirrungen, zu der Anthropophagie kommen kann. Gerade das nämliche Gefühl, welches ihn antreibt, die sterblichen Reste seiner Vorfahren im eigenen Hause aufzubewahren, und welches in der Preisgebung der Assche seiner Todten die höchste Strafe sieht, dieser nämliche psychische Vorgang kann auf der anderen Seite auch die Veranlassung sein, einem schweren Verbrecher oder tödtlich gehaszten Feinde die

ärgste Schmach anzuthun, seinen Leib so gründlich und entehrend als möglich zu vertilgen, nämlich ihn aufzufressen. Freilich mag auch die Furcht vor dem ruhelos umherirrenden Geist des Geschlachteten das ihrige dazu beigetragen haben, den Gebrauch allgemein zu machen, indem Alle sich durch Aufessen eines Stückes solidarisch bei der Hinrichtung betheiligten.

Was von dem Märchen zu halten ist, dasz die Batta's früherhin selbst ihre alten und kranken Angehörigen verzehrt haben, die man auf einen Baum steigen liesz, welchen man dann schüttelte unter dem Gesang der Worte: „Die Zeit ist gekommen, die Frucht ist reif, sie musz heruntersteigen," worauf das Erschlagen und Aufessen folgte, das dürfte sich, ohne weitere Worte zu verlieren, nunmehr von selbst ergeben. Es sei denn, dasz die Antwort des Batta'schen Spaszvogels, welchen Boudijk dieserhalb fragte, auf Wahrheit beruhte, nämlich, dasz sie ihre Verwandten aus Pietät fräszen, um sie nicht den Würmern in der Erde zu überlassen. Ich brauche wohl nicht zu versichern, dasz ich von einem derartigen Gebrauch nie auch nur das Geringste bemerkt habe, wohl aber erzählt uns Junghuhn II. Bd. S. 87, dasz „das Alter vielmehr geehrt ist unter den Battaërn, eine alte Frau ist oft eine Prophetin, und graues Haar, besonders grauer Bart, ist ein so respectirtes Privilegium, dasz sein Besitzer im ganzen Lande ohne Pasz und Empfehlung freie Kost und Wohnung findet.

Auszer den Seelen der Ahnen gebt es aber noch viele andere Abtheilungen im Geisterreiche. Eine derselben bilden die Schutzgeister, Bagar genannt, besonders bei den orang timor und karo. Ein Timorbatta gab mir hierüber folgende Erzählung, welche ich nach Berichten der orang lussun controlirt habe. Jedem Menschen begegnet mindestens einmal in seinem Leben ein Schutzgeist, Bagar, sei es in Form kleiner Steinchen, welche in einem Wasserstrudel umeinander wirbeln, oder in Form eines eigenthümlich geformten Stückes Holz, einer Wurzel etc. etc. Erkennt nun der Mann dies

oder vermuthet er einen Bagar darin, so bemächtigt er sich des Gegenstandes und bringt ihn zum guru, um von ihm Gewiszheit zu erhalten. Nun begibt sich der guru damit auf den heiligen Platz des Dorfes, wo der pangulu balang steht, nimmt eine gehörige Mahlzeit zu sich, und macht den Geist in den betreffenden Gegenstand hineinfahren unter mancherlei Ceremonien, wobei das Waschen mit Limonensaft die Hauptrolle spielt. Damit ist der Bagar fertig, und der glückliche Finder nimmt ihn mit nach Hause, wo er ihm einen eigenen Platz, gewöhnlich zu Häupten der Liegerstatt des Hausherrn, anweist, und ihm allmonatlich einmal (am Vollmond) oder hie und da auch zweimal Reis und ein rothes Huhn opfert. Der guru beobachtet dann, ob der nur ihm sichtbare Bagar auch wirklich kommt, ob er Appetit hat oder das Essen verschmäht. Hie un da bekommt der Bagar auch auszeretatsmäszigen Hunger und theilt dies dem guru mit, worauf derselbe dem betreffenden sagt: Dein Bagar ist hungrig und verlangt dies und das als Opfer.

Der Bagar bleibt in der Familie erblich. Mein Gewährsmann z. B. hat einen solchen, den er von seinen Voreltern ererbt hat; der Fetisch wenn das Wort hier zu gebrauchen erlaubt ist — ist schon längst verloren gegangen, der hantu (Geist) jedoch ist geblieben.

Wird dem Bagar sein Opfer nicht richtig oder etwa gar nicht dargebracht, so rächt er sich durch Entsendung von Krankheit, Wahnsinn oder Tod in die Familie. Wird er aber gut gepflegt, so fährt er zu gewissen Zeiten in Familienglieder, theilweise auch in fremde, zu diesem Zweck bezahlte Leute, meistens jedoch in die Hausfrau, welche dann unter Gontangschlägen und Gesang der Umstehenden in einen Zustand der Verzückung geräth (natürlich unter Assistenz des guru), mit starrem Blick eine Zeit lang steif dasitzt, und schlieszlich angibt welche Opfer an schönen Kleidern (für die Frau) und Eszwaaren (für sich selbst) der Geist verlangt. Verspricht oder erfüllt der Mann sofort dies Verlangen, so gibt der Bagar durch

sein Medium Orakel von sich, indem er z. B. den Ausgang gewisser Geschäfte voraussagt, oder angibt, wo Geld vergraben sei, ob eine Epidemie naht oder feindlicher Einfall zu befürchten steht etc. etc.

Ich will hier beiläufig anfügen, dasz bei den Malaien in Deli-Serdang der Bagar trotz ihres Islamismus ebenfalls in Gebrauch ist, aber ausschlieszlich nur in bezahlte fremde Personen fährt. Dies geschieht in öffentlicher Festversammlung, unter Gongschlägen und Gesang.

Eine andere Abtheilung des Geisterreiches bilden die Sombaon's. Dr. Warneck gibt in seinem (zu Missionszwecken geschriebenen) Büchlein eine ausführliche Beschreibung zweier Sombaonfeste, auf welche ich der Kürze halber hier verweise, und nur hervorhebe, dasz diese Feste z. Th. unter „einem groszen, heiligen Baum" gefeiert werden. In dem einen Falle schrieb der „Begu-Sombaon" durch den Mund des Sibaso Folgendes vor: „Einen Bock zum Opfer, drei Tage Jung und Alt in der Huta eingeschlossen, Niemand darf während dieser Zeit eine Arbeit thun, kein Brennholz holen, wer ins Feld geht, wird von den Schlangen gefressen, was angefaszt wird, wird zur Schlange, kein Fremder darf in die Huta sich wagen, jedes Geräusch musz vermieden werden, kein Nachbar darf mit dem andern zusammenstehen und plaudern, die Zeit des Badens und Holens von Trinkwasser auszerhalb die Huta wird zweimal täglich durch Trommelschlag angezeigt."

Bei dem zweiten Feste verlangte der Sombaon ausdrücklich Menschenopfer, wie er es von Alters her gewohnt sei, und beklagt sich bitter, dasz die heutige Generation nicht mehr auf die Lehren ihrer Vorväter achte.

Was ich selbst über die Sombaons erfahren habe, ist Folgendes:

Die Sombaons sind grosze, mächtige Geister, welche der Batta ehrfürchtsvoll mit dem Namen „radja" anredet. Man-

che von ihnen sind „Kinder Gottes" (anak Nebata) (*), ein Titel, welcher ihnen höheren Rang und gröszere Macht verleiht anderen gewöhnlichen Sombaons gegenüber. Nach meiner Erfahrung gibt es mehr weibliche als männliche Sombaons. Diese Klasse von Geistern hat Nichts mit den Seelen der Vorfahren zu thun, wie ich ausdrücklich hervorheben will im Gegensatz zu Warnecks Erzählung, worin der Sombaon die versammelten Batta's stets mit „Ihr, meine Nachkommen" anredet. Das Gebiet derselben ist im Einklang mit den Erzählungen der Missionäre stets ein bestimmtes, sei es eine Bergspitze, ein Baumwipfel, ein Wald etc. Beim Betreten derselben musz man stets ein weiszes Thier, einen Bock oder Hahn, opfern. Die Leute, welche auf den Vulcanen Pusak Bukit und Simanabum ihren Bedarf an Schwefel holen, nehmen als Opfer für die dort hausenden Sombaons stets einen weiszen Ziegenbock mit. Als ich einst den Vulcan Gunong Sipaiak besteigen wollte, weigerten sich die Leute, mich zu begleiten, da sie sich zu sehr vor den dort beheimatheten Sombaons fürchteten; nur wenn ich verspräche, oben ein weiszes Huhn zu schlachten, wollten ein paar Beherzte folgen. Junghuhn berichtet das Nämliche: „Ich selbst habe einen solchen Sumangot auf dem Lubu Radja (dem höchsten Berge der Battaländer) getroffen. Ich hatte anfangs viel Mühe, die Battaër zur Ersteigung dieses Berges zu bewegen, und überwand ihre Abneigung (auszer dasz ich mich selbst für einen metamorphosirten Sumangot erklärte) nur dadurch, dasz ich mich verpflichtete, vorauszugehen. Darüber wurde erst eine feierliche Berathung im Soppo gehalten und beschlossen, dasz man mir folgen wollte. Auf dem Gipfel wurde erst mit Benzoë geräuchert und eine feierliche Anrede an den Geist gehalten." Junghuhn spricht hier fälschlich von einem Sumangot; es war ein Sombaon, wie schon aus dessen Namen, Poru sampauaon (richtig Bóru Sam-

(*) In den Zauberbüchern, pustaha's, kommen auch anak ni Batara guru. (Kinder des Batara guru, anak ni Sori etc. vor. Wer oder was dies sei, konnten (oder wollten) mir selbst die guru's nicht erklären.

baon, id est: Weiblicher Sombaon) hervorgeht. Aus diesem Grunde schon kann es aber auch nicht der Geist vom Ompan Djallak Maribu sein, welcher vor uralten Zeiten Oberhäuptling des mythischen Landes Lobo tamiang in Ankola war. Wahrscheinlich hat Junghuhn nur zwei auf dem nämlichen Gipfel wohnende Geister mit einander vermischt, da ihm der Name Sombaon, wie aus seinem Werke hervorgeht, völlig fremd ist.

Jeder Sombaon trägt seinen eigenen Namen. Auf einem Berggipfel, besonders Vulkanen, können oft zwei und mehr Sombaons beisammen wohnen. So wohnen zum Beispiel auf dem oben schon genannten Vulkan Pusuk Bukit zwei Sombaons. Der eine ist Sombaon Sileang Nagorata, und ist ein vornehmer, groszmächtiger Geist, ein anak Nebata. Der andere, minder an Ansehen und Macht, weil kein anak Nebata, heiszt Gursudu bangun. Beide hüten den Berg. Ein dritter Geist, Radja Persoangan, hütet dortselbst die ausgedeheten Schwefelfelder.

Wie aus Warnecks Erzählung oben hervorgeht, werden dem Sombaon oft grosze Feste gefeiert. Im Kampong Tinging findet ein solches nach der Reisernte statt, wobei man dem Geist, Si Marnabulun Sombaon geheiszen, der kein anak Nebata ist und auf einem der über den Kampong hereinragenden Berggipfel wohnt, dortselbst ein Speiseopfer unter Musik und Gewehrschüssen darbringt; geschieht dies nicht, so zerschmettert er durch herabgeworfene Felsstücke das Dorf.

Es gibt auch Sombaons, welche in groszen Gewässern, Seen, leben, Sombaon laut (Seegeist) oder mit einem speziellen Namen Naga genannt. Sie stehen im Range den höchsten Sombaons gleich, sind also ebenfalls anak Nebata. Ein Pärchen dieser Naga's bewohnt den Tobahsee, und wird von allen Anwohnern desselben hoch verehrt. Sie heiszen Saniang Naga Chorsik und Boru Saniang Naga. Der erstere, der männliche Geist, wohnt ganz nahe dem Gestade, der letztere weibliche Geist, in einem groszen trockenen steinernen Haus in der Tiefe des Seemitte. Auch ihnen werden Feste gefeiert und Opfer dargebracht. Ich habe einem

solchen beigewohnt und dessen kurze Beschreibung in meinem Reiseberichte gegeben.

Ob der Geist, den meine Batta's anriefen, als sie sich anschickten, von der Hochebene herab in das Küstengebiet von Deli zu steigen, ebenfalls ein Sombaon war, oder ob sie nur die Manen ihrer Vorfahren anriefen, das konnte ich trotz aller eingehenden Fragen nicht klar bekommen. Ich will die Stelle aus meinem Reisebericht hier mittheilen: „Sie verfertigten sich kleine Stäbchen, um deren oberes Ende sie etwas weisze Baumwolle wanden. Damit begaben sie sich an einen Platz, der durch viele solche in die Erde gesteckte Stäbchen gekennzeichnet war, wandten das Antlitz nach Ost, und baten in leisem Gemurmel den hohen Schutzgeist, welcher ihrer Aussage nach auf dem benachbarten hohen Berggipfel wohnt, um Schutz vor Krankheit im fremden Lande und um glückliche Heimkehr. Danach steckten sie ihre Stäbchen ebenfalls in die Erde, kauten etwas Siri, spuckten die rothe Brühe in ihre hohle Hand und malten sich damit grosze Tupfen auf Stirne, Nase und beide Wangen. Damit war die Ceremonie beendet." Nur Leute, die zum ersten Male von der Hochebene herabsteigen, beten solcherart am Rande derselben.

Die Begu's, eine weitere Klasse von Geistern, stehen an Ansehen und Macht den Sombaons weit nach und haben kein bestimmtes Terrain als Wohnsitz, sondern schweifen überall umher; am liebsten halten sie sich in Wäldern und auf niederen Berggipfeln auf (1).

Während die Batta's sich alle andere Geister und Seelen, selbst Gott, in körperlicher Gestalt denken und ihnen menschliche Formen beilegen, ist ein Begu nach ihrer Aussage nur ein Hauch, Luft (angin sadja) ohne Körper. Wie die Sombaons, haben auch die Begu's die Macht, den Menschen zu

(1) Ich weisz mich des Falles zu erinnern, dasz Batta-Arbeiter in Deli ihrem Herrn die Arbeit, eine bestimmte Waldparcelle zu kappen, verweigerten, weil mächtige Begu's darin hausten, welche das Verletzen ihres Gebieters fürchterlich ahnden würden.

schaden oder zu nützen. Doch während die ersteren mehr zu Wohlthaten hinneigen, ja in einem von Warneck a. a. O. erzählten Falle so gar eine Art Rübezahl-Rolle spielen, vertreten die Begu's am häufigsten die entgegen gesetzte Richtung. Sie werden häufig von Nebata gesandt, um die Menschen heim zu suchen und mit Krankheit zu schlagen. Die verschiedenen Krankheiten rühren alle von dem Festsetzen eines bestimmten Begu in dem Körper des Kranken her. Junghuhn führt ihrer 16 auf. Diese Begu's können vom guru mittelst Beschwörungsformeln aus dem Kranken vertrieben, und in einen nebenan gelegten, mit Zauberkräutern umbundenen und mit einem Menschenantlitz versehenen Pisangstamm (parsili) gebannt werden, welchen man dann schnell wegträgt und auszerhalb des Dorfes am Wege hinwirft oder begräbt. Ist Jemand gestorben, so suchen die Begu's von dem Leichnam Besitz zu nehmen, und umschweben denselben. Gegen sie sind die beständigen Schwerthiebe der ulubalangs (Vorfechter) gerichtet, welche beim Leichenbegängnisz eines radja den Sarg umgeben und schützen, eine Sitte, die auch bei den Malaien zu finden ist.

Junghuhn erwähnt schlieszlich des Begu Nalalain. Er ist (nach Junghuhn) der Geist der Zwietracht und des Mordes, und Viele behaupten, ihn des Abends, bei Dämmerlicht gesehen zu haben, wie er da mit feurigen Augen, langer, rother Zunge und Krallen an den Händen um die Ecke schleicht (Hörner, Pferdefusz und Schweif, wie unserm nordischen Satan, werden ihm jedoch nicht beigelegt). Der Begu Nalalain steht somit, wenn Junghuhn's Angaben richtig sind, durch seine körperliche Form in Widerspruch mit der Wesenheit eines Begu, und wäre als Ausnahme zu verzeichnen.

Niedere Wald-, Baum-, Berg-, Flusz-, See- und Erdgeister hat der Batta auszerdem noch in unendlicher Anzahl; die ganze sichtbare Welt ist für ihn mit Geistern bevölkert, und er lebt in steter Furcht, einem von ihnen zu nahe zu kommen und Schaden davon zu tragen. Er hat Geister, die ihn mit

gurgelndem Ruf im Wasser anlocken, und unversehens hinabziehen, er hat neckische Waldgeister, die ihn im dichten Holze vom richtigen Pfad abbringen und in die Irre führen, er hat auf den Vulkanen Geister, die dem Ahnungslosen plötzlich den Boden unter den Füszen wegsinken oder ihn unversehens in Schluchten und Spalten hinabstürzen lassen und so fort. Während der Batta alle die höheren Geister, vom Nebata bis zu den Sombaons und theilweise zu den Begu's herab durch Opfer sich zu versöhnen und wohlgesinnt zu machen versucht, glaubt er mit dem niederen Gesindel der zuletzt genannten Geister, ja selbst noch mit dem gröszten Theil der Begu's, schon allein durch Beschwörungs-und Zauberformeln fertig werden zu können; da diese Geister die weitaus häufigsten sind, so blüht natürlich die edle Kunst der Zauberei und Geisterbeschwörung in hohem Grade, genährt durch eine zahlreiche, in sich abgeschlossene Kaste von guru's (Hexenmeistern und Zauberdoctoren). Die gebräuchlichsten Formeln zur Beschwörung alltäglicher Geister, sowie Vorschriften und Recepte, sich unverwundbar zu machen, die verlorene Manneskraft (was sehr häufig vorkommt) wieder zu erlangen, einen Feind heimlich zu bezaubern, einen verlorenen Weg wieder zu finden, Kugelsegen, Formeln zur Selbstausrechnung guter und schlechter Tage und so weiter, alles das findet sich in den pustaha's, Büchern aus gefaltetem Baumbast mit eigenthümlicher Tinte in der bekannten Schrift von den guru's geschrieben. Je gröszer das Ansehen des guru, der das Buch geschrieben, und je mehr Vorschriften und Recepte letzteres enthält, desto geschätzter und höher bezahlt wird dasselbe. Die Anfertigung solcher pustaha's, nebenbei bemerkt, der einzigen Literatur der Batta's, ist ausschlieszlich Sache der guru's, und der Handel mit denselben bildet einen Theil ihres Einkommens. Eine ausführliche Uebersicht des complicirten Zauberwesens zu geben, ist mir heute noch nicht möglich, und steht auch mit dem Zweck meiner Arbeit nur sehr mittelbar in Verbindung. Nur eine Thatsache

will ich berühren. Das Tragen von Talismanen und Zauberarzeneien am Leibe ist allgemein im Schwange. Der Talisman, ebenfalls Bagar genannt, besteht gewöhnlich aus einem ausgehöhlten Bären- oder Eberzahn, einer Tigerklaue, oder auch aus einem kleinen Büchschen von Gold und Silber (bei den Weibern) in welche vom guru eine Medizin gethan wird, welch ihren Träger schützen soll; vor dem Kriege oder Streite herausgenommen und vom Träger verschluckt, macht sie denselben unwiderstehlich und unverwundbar. In was diese „Medizin" eigentlich besteht, habe ich nie erfahren, da kein Mensch mich dieselbe sehen lassen wollte; ja sogar das Gefäsz, die Klaue oder den Zahn, welche, an dem silbernen Stirnband befestigt, in den Falten des Kopftuchs verborgen getragen werden, vor Nichtbatta's sehen zu lassen, ist nicht erlaubt. Seltener werden auch Ringe als Talismane getragen. Ich sah einen solchen von Bronce, eine roh gearbeitete Schlange darstellend, am Finger eines Batta, und wollte denselben für meine Sammlung acquiriren. Der Mann liesz ihn jedoch um keinen Preis ab. Dies sei eine grosze Medizin, gab er mir zu verstehen, welche er theuer vom guru gekauft habe.

Zum Schlusse darf ich den bei allen Malaien und Batta's gleichmäszig verbreiteten Glauben an menschliche Wesen, welche die Kraft und Macht besitzen, sich sammt ihren Wohnungen unsichtbar zu machen, die orang bunian (von buni, tönen, da man sie voraus nicht sehen, wohl aber hören kann) im Battaschen „plimunan" oder „komang", nicht unerwähnt lassen. Die Batta's erwähnen ihrer ausdrücklich nicht als Geister, sondern nur als Menschen, welchen obengenannte Kraft einwohnt. Einzelnen Menschen sind fast stets unsichtbar, wenn sie ihm nicht wohlwollen, kleinere und gröszere Trupps erblicken sie zuweilen. Geht man im Waldesdickicht und hört Geflüster oder Stimmen, ohne Jemand gewahr zu werden, so sind es die „orang bunian"; oder es trifft Jemand im Dickicht an einer Stelle, wo er früher nur Wildnisz gesehen, plötzlich ein oder mehrere Häuser, aber keine Bewohner, so

ist dies eine Wohnstätte der „plimunan"; ich habe Leute gesprochen, welche selbst versicherten, aus solchen Häusern schon eine handvoll Reis, Früchte etc. mitgenommen zu haben; dies zu thun sei erlaubt. Oder man sieht plötzlich auf einem ganz wohlbekannten Wege sich einen früher nie gesehenen Seitenpfad abzweigen, der schon das nächste Mal nicht mehr vorhanden ist; dies ist der Pfad, der zu den Häusern der „plimunan" führt. Eine andere Varietät der „orang bunian" sind die „orang kumang" (batt. homang) die ihre Füsze verkehrt tragen, die Füsse nach vorn, die Zehen nach hinten, sonst aber den „orang bunian" völlig gleichen. Ob die „orang krangon", von denen die Tobahleute erzählen, sie wohnten im Walde und seine „anak Nebata", ebenfalls hierhin gezählt werden müssen, kann ich nicht entscheiden, da ich keine näheren Aufschlüsse erlangen konnte. Gewöhnlich geht die Sage, dasz diese geisterhaften Menschen in „steinernen Häusern" wohnten; ich vermuthe, dasz man es hier mit indischen Ruinen zu thun hat. Diese steinernen Häuser sollen in spärlicher Häufigkeit auf der ganzen Tobahebene vorkommen. Eines derselben ist besonders bekannt, Mêrdok Sibuhit, das sich nach Bericht von Augenzeugen in der Nähe des Kampong Sakala am Tobahsee befindet; dasselbe ist bewohnt von „homangs", die ihren Schützlingen Geld, Wildpret etc. zuführen. Ich will dahingestellt lassen, ob bei diesen Nachrichten nicht auch natürliche Höhlen mit untergelaufen sind, besonders in Tobah. Von den im Lussungebiete befindlichen Grotten wird bestimmt als durch Menschenhände hervorgebracht gesprochen; hier sind sie auch viel häufiger, meist an Fluszabhängen gelegen; eine halbe Tagereise oberhalb Bringan, einem Battakampong nahe der Grenze zwischen Deli und Serdang, soll sich eine ganze Colonie solcher „Häuser"....... wahrscheinlich ausgehöhlten Felsen, finden, welche ich demnächst aufzusuchen gedenke. Durch die Güte des Herrn G. Meijer bin ich in der glücklichen Lage, auf Taf. II die Zeichnungen eines solchen „steinernen Hauses, welches in der

That etwas an die buddhistischen Grottenbauten (S. Lübke, Geschichte der Architectur) erinnern dürfte, mittheilen zu können. Die Erklärung und den Fundbericht des Hauses, s. in der Erklärung der Tafeln.

Heiligen Bäumen sind wir im Lauf unserer Abhandlung mehrfach begegnet. Nach Junghuhn ist es die Ficus religiosa, der heilige Baum der Indier. Ich selbst habe solche heilige Feigenbäume ebenfalls und zwar am Tobahsee gesehen. Im kampong Pageh habe ich eine Gruppe prächtiger, alter Bäume bemerkt, unter welchen die Radjas ihre Berathungen hielten; auch ward dort der Markt abgehalten. Von der Baumgruppe in Tinging, unter welcher die Radja's beerdigt wurden, habe ich oben schon gesprochen.

Aber auch heilige Steine finden wir. An dem Wege, der von Deli aus über den Battakampong Namosuro nach den Bergen führt, sollen zwei Steine liegen, menschliche Figuren darstellend, bei welchen die Vorbeiziehenden beten und Opfergaben niederlegen. Die Sage erzählt, dasz einst eine Familie, bestehend aus Vater, Mutter und Sohn, von der Hochebene herab nach der Küste auswandern wollte. Der Vater blieb in der Hälfte des Weges zurück, Mutter und Sohn wanderten weiter; der letztere liesz sich auf einer Insel an der Deliküste nieder, die Mutter jedoch kehrte wieder zurück zu dem Gatten, worauf beider Körper in Stein verwandelt wurden. Ob wir unter diesen Steinen zufällige Naturspiele oder von Menschenhand gebildete Figuren (vielleicht Buddhabilder?) zu verstehen haben, bin ich nicht im Stande anzugeben, da ich jene Steine nicht selbst gesehen habe.

Von einem ähnlichen heiligen Steinbild berichtet Cats de Raet in seinem Reisebericht. Zwischen den Kampongs Salabulan und Sukamulia traf er einen Stein mit einer menschlichen Figur, der von den Batta's als heilig verehrt ward, da dort Jemand gestorben sei. Er hält ihn jedoch für ein Naturgebilde. Unbewuszt setzte er sich darauf, was von den Batta's als groszer Frevel angesehen ward.

Auch im Kampong Hutawaju oder in der Nähe soll sich ein als heilig verehrter Monolith befinden, der auf einem Grabe stehe.

Von Festtagen oder heiligen Zeiten haben wir auszer den im Laufe unseres Aufsatzes schon erwähnten eigentlich nur noch das Erntefest zu betrachten, welches von allen Batta's gleichmäszig, wenn auch unter verschiedenem Namen und mit verschiedenen Ceremonien gefeiert wird. Bei den Timorbatta's, bei welchen der Reisbau durch vier Feste, resp. Schmaustage, begleitet wird, heiszt dasselbe „marondang bitang" und dauert, eine einfache Schmauserei ohne alles religiöse Beiwerk, 2 Tage und 2 Nächte. Bei den Tobahleuten ist das Erntefest, laut de Haan, das gröszte von den vier Festen, welche den Reisbau begleiten, und dauert einen Monat, wobei viele Karbauen, mit Leinwand und Blumen verziert, geschlachtet werden. Das vornehmste, und wie de Haan sagt, ausschlieszlich gottesdienstliche Fest, welches einen Monat andauert und allgemeinen Frieden bedingt, ist das Pakoealoeh, welches allein zu Sibraia im Gebiet der Karobatta's gefeiert wird, zu dem sogar die Lussunleute aus Deli kommen sollen. Wir haben dasselbe oben schon besprochen. Die Zeit, wann dieses Fest gefeiert wird, rückt in jedem Jahr um einen Monat vor. Zu gleicher Zeit mit diesem feiern die andere marga's ein Fest, Arteleboeh, welches als ein Rückschlag des Pakoealoehfestes zu betrachten ist, und 4 Tage dauert. Man führt Kriegsspiele auf, wobei Gefangene gemacht werden, die sich dann mit Speisen loskaufen müssen. Auch was sonst mit den Gefangenen, vornehmlich Weibern, geschieht, wird nicht so genau genommen.

Waitz a. a. O. erwähnt bei den Malaien eines Analogen zu dem polynesischen Tabu, die sich in Indragiri findet: soll dort der Verkehr zwischen zwei bisher befreundeten Völkern abgebrochen werden, so spannt man ein Rottangseil quer über den Flusz um ihn zu sperren und stellt Wachen dabei auf." Ganz das Nämliche findet sich bei den Batta's:

Wenn z. B. eine ansteckende Krankheit im Lande ist, so kann man, um sich sicher zu stellen, den Kampong sperren — panabári huta. In diesem Falle hängt man am Wege, der nach dem Dorfe führt, in genügender Entfernung von demselben, einen Büschel junger Zuckerpalmenblätter auf, puchpuch genannt, oder zieht über den Weg in Mannshöhe, auch eventuell über den Flusz, ein Rottanseil. Zur Zeit der, Cholera sah ich beim kampong Namosuro, am Wege einen Bambuköcher mit Siriblättern und Kalk aufgehängt, zum Zeichen, dasz der Kampong geschlossen war. Leute, die diese ausgehängten Zeichen nicht respectiren, werden mit hoher Strafe belegt. Als etwas Aehnliches kann man auch die oben angeführte, von Warneck mitgetheilte Thatsache betrachten, wonach der angerufene Sombaon vorschrieb, die Huta solle drei Tage für Fremde geschlossen bleiben (S. oben S. 527 Cf. über die Sitte des „pamali" ganz in der nämlichen Weise bei den Dajaks (¹).

Wir müssen nun noch einige Worte über die guru's, auch hie und da datu's genannt, verlieren. Dieselben sind Zauberer, Beschwörer, Doctoren und Priester in einer Person, und bilden eine eigene Kaste, welche ihr Amt und ihre Künste streng in der Familie vererben. Alle männlichen Nachkommen eines guru werden wieder guru's. Diese Vererbung ist weniger gesetzmäszig als thatsächlich, indem die guru's ihre Zauberkünste nur ihren Kindern, in Ermangelung derselben ihren Verwandten lehren. Sie werden, wie wir gesehen haben, auf eigene Weise begraben und sollen unter sich eine eigene Sprache sprechen, was ich jedoch nie zu beobachten Gelegenheit hatte, da ich einmals zwei guru's bei einander gesehen habe. Die Kaste gipfelt in dem als Halbgott verehrten Priesterkönig mit dem indischen Namen Sing-Mangaradja zu Bakara am Tobahsee, den alle Batta's in Süd und Nord gleichmäszig verehren. Bekanntlich soll derselbe eine schwarze, mit Haaren besetzte Zunge besitzen, de-

(¹) S. P. A. van der Lith: Nederlandsch Oost-Indië, Doesborgh 1875.

ren Anblick todtbringend ist, weszhalb er seine Befehle schriftlich ertheilt. Wo er hinkommt, werden feierlich die Gong's geschlagen, und musz unbedingter Landfriede herrschen. Bei diesen Zügen bekommt er von jedem Kamponghäuptling ein Geldgeschenk, gewöhnlich 2 span. Dollars. Ueber diesen König und seinen heiligen Hofhalt laufen, selbst in dessen unmittelbarer Nähe an den Ufern des Tobahsee's die abenteuerlichsten Erzählungen um, die es sich nicht verlohnt zu wiederholen. Der niederländische Sprachforscher van der Tuuk hat schon vor langen Jahren den König besucht, und neuerdings ist ja durch die Militärexpedition nach Bakara der Sing-Mangaradja gezüchtigt und sein Kampong erstürmt worden, was natürlich demselben an Ansehen und Macht viel geschadet hat.

Die Attribute der guru's sind die Zauberstöcke, tonkat baléhat, und die pustahas. Die Functionen, welche diese Zauberer zu versehen haben, gehen aus dem im Laufe dieses Aufsatzes Erwähnten zur Genüge hervor: sie warten und pflegen der Ahnenbilder und des dieselben umgebenden Platzes, und insofern hat man einiges Recht, ihnen eine Art priesterlicher Würde zuzuerkennen. Die sämmtliche Götter- und Geisterwelt kann vom guru citirt werden und musz ihm Rede und Antwort stehen durch den Mund gewisser Media, wozu der guru aus leicht begreiflichen Gründen fast stets Frauenzimmer erwählt, Sibaso genannt. Durch mancherlei Mittel (Tanzen, Balanciren auf den Zehenspitzen, Benzoëräucherungen unter einem übergedeckten Tuch, unablässiges Schlagen eines Metallbeckens dicht vor beiden Ohren) werden die Sibaso's in einen heftig überreizten Zustand versetzt, so dasz ihnen oft blutiger Schaum vor den Mund tritt; in diesem Zustande sind sie befähigt, Orakel und Antworten der citirten Geister zu geben. In der nördlichen Hälfte der Battaländer ist das Medium, der Sibaso, stets ein Weib, wie ich wiederholt betone, gegenüber der übereinstimmenden Angabe der übrigen Autoren, welche das Wort Sibaso für ein männliches Medium gebrauchen.

Schlieszlich will ich noch des Schwures gedenken, der von den Batta's nicht häufig und nur in sehr ernsten Angelegenheiten angewendet wird. Derselbe geschieht bei den Tobah-, Karo- und Timorbatta's stets auf ein und dieselbe Weise: Man füllt eine Schüssel mit gekochtem Reis, Salz, Tjabé, Pfeffer, Wasser, einer Gewehrkugel etc. Der Schwörende kauert sich davor, greift mit ein paar Fingern in die Schüssel oder rührt mit einem Bambusplitter darin herum, während er in der linken Hand ein Stück glimmenden, zusammengedrehten Baumwollenzeuges hält. Er spricht dabei: Wenn ich dies oder das gethan habe etc., so soll mich das Feuer verzehren, der Reis, das Salz, das Tjabé, der Pfeffer vergiften, der Bambusplitter durchstechen, die Kugel durchbohren u. s. f. Dasz hohe Schwüre bei Neibata geschähen, oder an heiligen Orten oder Gräbern stattfanden, wie verschiedene Autoren erzählen, habe ich nie beobachtet. Dagegen ist es bei den orang timor Sitte, die Ceremonie des Schwörens nur auf einer hohen, in den Flusz oder See hineinragenden Landzunge vorzunehmen. Junghuhn sagt (mit Unrecht) dasz Schwüre nur bei den allerwichtigsten Angelegenheiten und nur zwischen Radja's angewendet würden, indem die Schwörenden unter feierlichen Ceremonien ein Stück vom Herzen eines zu diesem Zwecke geschlachteten Thieres, (Kuh, Schwein) verzehrten.

Versuchen wir nun endlich, das bisher Gesagte kurz und übersichtlich zusammenzufassen, so finden wir Folgendes:

I. Durch sämmtliche Battaländer findet sich eine einheitliche, nur in unwesentlichen Dingen differirende Religionsdoctrin, welche ungemein viele Spuren fremder Einflüsse erkennen läszt. Alles, was wir bisher von der Religion der Batta's vernommen haben, drängt uns unwillkürlich den Gedanken auf, dasz dieses Volk einer in früheren Zeiten bestandenen groszen, schönen Religionslehre verlustig ging, von welcher nur noch einzelne spärliche Ueberreste als glänzende Sterne in das heutige ekelhafte Gemisch von Aberglauben und Zauberkünsten hineinleuchten, mit dem sich der Batta

für den Verlust dieses hohen, herrlichen Gutes zu trösten sucht.

II. Es ist kein Zweifel, dasz indische Lehren auf die Entwicklung der Religionsbegriffe in *allen* Theilen der Battaländer einen dominirenden Einflusz ausgeübt haben. Bramanische Erinnerungen finden wir in dem weit ausgedehnten Gebrauch von Opfern und Zauberformeln, sowie in dem Bruckstück einer Lehre von der Seelenwanderung. Die blutigen Menschenopfer, sowie die unzüchtigen Verzierungen der Sarggestelle und Gräber erinnern an den Sivadienst, die meisten Glaubenssätze jedoch an den Buddhismus. Es läszt sich daraus schlieszen, dasz die Battaländer in ihrer ganzen Ausdehnung schon sehr frühe, vor dem Ausbreiten des Buddhismus im Archipel, indischen Einflüssen unterworfen waren. Den Weg, auf welchem dieselben hereingekommen sind, sehen wir an den Steinernen Häusern der buddhistischen Periode, welche von der Ostküste, Deli, wo sie sich häufig finden, bis in's Herz von Tobah sich erstrecken."

III. Ebenso sicher ist es aber auch, dasz wir in der heutigen Battareligion noch namhafte Ueberreste einer alten vorindischen Religionslehre finden. Hierhin gehört vor Allen der ausgeprägte Ahnendienst, welcher nach meiner Ueberzeugung nicht erst mit dem Buddhismus in's Land gekommen ist, sondern schon längst vor ihm bestand. Dafür spricht allein schon der Umstand, dasz der Ahnenkultus in ganz Ost- und Südasien, sowie durch den ganzen malaischen, melanesischen und polynesischen Archipel, an Stellen wo buddhistische Lehren hingedrungen sind, ohne Ausnahme eine hervorragende Rolle spielt. Sogar in den Islam haben die Malaien den Ahnenkultus mit herübergenommen. Der Ahnengott Batara guru ist als ursprüngliche vorindische Gottheit zu betrachten. Auch von den Buginesen wird ein "Batara guru" verehrt (¹), s. "Nederlandsch Oost-Indië door P. A. van der Lith, S. 360.

(¹) Ebenso finden sich bei den Dajaks, die überhaupt in allen Stücken, phy-

Rechnen wir alle fremden, indischen und islamitischen Einflüsse ab, so bleibt uns als ursprüngliche Religion eine ziemlich entwickelte Naturanbetung, wie wir sie auch allen Erfahrungen nach bei den Malaien annehmen dürfen. Der unterirdische Donner der zahlreichen Vulcane formte den Nebata torru, der überirdische Donner der Gewitter den Neibata atas. Die feuerspeienden Berge, die stillen, tiefen Seen, die undurchdringlichen Wälder und die groszartigen Baumriesen wurden Sitze von Geistern, die sich der Batta durch Opfer (meistentheils Speiseopfer) geneigt zu machen suchte. Die schädlichen Einflüsse des Klima's und der Luft wurden zu Begu's, die den Menschen krank machen, und gegen welche man sich mit Hexensprüchen und Zauberformeln wehrte. Im Ahnenkultus nahm diese Naturanbetung einen höheren Aufschwung: Man verehrte die Manen der Vorfahren, brachte ihnen Opfer und erbat und erwartete von ihnen, den naturlichen geistigen Beschützern des machtlosen Menschenkindes, Hilfe.

Durch das Eindringen indischer Religionslehren der verschiedensten Secten trat in die Vorstellung der Batta's ein neues hochwichtiges Element ein, die Begriffe von gut und böse, und von der Belohnung des Guten. Die Vorstellung der Bestrafung des Bösen scheint mir erst neuesten Datums und mohamedanischen Ursprungs zu sein. So können wir denn heutzutage von der Battareligion behaupten, dasz sie das Rudiment einer dualistischen Religion bilde (vgl. Tylor a. a. O. S. 320 und O. Peschel a. a. O. S. 292 f.). Es gibt einen guten Gott, der aber nicht angebetet wird; er ist nur passiv vorhanden, ohne einen werkthätigen Gegensatz gegen das Böse auszuüben; die wenigen Ausnahmen sind wahrscheinlich auf Rechnung des Islam zu setzen. Wie alle Forscher übereinstimmend gefunden haben, hat die practische Religionsübung der Battas es nur mit der Abwehr von bö-

---

sisch wie geistig, ihre nahe Verwandschaft mit den Batta's documentiren, gute Geister, djewata's genannt. S. van der Lith a. a. O. S. 373. Wem fällt nicht die Aehnlichkeit der djewata's mit den Debata's auf?

sen Geistern und Einflüssen zu thun. Es ist also beim Batta noch kein so weit geläutertes religiöses Denkvermögen vorhanden, dasz er, um mit Peschel zu reden, sich entschlieszt, der gut gesinnten Gottesmacht seine Verehrung darzubringen. Was ihn bewegt, ist Furcht, und deszwegen setzen wir ihn auf die unterste Entwicklungsstufe der dualistischen Religionen. Auch die Idee des Gebetes ist noch sehr niedrig entwickelt: der Batta bittet ausschlieszlich um Gewährung materieller Vortheile durch Abhaltung schädlicher Einflüsse auf sein Vorhaben, niemals um directe Geschenke. Hat er seine Bitten, die stets in den einfachsten Formen gethan werden, und die stets damit verbundenen Opfer richtig dargebracht, so erwartet er dafür auch bestimmte Erhörung, wie wir oben bei Besprechung der pangulu balangs gesehen haben, schreibt also dem Gebete eine unfehlbare, bindende Wirkung zu, und hat sich damit noch nicht sehr weit von der einfachen Zauberformel entfernt. Ein Priesterstand findet sich nur ganz rudimentär in den guru's.

Wie wir gesehen haben, hat heutzutage der Islam schon den gröszten Theil der Battaländer in seiner Gewalt, indem er von Norden, Süden und Osten her nach dem Plateau von Tobah vorrückt, und so sind auch die Batta's bestimmt, in ihrer Religionsentwicklung den Gang der Malaien durchzumachen: Ursprüngliche Naturverehrung, Brahmanismus, Buddhismus, Islam. Der Tag ist nicht mehr allzufern, wo die Glaubenslehre Muhameds auch die letzten Battastämme überwältigt haben wird, und in autokratischer Alleinherrschaft die Spuren der Vergangenheit zu vernichten sucht. Will man dieselben, wie es bisher noch nicht in genügendem Grade geschehen ist, sammeln und aufbewahren, so ist es höchste Zeit, und mit dieser Dringlichkeit der Sachlage mag auch der vorstehende Versuch seine Berechtigung und Entschuldigung finden.

ANMERKUNG.

Erst nachdem diese Arbeit schon grösstentheils gedruckt

war, ward mir ein Schriftchen zugänglich, welches früher schon denselben Gegenstand behandelte. Es ist dasselbe betitelt: Bijdrage tot de kennis van den godsdienst der Battaks, van G. K. N (iemann). Zu meinem grossen Bedauern konnte ich dasselbe nicht mehr für vorstehende Abhandlung benützen, ebenso nicht in ihrem ganzen Umfang die Schriften von N. v. d. Tuuk und die rheinischen Missionsberichte.

ERKLÄRUNG DER TAFELN.

Taf. I.

Fig. 1. Sarg eines Radja, in Form eines Rhinocerosvogels geschnitzt, weiss angestrichen und mit schwarzen und rothen Zeichnungen bedeckt, welche auf der hintern Seite ein Menschenantlitz roh darstellen. Der Sarg ist aufgehängt an einer Reisscheune im Kampong Tinging am Tobahsee S. S. 520.

Fig. 2 und 3. Todtenhäuschen der Karobatta's. Fig. 3 ist nach einer Originalzeichnung des Herrn G. Meijer copirt. S. S. 520. Vgl. hiezu die von C. Bock in seiner „Reis in Oost- en Zuid-Borneo" auf Taf. VIII & IX abgebildeten „Graftomben" Dajakscher Radja's.

Taf. II.

Ausgehöhlter Stein, rumah hantu, Wohnung der orang bunian und kumang, wahrscheinlich buddhistischen Ursprungs. Herr G. Meijer in Deli, dem ich die Mittheilung vorliegender Zeichnungen verdanke, schrieb mir hiezu Folgendes:

„Bei einer Tour in die Berge vom Sungei Sipoet (Deli) aus wurden die Herren B. Krol und Feenstra in der Nähe des Flusses Betimoes eine starke Tagereise oberhalb Deli toewa durch die Battaker auf einen sehenswerthen Stein „roemah hantoe" aufmerksam gemacht. Dieser Stein lag abseits vom Wege etwa 150 Fusz über der Thalsohle an einem gelinden mit leichtem Busch bewachsenen Abhange. Steine vordern

nach dem Thale und nach Süden gekehrte Fläche war glatt und eben bearbeitet und zeigte etwa 3 Fusz über dem Boden eine halbkreisförmige circa 3 Fusz breite und 1½ Fusz hohe, in regelmäsziger Linie gebildete Oeffnung, durch welche man in's Innere des ausgehölten Steines gelangen konnte. Das Innere war leer und zeigte über dem etwa 12—14 Fusz langen, 8—9 Fusz hohen und etwa ebenso breiten Raume ein halbkreisförmiges Gewölbe, so hoch, dasz in der Decke der Stein nur eine Dicke von vielleicht 6—9 Zoll behalten konnte. Auch nach der Längenachse war die Decke bogenförmig gewölbt, so dasz eine Art Kuppel hindurch entstand. An der Hinterwand, der Eingangsöffnung gegenüber, befand sich eine in den Stein sauber und in reiner Form eingehauene Nischen, oben halbkreisförmig gerundet, etwa 2½ Fusz hoch, 2 Fusz breit und 1½—2 Fusz tief. Gleich grosze Nischen befanden sich in der Mitte der beiden Seitenwände des Gemaches. Der Fuszboden war eben und glatt, die Wände des harten Steines innen sauber und eben bearbeitet.

Die ursprüngliche Bedeutung des Steines wollten die Battaker nicht wissen. Der Stein wurde betrachtet als die Wohnung von Geistern.....Bei der Eingangsöffnung war die Vorderwand etwa 2 Fusz dick. Spuren lieszen darauf schlieszen, dasz die Oeffnung früher durch eine Steinplatte verschlossen war.

Der Stein lag frei und isolirt an dem Hange und war von grauer, harter Felsmasse. Nach gemeinschaftlichen Erinnerung zeichneten die beiden Herren die Querschnitte, wie sie auf umstehender Seite wiedergegeben." S. S. 534.

Taf. III.

Fig. 1. Ein pangulu balang, ganze Figur, vom Kampong Tinging. Auf dem Hinterhaupt befindet sich das Bild einer Eidechse (Crocodils?) S. S. 511. Das Material war anscheinend Sandstein.

Fig. 2 und 3. Auszer Gebrauch gesetzte pangulu balangs einfachster Art. Die Originale befinden sich in meiner Samm-

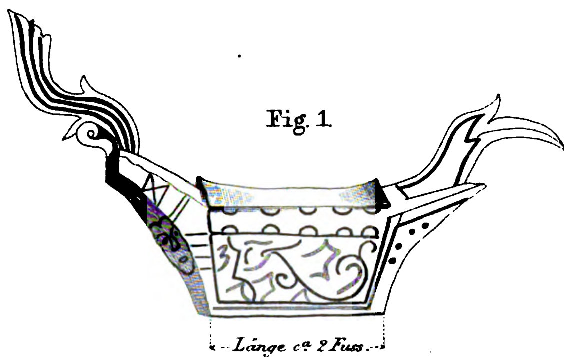

Fig. 1.

Fig. 3.

Fig. 2.

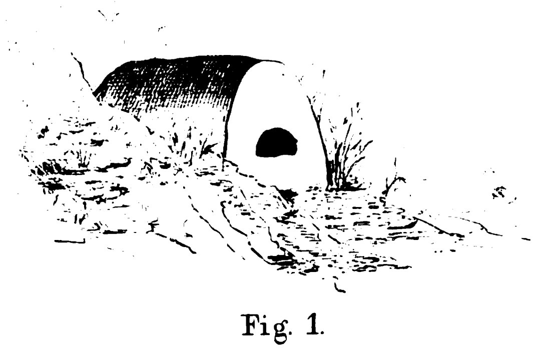

Fig. 1.

Fig. 2 Querschnitt.

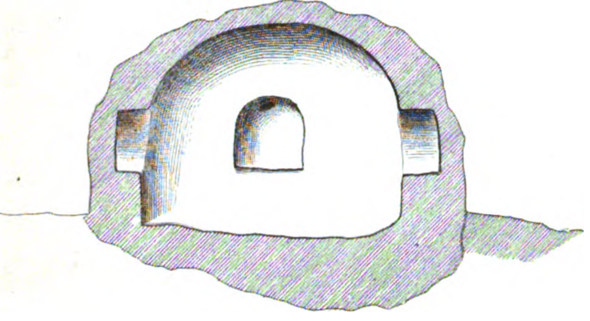

Fig. 3 Grundris

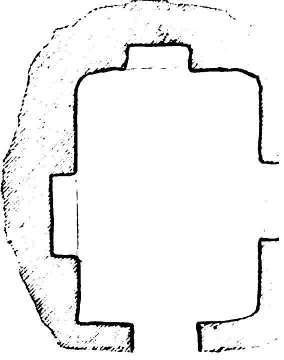
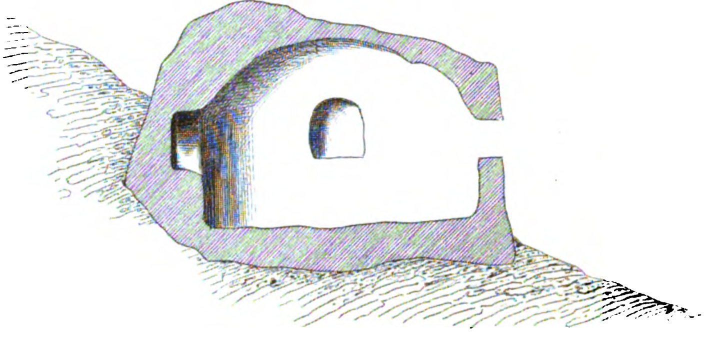

Fig. 4 Längsschnitt.

C. Lang. lith.

lung. Beim Entnehmen von ihrer Stelle ist der spitze Sockel abgebrochen S. S. 511. Das Material ist ein poröses, weiches, mit schwarzen Krystallen durchsetztes, vulkanisches Gestein. Fig. 3 hat 2 Porzellanscherben als Augen eingesetzt.

Fig. 4—12. Eine Reihe von pangulu balang's, gefunden und ausgegraben von Herrn G. Meijer in Deli toewa in der Nähe eines seit langen Jahren verlassenen Battakampongs. Die Steinbilder waren aus einem weichen, Sandsteinartigen, leicht zu bearbeitenden, aber dabei wetterbeständigen Gestein bearbeitet. Einige der gefundenen Steine schienen auf einer niedrigen, viereckigen Erhöhung gestanden zu haben. Von Fig. 12, welche den abgebrochenen Sockel vorstellt, wurden 8 Stück, von den übrigen 8 Figuren nur je 1 Stein gefunden. Herr G. Meijer, der einen sehr regen wissenschaftlichen Sinn besitzt, überliesz mir mit der freundlichsten Zuvorkommenheit die von ihm angefertigten Originalzeichnungen der Fundgegenstände zu beliebiger Benützung, wodurch ich in den Stand gesetzt wurde, dieselben auf nachfolgender Taf. III zu bringen. Ich spreche deshalb Herrn Meijer an dieser Stelle meinen besten Dank aus.

BIJDRAGE

TOT DE KENNIS DER

CHINEESCHE GEHEIME GENOOTSCHAPPEN,

DOOR

J. W. YOUNG.

In het deel XX van dit tijdschrift (1871) levert de heer Schaalje, tolk voor de Chineesche taal te Riouw, een bijdrage tot de kennis der Chineesche geheime genootschappen, waartoe hem de stof geschonken werd door een diploma, te Deli bij een Chinees van Poeloe Pinang afkomstig, gevonden en hem door den toenmaligen resident van Riouw den heer E. Netscher ter hand gésteld.

De heer Schaalje eindigt met de volgende woorden: „Uit „het geheel zal men zien, dat dit diploma geheel en al ver„schilt van die, welke men bij Schlegel vindt beschreven. „Echter schijnt de vereeniging, waardoor deze worden uitge„geven op dezelfde historische gronden te berusten en dezelfde „beginselen te hebben, waaruit men moet opmaken, dat deze „zoo niet direct in naam, dan toch in de daad tot die Hung-„League behoort, door Schlegel beschreven, of wel daarvan „een vertakking is, en kan het bovenstaande als zoodanig als „een bijdrage tot meerdere kennis van dat groote geheime „Verbond der Chineezen worden beschouwd" enz.

Het zijn deze woorden, die mij er toe hebben doen besluiten, eenige op Borneo gevonden Chineesche documenten de bouwstoffen te doen worden van een gelijksoortige „Bijdrage". Werd ik aanvankelijk hiervan teruggehouden door de vrees, dat zich afschriften dier documenten konden bevonden hebben onder de collectie, waarover prof. Schlegel, blijkens de voorrede van zijn „Hung-League" ([1]) de beschikking gehad heeft,— het voorbeeld van den heer Schaalje heeft mij van het valsche standpunt, waarop ik mij geplaatst had, teruggebracht en mij doen vermoeden, dat prof. Schlegel uit de massa schrifturen onder zijn bereik een „Algemeene" beschrijving heeft geput en de afwijkingen niet en détail heeft kunnen behandelen, om zijn werk niet van te grooten omvang te maken, het aan medearbeiders in hetzelfde veld overlatende, om uit de verschillende, tot de geheime genootschappen der Chineezen betrekking hebbende papieren, „Bijdragen" tot meerdere kennis daarvan te produceeren.

De verandering mijner inzichten in deze deed mij door tusschenkomst van den Gouverneur van Sumatra's Westkust het verzoek tot de Regeering richten, de hiervoren bedoelde op Borneo gevonden, in het archief van het residentiekantoor te Pontianak berustende documenten ter mijner beschikking te stellen. Aan dit verzoek welwillend voldaan zijnde, ben ik thans in de gelegenheid aan belangstellenden aan te bieden de vruchten van mijn onderzoek, zoowel van de bovenbedoelde uit het archief te Pontianak afkomstige geschriften, als van een langs particulieren weg mij in handen gekomen werkje. De van Pontianak ontvangen schrifturen waren twee in getal: het eene was een afdruk op linnen van het op bldz. 30 en 31 van Schlegel's Hung-League beschreven en afgebeelde kleine diploma, en het andere was een quitantie voor ontvangen contributie, bij Schlegel behandeld op bldz. 53. Het kleine

---

([1]) Zie Verhandelingen van het Bat. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen deel XXXII (1866).

diploma kwam geheel overeen met dat door Schlegel beschreven; een nader onderzoek daarvan was dus overbodig. De quitantie daarentegen had eenige punten van verschil van de door Schlegel beschrevene; daarvan besloot ik een beschrijving te maken, welke men aan het slot van dit opstel met een afbeelding vindt.

Het mij in eigendom toebehoorend werkje is een zakcatechismus, waarin 't een en ander voorkomt, dat òf door Schlegel niet behandeld òf anders voorgesteld wordt, zoodat 't mij toeschijnt, dat eenige aanteekeningen daaromtrent nut kunnen hebben.

Daar het voor den vorm dezer bijdrage wenschelijk is, zal ik beginnen met de beschrijving van dezen zakcatechismus.

Het is een klein boekje, in blauw linnen gebonden; het gelijkt veel op de notitieboekjes der chineesche rondventers. De geheele catechismus is geschreven; schrift en stijl getuigen van een onbekwame hand. Het werkje is ongetwijfeld een extract uit een standaardwerk over het door prof. Schlegel beschreven Hemel- en Aardeverbond. De talrijke bijvoegingen en afwijkingen, hoewel in verminkten toestand, een gevolg van de onbekwaamheid van den samensteller, doen vermoeden, dat de oorspronkelijke tekst zeer verschilt van de door prof. Schlegel als leiddraad gebezigde. Het draagt duidelijke sporen van veel gebruik en zal velen tot richtsnoer gestrekt hebben. De schrijver, wiens naam ik evenmin als eenigen datum heb kunnen vinden, heeft het practische doel van zijn arbeid niet uit het oog verloren, en geeft slechts uittreksels, waar hij daarmede volstaan kan, daardoor vermijdende, dat zijn werk te uitgebreid en minder handig in 't gebruik zou worden. Zoo treedt hij niet in een uitvoerige bespreking van de wording van het Hemel- en Aardeverbond, zooals Schlegel die heeft kunnen putten uit de teksten, waarover hij beschikken kon, maar geeft hij slechts de hoofdpunten aan, die over het geheel overeenkomen met het in Schlegel's Hung-League op bladz. 7 tot 17 voorkomende. Eenige

onbeduidende afwijkingen, welke er in gevonden worden, acht ik niet meldenswaard.

Ten aanzien der verschillende vertakkingen, die uit den moeder-brond zijn gesproten, bestaat echter verschil. Bij Schlegel lezen wij daarvan op blz. 18 en 19: De gezworenen verspeidden zich nu over alle provinciën van China, ten einde troepen en geld bij een te brengen. De vijf monnikken van het Shoa-Lin-klooster (1) werden tot chefs van de vijf voornaamste loges verheven en de vijf paardenkoopers (horsedealers) tot hoofden van de vijf mindere. Thsai-Teh-Chung (2) begaf zich naar de provincie Fuh-Kien, (3) waar hij de eerste loge oprichtte, welke hij noemde: "De blauwelotus-zaal (4). De paardenkooper Lim-Yung-Choa (5) begaf zich naar de provincie Kan-su (6) en vestigde er de loge "Phoenix-district" (7). Fang-Ta-Hung (8) trok naar de provincie Canton, (9) waar hij de tweede loge stichtte met den naam: "De zaal van gehoorzaamheid aan Hung (10). De paardenkooper Li-Sik-Chi (11) ging

---

(1) 少 林 寺.

(2) 蔡 德 忠.

(3) 福 建.

(4) 青 蓮 堂.

(5) 林 永 超.

(6) 甘 肅.

(7) 鳳 皇 郡.

(8) 方 大 洪.

(9) 廣 東.

(10) 洪 順 堂.

(11) 李 色 智.

naar de provincie Kwang-si, ([12]) en vestigde de loge: „Gouden-orchidee-district" ([13]). Ma Chao-Hing ([14]) begaf zich naar de provincie Yun-nan ([15]), waar hij de derde loge oprichtte, welke hij noemde: „De zaal van onze koningin" ([16]).

De paardenkooper Wu-Thian Chin ([17]) ging naar de provincie Sze-Chuen ([18]), waar hij de stichter werd van de loge: „Gevestigde-wet-district" ([19]). Hu-Teh-Ji ([20]) trok naar de provincie Hu-nan ([21]), waar hij de vierde loge vestigde, haar noemende: „De zaal van het verbond met den hemel" ([22]). De paardenkooper Yao-Pieh-Pah ([23]) ging naar de provincie Hu-peh ([24]), waar hij de loge: „Gelukkige-grens-district" ([25]) stichtte. Li-Sih-Khai ([26]) begaf zich naar de provincie Cheh-Kiang ([27]),

---

([12]) 江 西.
([13]) 金 蘭 郡.
([14]) 馬 超 興.
([15]) 雲 南.
([16]) 家 后 堂.
([17]) 吳 天 成.
([18]) 四 川.
([19]) 建 章 郡.
([20]) 胡 德 帝.
([21]) 湖 南.
([22]) 參 天 堂.
([23]) 姚 必 達.
([24]) 湖 北.
([25]) 福 浦 郡.
([26]) 李 色 開.
([27]) 浙 江.

waar hij de vijfde loge stichtte, welke hij noemde: „De Zaal der uitgebreide bekeering". [28] De paardenkooper Hung-Thai-Sui [29] ging naar de provincie Kiang-si [30], in de witte-honden-grot, waar, hij de loge: „Dijk-west-district" [31] stichtte. [32] In den tekst, door prof. Schlegel vertaald, zien wij dus de grondleggers van het verbond zich in China zelf verspreiden, doch zich niet naar het buitenland wenden. Mijn boekje evenwel zegt, dat men ook vereenigingen heeft gesticht in Anam en Baan-Saan [33]. De laatste plaats heb ik niet kunnen te huis brengen; ik vermoed dat zij in de Straits ligt en dat Baan een transcriptie is van een Maleischen naam. Mocht een belangstellend lezer met zekerheid kunnen opgeven, welke plaats met Baan-Saan

(28) 宏 化 堂.

(29) 洪 太 歲.

(30) 江 西.

(31) 隴 西 郡.

(32) De Engelsche tekst luidt:

The confederates now dispersed themselves over all the provinces of China, in order to gather troops and money. The five monks of the Shoa-Lin convent were made heads of the five principal lodges, and the five horsedealers, of the five minor lodges. Thsai-Teh-Chung went to the province of Fuh-Kien, where he erected the first lodge, which he named: „The blue lotus Hall". The horsedealer Lim-Yung-Choa went to the province of Kan-Su and grounded the lodge: „Phoenix-district." Fang-Ta-Hung went to the province of Canton, where he erected the second lodge, which he named: „The Hall of obedience to Hung". The horsedealer Li-Sik-Chi went to the province of Kwang-Si and grounded the lodge: »Golden-orchid-district". Ma-Chao-Hing went to the province of Yunnan, where he erected the third lodge, which he named: „The Hall of our Queen". The horsedealer Wu-Thian-Ching went to the province of Sze-Chuen, where he grounded the lodge: »Established-law-district". Hu-Teh-Li went to the province of Hu-Nan, where he erected the fourth lodge, which he named: „The blended-with-Heaven Hall". The horsedealer Yao-Pieh-Tah went to the province of Hu-Peh, where he grounded the lodge: „Happy-border-district". Li-Sih-Kha went to the province of Chen-Kiang, where he erected the fifth lodge, which he named: „The extensive conversion Hall". The horsedealer Hung-Thai-Sui went to the province of Kiang-Si in the white-dog-grotto, where he grounded the lodge: »Dike-west-district".

(33) 萬 山.

wordt bedoeld, dan zal hij het publiek daarmede een dienst bewijzen. In China zelf zouden volgens mijn werkje slechts vertakkingen gesticht zijn in de provinciën Canton, Hok-Kiën en Hoen-Laam. Dat deze opgaven juister zijn dan die in Schlegel's tekst voorkomende, betwijfel ik. Ik stel mij voor, dat mijn boekje van veel latere dagteekening is, en de samensteller er van, buiten China woonachtig, een catechismus van het Hung-Verbond willende vervaardigen, heeft gemeend de later in Anam en Baan-Saan ontstane vertakkingen ook te moeten noemen. Te constateeren dat in die streken het Hung-Verbond bloeit, is dan ook het éénige doel geweest, waarmede ik het voorgaande heb gereleveerd. Dat de oospronkelijke stichters al dadelijk het oog op Anam en Baan-Saan zouden hebben gevestigd, acht ik niet aannemelijk. De beschrijving van prof. Schlegel wordt door die mededeeling niet tegengesproken, slechts aangevuld.

Ook ten opzichte der stichters bestaat verschil in de opgaven. Men vergelijke de vorenstaande citaten uit Schlegels' Hung-League met het volgende:

De eerste vereeniging werd gevestigd te Tjio-Pho (Hok-Kiën) door Ngo-Tian-Sing; (34)

De tweede door Png-Taai-Hong; (35)

De derde door Tio-Guoan-Thong, (36) in Anam;

De vierde door Tjhoa-Bing-Sia, (37) te Baan-Saan en,

De vijfde door Lie-Sik-Tee, (38) in Hoen-Laam;

Men ziet dat van de tweede vereeniging de plaats van vestiging niet is bekend gemaakt. Uit volgende blijdzijden is

---

(34) 吳 天 成.

(35) 方 大 洪.

(36) 張 元 通.

(37) 蔡 明 社.

(38) 李 色 地.

mij echter bekend geworden, dat zij in de provincie Canton werd opgericht, hetgeen ook door Schlegel wordt aangegeven.

Zooals te verwachten was, werden de stichtingen in Anam en Baan-Saan, bij Schlegel niet vermeld, ook bewerkstelligd door personen, door hem niet genoemd. Zoo vind ik als stichter der vereeniging in Anam vermeld Tio-Guoan-Thong, en van die te Baan-Saan Tjhoa-Bing-Sia. Men zal ook ontwaard hebben, dat de stichters der vertakkingen in Hok-Kiën en Hoen-Laam, door mij genoemd, niet die zijn, welke door Schlegel aangewezen worden. Dit acht ik echter niet van groot belang; ik schrijf het verschil toe aan het verzwakte geheugen van den schrijver. Ten aanzien der herkenningsverzen van de verschillende vertakkingen, bij Schlegel beschreven op bldz. 224 en volgende, coupletten die de eedgenooten reciteeren om elkander kenbaar te maken, tot welke vertakking zij behooren, komen in mijn catechismus andere opgaven voor.

Het vers voor de Hok-Kiën-vereeniging komt bij Schlegel gelijkluidend voor; dat voor de vertakking in Canton echter verschilt met het door Schlegel opgegevene. De twee eerste regels hebben geen zin en zijn niet te vertalen. De twee laatsten, die hieronder volgen, zullen het verschil doen uitkomen:

„De draak des hemels en de tijger der aarde komen van Hoei-Tjioe. ([39])

„Of zij van het Westen komen of van het Oosten, zij hebben allen denzelfden stamvader".

Het herkenningscouplet voor de stichting in Anam komt bij Schlegel natuurlijk niet voor. Het luidt als volgt:

([39]) 同月同日皆清風
清風日月照乾坤
乾龍坤虎惠州來
來東來西共一宗

Hoei-Tjioe ligt in de provincie Hok-Kiën en is de plaats der stichting.

„Naar lichaam en geest zijn de broeders aan elkander verbonden; (40)

„Duizende stammen hebben zich tot één familie vereenigd;

„Laat ons eendrachtig de leden der familie Lie helpen,

„En één van zin en met vereenigde kracht het rijk opeischen.”

Het herkenningsvers der stichting te Baan-Saan, dat natuurlijk ook bij Schlegel wordt gemist, luidt:

„De gezworen broeders dragen den familie-naam Hung; (41)

„De oprechten en getrouwen mogen niet vergeten worden;

„Ondersteun met energie en vereenigde kracht het rijk van Bing.

„Dan zult gij later Vorst en Heer betiteld worden.”

De herkenningsregelen voor de stichting in de provincie Hoen-Laam, zijn niet vertaalbaar.

Wordt bij Schlegel in de Inleiding bldz. XXXVII en op bldz. 22 en 28 melding gemaakt van een geheim schrift, dat gevormd wordt door bijvoeging van karakters aan die, waaruit de lezer den zin moet opmaken, in mijn catechismus wordt bekend gemaakt, dat de gezworenen elkander een brief schrijvende, op de enveloppe er van karakters stellen, waaruit ingewijden dadelijk ontwaren kunnen, of het schrijven van drin-

---

(40) 結骨銘心爲兄弟
萬姓合來只一洪
扶李相成口心肝
同心協力討江山

Een der stichters is uit de familie Lie gesproten.

(41) 兄弟結拜共姓洪
忠心忠義不可忘
有志協力扶明國
後日稱帝若稱王

Bing is de naam van de vorige dynastie op den Chineeschen troon.

genden aard, is, dan wel gewone tijdingen behelst. Is 't een niet bijzonder belangrijk bericht, dan wordt het karakter Tjoen ([41]) in een cirkel er op geplaatst. Zijn de tijdingen dringend, dan schrijft men het karakter Hong ([42]) op dezelfde wijze. „Komt er zulk een brief" — zoo zegt de catechismus — „en de geadresseerde verleent geen hulp, dan wordt hij gerekend ontrouw te zijn. Op de eerstkomende vergadering wordt het geval ter sprake gebracht, en behoort een ieder rechtvaardig te oordeelen! Zij, die iets verbergen of vergoelijken, worden gestraft." De ontdekking, dat van die karakters op dergelijke wijze gebruik gemaakt wordt, is van groot belang bij de opsporing van geheime genootschappen, wanneer dit door omstandigheden noodig gemaakt wordt. Het onderscheppen en onderzoeken van brieven toch, waarop gezegde karakters voorkomen, zou kunnen leiden tot ontdekking der leden van het eedgenootschap.

Na de behandeling van voorzegde geheime teekens, volgt in mijn catechismus een beschrijving van de Bok-iang-sing, door Schlegel genoemd: „The city of willows." Ik acht het niet der moeite waard door een vertaling aan het licht te brengen, dat de wijze, waarop deze Bok-iang-sing in mijn catechismus behandeld wordt, geheel verschilt van die, welke in Schlegels overzetting gevolgd wordt. De lezer toch zou dadelijk opmerken, dat al hetgeen ervan in beide catechismen gezegd wordt, in de hoofdzaak overeenkomt en er slechts verschil bestaat in de wijze van behandeling. In Schlegels vertalingen wordt de Bok-iang-sing geheel in vragen en antwoorden behandeld, terwijl in den catechismus, onder mijne berusting, er een geregelde beschrijving van gegeven wordt. Doch 't is juist dat verschil in behandeling, dat aanleiding geeft tot de volgende gevolgtrekking. Onder de vragen en ant-

---

([41]) 存

([42]) 洪

woorden, gebruikelijk bij de „affiliation of new members" (44) kan in het oorspronkelijke werk, waarvan blijkbaar mijn boekje een uittreksel is, de Bok-iang-sing niet behandeld worden. Daaruit moet ik afleiden, dat daarin andere vragen voorkomen, zoodat de veronderstelling, dat er buiten de teksten door prof. Schlegel vertaald, nog andere moeten bestaan, gewettigd wordt. Of deze teksten de conclusiën door genoemden geleerde in zijn Hung-League, ten aanzien der Chineesche geheime genootschappen gemaakt, niet wraken, staat dus nog te bezien. 't Doet mij leed, dat ik, niettegenstaande vele pogingen er niet in geslaagd ben, den tekst, waaruit mijn werkje geput is, in extenso machtig te worden.

Na de beschrijving der Bok-iang-sing volgen in mijn catechismus eenige dichtregelen. Zij worden bij Schlegel niet gevonden en versterken het vermoeden, dat deze geleerde zich heeft willen bepalen tot eene „algemeene beschrijving" (ik zou bijna zeggen een „model"). Zij staan geheel op zich zelf en er wordt niet vermeld, in welk verband zij staan tot het geheim verbond. Dit zal echter wel het gevolg zijn van de zucht van den samensteller om kort te zijn en een handig zakboekje te produceeren. Voor zooveel de tekst het toelaat, zal ik de dichtregelen hieronder vertalen. Eenige regelen zijn echter voor den oningewijde in de geheime genootschappen volkomen onbegrijpelijk; die zal ik natuurlijk onvertaald laten.

Het eerste couplet luidt:

„In de heldere, ronde maan spiegelen zich hemel en aarde; (45)

„Duizenden stammen hebben slechts één voorvader;

---

(44) Schlegel, Hung-League bldz. 56.

(45) 一輪明月照乾坤
萬姓合來共一宗
爭天奪國一點洪
洩漏天機劍下亡

„Eén druppel hong ([46]) vecht om den hemel en overweldigt het rijk;

„Zij, die 's hemels plannen openbaren, sterven door het zwaard.

Van het tweede vers zijn de beide eerste regels onduidelijk; de twee laatsten luiden:

„De oprechten en rechtvaardigen krijgen belooning van den vorst; ([47])

„In hun hart staat gegrifd: „ondersteun den meester."

Het derde couplet luidt:

„Uit de wateren en bergen stijgen de wolken op ten hemel; ([48])

„Zij lichten de getrouwen voor op den langen zandweg; ([49]).

„De hooge bergreeksen staan duizende jaren;

„De vereenigde wateren der drie stroomen vloeien duizende jaren."

Van het vierde vers zijn de twee eerste regels onduidelijk; de beide laatsten luiden:

„Toen de pat-kwa geregeld was, kregen hemel en aarde een vorm: ([50])

([46]) Een kleine schaar van gezworenen.

([47]) 忠心忠義食君祿
刻骨銘心扶主長

([48]) 海山雲起白連天
照到長沙忠義賢
一派高岡千古在
三河合水萬年流

([49]) Zie Schlegel, Hung-League bldz. 13, 4e regel.

([50]) 八卦來排天地格
兄弟相逢共一宗

„Waar broeders elkander ook ontmoeten mogen, zij behooren tot dezelfde familie.”

Het vijfde couplet luidt:

„Hoewel geen bloedverwant, behoort men den rechtgeaarde toch te ontzien; (51)

„Met een onhartelijk vriend verkeere men niet;

„Dapperen en moedigen grondvesten hemel en aarde;

„Op duizende mijlen in het rijk heeft men denzelfden stamvader.”

Van het zesde vers zijn de beide eerste regels niet vertaalbaar; de beide laatsten luiden:

„De getrouwen en rechtvaardigen gaan onder de zwaarden door; (52)

„De Almacht zal u helpen Kong en Ho (53) te worden.

Het zal zeker niet onopgemerkt blijven, dat de bovenstaande regelen weinig van dichtregelen hebben. De Chineesche tekst evenwel heeft er meer van. De dichtmaat in het Hollandsch terug te geven, is echter niet doenlijk. Wanneer men den zin tennaastenbij kan kenbaar maken, mag men tevreden zijn.

Na de boven vertaalde coupletten vind ik in mijn catechismus, weder zonder eenige opheldering of toelichting een achttiental namen, die ik bij Schlegel vergeefs heb gezocht. Ten aanzien daarvan mij in gissingen te verdiepen, acht ik noodeloos; ik geloof te kunnen volstaan met een bloote vermel-

---

(51) 非親有義須當敬
是友無情切莫交
英雄豪傑定乾坤
萬里江山共一宗

(52) 忠心忠義劍下過
威靈扶爾陞公侯

(53) Titels in den Chineeschen adelstand.

ding daarvan, en zulks voornamelijk opdat anderen, die gezegde namen in Chineesche documenten mochten aantreffen, al dadelijk kunnen weten, dat zij met de Chineesche geheime genootschappen in verband staan. Op de eigenaardige volgorde, waarin zij geplaatst zijn, meen ik nog te moeten wijzen. Er zijn duidelijk twee groepen te herkennen, waarvan ieder uit negen namen bestaat. De eerste naam is in grooter karakters geschreven en staat bovenaan, de acht volgende tot iedere groep behoorende, staan er onder, aan weerskanten. Onwillekeurig gaat men denken aan een chef en zijn ondergeschikten. Of iets van dien aard hier bedoeld wordt, zal wellicht later uitgemaakt kunnen worden, wanneer het standaardwerk, waaruit mijn catechismus getrokken is, bekend geworden zal zijn. Beschouwen wij thans bedoelde namen; zij zijn:

Tjhoa-Khaai-Tjioe (54).

---

(54)　　蔡

　　開

陳洪州洪蔡

鳳水　大國

山長　海王

陳陳　陳陳

斯定　貞龍

文興　祥桂

　　沈

　　喜

吳馬雷桃莊

占元　新日

東通　菊珍

光邱　潘賴

水兆　虎永

花龍　光泰

Taan hong saan	Aang taai haai
Taan soe boen	Taan tjing siang
Hong tjoei tiang	Tjhoa Kok ong
Taan ting hin	Taan liong Koei

Sim-hie-loei

Ngo tjiam tong	Tho Sin Kiok
Kong soei hoa	Phoa ho Kong
Ma guoan thong	Tjng djit tin
Khoe tiauw liong	Loa ing thaai

Na de bladzijden, waarop deze namen vermeld zijn, volgen anderen, die minder duidelijk zijn, of herhalingen behelzen. Onder de minder duidelijke moet ik tot mijn leedwezen eenige rekenen, waarop de gelofte van trouw der neophieten met de daarbij in acht genomen formaliteiten: het plengoffer en het bloed drinken, beschreven worden. Niettegenstaande groote inspanning is het mij niet mogen gelukken daaruit gegevens te putten, die vertrouwbaar zijn. Waarschijnlijk heeft de samensteller slechts korte aanteekeningen willen maken om zijn geheugen bij het doorloopen der formaliteiten te hulp te komen.

De volgende zinnen, welke bij Schlegel niet aangetroffen worden, zijn m. i. ook nog meldenswaard. Zij zijn: „Voor de deur staan twee steenen leeuwen; rechts staat een leeuwin met een welp, en links een leeuw met een bal." ([55]) Welke deur bedoeld wordt staat niet opgeteekend; ik acht echter de veronderstelling niet gewaagd, dat het de deur is van het gebouw, waarin vergaderingen gehouden worden. Bij Schlegel vinden wij in de „Description of the lodge and its appurtenances" (blz. 21) niets vermeld omtrent de steenen leeuwen. Dat zij nogthans bij sommige vereenigingen in gebruik zijn, bewijst mijn werkje.

([55]) 門前有石獅一對右邊獅母抱子左邊獅公抱球.

Wij komen thans aan de vragen en antwoorden, gebruikelijk bij het aannemen van neophieten. Een vergelijking met de door prof. Schlegel in zijn vertaling aangegevene, heeft mij tot de ontdekking van verschillen gebracht, die alweder staven, dat er buiten de behandelde teksten anderen moeten bestaan. Deze afwijkingen bekend te maken, mag, als bijdragende tot meerdere kennis der geheime genootschappen, alleszins gepast geacht worden. Zij volgen hieronder:

Tusschen vraag 12 en 13 van Schlegel komt in mijn catechismus voor:

V. Waar zijt gij geboren? (56)

A. Ik ben geboren aan het hoofd der ijzeren brug in de stad der wilgen.

Tusschen vraag 16 en 17:

V. Is de weg lang of kort geweest? (57)

A. Ik heb twee à drie (Chin.) mijlen geloopen.

V. Wat hebt gij op weg rondom u gezien?

A. In 't Westen was een zwarte wolk.

V. Wat zaagt gij in 't Oosten?

A. In 't Oosten was een roode wolk.

Verder mis ik bij prof. Schlegel de volgende regelen; in zijn vraag 200 tot en met 202 komt wel iets voor wat er op gelijkt, doch het zijn niet dezelfde zinnen. Men oordeele zelf:

---

(56) 問爾何處出世曰我在鉄橋頭木楊城下出世.

(57) 問行有多少路曰行有二三里路問路上有甚麽景致曰西邊有一點烏雲問東邊有甚麽景致曰東邊有點紅雲.

V. Hoe zijt gij over de gele rivier, die zoo diep is, gekomen? ([58])

A. In de gele rivier liggen drie steenen, zoodat ik in drie stappen en twee passen er over kon springen.

Het antwoord, dat bij Schlegel op vraag 201 volgt, verschilt ook van dat, hetwelk in mijn catechismus op een gelijksoortige vraag gegeven wordt:

V. Waarom zijt gij niet over de brug gegaan, maar er onder door geloopen? ([59])

A. De gezworen broeder Baan-Djie-Hing hield er de wacht; daarom ben ik er onder door gegaan.

In volgende zinnen is ook verschil op te merken. Alvorens die echter te laten volgen, wil ik, ter voorkoming der opmerking, die ik voorzie, dat nl. de volgorde der vragen in beide catechismen niet dezelfde is, aanteekenen, dat in mijn boekje van geen „orde" der vragen sprake is. Nu eens grijpen zij in dit, dan weder in een ander gedeelte van den catechismus. Dit doet mijn werkje veel gelijken op een notitieboekje, waarin de samensteller hulp voor zijn geheugen verzameld heeft. Tusschen vraag 161 en 162 in Schlegels Hung-League missen wij:

V. Uit hoeveel planken bestaat de brug? ([60])

A. Uit twee planken; daarom heet zij de tweeplanken brug.

([58]) 問黃河水深何能得過曰黃河有三磊石扶我三步二脚跳過來.

Men zal begrijpen, dat aan deze vragen en antwoorden eene symbolieke beteekenis gehecht moet worden.

([59]) 問橋上不過然何橋下過曰有結義萬二把兄守故此橋下過.

Zie omtrent Baan-djie-hing Schlegel's Hung-League bldz. 15.

([60]) 問橋有幾多板曰有二板故名二板橋.

Vraag 162 in Schlegels vertaling der Hung-League wordt in mijn notitieboekje geheel anders behandeld:

V. De brug, bestaat uit twee planken; zijn die van steen of van hout? (61)

A. De linksche is van koper, de rechtsche van ijzer.

De volgende regelen ontbreken bij Schlegel geheel.

V. Wat ziet men op de brug? (62)

A. Drie tempels. De eerste is van den Aard-God; de tweede is van Kwan-Tee (63) en de derde is van de Godin der genade.

De vragen 178 tot en met 190 in Schlegels vertaling worden in mijn boekje geheel verschillend behandeld. Men vergelijke:

V. Wanneer men over de brug is, wat wordt er dan te koop aangeboden? (64)

A. Vijf soorten van vruchten.

V. Hebt gij er van gegeten?

A. Ik heb er voor 21 cash van gekocht en gegeten.

Tusschen vraag 16 en 17 in Schlegels vertaling mis ik verder de volgende regelen:

---

(61) 問橋二板係石係樹板
曰左邊是銅右邊是鉄

(62) 問橋上有甚麼東西
曰有三座廟頭座土地伯公二座關
聖聖廟三座觀音佛祖

63) Kwan-Tee = Kwan-Kong, een persoonlijkheid uit de Saam-Kok-Tji (Geschiedenis der drie rijken), die thans afgodische eerbewijzen van de Chineezen ontvangt.

(64) 問過橋去有甚麼賣
曰有五色菓賣
問有食麼
曰二十一錢買來食

De cash is een Chineesche munt. Een Mex. dollar = circa 1000 cash.

V. Waarom zijt gij niet in den vroegen morgen gekomen, doch eerst toen het donker was? (65)

A. 't Is moeielijk loopen door de bosschen; daarom heb ik gewacht tot ik door de maan voorgelicht werd.

Dan vind ik in mijn catechismus nog eenige regelen, die bij Schlegel ontbreken:

V. Waarvan is de Bok-Iang-Sing (Stad der wilgen, Schlegel) gemaakt? (66)

A. Van vijfkleurig linnen.

V. Wat vindt men aan den voet van de Bok-Iang-Sing?

A. De lijken der ontrouwen.

Ik acht het wenschelijk bij dit antwoord even stil te staan. Men leert er uit, dat de ontrouwen onverbiddelijk uit den weg worden geruimd. Schlegel zegt op blz. 113 van de Hung-League, dat de neophieten, die hardnekkig weigeren in de broederschap opgenomen te worden, door een beul naar buiten geleid worden, „where their heads are cut off at once".

Voor de Indische Regeering behelzen de voorgaande zinnen gewichtige aanwijzingen. Vele moorden op Chineezen gepleegd, waarvan 't niet gelukt de daders op te sporen, moeten op rekening van de genootschappen gebracht worden. Of 't daarom niet plichtmatig is, het vormen dier vereenigingen tegen te gaan, behoeft, dunkt mij, niet meer gevraagd te worden.

---

(65) 問早不來暗然何來得

日艸木林中難行步月照我來

Ik stel mij voor, dat door deze woorden wordt bedoeld, dat 't gevaarlijk is zich des daags te vertoonen. De bosschen, letterlijk boomen en struiken, stellen waarschijnlijk de politie voor.

(66) 問城甚麽做的

日五色布做

問木楊城脚下有甚麽在

日有不忠不義死屍在

De volgende vraag en het daarop volgende antwoord ontbreken ook nog bij Schlegel:

V. Hoe oud zijt gij? (67)

A. Ik ben geboren tusschen een en drie uur in den nacht van 23 Augustus 1754.

Tusschen de in mijn catechismus en bij Schlegel op blz. 76 voorkomende vragen en antwoorden, bestaat verder verschil. Men vergelijke:

V. Zijt te voet gekomen? of met een boot? (68)

A. Met een boot.

V. Werd het vaartuig in beweging gebracht door een boom of door riemen?

A. Door een boom.

Ook de vraag nr. 246 en het daarop volgend antwoord bij Schlegel wordt in mijn catechismus, blijkens de volgende regelen, anders behandeld:

V. Voor u waren drie wegen; langs welken weg zijt gij gekomen? (69)

A. De Taai-Tiang-Hoe heeft mij geleid langs den weg, die tot oprechtheid voert.

---

(67) 問爾今年貴庚
曰甲寅年七月廿五日丑時生

23 Augustus 1754 is de dag der stichting van het Hemel- en Aardverbond. Schlegel bldz. 15.

(68) 問行路來
曰搭船來
問使篙來使槳來
曰使篙來

(69) 問前面有三條路爾衫那一條而來
曰大丈夫打忠心一條路而來

De Taai-Tiang-Hoe is waarschijnlijk de door Schlegel bedoelde vanguard (voorganger).

Geheel ontbreken in Schlegels vertaling de navolgende regelen:

V. Zijn uw haren nat? (70)

---

(70) 問頭毛濕
曰出世遲
問日珠為何三隻
曰本父母生二隻忠心一隻令眼
忠奸
問眉毛幾多枝
曰上有三十六下有七十二湊成一
百零八條
問眉毛有白
曰本係白內有三條紅
問面敢白
曰本色
問面敢紅
曰本色
問手結都有長短
曰本平齊
問脚都有長短
曰本忠義脚
問衫長幾多布做的
曰本係二丈一尺布做的來
問有少麼
曰本剪加二尺八寸接袖
問褲長幾多布做的
曰本係九尺布做的
問衫有長短

A. Ik ben later geboren. ([71])
V. Waarom hebt gij drie oogen?
A. Oorspronkelijk bij mijn geboorte, had ik er twee.
Later is er bij gekomen het oog om de oprechten van de ontrouwen te onderscheiden.
V. Hoeveel oogharen hebt gij? ([72])
A. Boven heb ik er zes en dertig; beneden twee en zeventig, te zamen uitmakende honderd en acht.
V. Zijn zij wit.
A. Ja, doch drie er van zijn rood. ([73])
V. Is uw gelaat wit?
A. 't Is de oorspronkelijke kleur er van.
V. Is uw gelaat rood?
A. 't Is de oorspronkelijke kleur er van.
V. Hoe komt 't, dat uw vingers niet even lang zijn?
A. Oorspronkelijk waren zij even lang.
V. Hoe komt 't, dat uw voeten niet even lang zijn?
A. Het zijn Tiong- (trouw) en Gie- (rechtvaardigheid) voeten.
V. Hoe lang zijn uw kleederen?
A. Twee Tng en een Tjhiooh. ([74])

曰本平齊
問爾衫火燒二個空
曰不止二個空有三個空
問裨打抹甚麼東西
曰打抹五色紙錢灰

([71]) Wat met deze vraag en het daarop te geven antwoord bedoeld wordt, is mij niet recht duidelijk. Het kan een zinspeling zijn op een later toetreden tot het eedgenootschap. De volgende V. en het A. hebben betrekking tot de opneming in het verbond.

([72]) De vraag omtrent de oogharen staat in verband met het getal monnikken, dat aan de oproeping van keizer Khong-Hie gehoor gaf. Zie Schlegel bldz. 7,8 en volgenden. Daar staat echter 128 en niet 108. Wat 't juiste is durf ik niet uitmaken.

([73]) Het antwoord: drie er van zijn rood staat in verband met den naam van het verbond.

([74]) Tng en Tjhiooh zijn lengtematen.

V. Zijt gij aan linnen te kort gekomen?

A. De mouwen heb ik met twee Tjhiooh en acht Tjhoen verlengd.

V. Hoe lang is de broek?

A. Negen Tjhiooh.

V. Zijn uw kleederen van gelijke lengte of zijn er langere en kortere?

A. Zij zijn even lang.

V. Zijn er twee gaten in uw kleederen gebrand?

A. Niet slechts twee, maar drie.

V. Wat is er op uw broek gesmeerd?

A. De asch van het vijfkleurige papieren geld.

Op vorenstaande vragen volgt een gedicht. dat gebezigd wordt door hen, die zich op reis begeven om hun eigendom te doen erkennen en beschermen. In de kleederkist, onder het derde kleedingstuk, wordt het gedicht, geschreven op rood papier, gelegd. De twee eerste regels er van zijn zoo onduidelijk, dat ik ze niet kan verklaren; zij zijn trouwens, dunkt mij, van gewicht ontbloot. De twee laatsten luiden:

Wanneer het karakter *Hong* komt, aarzele men niet. (75)
Slechts voor de verbondenen hebbe men gevoel.

Hierop volgen weder vragen en antwoorden, die bij Schlegel ontbreken:

V. Zijt gij mij geld schuldig geweest? (76)

---

(75) Het schrijven van het schrifteeken *Hong* staat in verband met het hiervoren omschreven gebruik er van bij correspondentie van gewicht.

雲開日出一帶興
七交八結九分明
洪字寫來無加減
難有結義不絕情

(76) 問爾欠錢
日有欠

A. Ja.
V. Hoeveel?
A. 38 en 21 cash, die besteed zijn aan een tooneelvoorstelling in den tempel van Kwan-Tee en u terugbetaald zijn.
V. Welk stuk is gespeeld?
A. Het verbond te Sik-Sing.

Op deze vragen volgen in mijn werkje eenige bladzijden, waarin veel behandeld wordt, dat ook bij Schlegel voorkomt, en daarom door mij niet gereleveerd wordt. Zoo o. a. vind ik rijmpjes, die de gezworenen opzeggen, wanneer zij met elkander wijn drinken, zitten rooken of elkander een regenscherm of waaier leenen. Ten aanzien daarvan verwijs ik naar Schlegels vertaling, blz. 183 en volgenden.

Thans volgen in mijn boekje eenige regelen, die ik zal vertalen, om belangstellenden de gelegenheid te geven op te merken, in welke mate de gezworenen zich aan elkander verbonden achten, en welke verplichtingen zij elkander opleggen. De vertaling luidt:

„Wij zijn thans als gezworenen aan elkander verbonden. Wij dragen denzelfden naam en zijn als van hetzelfde bloed en dezelfde beenderen; wij zijn als uit dezelfde borst gevoed. Uw vader beschouw ik als mijn vader, uw moeder als mijn moeder, en uw broeders zijn ook mijn broeders. In uw vrouw en kinderen zie ik mijn schoonzuster en mijn neven en nichten. In dezen nacht zijn wij innig aan elkander verbonden. Als een der gezworenen in moeielijkheden komt, moet 't u zijn, alsof gij die zelf ondervondt. Vraagt er een om bij-

---

問欠幾多
日欠三十八二十一錢記得關帝廟
做戲完了
問做甚麼戲
日做個石城令

Zie ten aanzien van Sik-Sing Schlegel bldz. 76.

stand, steek dan de armen niet in de mouwen en blijf niet bloot aanschouwer ([77]). Worden er troepen tegen de gezworenen bijeengebracht, weet dan niet van wijken. Voorwaarts! zij uw leus. Den broeders der vier windstreken, als uit hetzelfde bloed en been bestaande, en als door dezelfde borst gevoed, valt 't niet zwaar te zamen te sterven. Spreek geen ledige woorden en zorg dat mond en hart met elkander overeenstemmen Zij, wier mond en hart elkander weerspreken, worden door de rechtvaardige geesten gestraft. Zij zullen door duizenden zwaarden sterven en door duizenden pijlen doorboord worden. Zij zullen geen nageslacht hebben. Beklimmen zij een berg, dan zullen zij door een tijger verscheurd worden; dalen zij af in het water, dan zullen zij door den stroom medegevoerd en verzwolgen worden. Hun lijken zullen niet ongeschonden blijven: hun hoofden zullen in het oosten, de voeten zullen in het westen verspreid liggen. Hun familie zal door een epidemie uitgeroeid worden. Den getrouwen daarentegen en hun die het hart op de rechte plaats dragen, zal 't met hun nageslacht wèl gaan; zij zullen tot hooge rangen komen en voorspoed en geluk ondervinden.

Op deze regelen volgen in mijn boekje anderen, die gelijkgeldend zijn aan het door Schlegel op blz. 180 en volgenden onder Section III, Questions and answers, behandelde:

V. Wie draagt het haar zoo lang? ([78])

A. De lieden onder de Bing-dynastie.

V. Wie draagt het haar zoo kort?

A. De lieden onder de Tjhing-dynastie.

V. Waarom is uw haar zoo borstelig?

A. Toen ik bij den brand van het Sio-Lim klooster hulp verleende, is het verbrand.

([77]) In China dragen de meer gegoede Chineezen een opperkleed met wijde mouwen. Zijn zij op hun gemak, dan steken zij de handen kruiselings over elkaar er in. Dit geschiedt ook wel tot verwarming in den winter.

([78]) 問爾頭髮這樣長
曰明朝格

V. Waarom is er een holte in uw hoofd?
A. Omdat de hersenpan nog niet dicht is.

問這樣短
曰清朝式
問這樣縐
曰火燒少林寺來
問上頭一个窩
曰腦心未曾生合
問毛鞭這樣濕
曰出世出得遲
問頭上一點油
曰遊行天下
問額上一點汗
曰漢朝人
問面上一點痣
曰有志協力
問這樣紅
曰食酒紅過關公面
問眉毛一片多一片少
曰左三十六右七十二
問何說
曰左三十六天罡右七十二地煞
問眼一隻大一隻小
曰日月眼左看山河右看乾坤
問爾這樣三隻眼

V. Waarom is de haarvlecht nog nat?
A. Ik ben later geboren.
V. Waarom hebt gij een druppel olie op het hoofd?
A. Daarmede kan ik door de wereld komen. (79)
V. Waarom hebt gij een druppel zweet op het voorhoofd?
A. Ik ben iemand uit de Han-dynastie. (80)
V. Waarom hebt gij een moedervlek op het gelaat?
A. Omdat de wil bij mij bestaat, om met de gezworenen samen te werken.
V. Waarom zijt gij zoo rood?
A. Ik heb wijn gedronken, en heb nu een gelaat zoo rood als dat van Kwan-Kong. (81)
V. Waarom hebt gij in de eene wenkbrauw meer, in de andere minder haar?

弟兄我看一隻地看一隻天看一隻日

血出鼻問

流橫水洪日

闊樣這口問

方四食日

紅唇口問

脂胭點日

烏齒牙問

齒牙鐵日

漏碗酒問

底重有日

(79) Olie maakt glad.

(80) Hier is een woordspeling tusschen *Han:* zweet, en *Haan:* een dynastie, die in 't Hollandsch niet teruggegeven kan worden. In de twee volgende zinnen heeft hetzelfde plaats met *tjie:* moedervlek, en *tjie:* wil.

(81) De hiervoren bedoelde persoonlijkheid uit de Saam-Kok-Tjie (Geschiedenis der drie Rijken), aan wie door de Chineezen afgodische eer wordt bewezen en wier beeld in de tempels steeds voorkomt met een vuurrood gelaat.

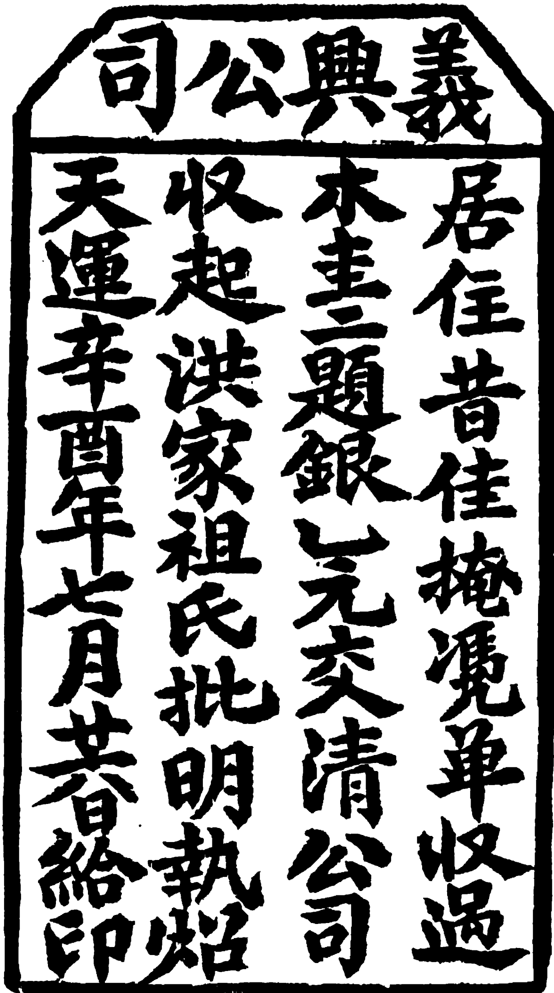
A In de linker heb ik 36, in de rechter 72 haartjes.
V. Hoe noemt men dat?
A. De 36 hemel- en 72 aardgeesten.
V. Waarom is bij u het eene oog grooter dan het ander?
A Het zijn Zon- en Maan-oogen. Het linksche ziet naar bergen en wateren, het rechtsche naar hemel en aarde.
V. Wat doet gij met drie oogen?
A Met het eene oog kijk ik naar den hemel, met het andere naar de aarde, en met het derde naar mijn broeders.
V. Waarom komt er bloed uit uw neus?
A. De Hung-wateren kronkelen zich.
V. Waarom is uw mond zoo breed?
A Daarmeê kom ik de wereld door. ([82])
V. Waarom zijn uw lippen rood?
A. Zij zijn kunstmatig rood gemaakt.
V. Waarom zijn uw tanden zwart?
A. Zij zijn van ijzer.
V. Waarom lekt het wijnkopje?
A. Het heeft een dubbelen bodem.

Hier eindigt mijn catechismus. Het blijkt evenwel, dat de schrijver daar afgebroken heeft, want na het laatste antwoord lees ik nog het woordje „vraag", hetgeen bewijst, dat de zaken nog niet geheel afgehandeld zijn. De weinige regelen, die ik uit het boekje heb mogen putten, rechtvaardigen mijns inziens het vermoeden, dat er buiten de teksten door prof. Schlegel vertaald, nog andere moeten bestaan. Dat de hiervoren vertaalde vragen en antwoorden figuurlijk moeten worden opgevat, behoef ik nauwelijks aan te teekenen. Velen ervan zijn voor den oningewijde in de geheime genootschappen van waarde ontbloot en volkomen onbegrijpelijk. Ik heb dan ook in 't eerst geaarzeld die te vertalen; doch de overweging, dat Schlegel in zijn Hung-League zijn lezers het lezen van dergelijke vragen en antwoorden ook niet bespaart, heeft mij

([82]) Figuurlijk: overal aan zijn brood kunnen komen.

tot de overzetting ervan verleid. Buitendien strekken zij tot aanvulling van den in de Hung-League gevonden catechismus.

Met deze aanteekeningen besluit ik de behandeling van mijn zakcatechismus, om over te gaan tot het beschrijven van de quitantie, door mij hiervoren bedoeld en hieronder afgedrukt.

義興公司

居住昔佳掩凴單收過
本主題銀乚元交清公司
收起洪家祖氏批明執照
天運辛酉年七月昔給印

Bovenstaand document is geschreven op rood Chineesch papier en heeft dezelfde strekking, als het geschrift bij Schlegel op

blz. 53 behandeld. Ook de inhoud komt voor een groot gedeelte daarmede overeen. De wijze, waarop de naam van den houder dier quitantie wordt aangegeven, verschilt echter met die in Schlegels vertalingen gevolgd.

Daarin zien wij een plaats open gelaten voor den naam van het lid, aan wien zij is uitgereikt; of die naam al dan niet voluit wordt vermeld, vinden wij evenwel niet medegedeeld, en juist dit is het, wat ik bij wijze van aanvulling wensch bekend te maken en waartoe mij mijn quitantie de gelegenheid schenkt. De naam van den houder staat op mijn quitantie niet voluit vermeld. De karakters zijn er in afgebroken en slechts de eene helft ervan is opgeschreven. Een oningewijde kan dus den naam van het betrokken lid niet vinden; slechts zij, die de methode van afbreken kennen, kunnen dit. Prof. Schlegel beschrijft zulke methoden op blz. 148 en 234 van zijn werk. Zij verschillen evenwel met die, welke in mijn quitantie is toegepast. Zoo heeft men daarin, in plaats van den familienaam van den houder voluit te schrijven, slechts geschreven het karakter Bok, ([83]) dat waarschijnlijk de eene helft is van het karakter Lim, ([84]) een algemeen verspreide familienaam; een schriftteeken dat bestaat uit twee karakters Bok aan elkander verbonden. De beide volgende karakters, die den naam van den houder moeten voorstellen, zijn op dezelfde wijze behandeld. Wil men nu den geheelen naam vinden, dan moet men ook kunnen beschikken over het boek, waarin de namen der leden van de vereeniging opgeteekend worden. Hieruit blijkt, dat het hoogst moeielijk is, zelfs met zulk een quitantie in de hand, uit te maken wie er de eigenaar van is en zoo de leden der geheime vereenigingen op te sporen. Slechts volledige boeken en papieren kunnen tot een ontdekking leiden, die waarde heeft. De leden dier vereeni-

---

([83]) 木

([84]) 林

gingen blijven door die instellingen steeds buiten het bereik van hen, die ze eventueel vervolgen moeten.

Nog een andere omstandigheid heeft mij doen besluiten tot een behandeling dezer quitantie. Prof. Schlegel nl. geeft slechts een model; mijn quitantie is in werkelijkheid afgegeven en heeft dus als zoodanig gediend; men vindt daarin:

1. de plaats waar zij uitgereikt is;
2. het bedrag der contributie, en
3. de dagteekening van afgifte.

Dat het niet van belang ontbloot is deze opgaven bekend te maken, zal men mij, naar ik verwacht, niet betwisten. De plaats van uitgifte heet Sik-Ka-Iam ([85]), een transscriptie naar alle waarschijnlijkheid van Sekajam, een rivier in de onderafdeeling Sangouw ter Westerafdeeling van Borneo, die op den berg Bajang, op de grenzen van Sambas, Serawak en Landak ontspringt en zich bij Sangouw met de Kapoeas vereenigt.

Dat zich daar een vertakking van het verbond heeft gevestigd, blijkt uit de quitantie. Het jaartal, waarin zij werd afgegeven, nl. 1861 (zie de vertaling hieronder) verijdelt evenwel alle hoop, om het bestaan daarvan te bewijzen.

De contributie bedraagt één dollar; of deze som voor een maand, dan wel voor een jaar gevorderd wordt, blijkt niet.

De quitantie is afgegeven op den 26en dag der 7e maand van het chineesche jaar Sin-Joe ([86]). Dit jaar komt overeen met 1861 onzer jaartelling. Met welke maand de 7e der Chineezen van voormeld jaar Sin-Joe overeenkomt, heb ik uit gebrek aan almanakken niet kunnen nagaan. Dit geldt ook ten aanzien van den 26en dag. Die opgaven zijn echter van weinig gewicht; het jaartal acht ik het meest belangrijk.

De tweede rij karakters op de hier onder afgebeelde quitantie is gestempeld met een zegel, waarop te lezen staat:

---

(85) 昔佳掩

(86) 辛酉

„Gie-Hin Kongsie" ([87]). Dit zegel beantwoordt aan een tweeledig doel: in de eerste plaats strekt het tot waarmerk; in de tweede belet men er mede, dat eenige verandering gemaakt wordt in het bedrag der contributie. Dit stempelen der getallen wordt in de boekhouding, — en over het algemeen bij het schrijven van geldelijke bedragen — door Chineezen in acht genomen, ter voorkoming van bijvoeging of verandering, doch dan natuurlijk met hun kongsiemerken. Links aan den voet der quitantie is ook nog een zegel aangebracht. Het is evenwel onduidelijk en daarom voor geen uitlegging vatbaar.

Hieronder laat ik ten overvloed de vertaling der quitantie volgen.

„Kongsie Gie-Hin.

„Gevestigd aan de Sekajam.

„Ontvangen van (onleesbaar) aan contributie de som van $ 1 [een dollar].

„Gegeven door het Genootschap op den 26en dag der 7e maand van het jaar Sin-Joe."

Hiermede eindig ik deze bijdrage. Moge zij als aanvulling van de door prof. Schlegel geleverde beschrijving van het Hung-League of Hemel- en Aardeverbond, een geheim genootschap onder de Chineezen in China en Indië, haar nut hebben.

([87]) 義興公司

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN

INGEZONDEN DOOR

ARNOLD SNACKEIJ.

(Vervolg van bladz. 478)

8. RAO. Dit berglandschap, bewoond door Silajanger Maleiers, beslaat bijna het geheele stroomgebied der Soempoer of Rokan en ligt in de assistent-residentie Ajirbangis en Rao, benoorden den evenaar tusschen Tepianaoeli, Sumatra's Oostkust, Panti en de Ophir-districten.

Het huwelijk geschiedt, als de bruid een weduwe is, met haar toestemming en anders met die harer moeder, en wordt voorafgegaan door drie achtereenvolgende avondbezoeken (*bertandang*) door den man afgelegd ten huize van zijn uitverkorene.

Het bezoek vindt plaats na bekomen vergunning harer ouders.

De man komt in gezelschap zijner vrienden en wordt ontvangen door de dame met hare vrienden en vrouwelijke bloedverwanten, zonder haar moeder en mannelijke betrekkingen. Bij het derde bezoek is de moeder tegenwoordig. Bij de bertandang ontvangt de gastvrouw sirih en toebehooren uit de handen van den man en zijn vrienden. De bezoekers worden onthaald op koffie en kleefrijst. Daarna spreken de dame en de man, onder de toonen van tamboerijns, elkander in pantoens toe op de maat van de oude ruitermarsch het „paarden-„getrappel" (*rentag koeda*). Zij worden daarbij wakker ondersteund door de andere leden van het gezelschap. Bij het derde bezoek geeft de man aan de dame minstens twee kippen,

die geslacht en toebereid worden. Het maal komt voor rekening der vrouw. Man en gastvrouw eten, ten bewijze van vriendschap, uit hetzelfde bord en de dame brengt de rijst aan de mond van den man, gelijk men kinderen en vogeltjes voedert. De man deelt daarna het doel zijner bezoeken mede, hetzij de moeder hem al dan niet er naar gevraagd heeft. Zijn zijne verklaringen onzeker, dan is het een bewijs dat hij zich terugtrekt; doelen ze op een huwelijksvoorstel, dan vraagt de moeder 3 dagen bedenktijd.

De bruiloft duurt van 3 uur 's namiddags tot 8 uur 's avonds en vindt zonder veel omslag plaats; op die van den adel worden 4 of 5 kippen geslacht.

Geen man kan zijn vrouw dwingen bij hem te zijn. Als de man de echtscheiding vraagt, dan betaalt hij aan zijn vrouw, als zij een edelvrouw is 5, anders 1 rijksdaalder.

Op de volksfeesten gaat het eigenaardig toe. Op het feest na de vasten en bij verheffing der vorsten ontvangen en onthalen deze het volk, zonder aanzien des persoons. Het volk zingt bij zulke gelegenheden de Kendi Doelang, de Beginda Soeman en de Rentag Koeda. Op een ander feest wonen de beide geslachten buiten op het veld in tijdelijke tenten of hutten en genieten er veel vrijheid; men bezoekt elkander en zingt pantoens onder begeleiding van viool- en tamboerijntoonen op de maat der Rentag Koeda. Deze volkszang is ter Sumatra's Westkust vrij wel bekend en heeft veel variaties w. o die van Zuid Padang, Ajerbangies, Natal, Taloe en Rao. Die van Rao, veel overeenkomend met die van Taloe of de Ophirdistricten heeft zelfs ook twee variaties, een lange en een korte. De Beginda Soeman is een tooneelmatig heldendicht.

De vorsten van Rao moeten afkomstig zijn van schepelingen van een uit Minangkerbau gekomen vaartuig. De historisch voornaamste vorsten worden door het volk genoemd: ***kaptein:*** de keizer van Padang Noenang; ***stuurman***: de heer van Panti; ***bootsman***: de heer van Kotaradja en ***pompier***: de vorst van Padang Beriang. De overige vorsten zijn het scheepsvolk.

Het Silajangsch verdeeld in de Raosche, Padangmantinggische en andere sub-dialecten, is Minangkerbausch, maar gewijzigd door den invloed van het Batagsch Melaka Maleisch.

De *ĕ* of *ĕr* in de Maleische beginlettergreep is in het Minangkerbausch *a* of *ara*, in 't Raosch *o* of *ara* en in Batagsch *o* of *or*.

Hoe komen de Padangmantinggiërs aan den sluiter *iăg* der Kotagedangers en bijgevolg der Fortdekocker Orientalisten, als equivalent van het Maleische *ig* en het Minangkerbausche en Raosch *iĕg*? Door de slotletters *arr* poogt het Minangkerbausch van het Raosch de Batagsche en Maleische slot *r* uit te spreken. Zou *ajiarr* (water) geleid hebben tot het bedorven *ajar*?

UITGANGEN.

Maleisch.	Minangk.	Raosch.	Aanmerkingen.
an	au	én	
ar	a	arr	
ig	iég	iĕg	PADANGM: iăg
il	ic	iĕ	PADANGM: io
ir	iĕ	iarr	
oer	oeĕ	oearr	

WOORDEN.

ang	ang	abang	2e persoon mann. enkelvoud
dagoeg	dagoeĕg	gadoeĕg	kin.
djenggoet	djanggoeĕg	gandjoeïg	baard, sik.
itoe	itoe, tio	ti, tio	dat, die.
kami	kamo	kang	wij, ons. MAKASS: kang.
sadja	sadjo	sang	alleen.
toeantoean	toeantoean	kalian	2e persoon meervoud. In de Pad. Bovenlanden behoort *kalian* tot de lage taal.

---

9. DJOELODJOELO. De Padangers hebben van de Niassers een eigenaardige wijze van geldsparen overgenomen, hier *djoelodjoelo* genaamd en wellicht in anderen vorm bij Soendaneezen (onder den naam van *sinoenan*) en Javanen bekend. Eenige personen betalen maandelijks een vaste contributie volgens een

rooster telkens aan een hunner. Die vereeniging mag niet ontbonden worden voor dat elk lid, even dikwijls als een ander, het geld betaald en geind heeft. Aangezien de betaling der contributie bij de immers nog weinig bedorven Padangers als een eerezaak geldt, zoodat in casu contractbreuk tot de zeldzaamheden behoort, zoo is de *djoelodjoelo* een uitstekend middel tot kapitaalvorming.

---

10. Gelijk wel eens met buren en verwanten het geval is, mogen de Maleiers aan deze en die aan gene zijde van Sumatra's Dwarsgebergte elkander niet bizonder lijden, gelijk door menig verschijnsel wordt bewezen. De gevolgen van kerkelijke en staatkundige geschillen tusschen den uit Minangkerbau oostwaarts vertrokken en daar tot veelgodendom en slavernij vervallen Maleier en zijn teruggebleven vrijen en aan Boeddha trouwen stamverwant — die gevolgen hebben de oorzaken overleefd.

De uit Djambi herkomstige Mentameiers zien in Sieka (Sakja, Saka of Boeda) nog steeds den boozen geest.

In H. Von de Walls (Riausche) Samenspraken wordt danig afgegeven op de domheid van den Minangkerbauer.

Vooral de Djambiër en de Maleier uit den Minangkerbauschen stam Djambag zijn zeer op elkander gebeten, ook blijkens de staatkundige satyre Hantoe Peboeroe d. i. Jagende Spook of Jagende Dood, — wat overeenkomt met Wilde Jager.

Een lid van den clan Djambag, Si Adang, zoon van Si Adian, viel in de politieke strikken eener Djambische sirene en werd door deze veranderd in den Wilden Jager, die deswege tot heden de Djambiers op zijn nachtelijke tochten zoekt te verderven. Om zich van de Djambiërs te onderscheiden, vermijdt de Djambag steeds om 's nachts een mat over het vensterkozijn te laten hangen; terwijl hij steeds zorgt de plant *lendjoeang bâlig* achter zijn huis te hebben. Bij de gewaande nabijheid van hun voorzaat, dreunen de Djambags de geschiedenis zijner herschepping op en heffen deze hymnen aan:

(Tot de Djambiërs): „Sterft met Uw kinderen! Wij in huis zijn veilig."

(Tot de wilden Jager): „Ga ver, grootje, heel ver! Wij zijn Djambags, geen Djambiërs! De *ledjoeang bălig* staat op 't achtererf."

De volksverbeelding ziet ook in stormachtige nachten op het Stankveld in Tanah Datar duizenden door Minangkerbauers geslachte Djambiers rondwaren en een helsch feest vieren.

Ondanks Gouvernements bemoeiingen weigeren de inlanders der Oostkust nog steeds zich in staatkundige verbinding te stellen met inlandsche ambtenaren der Westkust.

Denkelijk wordt aan een Djambiër het Minangkerbausch versje in den mond gelegd, dat vrij vertaald aldus luidt:

Den Djambag die voorbijgaat,
Dien zal ik nederstooten.

ERRATA

VOORKOMENDE IN

KAWI-OORKONDEN

(Bladz. 479—497.)

Bladz. 491 regel 11 v. o. staat *panjdi* moet zijn: *pañji*.

„ 492 noot 2 regel 2 staat: gelijk mij later bleek, de heeft, moet staan: gelijk enz. de ꦼ heeft.

„ 493 regel 10 v. b. staat *panjji* lees: *pañji*.

„ „ „ 15 „ „ „ *Samegat Lawĕ* lees: *Samĕgat (van) Lawĕ*.

„ „ „ 1 „ o. „ *pandji* lees: *pañji*.

„ 496 noot 2, regel 2 moet *a* weggelaten worden en in stede van [Javaans schrift] te lezen: [Javaans schrift]

„ 497 noot 3, regel 2 staat *doe* lees: de *oe*.

INHOUD.

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 00700 0030